Кузьма Чорны

Кузьма
Чорны

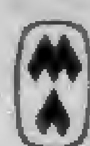

Кузьма Чорны

ЗБОР ТВОРАЎ У ШАСЦІ ТАМАХ

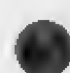

Рэдакцыйная калегія:
СЕРАФІМ АНДРАЮК, ВАСІЛЬ ВІТКА,
МІХАСЬ МУШЫНСКІ, АЛЯКСЕЙ РАГУЛЯ,
РАГНЕДА РАМАНОЎСКАЯ

Укладанне і каментарыі
Аляксея Рагулі і Рагнеды Раманоўскай

Кузьма Чорны

ТОМ
ПЯТЫ

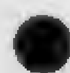

АПАВЯДАННІ
АПОВЕСЦІ
ПУБЛІЦЫСТЫКА
1941—1944

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1990

ББК 84Бел7
Ч-75

Ч $\frac{4702120201-082}{М\ 302(03)-90}$ 108—90

ISBN 5-340-00309-4

АПАВЯДАННІ

РАСПЛАТА

Непадалёку ад горада М. ёсць вёска Максімаўка. Калі гэтую вёску займалі немцы, адзін з пажылых людзей гэтай вёскі перажыў асабліва страшнае гора.

У гэтага чалавека была адзіная дачка. Дзяўчыне было семнаццаць год. Калі немцы ўварваліся ў вёску, дзяўчына з бацькам былі дома.

За вёскай яшчэ ішоў бой, а ў самой вёсцы гітлераўская салдатня і афіцар'ё пабеглі па хатах і дварах шукаць сабе спажывы. Дзяўчына хавалася ў садзе за домам, і яе заўважылі эсэсаўцы. Удвух пабеглі яны да дзяўчыны, затрымалі яе і схапілі за рукі. Не выпускаючы яе з рук, яны пачалі грызціся паміж сабой за дзяўчыну і, нарэшце, слабейшы ўступіў месца здаравейшаму, але сам не пайшоў далей, а ціхом схаваўся за вуглом.

Той, што астаўся з дзяўчынай, пачаў біць яе кулакамі, бачачы, што яна стараецца вырвацца ад яго. Калі дзяўчына не магла ўжо вырывацца, эсэсавец яе згвалціў і, задаволены сабой, пайшоў у хату шукаць яды. Дзяўчына ляжала ў садзе, не могучы падняцца. У гэты час да яе падышоў той, што стаяў за вуглом. Бой за вёскай заціх. Была цішыня. Немцы шнырылі па хатах. Бачачы, што дзяўчына ледзь жыве, эсэсавец выстраліў у яе, і яна кончылася. Эсэсавец пайшоў у хату і ўбачыў таго, другога, які ўжо напіхаў свае кішэні і ранцы хлебам і сырам.

Дзяўчынін бацька стаяў у гэты час каля парога. Гэты ціхі чалавек, які калісьці прайшоў франты старой вайны, які сам калісьці спрабаваў смак ран і ўсіх ваенных бядот, быў цяпер разгублены. Ён не ведаў, што рабіць. Яго госці з ім не гаварылі. Наадварот, адзін немец так паглядзеў на яго, што ён зразумеў, што цяпер ён тут, у сваёй уласнай хаце, лішні. Ціхом выйшаў ён у сенцы.

Чалавек думаў, што немцы пагаспадараць у яго хаце і пойдуць, і тады ён зноў увойдзе ў яе, і ўсё можа пайсці звыклым парадкам. А пакуль ён пайшоў у сад прыхавацца. Вельмі можа быць, што гэты чалавек у гэты момант яшчэ не асмысліў усяго, што адбываецца. Гэта быў просты чалавек, не вельмі пісьменны. Усё на свеце ён расцэньваў з пункту погляду таго, які ён сам.

Адным словам, чалавек гэты быў сын свайго народа і сваёй зямлі, дзе жывуць і пашана да чалавека, і спачуванне чужому гору, і літасць, і праўда, і справядлівасць, і адкрытая душа, і сэрца.

Чалавек падышоў у садзе да старой яблыні і ўбачыў, што там ляжыць яго Насця, прастрэленая ў грудзі і з пасінелым тварам. Кусцік зялёнай травы прымяўся пад яе мілай, слаўнай галавой.

Усё стала вядома без слоў. Чалавек у адзін момант зразумеў праўду. Не, не чалавек гітлераўскі салдат! Не чалавек гітлераўскі афіцэр! Не чалавек гэты паганы чужынец, што прыйшоў таптаць нашу зямлю!

Можа мінут тры стаяў чалавек над сваёй няшчаснай Насцяй, а пасля кінуўся бегчы ў паплавы за садам. Прабегшы крыху, ён вярнуўся і пабег назад. Неўзабаве ён зноў быў каля сваёй Насці. Але ўжо не стаяў над ёю. Ён узяў накошанай нядаўна зялёнай травы, якая ляжала за маліннікам, і накрыў цела сваёй Насці.

Чалавек выбег за вёску і азірнуўся. Проста перад ім пачыналася вясковая вуліца, а на вуліцы ён убачыў скопішча салдатні. І тут з чалавека спылі рэшткі бяздум'я. Бездапаможна ён азірнуўся, быццам чагосьці шукаючы вачыма. Яму не прыйшло да думкі, што немцы могуць па ім страляць, калі заўважаць яго. Ён стаяў адзін на апусцелых паплавах. Нічога не знайшоўшы вачыма навокал сябе, чалавек сумна пайшоў далей, быццам абыякавы да таго, што яго зараз заб'юць немцы. Але раптам закончаная думка заўладала ім. Ён кінуўся на зямлю і папоўз. Цяпер ён бярог сваё жыццё для вялікай мэты. Жыць! Жыць, бо жыве непараўнаная ні з чым нянавісць, народжаная з вялікай, як свет, любві да няшчаснай пакутніцы Насці.

Мінут дзесяць поўз чалавек. І раптам убачыў: перад ім ляжыць мёртвы чырвонаармеец. Гэта быў кулямётчык, які быў забіты ў часе нядаўняга бою за вёску. Каля чырвонаармейца, прыхаваны за невялікім насыпам, стаіць гатовы к стральбе кулямёт. Чалавек рынуўся к

кулямёту. Ён пачаў устанаўляць кулямёт, ссунуты са свайго месца. Пасля перакаціў кулямёт наперад, бліжэй к першым вясковым загарадзям. Ён ляжаў перад кулямётам на знойдзеным новым месцы, адкуль, падняўшы галаву, мог бачыць вуліцу і ўсё, што на ёй рабілася.

І раптам яго кулямёт пачаў работу. Ён біў проста ў нямецкае скопішча. Прайшло некалькі мінут, пакуль ашаломленыя немцы, сярод якіх упала многа раненых і мёртвых, пачалі страляць у бок невядомага свайго ворага. Чалавек ваяваў адзін супроць іх. Немцы стральбой папсавалі кулямёт. Чалавек споўз убок, дапоўз да вядомых яму глінішч, счакаў там, пакуль усё зноў прыціхла, і папоўз далей. Праз гадзіну ён увайшоў у лес, дзе знайшоў сваіх людзей. Усе яны былі паміж лініяй нашай абароны і немцамі.

Расказвалі, што вечарам таго самага дня група мужчын перайшла ў другі лес, а праз некалькі дзён каля тых месц партызанскі атрад грозна заявіў аб сабе фашыстам.

МАЛЕНЬКАЯ ЖАНЧЫНА

Яны ішлі лясньімі сцежкамі і глухімі закуткамі. Ішлі з дзецьмі. Меншых неслі на руках. Яны былі маўклівыя. У гэтай маўклівасці было адзінае для ўсіх іх пачуццё — вялікае і наймацнейшае за ўсё, што асталося цяпер у іх жыцці. Гэта была нянавісць, і ёй не было ні канца, ні меры.

Найбольш гэта былі жанчыны. Былі маладыя, былі і сярэдніх год, былі і старыя. Але ішла сярод іх адна «жанчына» са «сваімі дзецьмі», у якой адной з'ядналася ўсё, што было напісана на многіх тварах, што жыло ў многіх душах. Гэтай «жанчыне» было год дванаццаць, і вяла яна з сабой двое дзяцей. Большаму хлопчыку было год сем, меншай дзяўчынцы — год пяць. Гэтую дзяўчынку яна нават разоў са два спрабавала падносіць на руках. Было гэта паблізу і раўналежна дарозе з Мінска на Маскву.

Бадай што кожны з гэтых людзей перажываў сваю асабістую крывавую драму. Адзін не ведаў, дзе ў страшную хвіліну дзеліся бацькі, другі не ведаў, дзе дзеліся дзеці. Дзеці, якія ішлі адны, не ведалі, дзе дзелася маці. Але ўсе ішлі на ўсход, ад ворага. І ўсё асабістае злілося ў кожнага ў адно з усімі.

Дванаццацігадовая жанчына, якая вяла сваіх дзяцей, не ведала, што гэта за дзеці. Яна іх спаткала на дарозе адных і ўзяла пад сваю апеку. Калі выйшлі на палявую дарогу і калі з'явіўся над галовамі нямецкі драпежнік, яна цвёрдым голасам загадала сваім дзецям упасці на зямлю і ўпала сама. Увесь натоўп жанчын і дзяцей ляжаў на зямлі, пакуль пералятаў ненаеднік. Здавалася, што ён ужо мінуў гэтае месца, але тут ён, зверху напэўна, заўважыў некалькі белых хусцінак на зялёнай зямлі. Праз гул матора сыпануўся дробны кулямётны стук і так жа дробна сыпануўся на распасцёрты ніц на зямлі натоўп град куль.

Што ж у гэтую хвіліну рабіла дванаццацігадовая жанчына? Упаўшы грудзьмі і тварам на зямлю, каб перачакаць бяду, яна заснула самым сапраўдным сном. Трэція суткі яна не спала ні часіны і ўсё ішла.

Высыпаўшы кулі, немец зрабіў круг і паляцеў далей. З нейкага інстынкту дванаццацігадовая жанчына адразу прачнулася, паднялася на ногі, падняла сваіх дзяцей і

стала ў ланцуг усяго натоўпу. І неўзабаве яна ўжо ішла далей, прысутуленая, маўклівая, з завостраным ад нуды і нябыту носам, у стракатай хусцінцы на мілай дзіцячай галоўцы. Твар яе сабраўся ў адну рысу, непарушная ўпартасць паклала на яго сваю пячаць. Вочы накіраваны былі ў адзін-адзіны пункт — глядзелі туды, што ўжо было знойдзена і вядома.

Усё было вядома! Вядома стала, што прыйшла пара вялікага выпрабавання, смутку і ўпартасці, непахіснасці і непакорнасці. У душы — воля да жыцця, а над душою — крывавы забойца! І свавольная жыццярадаснасць дванаццацігадовай дзяўчынкі ператварылася ў сталасць спрактыкаванага чалавека, які многа ведае і да многага імкнецца. І ўсё гэта было на яе пакутным тварыку.

Раптам яе сямігадовы хлопчык сышоў убок і пайшоў з ёю побач.

— Ідзі за мной,— строга сказала яна яму,— мне мама казала, што трэба ісці роўна, адзін за адным, і спакойна, дык больш пройдзеш і менш стомішся.

— А дзе твая мама? — абазвалася жанчына, што ішла перад ёю.

— Маму забіла бомбай у Мінску, але яна яшчэ мне сказала, каб я ішла адразу ж і не аставалася.

На адзін найкарацейшы момант тварык яе зморшчыўся, сцягнуўся, рухавасць прабегла па ім, яна міргнула вачыма, сціснула вейкі, кулачком правяла па вачах, каб выцерці раптоўныя слёзы, глытнула сліну і загойдалася далей у роўнай, размеранай хадзе. І нейк адразу ўсе ўскінулі твары ўгару. Нямецкі драпежнік зноў ляцеў сюды. Няроўны рокат яго матора хлынуў раптоўна. Цяпер ён ішоў ніжэй, як першы раз, і кругі рабіў вузейшыя.

Зноў натоўп жанчын і дзяцей ляжаў на зямлі, і зноў яна ў сваёй стракатай хусцінцы спала, уткнуўшыся тварам у здзірванелую абочыну дарогі. Побач з ёю ляжаў сямігадовы хлопчык, а пяцігадовую дзяўчынку яна праз сон адчувала працягненай рукой. Яе рука ляжала на руцэ той, якой яна стала замест маці.

І раптам увесь гэты гарачы і ясны дзень раскалоўся ад свісту. Усё ўскалыхнулася і рванулася ўгару. Свет страсянуўся, жудасны гук аглушыў яго, і стала цёмна. Але яна так моцна спала, што больш за хвіліну не магла апамятацца, калі ўскочыла на ногі з-пад зямлі, якая ўпала на яе балючым тупым ударам. Яе кінула далёка

ад дарогі і засыпала зямлёй. Не паспела яна скінуць з сябе забыццё, як зноў, ужо з другога боку і так жа блізка ад яе рванулася з трэскам і грукам зямля. А пасля далей і далей, і так многа разоў. Усё згінула і знікла, і раптам заўладала светам цішыня. Чутно было, як аддаляўся гул, знікаў у вышыні, якой не відно было.

Яна стаяла адна ў гэтым жудасным пекле. Яснага дня ўжо не было. Ад дыму і пылу стаяла ноч. І вось у яе душу пачала сачыцца радасць, што стала ціха. Калені яе згіналіся, галава хілілася к грудзям. Усё яе цела ныла, балела і прагнула спакою. Дарэмна яна старалася што-небудзь разгледзець навокал сябе. З трывогай яна ўспомніла, што нават не ведае, як завуцца яе дзеці і як іх цяпер паклікаць, каб яны абазваліся. Яна апусцілася на калені, нейк бокам, і старчма галавой уткнулася ў зямлю, і ні з чым не параўнаная асалода сну ахапіла яе. Але разам з тым кожную хвіліну яе пранізвала пакута свядомасці, што яна не бачыць каля сябе сваіх дзяцей. Раз-поразу яна адрывала твар ад зямлі, шпарка адкрывала вочы, бачыла змрок пылу і дыму і зноў падала ў шчасце сну. І так было многа разоў. Пасля пачаў яснець дзень, і яна з натугай, якая магла быць не пад сілу самаму моцнаму целам і духам мужчыну, адарвалася ад сну і затапталася назад і ўперад. Ужо не было дарогі, а замест яе ямы. Не было і зялёнай абочыны. Тут ляжала шэрая зямля. Яна працёрла кулачкамі вочы і ўбачыла адарваную галаву той жанчыны, якая ішла перад ёю. У трывозе яна пачала азірацца, дзе яе дзеці. Але бачыла толькі рукі і ногі, адарваныя ад цел, галовы і скрываўленыя косці. І тут вочы яе спыніліся на той малой дзяўчынцы. Дзіця было напалавіну прысыпана зямлёй, але твар быў наверсе. Ён быў чорны ад пылу і дыму. Яна падняла сваё дзіця на рукі. Яно вельмі цяжка дыхала і вачэй не расплюшчвала. І толькі цяпер яна заўважыла, што ў дзіцяці скрываўлены ногі. Густая ад зямлі кроў цякла бесперастанку. Дванаццацігадовая жанчына прыціснула да сябе сваю дзяўчынку і бездапаможна азірнулася. Хоць бы дзе жывы хто, хоць бы чалавечы голас! Ахопленая страхам і смуткам, яна, моцна трымаючы пры сабе дзіця, пабегла полем у той бок, дзе стаяла сонца. Два разы яна спатыкнулася і два разы падала, але кожны раз утрымоўвалася на каленях, каб зберагчы тую істоту, якую несла на руках. І кожны раз аставаліся на палявой зямлі знакі ад яе вострых каленак. Яна ўсхватвалася і бегла далей,

трымаючы ў памяці толькі адно — туды, дзе стаіць сонца. Гэта яна цвёрда засвоіла: каб не збіцца з дарогі, трэба ісці туды, дзе ўсходзіць сонца, трэба ісці на ўсход, к Маскве. Так сказала ёй, уміраючы, маці. Але цяпер было пасля паўдня. Сонца стаяла высока. З галавы яе выйшла, што трэба праверыць свой кірунак на ўсходзе сонца. Яна ў гэтыя моманты не магла адумацца і бегла к паўднёваму сонцу, якое ва ўсім сваім бляску стаяла над гарачай зямлёй.

Ёй здавалася, што яна бяжыць вельмі доўга. Сэрца яе разрывала грудзі. Яна пайшла павальней. Ногі блыталіся ў траве, над якой гулі пчолы. Гарачыня ціснула яе. Яна азірнулася і села на зямлю. Сваё дзіця яна паклала на зямлю і, пакуль аддыхвалася, не адкрывала вачэй, а як адкрыла, убачыла, што дзіця не варушыцца і не дыхае. Смерць! Яна гэта адчула ўсім сваім інстынктам. Яна ўстала на ногі і доўга так стаяла. Цяпер яна з усёй яснатой думкі чакала, што хто-небудзь з'явіцца на гэтым пустым і гарачым полі. Раптам яна прыгнулася, дакранулася рукой да нежывога дзіцяці і вельмі паволі пайшла ў той бок, куды ішла і дагэтуль — к сонцу. Многа разоў яна чула за сабой далёкія ўзрывы, многа разоў чула дзесьці над сабой рокат нямецкіх ненаеднікаў, але яна нават не аглядалася, быццам нічога і не чула. Усё ішла і ішла. Вузкая палявая дарога была перад ёю. І якраз добра — дарога вяла проста туды, дзе стаяла сонца. Яна пайшла шпарчэй. Сонца плыло к захаду. Цяпер было лягчэй ісці, не такая была гарачыня. І яна падумала, што сонца спусціцца яшчэ ніжэй і тады стане яшчэ лягчэй, а пасля будзе адвячорак і яна напаткае людзей і зусім добра будзе. Яна ўскінула твар угару, каб паглядзець, ці высока сонца. Сонца стаяла ўжо даволі нізка, і тут яна адумалася і ўспомніла, што не туды ідзе, куды трэба. Трэба ісці туды, дзе сонца ўсходзіць, а яна ідзе туды, дзе сонца будзе заходзіць. Спалохана яна азірнулася і пачала думаць: дзе ж на небе тое месца, дзе ўсходзіць сонца. Ці там, дзе на даляглядзе відны нейкія дрэвы, ці там, дзе той узгорак з ветраком? І ніяк яна ўгадаць не магла. Яе агарнула думка: перачакаць тут ноч да дня і тады рушыць на першыя сонечныя прамені. Яна зноў села на зямлю, пасля неспакойна ўстала. Непадалёку вызначаліся зараснікі нізкарослых дрэў і кустоў. Іх нядаўна мінула сонца. Яна пайшла туды і ўвайшла ў цень.

Аднак жа гэта быў сапраўдны лес, і здаваўся ён зда-

лёк нізкім таму, што рос у лагчыне. Тут раслі яліны і траплялiся бярозы. I ядловец гусціўся пад арэшнікам. Як тут было ціха і спакойна! Здавалася, усе грымучыя навальніцы смерці і пакут адышлі ў нябыт. З вельмі далёку даходзіў сюды грукат нейкіх узрываў, але гэта не было над галавой, і ў гэтым было шчасце. У прагаліну паміж дрэў падала з самага нізкага свайго захаду сонца. Дзяўчынка стаяла ў сонцы быццам ужо ў бяздум'і. Стракатая хусцінка на яе галаве страціла ўжо ўсе свае колеры. Гэта была анучка, брудная і скамечаная. Сукенка вісела на гэтым дзіцяці кавалкамі трантаў, валяных у зямлі. Ног не было відно з-пад пласта пылу. Там, дзе ногі былі прабіты і абадраны аб каменні і карчы гэтай нялюдскай дарогі, тырчалі гузы закарэлай крыві. Завостраныя плечы яе тырчалі ўгару, адно плячо трымалася вышэй за другое і раз-пораз ўздрыгвала. А твар быў учарнелы, завостраны і неспакойны. Чым больш яна стаяла тут, тым выразней сыходзіла з яго пячаць ранейшай цягавітай упартасці, і замест яе ажываў адчай. З-пад залепленых зямлёй вейк відны былі вочы, у якіх смяротэльная стома змагалася з выбухамі страшнага агню. Гэта быў позірк ні з чым не параўнанай прагі да радасці, здушанай найвялікшым смуткам. Неўзабаве пачало прасочвацца ў душу і пачуццё адзіноты, але яно не паспела пакласці сваю пячаць на вочы. Так, як птушка, чуючы свой час, шукае ціхага месца ўміраць, яна пачала шукаць вачыма чагосьці каля сябе. Ужо ў гэтыя моманты ногі яе пачалі згінацца ў каленях, худзенькая постаць яе яшчэ больш прысутулілася, яшчэ больш падняліся ўгару плечы, твар усімі рысамі сваімі і вачыма ўпаў уніз, і ўсю яе павяло з месца. Нейк бокам падышла яна к дрэву і паехала ўніз. Гэта было жывое ўвасабленне самай закончанай супрацьлегласці ёй самой, якая яна была яшчэ некалькі дзён таму назад. Каб увесь свет, як вялік ён ні ёсць, ад усіх сваіх пачаткаў і бязмежнасці сабраўся і ажыў, як вялікая істота, з вачыма, каб бачыць, з вушыма, каб чуць, з душой, каб адчуваць, з розумам і думкамі,— сумленне кінула б яго ніц перад гэтым дзіцем. Ён страсянуўся б ад жаху, што так не ўдаўся ў ім сэнс шмат чаго, што ён церпіць на сабе.

Упаўшы на зямлю, яна, чорная, скурчаная, маленькая, здушаная, уткнулася галавой у дрэва, тварам уніз, і сцішылася. Праз паўхвіліны яна шпарка адарвала галаву ад зямлі, зірнула ўгару і зноў упала. I так было мно-

га разоў. Відаць, душа яе не паддавалася зморанасці цела, і кіпела, і рвалася. Раптам яна ўздрыганулася. Гэта быў плач не дзіцячым голасам, але гэта плакала дзіця, а не тая жанчына, што не так даўно апекавалася над меншымі за сябе. У яе ўжо і слёз не было, і вочы былі сухія, калі яна плакала. Нарэшце літасцівы сон наваліўся на яе, але ласкавасць яго не была доўгая. Пачаўся сонны кашмар, без выразнасці і якой бы там ні было формы. Бяздомнасць, выгнанне, смерць, сіроцтва, матчыны вочы перад смерцю, грукат нямецкіх бомб, самалётаў, бязлітаснасць, жорсткасць — усё палосамі агню і зямлі ішло ўгару і не давала шчасця быць у забыцці. І так цягнулася доўга. Можа гэта была вечнасць, якую хрысціянства дакляроўвае злачынным душам. І вось яна паднялася і села. Зорнае неба было над ёю, і чорныя дрэвы маўчалі. Стаяла цішыня. Яна прытулілася к дрэву. І так, седзячы, адразу заснула і ўжо не чула сама, як галава яе і плечы паехалі па дрэве ўніз і яна ляжала на зямлі.

Прайшло многа часу, бо калі яна прачнулася — сонца спускалася к захаду. Пабудзілі яе выстралы і крыкі. Стоячы пад дрэвам, яна бачыла, як беглі чырвонаармейцы, як навокал стралялі, як дзесьці на ўзлеску стукаў кулямёт, а ў другім баку ехалі грузавікі. Лес ажыў, і яна азіралася навокал сябе і пасля стулілася за дрэва. І раптам яна ўбачыла, што проста да яе бяжыць немец. Яна яго пазнала адразу, хоць ніколі раней яго не бачыла. Ён ужо быў крокаў за шэсць ад яе і раптам пачуў наперадзе, так як і за сабой чуў, крыкі і шум людзей. Ён закруціўся на месцы. Яна задрыжала і не спускала з яго вачэй. Ён кінуўся на жывот, выцягнуўся і пачаў страляць перад сабою. Яна бачыла яго плечы і, адумаўшыся, пачала заўважаць, што ён цэліцца перад сабою. Але да яе свядомасці, што значыў гэты прыцэл, дайшло пасля. Цяпер яна не зводзіла воч з яго плеч, з яго галавы. Пачуццё жаху, уласнай гібелі, рэшткі вячорнага кашмару ўладалі ёю. Каб не стрывожыць яго, яна ціхом адышлася, пасля пабегла. І ўбачыла трох чырвонаармейцаў. Яны ляжалі на зямлі і, выцягнуўшы перад сабою вінтоўкі, не спускалі з чагосьці вачэй. Яна кранула аднаго рукой.

— Падай і ляжы! — грозна сказаў ён ёй.

— Там немец ляжыць і страляе. Унь там.

Чырвонаармеец паглядзеў на яе, устаў і пайшоў, прыгнуўшыся. Яна ішла поплеч яго, таксама як і ён, угнуўшыся, і паказвала рукой. Калі ён упаў на зямлю, упала

і яна. Чырвонаармеец прыцэліўся і стрэльнуў. Яна бачыла, як немец уздрыгануўся і ўткнуўся галавой у зямлю.

— Гатоў,— сказаў чырвонаармеец.— А ты ляжы на зямлі.

І пайшоў назад. Яна ўпала на зямлю, і першая за гэтыя дні радасць страсянула яе душу. Яна ляжала, пакуль усё заціхла, і пасля пайшла да чырвонаармейцаў. Яны збіраліся разам і гаварылі паміж сабою, што ўвесь нямецкі дэсант знішчан. Чырвонаармеец, якому яна паказала немца, падняў яе на рукі і пранёс крокаў тры, а пасля яна пайшла поплеч яго. Яны прайшлі паўз таго немца, і яна бачыла яго, доўгага, спруцянелага.

Момантам гэтай радасці скончылася яе адзінота, таксама як і яе маленства. Прыйшла сталасць на доўгі яе век.

МАТЧЫНА БЛАГАСЛАВЕННЕ

Прастрэленая гітлераўцамі ў грудзі, умірала маці. Пакутная смерць яе ішла павольна. Часамі жанчына ўпадала ў забыццё, часамі даходзіла да яснай памяці, усё перад сабой бачыла, усё чула, пра ўсё думала. Каля яе быў толькі адзін трынаццацігадовы яе сын, Максім. Бацька быў у арміі, недзе па той бок фронту, і з першага дня вайны не было ад яго ніякай весткі. Старэйшая сястра ўжо другі месяц недзе тулялася, каб не натрапіцца немцам на вочы. Нехта гаварыў, што яна сышла далёка, туды, дзе глушэй, дзе больш партызан і куды менш дабіваюцца немцы. І Максім адзін нудзеў і тужыў, гледзячы на маці. За гэтыя дні ён страшна схуднеў, вочы яго ад бессані сталі чырвоныя, ён часта імі міргаў, і, калі маці быццам бы рабілася лягчэй, ён стараўся чым-небудзь яе разважыць.

Нейкім інстынктам ён адчуваў, што яна не хоча думаць аб смерці і можа не адчувае, што памрэ, і думка яе імкнецца да ўсяго звыклага і знаёмага. І ён часта гаварыў ёй, што робіцца на двары.

Перад самым вечарам ён увайшоў у хату і падышоў да маці. Яна зноў глядзела кудысьці перад сабою і, відаць, думала, думала. Ён ціха сказаў:

— Мама, а ўжо вясна скора. Ужо чорная зямля выйшла ў нас каля хаты з-пад снегу. А ў агародзе на ўзмежку відны мокрыя кусцікі травы.

Маці перавяла позірк на яго, і ён прачытаў у яе вачах вялікае імкненне.

— Ужо сёння Марцінавы дзеці капалі хрэн за нашым агародам.

— Нашто ім хрэн? — прашаптала яна сухімі губамі.

— Яны не паспелі нічога схаваць, і ў іх немцы ўсё забралі. Яны вельмі галодныя. Яны накапаюць хрэну, натруць і паставяць у місцы, каб ён вытахся. А тады, як ён вытхнецца, будуць есці. Без нічога. Гэта іх Уладзік выдумаў.

Ён змоўк і думаў, што б яшчэ расказаць маці. Апошні прамень сонца сплыў з падлогі насупраць акна. Змяркалася, і ўсюды было так жа ціха, як і ўдзень. Людзей асталося мала, мала хто ставаўся дома. І ўвечары ў кожнага было лягчэй на душы — змрок мог схаваць чалавека ад немца.

Маці быццам пачала драмаць ці, можа, зноў упала ў забыццё. Яна сцішылася, але стала цяжэй дыхаць. Максім адышоўся на сярэдзіну хаты і стаяў так у страшнай адзіноце, у вялікім смутку аб маці, аб сабе, аб усім жыцці.

— Мама,— сказаў ён,— мама! Ты не чуеш? Я пайду гляну на вуліцу, я адразу ж прыйду. Ты не чуеш, мама?.. Мусіць, спіць...

Ён ціха падышоў да дзвярэй і спыніўся ў трывозе. На вуліцы грукаў грузавік і чуліся нямецкія галасы. «Добра, што я агню не запальваў»,— думаў ён. Але немцы ішлі ўжо і ў цёмную хату. Забразгалі сенечныя дзверы. Ужо мацалі клямку хатніх дзвярэй. Святло ўпала на падлогу з электрычнага ліхтарыка.

Увайшлі два немцы. Калечанай рускай мовай адзін закрычаў:

— Хто тут? Усе сюды выходзь. Паднімай рукі.

Максім стаў перад гітлераўцамі і падняў рукі.

— Хто яшчэ ёсць?

— Я адзін. А маці — унь ляжыць, яна хворая, умірае.

Немец уставіўся ліхтарыкам у матчын твар. Яна застагнала і заварушыла губамі. Фашысты абгледзелі ўсе куткі, вышнырылі ўсюды і загадалі запальваць агонь. Максім запаліў лямпу. Газы ў ёй было толькі ў дне. Лямпу ён паставіў на стол. Немец сеў за стол, а другі падаў яму ўкручаную ў газету яду. Максім здагадаўся, што гэта афіцэр і салдат.

Немец раскруціў газету і пачаў штосьці там рэзаць нажом.

— Дзе хлеб? — сказаў ён да Максіма.

— У нас няма хлеба,— адказаў Максім.

Афіцэр штосьці сказаў салдату, і той выйшаў. Можа ён пайшоў даставаць хлеба, можа чаго іншага — Максім нічога не мог ведаць.

Немец сядзеў за сталом на лаве, парэзваў нешта ножыкам і клаў у рот, жаваў і чакаў. Чутно было, як цяжка дыхае маці.

Агонь у лямпе пачаў цьмець, кнот выцягваў апошнюю газу. Максім раптам устрапянуўся. Ён падышоў да стала і паказаў немцу на покуць, дзе вісела маленькая іконка і на ёй ляжаў зверху невялічкі, з даўніх год, недагарак свечкі.

— Лямпа зараз патухне,— сказаў ён,— а газы ў нас больш няма. Я запалю свечку, унь ляжыць.

— Я, я,— заківаў галавой гітлеравец.

Напружваючыся, каб суняць сваю ўзбуджанасць, Максім узлез на лаву ўздоўж другога берага стала, дастаў свечку і адчуў, як сэрца распірае яму грудзі і аддаецца стукам у вушах. Ён адвёў ад сябе недагарак, дзьмухнуў на яго і ўбачыў многа пылу ў сябе перад вачыма.

— Запальвай, што ты робіш! — нездаволена абазваўся гітлеравец.

Максім ступіў нагамі на тую лаву, дзе сядзеў немец, прыпёрся левым каленам у край стала і над сталом прыгнуўся да лямпы, разаграючы над лямпай канец свечкі, каб прыляпіць яе да стала. Свечку ён трымаў у левай руцэ і ў той жа час правай рукой дастаў з кішэні складаны нож. Правая кішэня яго і правая рука былі за спіной у немца. Са свечкай ён вельмі марудзіў, бачачы, што нешта няскладна выходзіць, і чакаючы нейкай зручнасці.

Гітлеравец раззлаваўся на гэтую маруду. Ён нешта замармытаў, ірвануў з Максімавых рук свечку і адным махам уляпіў яе ў стол. Максім ірвануўся за нямецкія плечы, адным рухам адчыніў нож і даў ім у нямецкую шыю ззаду, пад самай галавой. У гэты момант толькі мільганула ў яго вачах гэтая шыя, яна здалася яму тоўстай. Гітлеравец захрыпеў і пачаў хіліцца на стол. Максіму здалося, што нож як-небудзь выцягнецца і немец падніменца, і ён налёг на немца і ўціснуў нож глыбей, адчуўшы пальцамі кроў. Гітлеравец пакідаў храпці і толькі ўздрыгваў плячыма. Лямпа патухала. Максім, плюючы на рукі і атрэпаючы іх, скінуў з лямпы шкло, запаліў свечку. Стала відна. І тут ён убачыў, што маці глядзіць на яго быстрым позіркам, якога ўжо даўно ў яе не было.

Яна з усіх сіл старалася прыўзняцца і не магла, і нешта хацела сказаць і не магла выгаварыць. Адны толькі няўлоўныя гукі і шэпт сыходзілі з яе языка. Максім падбег да яе і глядзеў у яе вочы. Абяссіленая, яна ўпала галавой на падушку, і яе вочы не пакінулі свяціцца і не сыходзілі з Максіма. Ён задыхаўся і стараўся ўздыхнуць глыбей.

Яна забылася пра сябе і далёка была ад думкі і ад адчування, што ўмірае. Уся яе істота ў апошнія свае хвіліны напоўнілася іншым. Твар і вочы яе merklі з пячаццю задавалення, і можа нават тут былі адзнакі радасці. Апошнім промнем сваіх вачэй яна дзякавала свайго Максіма і благаслаўляла яго.

Праз хвілін дзесяць Максім пастукаў у акно хаты, якая стаяла бадай што на канцы вуліцы. Гаспадар, стары дзед, і такая ж старая гаспадыня выйшлі з лучынай у сенцы і ўбачылі Максіма ў ватовай вопратцы і з торбаю за плячыма. Твар яго быў заплаканы, вочы чырвоныя, і голас перарываўся.

— Дзядзюхна,— сказаў ён,— цётухна, мая мама памерла. Пахавайце яе, а пасля мне пакажаце яе магілу. Мне няможна быць тут. Пахавайце маму, пахавайце!

Ён выйшаў на сцежку і па ёй, у цёмным веснавым полі, знік з вачэй здагадлівага старога чалавека, які махнуў яму ў дарогу рукой.

БАЦЬКА

Яна яшчэ памятала, калі гэтая дарога ішла чыстым полем да самага лесу, паабапал яе тады яшчэ не было ні клёнаў, ні ясеняў. Два хвойныя лясы стаялі на двух узгорках, і паміж імі, на гэтым велічэзным полі, толькі стары вяз відзён быў зводдалеку. Ён рос над вадзяным млынам. А па той бок рэчкі, за паплавамі, над усёй мясцовасцю і нават, здавалася, над лясамі ўзвышаліся адзінокія бярозы. Там быў могільнік, і даволі далёка ад млына, каб ёй малой адной хадзіць туды часта.

З таго часу яна пачала памятаць і свайго бацьку. Тады ён не быў яшчэ такі лысы, але вусы яго і тады пачыналі ўжо сівець, а цяпер сталі зусім сівыя. Цяпер ён ўжо ў гадах, і ў яе самой ужо дванаццацігадовая дачка. Як шпарка прайшоў час! Ёй ужо трыццаць адзін год, а ёй здаецца, што гэта было зусім нядаўна, калі яна была такая ж, як цяпер яе Настачка. Бацька гаворыць, што Настачка так падобна да яе, што ён думае, што гэта яна сама малая. І ніколі так раней, як у гэтую страшную часіну, бацька не здаваўся ёй такім родным, такім дарагім. Якая мілая лысая ў яго галава! Які ён ціхі, добры, справядлівы чалавек! Якія залатыя ў яго рукі! Гэта ж ён сваімі рукамі, з таго часу, як стаў калгасным садаводам, змяніў твар усяго гэтага кутка. Ён паабсаджваў дрэвамі дарогу, ён пасадзіў тры сады, ён развёў пчол. Ён пасадзіў вербы скрозь паўз рэчку. Ён пасадзіў ліпы навокал дома, новага, нядаўна яшчэ пабудаванага на месцы той старой хаты, дзе яна радзілася і вырасла. Разам з дрэвамі вырасла і новая вуліца. І дзе ён цяпер — родны, слаўны бацька, з лысінай, з сівымі вусамі? Што яны з ім зрабілі! І што яны зрабілі з Настачкай! Які смутак рэжа душу! І як думка горнецца ў ранейшыя шчаслівыя дні. І калі новы дом будавалі, і калі яшчэ тая старая хата стаяла з гліняным токам замест падлогі. І яшчэ далей ідзе думка — калі яна сама была малая і здалёк, з-пад млына, дзе бацька служыў мельнікам, бачыла над галавой зялёную гушчырню старога вяза і высокія бярозы на могільніку. А раней яшчэ і маці была жывая. Усё прайшло! Усё мінулася! І цяпер яна ў пакутах і смутку стаіць у цёмных сценах, прыпаўшы тварам да замкнутых дзвярэй.

І раптам забразгаў замок, і гэтыя дзверы адчыніліся. І зноў ён, той самы, стаяў над душой. У яго рыжая га-

лава і ўвесь твар быццам бы рыжы. Цяпер ён нешта дажоўваў і не зводзіў з яе вачэй. Пасля разважліва калупаў у зубах і сплёўваў з кончыка языка. А пасля, усё так жа гледзячы на яе, пачаў гаварыць зноў тое ж самае:

— Дзе твой брат? Табе яшчэ асталося адну хвіліну, каб думаць.

Ён вельмі дрэнна гаварыў па-руску, але яна разумела. Сказаць яму, дзе брат, родны брат Юрась? Такі малады, так падобны з твару на бацьку. Аддаць яго на смерць, на пакуты? Каму? Таму, што ўварваўся сюды і не даў жыць? Выказаць Юрася? Тады нябожчыца маці перавернецца ў магіле і пракляне на векі вечныя.

— Я не ведаю, дзе мой брат.

Рыжы гітлеравец паглядзеў кудысьці ў глыбіню двара праз адчыненыя дзверы і, здаецца, зрабіў нейкі знак вачыма. І раптам перад яе вачыма стала Настачка, і яе трымаў за плечы другі немец. Што стала з Настачкай? Шчаслівая тая маці, якая ляжа ў магілу раней, чым убачыць так сваё дзіця. Настачка стаяла зусім не такая, якая раней была. Яна была прысутуленая, маўклівая. Нос у яе завастрыўся. Здавалася, што тварам яна доўга ляжала ў зямлі. Рукі яе дрыжалі, калені згіналіся, галава хілілася на левае плячо. Гітлеравец трымаў яе за плечы так, што здавалася, ён хоча ўціснуць яе ў зямлю. Толькі вочы яе жылі. Як яна ўбачыла маці — вочы засвяціліся надзеяй ратунку. Маўклівая, яна быстрымі вачыма сваімі чакала, ці скора маці выратуе яе. Але калі разглядзела яна, што маці таксама схіляе галаву к сцяне, і адчула, што страшныя спазмы душаць яе, Настачка раптам заплакала. Маці ўскінула галаву і пайшла да Настачкі. Але тут схапіў яе за плечы той, рыжы.

— Дзе твой брат?! — Яна маўчала, калоцячыся.— Твой брат дома! Дзе ён?.. Ты не скажаш? Калі ты не скажаш — яна (ён ткнуў пальцам у Настаччын твар) зараз будзе мёртвая.

Ёй трэба было выбіраць паміж імі двума, роднымі, любымі, дарагімі. Сэрца яе распірала грудзі. Гітлеравец больш не чакаў, ён стрэліў у Настачку. Настачка ўпала, паварушыла пальцамі рук і заціхла.

Яна з усіх сіл ірвалася да сваёй Настачкі. Немцы ўжо ўдваіх біліся з ёю і не пускалі яе. Яны далёка кідалі яе ад сябе, шпурлялі ў сцяну, а яна ўсё жыла і не ўмірала, і ўсхватвалася на ногі, і кідалася да сваёй Настачкі.

— Дзе твой брат?..— гучала раз-поразу ў яе вушах,

і гэты боль ішоў з вушэй у душу і сэрца і рваў чалавека на часткі. І нейк адразу яна ўся ўспыхнула. У вялікім парыве яна стала ва ўвесь свой рост і перасіліла слабасць. Яна яе больш не адчувала. Згінуў і боль у галаве. Толькі адчувалася кроў. Яна цякла з вушэй і з рота. Як толькі магла, яна пачала лавіць ротам паветра і страшным позіркам глянула на рыжага гітлераўца. Яна сама не пазнала свайго голасу:

— Наш Юрась адпомсціць за Настачку. У яго руках зброя. І я вам не скажу, дзе ён. І мой муж у Чырвонай Арміі. І Чырвоная Армія адпомсціць. І не будзеце вы панаваць над намі. Ніколі вы не дазнаецеся ад мяне, дзе Юрась.

Фашыст выстраліў ёй у грудзі, і яна ўпала нежывая. Стала ціха. Немцы пайшлі ў хату. Прайшло хвілін дзесяць, і ён — ціхі, лысы, з сівымі вусамі, увайшоў з агародаў у двор, з касою і граблямі на плячах. Дома ён быў мала, не больш як гадзіну. Далёка і надоўга цяпер ніхто не адыходзіў ад дома. З канюшыннага поля ён бачыў, як паехаў сюды грузавік з немцамі, і ён адразу заспяшаўся назад. Яму рупіла: ці паспее скрыцца Юрась. Быццам бы ўсё ціха скрозь. «Можа, немцы паехалі далей»,— думаў ён. І раптам у сваім двары ён убачыў адчыненыя дзверы свіронка і пад імі Настачку ў сіняй сукенцы. Анямелы, ён зрабіў крок яшчэ і на парозе ўбачыў і яе, адзіную сваю дачку. Саломіна з пустым коласам старчаком паднялася з-пад яе галавы і зламалася над ілбом. І ў той жа момант і Настачка і яна зліліся ў адну постаць,у адну істоту. Гадамі яна стала, як Настачка. Дачка і ўнучка сталі адным яго дзіцем. Яна адна з ім. Ён садзіць сады і дрэвы ля дарог, і яна каля яго. І гэта ж сапраўды так было. Яна была тады яшчэ малая, і ёй хацелася кратаць пальцамі кожнае пасаджанае ім дрэўца... Не, не так было... Думкі яго не так уявілі. Калі яна была малая, ён тады малоў у млыне, і яна прыходзіла да яго, і, бывала, цэлымі днямі гуляла пад старым вязам. Але яна была такая ж, як цяпер Настачка. Ён зараз возьме на рукі Настачку, жывенькую, цёпленькую, і гэта будзе яна, малая, пад тым вязам, як год дваццаць ці больш таму назад. Настачка! Яна ж ляжыць тут каля яго ног, і пальцы на яе руках застылі растапыраныя, так, як яна варушыла імі ў апошнюю сваю хвіліну.

Ён адумаўся, азірнуўся, заварушыў ніжняй паловай твару, кінуў касу і граблі і павалок свае ногі к хаце.

Там чуліся галасы. Ён вярнуўся, абышоў хату паўз глухую сцяну і глянуў на вуліцу. Усё быццам вымерла. У канцы вуліцы стаяў вартавы немец. Грузавік відзён быў далёка ў вуліцы і каля яго другі немец. Астатнія, мусіць, шукалі па хатах. Што ім трэба? Хто іх зваў сюды? Што ім да таго, як тут жывуць людзі, і што Юрась камсамолец, і хто іншы — ці камсамолец, ці камуніст, ці хто б ён ні быў. Хто іх ведаў, хто іх чапаў! Шпарка ён вярнуўся назад, увайшоў у сенцы і прыслухаўся. У хаце паміж сабою гергеталі немцы. Дзе Юрась? Божа мілы, дзе Юрась? Цяпер Юрась патрэбен. Але ён не дома. Бо каб ён быў тут — не гаварылі б так ціха немцы, і не даў бы ён у крыўду сястру і Настачку. Але тут ён не вытрымаў сваіх наіўных думак і несвядомага чакання. Адчыніў ён дзверы і ўвайшоў у хату. Там былі ўсяго два немцы. Рыжы сядзеў за сталом і сам сабе прачытваў нейкія паперы ці так проста глядзеў у іх. Другі, нізкі і тоўсты, корпаўся ў кубле з салам. Ён паспеў уцягнуць кубел сюды з цёмных сянец. Сала было толькі ў дне, і ён стараўся ўздзерці зляжалы пласт і падкорпваў яго сваім шырокім нажом. І няўжо ён быў такі атупелы дурань, гэты немец? У чалавека ён сам толькі што замучыў насмерць дачку і ўнучку. І цяпер абкрадвае яго. І, убачыўшы гэтага чалавека, ён і не спалохаўся, і не пасаромеўся яго. І не адагнаў ад сябе, і не закрычаў на яго, а з практычнай развагай паказаў яму на сала і нешта загергетаў. Знакамі ён паказваў чалавеку, што не можа ўздзерці сала, і пытаўся, дзе сякера, каб разбіць кубел. Чалавек жахнуўся ад гэтай нечаканасці. Быццам збянтэжаны, ён хапіўся рукой за сваю лысіну, пасля за сівы вус, пасля азірнуўся па хаце. Увагу яго ўзяла на сябе рыдлёўка. На ёй яшчэ была гліна. Некалькі дзён таму назад ён браў ёю гліну. У момант ён хапіў рыдлёўку і з усяго размаху, вострым кантам, апусціў яе на нямецкую галаву. Гітлеравец захістаўся і аб'ехаў на падлогу, але ён не бачыў гэтага: ён адразу рвануўся к сталу з ускіненай зноў рыдлёўкай. Рыжы гітлеравец стрэліў у яго, і ён з усёй сілы, як толькі мог, даў рыдлёўкай па зноў працягненай нямецкай руцэ з пісталетам. Пісталет бразнуўся вобземлю, гітлеравец закрычаў, састчаміў зубы і ўскочыў нагамі на лаву. Ён стаяў цяпер на лаве галавой бадай што пад самую столь. І тут белавусы гаспадар зноў ускінуў над сваёй галавой рыдлёўку. Фашыст кінуўся на чалавека, але той паспеў не дапусціць

яго да сябе тым, што даў рыдлёўкай па яго твары. Немец рынуўся ў дзверы, пераскочыў цераз труп свайго паплечніка, выскачыў у сенцы, пасля на двор. Ён крычаў хрыплым голасам, і чалавек гнаў яго перад сабою на агароды, пасля на паплавы, пасля падагнаў да вузкай і плыткай паплаўной рачулкі. Ад удару рыдлёўкай у твар у гітлераўца, відаць, кружылася ўсё перад вачыма. Бегучы, ён часамі збіваўся з простага тропу, яго вяло ў бакі, але ён дапаў да рачулкі, ускочыў у яе і з поўнымі халявамі вады выпаўз на той бераг. Чалавек задыхваўся, бегучы за ім. Сэрца распірала яму грудзі. Ён сцішыў хаду і павальней перайшоў праз рэчку. І немец задыхваўся ад бягі і, не зводзячы вачэй з чалавека, сочачы за кожным яго рухам, глытаў паветра. Ён стаяў. Стаяў на беразе і чалавек. Так прайшло хвіліны можа тры. Чалавек зноў пабег за немцам. Пачаў уцякаць і той, з пачарнелым тварам ад удару рыдлёўкай. Так яны дабеглі да другой, вялікай рэчкі. Немец ужо не мог больш бегчы. Ён азірнуўся і пайшоў берагам. Пайшоў і чалавек следам за ім. Немец пачаў падаць, усхватвацца, бегчы, ісці. Чалавек не адступаўся ад яго. У яго цямнела ў вачах ад слабасці, сэрца яго гатова было разарвацца, але ён бег і ішоў следам. Пачаўся вечар, пачало змяркацца. Немец увайшоў у лес. Увайшоў за ім і чалавек. Немец стараўся схавацца за дрэвамі, чалавек не спускаў яго з вока. Ён выбіваўся з сіл, каб бліжэй быць да немца і не страціць яго з вока. Ужо было цёмна, яны чулі адзін аднаго толькі з трэску сухога галля пад нагамі. Чалавек заходзіў управа, каб выгнаць немца на край лесу. Немец не ведаў мясцовасці, ён рушыў ад чалавека ўлева і выйшаў на цёмны поплаў. Чалавек быў тут жа, каля яго блізка. Немец азірнуўся і падняў рукі ўгару і нешта стараўся сказаць. Хрыпата яго голасу даходзіла да траскучага шэпту. Грудзі яго хадзілі ў бакі, здавалася, ён прысядаў пры кожным сваім выдыху і ўздыху. Чалавек быў шчаслівы перадыхнуць хоць момант. Напэўна, з гадзіну, а можа і больш, доўга яны так стаялі адзін перад адным. Калі немец апускаў рукі, чалавек замахваўся рыдлёўкай і немец зноў паднімаў рукі. Узышоў месяц, усё стала белым. Навокал поплаву чарнеўся лес. Чалавек ускінуў рыдлёўку і рушыў на гітлераўца. Немец пабег. Перамагаючы сваю сілу, чалавек на тры крокі стаў бегчы за немцам і аглушыў яго па галаве кантам рыдлёўкі. Гітлеравец упаў. Чалавек біў яго рыдлёўкай, а пасля пачаў паволі адыходзіць ад яго. Ады-

шоўся да нечага цёмнага, невыразнага, вялікага, што было на ўвесь свет, і грымнуўся вобземлю ўсім сваім целам. Усё было ціха. Месяц свяціў усю ноч. Вялікая раса ляжала на траве. Пад дзень узняўся вецер, і лес зашумеў. Чалавек падняў галаву, калі быў дзень і сонца стаяла высока. Лес шумеў няроўна, крушыннік і ядловец разгойдваўся пад ветрам. Чалавек падняўся на ногі, маўкліва глядзеў на рыдлёўку і на немца каля яе і быццам нічога не памятаў. Гітлеравец ляжаў, падкурчыўшы адну нагу. Здавалася, што ён хоча падняцца і пабегчы. Але на яго твары сядзела плойма мух. Пад нямецкай спіной была купіна, і немцаў жывот тырчаў угару. Чалавек увайшоў у лес і пайшоў, мала што заўважаючы перад сабою. Адумаўся ён праз кіламетраў чатыры. Ён здзівіўся, як далёка зайшоў ён уночы — з-пад гэтага ляска, які ён цяпер пераходзіў, дадому было вёрст дванаццаць. Ён і сам не ведаў, куды ён і па што ідзе. Знаёмай дарогай ён ішоў дадому — і толькі. Ён ледзьве пераступаў нагамі, такая страшэнная стома гняла ўсё яго цела. Многа прайшло часу, пакуль ён, бадай што ў бяздум'і, падышоў к месцу, дзе стаяў яго дом. Ён падумаў, што няможна цяпер яму паказвацца тут смела. Ён сеў на зямлю і прычакаў вечара. Губы яго былі сухія, у твар быццам калолі тысячы голак. Ён глядзеў на дарогу, дзе густа вырысоўваліся перад вокам дрэвы, пасаджаныя ім самім. Вялікі, як свет, смутак здушыў яго душу. Ён пайшоў к дрэвам. Да гэтых дрэў дакраналася яна. Яна памагала яму садзіць іх. На гэтых, выраслых ужо дрэвах жывуць сляды яе рук. Ён хадзіў каля дрэў і дакранаўся пальцамі да іх кары. Ён доўга стаяў тут. Уночы ён увайшоў у свой двор. Ні яе, ні Настачкі ўжо не было на зямлі. Ён пастукаў да суседа ў акно. Сусед выйшаў. Ён запытаўся. Сусед адказаў, што іх пахавалі нядаўна, перад вечарам. Пахавалі суседзі, украдкам. Ён не захацеў зайсці ў хату. Ён ужо не баяўся, ён не хацеў ці не мог. Ён прахадзіў усю ноч. Перад днём ён зноў зайшоў да таго ж суседа...

— Юрась не прыходзіў? — запытаў ён.

І ў голасе яго гучалі ўжо ноты заклапочанага чалавека.

— Не, Юрася не бачылі,— адказаў сусед.

Ён зноў выйшаў з вёскі. Ён чакаў, што прыйдзе Юрась. Але гэта была толькі частка таго, што было ў ім. Смутак, страшны і непераможны, душыў яго, не выпускаў яго са сваёй жудаснай улады. Так прайшло тры дні.

На чацвёртыя суткі яму стала ясна, што ён не вытрымае. Часам змрокам ён падыходзіў да свайго дома і адразу адварочваўся ад яго, ішоў назад, прыдушаны і знябыты. Без прыстанішча ён бадзяўся па ўсёй гэтай мясцовасці многа дзён. З-за дрэў у лесе ён бачыў, як ехалі на грузавіках немцы, як пасля дым і агонь узняўся над яго домам. Уночы, пад дзень, ён прыйшоў на роднае месца. Чорныя асмалкі яго дома курыліся яшчэ і тлелі. Ліпа над асмалкамі стаяла без лісця і вецця, абгарэлы пень тырчаў угару. Ён прыпёрся плячыма да пня і стаяў так, аж пакуль не ўднела добра. Сусед штурхаў яго ў плячо. Ён схамянуўся.

— Юрась прыйшоў... Слухай, Юрась прыйшоў.

— Дзе Юрась?

— У мяне, спіць. Ідзі, пагавары з ім.

Паслухмяна і маўкліва пайшоў ён за суседам. Юрась сядзеў у суседавай прыгрэбцы, увесь у саломе, і праціраў вочы. Бацька глянуў на яго, заміргаў вейкамі, і сударга здушыла яму горла. Юрась усхапіўся, стаў перад бацькам.

— Я ведаю, усё ведаю,— сказаў Юрась.

— Сынку мой, сынку мой,— зашаптаў бацька.

Юрась выцягнуў з саломы вінтоўку і даў бацьку. Пасля другую даў суседу. Пасля выцягнуў адтуль жа свой аўтамат.

— Куды цяпер ісці? — сказаў бацька.

— Тут быць. Будзем чакаць. Нашы там, цераз поплаў, на беразе. А яны зараз сюды зноў прыедуць.

Пасля гэтага гадзіны дзве яны не сказалі адзін аднаму ні слова. І вось загуло і затрашчала на вуліцы. Юрась глядзеў праз прычыненыя дзверы. Два грузавікі, поўныя нямецкіх салдат, прапаўзлі і спыніліся. Гітлераўцы пачалі разыходзіцца па хатах, шукаць і дапытваць. На машынах асталіся сядзець толькі шафёры і вартавы салдат каля іх. Сусед прыцэліўся, і фашыст грымнуўся вобземлю. Юрась выбег на вуліцу і кінуў пад машыну гранату. Машына разарвалася, і абломкі яе, з разверненай зямлёй, завалакліся дымам. Страляючы, немцы выбягалі з хат. Юрась ірвануўся за сцяну прыгрэбкі, і яго аўтамат пачаў сваю работу. З-пад рэчкі, цераз поплаў, беглі людзі і стралялі. Гітлераўцы з крыкам збегліся на агароды, залеглі, і адзін з іх крыкнуў каманду. Пачаўся бой. Абліваючыся крывёю, выбег наперад чалавек і адну за адной шпурнуў дзве гранаты. Грук і дым. Чорная зямля рванулася перад вачыма Юрасевага бацькі. Ён ляжаў у гра-

дах і страляў. Пасля ён пачаў доўга цэліцца. Напроці яго ледзь відна нямецкая галава. Дым разышоўся. Ён яе вельмі выразна бачыў. Рукі яго дрыжалі, і яму цэліцца цяжка было. Нарэшце ён стрэліў. Ён бачыў, як над нямецкай галавой узляцела ўгару рука і адразу ўпала. Галава ўехала ў траву. Радасць, вялікая, вартая ўсяго жыцця, ахапіла чалавека. Ён цэліўся і страляў і забыўся на ўсё, апроч гэтай радасці. Сонца моцна пякло. Бой заціхаў.

— Бацька! — крычаў Юрась.

Чалавек стаў на ногі і пайшоў на Юрасеў голас.

— Ты возьмеш на плечы мяшок з хлебам, — сказаў Юрась.

— А дзе той мяшок?

— Там, усё прыгатавана,— сказаў сусед, і ўсе падышлі да свірна.

Сусед націснуў на дзверы. Яны не адчыняліся.

— Што такое? — сказаў сусед.— Я іх не замыкаў.

Ён грукнуў у дзверы прыкладам вінтоўкі.

— Адтуль стралялі фашысты, мы іх туды загналі,— закрычаў здалёк белагаловы партызан, спацелы і без шапкі.— Ім не было дзе дзецца, і яны туды... Замкнуліся.

Яго голас прагучаў у вялікай цішыні. І раптам на агародах застукаў кулямёт.

— Зноў немцы... там! — закрычалі на вуліцы.

І неўзабаве зноў пачаўся бой. Туды пабег і Юрась. Туды пайшоў і белагаловы партызан. У гэтыя хвіліны бацька ўжо не пільнаваўся свайго Юрася. Ён памятаў толькі тое, што на яго пакінулі гэтых немцаў у свірне. Тут ён убачыў, што дзверы прыадчыніліся і ў шчыліну выглянула вінтовачная руля. Ён стрэліў туды. Дзверы зноў зачыніліся. Ён успомніў, што тут за сцяной валяўся заўсёды дрот. Ён хапіў яго і пачаў прыкручваць ім клямку дзвярэй к прабою ў вушаку. Не вельмі моцна ён прыкруціў клямку, але гэта было ненадоўга. Страляючы ў дзверы праз кожную хвіліну, ён прымчаў тры ахапкі сена, тут жа, з поплаву, прыціснуў да сцяны і запаліў. Ён адышоўся наводдаль і прыцэліўся ў дзверы. Дзверы рваліся, іх стараліся адчыніць, але сцены ўжо гарэлі. Ён яшчэ раз стрэліў. Ужо гарэла страха. Дзверы пачалі трашчаць. Ён яшчэ стрэліў. У свірне крычалі. Усё ўжо гарэла. Сцены палалі ў агні. З агню выскачыў гітлеравец і ўпаў і зноў ускочыў на ногі. Адзежа на ім гарэла. Чалавек стрэліў, і немец упаў увесь у агні, і больш

не падняўся. Неўзабаве і сцены ўпалі. Слупы іскраў паляцелі ўгару. Бярвенне датлявала, і з-пад яго тырчалі варожыя ногі і рукі.

Праз гадзіну ўсё тут было ціха. Ён адзін ішоў адгэтуль даганяць Юрася і ўсіх. Сонца ўжо спусцілася к лесу. На агародах ён прайшоў паўз нямецкія трупы. І яму здавалася, што іх занадта мала. Нават мільёны іх не ўнімуць боль яго душы і яго смутак. Але цяпер яму было лягчэй. Хоць у руках і нагах ён стаў бадрэйшы. Ён ішоў сцежкаю паўз дарогу, пад раскідзістым веццем пасаджаных ім самім дрэў, і ведаў, што праз усё сваё жыццё будзе бачыць іх і што яны будуць тут вечна расці.

СМЕРЦЬ

Дажджы скончыліся якраз тады, калі нашы часці мінулі лінію лясоў і выйшлі да вялікага паселішча. Перад імі быў прастор і ясны дзень. Свет здаваўся шырокі і радасны. Цяжкое выпрабаванне крывавага бою асталося за плячыма. Вораг ляжаў скрозь на полі дзвюма сотнямі трупаў. Над імі, на мокрым яшчэ дрэве, сядзела лясная жоўтая птушка. На першай вуліцы стаяла шыбеніца, і на ёй вісеў труп павешанага чалавека. На другім канцы гэтай вуліцы датляваў пажар некалькіх дамоў. Жанчыны і дзеці вылазілі з паграбоў і ішлі за байцамі, але тыя спяшаліся далей: на захад адгэтуль, зусім недалёка, ішоў бой. Там праз групы нашых дэсантнікаў стараліся прабіцца рэшткі нямецкага палка, галоўныя сілы якога за тую раніцу леглі навекі ў трох месцах навокал таго паселішча. Байцы мінулі вуліцу і поле за ёй, прайшлі паўз чатыры дробныя старыя ляскі, і па той бок іх неўзабаве бой выбухнуў з новай сілай. Не больш як праз гадзіну бой заціх, лінія фронту аддалілася яшчэ, а тут па дарогах пайшлі рэзервныя часці і абозы.

Праз чатыры дробныя ляскі ішла шырокая дарога, па ёй ішлі грузавікі, і артылерыя, і санітарныя аўтобусы. З лясоў выходзілі на дарогу людзі. І як кожны з іх ні рваўся ісці хутчэй к свайму нанава знойдзенаму дому, усё ж натоўп стаяў па абочынах дарогі, і сотні вачэй не сыходзілі з усяго гэтага баявога руху. Адзін стары чалавек стаяў каля маладой жанчыны з заплаканым тварам і бесперапынна махаў шапкай на дарогу.

У бок ад дарогі адразу пачыналіся густыя зараснікі ядлоўцу і крушыны, а яшчэ далей — прэлае карчэўе пад пластом гнілога лісця. Тут правальвалася нага і ісці было цяжка, і асабліва таму, хто не ведаў тут ні сцежак, ні дарог. Аднак жа нейкая постаць, сагнуўшыся і прыслухоўваючыся на кожным кроку, правальваючыся ў мокрую трухліну, старалася як найхутчэй адысці далей ад дарогі, дзе ўсё так грымела і жыло бясканцовым рухам. Праз хвілін дваццаць ходу гэтая істота дайшла да вельмі густога месца. Падлесак пераплёўся нізкімі кустамі, ад дарогі тут было ўжо далёка і вельмі слаба даходзілі сюды гукі яе руху. Сонца стаяла ўжо даволі нізка. Яно відно было над кустамі, паміж стволля старых бяроз. І праз гэтую гушчырню ішла вузенькая, як праехаць

з калясьмі, дарога. Над ёю гнуліся купчастыя дрэвы, і праз іх вецце сонца свяціла на яе. Яна ўся была, нават і ў каляінах, зарослая вымытай дажджамі травой. Тут было ясна і ціха. Пахла мокрая трава і зямля з-пад лісця і мху. Часамі падала на лапушысты лісток запозненая кропля вады з дрэва, і здавалася — вялікі спакой і вялікая радасць ёсць нязменныя спадарожнікі чалавека на свеце, і ні трывогі, ні пакуты не рвуць яго душу.

У страшным смутку па нечым дарагім і навек страчаным сагнутая істота выглянула на гэтую глухую і ціхую дарогу. Гэта быў нямецкі салдат. Постаць яго была ў дзіўным выглядзе: ён быў увесь мокры і адзежа яго ў многіх месцах разарваная. На твары скрозь крывавіліся абдзёртыя пляміны. Галава без шапкі. Над вушыма тырчалі ўгару рэдкія кусцікі валасоў, на самым версе голай галавы, на круглай лысіне быў рубец закарэлай крыві: гэта мог яго шмаргануць і сухі сук нізкай галіны. Ён часта дыхаў, калені яго дрыжалі. Нейкім дзіўным чынам ён нагадваў цяпер дробную мыш, якая сярод людскога гоману не можа выбрацца, як ні стараецца, са шкляной пасудзіны. Ён не больш як паўхвіліны ўглядаўся ў дарогу, пасля схаваўся назад у кусты, там пры самай дарозе прыпёрся плячыма да дрэва, аб'ехаў так і сеў на зямлю і прыплюшчыў вочы. Магло здавацца, што ён зараз засне або памрэ. Але аўтамат свой ён не выпусціў з рук.

Праз хаос яго думак білася наверх адна, самая вострая: перачакаць тут, пакуль сцямнее, а тады брацца на захад, хоць паўзці многа кіламетраў, нават міль, абы дайсці туды. А што такое гэта «туды» — гэта трацілася ў наплывах хворых мар. Гэта была Германія і дом. У ёй і дзеці, і сям'я. І ніколі гэты яго смутак не быў такі выразны, як у гэтыя хвіліны. Раней было чаканне шчаслівага звароту, і часамі, калі над галавой не навісала смерць, не было нават і смутку, а адчуванне таго, што ён, разам з усёй арміяй, так далёка цяпер на заваяванай зямлі. Але рэшткі гэтага адчування сплылі ўжо назаўсёды ў пачатку мінулай ночы, і ім ужо не суджана было вярнуцца. Полк з усіх бакоў апынуўся пад страшным абстрэлам, а пасля чырвонаармейцы беглі з настаўленымі штыкамі, і ён, перапаўзаючы цераз трупы нядаўніх сваіх таварышаў, браўся ўсё далей і далей к гэтаму лесу. Калі ён бег той шырокай лясной дарогай, дарогу яму загарадзіла некалькі сваіх жа афіцэраў, і ён пабег назад у бой, але там пластом ляжала смерць, а хто жывы быў — разбяга-

ліся. І ён зноў папоўз назад, пакуль не прыпоўз у гэты лес. Цяпер ён ведаў, што апынуўся ўжо на гэтай старане фронту, і ратунак уяўляўся яму як недасяжная далечыня. У гэтыя хвіліны чакання паўставала перад ім шыбеніца ў тым паселішчы, каля якой ён стаяў у густым ланцугу варты і сачыў, каб не разбегліся людзі, якіх сагналі глядзець, як вешаюць партызана. Праўда, не ён сам стаў на варту, яго паставілі вышэйшыя за яго. Але ён стаяў і вельмі пільна сачыў за тварамі жанчын і дзяцей: ці не хоча хто ўцячы, каб не глядзець? Як укладвалі партызанскую галаву ў пятлю, як пасля ўздрыганулася вісельная жэрдка — ён бачыў без хвалявання і трывогі. Ён думаў аб сваіх дзецях і аб сваім доме. Тут яму ўсё было чужое і ўяўлялася быццам нежывым, яно нават не належала да чалавечага свету, у якім жыў ён і на якім трымалася яго душа.

Асталася ў яго памяці і шыракаплечая прысадзістая постаць таго сведкі, які каля шыбеніцы пацвердзіў, што падведзены пад жэрдку чалавек ёсць сапраўды партызан і што ён яго ведае з малых год. І гэты сведка ўяўляўся яму таксама чужым і непатрэбным. Ён быў датуль патрэбен толькі на тое, каб паказваць, дзе хто з людзей закапаў сала або хлеб. Усяго два тыдні полк стаяў у гэтым месцы, а сведка пад шыбеніцай запомніўся ўсім салдатам. Нават ведалі яго прозвішча — дзіўнае, тутэйшае і цяжкое для вымаўлення: Пацейчык. Камандзір палка назначыў яго старастам, і з таго часу салдаты мелі хлеб.

І ўсё гэта прамільгнула ў яго думках як непатрэбства, як штосьці чужое, далёкае, няважнае і нічога не вартае перад тым важным, што вырысоўвалася як далёкі ратунак. Вельмі марудна цягнуўся час. Сонца, як сумысле, вельмі павольна хілілася к захаду, як яго ўласны смутак і балючы парыў да жыцця і радасці. Як долатам у галаву, мучылі птушыныя галасы ў вяршалінах дрэў, і занадта ясна было ад сонца, здавалася яму. Каб больш цішыні і змроку, каб ноч хутчэй і каб людское вока ніякае нідзе не існавала. І забыццё не прыходзіла. І так ён доўгія гадзіны перажываў свой жах.

Да захаду сонца асталася можа ўсяго гадзіна, як ён пачуў ледзь заўважны для вуха шум. Нехта як быццам рассоўваў рукамі вецце кустоў. Сэрца яго амярцвела, вочы шырока раскрыліся; не выпускаючы з рук аўтамата, ён, як сядзеў, падаўся ўсім тулавам наперад і пачаў прыслухоўвацца. Усё зноў было ціха, але праз момант яшчэ —

той жа асцярожны гук, і нават быццам трэснула пад нагамі сухім галлём. Салдат не зводзіў вачэй з прагаліны паміж веццем, праз якую блізка відзён быў зараснік па той бок дарогі. Зноў запанавала цішыня. Салдат прыціснуўся да дрэва, і тут пачуліся сапраўдныя крокі. Хтосьці цяжка выйшаў на дарогу і спыніўся на ёй. Салдату відна была спіна гэтага чалавека, у рудой вопратцы з самаробнага тутэйшага сукна, і палатняная забруджаная торба пад пахай, немалая і туга напакаваная. Гэта не быў чырвонаармеец, але гэта мог быць партызан. Салдат асцярожна падняўся на ногі і ўпёрся плячыма ў дрэва. Аўтамат ён нарыхтаваў страляць. Чалавек на дарозе кінуў тварам у бакі, азіраючы дарогу, і зноў застыў на месцы. І страшная, ні з чым не параўнаная радасць скаланула салдатаву душу: на дарозе стаяў той самы сведка каля шыбеніцы з цяжкім тутэйшым прозвішчам — Пацейчык. Упершыню салдат адчуў у ім жывую істоту. Ён гатоў быў кінуцца яму на шыю і цалаваць яго. Ён гатоў быў клікаць яго да сябе і выкласці перад ім сваю душу. Рука яго здрыганулася, аўтамат спусціўся ўніз. Ён не зводзіў узбуджанага позірку з Пацейчыкавага твару і стаў проста-такі шчаслівы, калі Пацейчык двума крокамі пераскочыў дарогу на гэты бок, прыслухаўся на момант і пабраўся кудысьці ў глыб дрэў, далей ад яго. Устрывожаны салдат ціха свіснуў, і Пацейчык застыў на месцы. Салдат падняў руку і махнуў к сабе. Пацейчык убачыў немца, і адзеравянелы твар яго перасмыкнуўся бляскам момантнай радасці. З вялікай гатоўнасцю ён адразу рушыў да немца.

Яны спаткаліся так, быццам бы ведалі адзін аднаго з маленства. Але гаварыць паміж сабою яны не маглі. Немец тыкаў пальцам Пацейчыку ў грудзі і шаптаў цераз дзесятае ў пятае цяжкое яму слова «Пацейчык», стараючыся паказаць гэтым, што ён яго ведае. Пацейчык ківаў галавою. Пасля салдат тыкаў сабе ў грудзі і шаптаў «Клебер». Ён напрошваўся на дружбу к Пацейчыку, ён шукаў каля яго ратунку. Ён бачыў, што Пацейчык ратуецца цяпер і ратавацца будзе як толькі можа, і ён імкнуўся да яго на чужой і незразумелай зямлі.

Пацейчык не мог схаваць свае радасці. Ён і не хацеў хаваць яе. Наадварот, ён стараўся быць ліслівым з немцам. У ім ён бачыў свой ратунак. Гэты Клебер быў нейкай частачкаю нямецкай арміі, і ён, чалавек зусім не вайсковы, не мог разабрацца ў навакольнай абстаноўцы. Ён не ведаў, што гэты немец тут адзін. Ён думаў у гэтую

хвіліну, што трапіў на нямецкую лінію. Ён ківаў галавой і наіўна ўсміхаўся.

Ціпыня пацягнулася далей. Абодва яны сядзелі ў гэтай гушчырні і глядзелі адзін аднаму ў вочы. І кожнаму пры другім было смялей і спакайней. Нарэшце Пацейчык развязаў торбу і дастаў адтуль хлеб і кус сала. Удвух пачалі яны есці. Немец аж душыўся гэтай сытай ядой, недалікатна напіхаючы повен рот. Ён быў галодны і, апроч таго, стараўся нагнаць запас на вялікую дарогу. Пацейчык быў рад. Ён імкнуўся дагадзіць Клеберу, каб той быў да яго ласкавейшы і як-небудзь забраў з сабою. Каб хоць не праганяў ад сябе, а вывеў у зону нямецкай улады. Змрочныя карціны таго, што будзе, не давалі яму спакою. Мусіць, прыйдзецца бадзяцца па свеце, і пачынаць можа дзе ў Германіі жыццё спачатку, і назаўсёды пакінуць родныя мясціны. Ён гатоў быў аберуч ухапіцца за гэтага невядомага яму і чужога Клебера і так трымацца за яго і дзень і ноч. Ён размяк, як мокрая салома, і рад быў, што немец пхне сабе ў рот яго сала.

— Пане Клебер,— шаптаў ён, падсоўваючы яму торбу і заікаючыся.

Клебер глядзеў на яго ўдзячнымі вачыма і ўсё еў і еў.

Калі сцямнела, яны абодва падумалі, што пара ісці. І кожны з іх думаў на другога, што той першы ўстане і павядзе яго. «Клебер жа салдат! — думаў Пацейчык.— Яго тут афіцэрства пакінула на нейкую справу. Ён мяне выведзе». «Гэты тутэйшы ведае ўсе дарогі, ён зараз павядзе»,— думаў Клебер. Яны доўга сядзелі і пасля, папацёмку, пачалі штурхаць адзін аднаго. Калі яны мінулі лес і прайшлі ўпоперак праз запушчанае, неаранае поле, пачаў узыходзіць месяц. Ледзьве дабраліся яны ў ясным змроку да вузкай грады нізкарослага лесу і адтуль усё ішлі і ішлі блытанымі сцежкамі, трымаючыся хмызнякоў і лагчын.

Пасля поўначы яны пачулі кулямётную стральбу перад сабой і падаліся назад, а пасля сышлі ўбок. Нешта падазронае яны пачулі і там, паблізу. Абодва падумалі пра партызан, і гэта ім асабліва было страшным. Ахопленыя жахам, яны пайшлі назад і ўбіліся ў нейкі забалочаны хмызняк. Пот ліўся з іх цурком, яны моўчкі апынуліся адзін пры адным і доўга прыслухоўваліся. Усё як быццам было ціха, і яны рушылі ў дарогу. Да самага рассвітання яны прабадзяліся, самі ўжо не ведаючы дзе, і дзень іх застаў на ўзгорыстым полі. Лес быў далёка, і страшна

было павідну ісці полем. Здалёк чулася артылерыйская кананада, а тут, недзе блізка, палявой дарогай ішлі людзі, і да іх выразна далятаді гукі жаночай гаворкі: прыціснуўшыся да зямлі, яны цэлы дзень праляжалі пад удзірванелым схілам голага ўзгорка, і змрок вечара прынёс ім заспакаенне.

— Пане Клебер, вы ж салдат, вядзіце к сваім,— маліўся Пацейчык.

Клебер нічога не разумеў, бездапаможна азіраўся, тыкаў пальцам Пацейчыку ў галаву і махаў рукой у прастору, хочучы давесці яму, што тутэйшыя дарогі павінен ведаць ён, тутэйшы. Яны ўбіліся ў незнаёмы лес і блыталіся па ім і гэтую ноч. Некалькі разоў яны чулі непадалёку вінтовачную стральбу і ў адным месцы нават чулі паблізу чалавечыя галасы. Яны абодва здагадваліся, што партызаны або чырвонаармейцы вылоўліваюць брадзячых салдат. З жахам яны кідаліся ісці ў які-небудзь супрацьлеглы бок, даходзілі аж датуль, пакуль было ціха, і пазіралі на зямлю, абняможаныя.

Гэты дзень застаў іх у лесе. Які гэта лес і куды яны зайшлі — Пацейчык не ведаў. Ён ужо зусім не ведаў, куды ісці, і дзе захад, і дзе ўсход. Дзень быў хмурны, і ліў дождж. Ні на водным з іх сухога рубца не было. Панылыя, яны сядзелі адзін насупраць другога. Пацейчык развязаў торбу і немец падсунуўся бліжэй. Пацейчык хапіў торбу і адцягнуў да сябе. Ён ненавідзеў гэтага Клебера ўсімі сваімі помысламі і пачуццямі. Гэты Клебер сам шукае сабе ратунку, і ніякі ён не салдат, за якога можна трымацца. Ён толькі тады быў цвёрды і самаўпэўнены, калі ён, Пацейчык, паказваў яму ці каму-небудзь іншаму з іх, дзе чалавек закапаў хлеб. Цяпер гэтая гніда сама гатова ныць і енчыць аб ратунку. За гэтыя часы Клебер стаў нейкі закарэлы, у сіняках і струпах, аброслы, ускудлачаны, абшарпаны. Пад губамі ў яго было мокра. Вытырклыя калені штаноў лопнулі, у адным боце адарвалася падэшва і ледзь трымалася адным канцом. Ідучы, ён шмараваў ёю аб зямлю, каб не згубіць яе, і ўсё чмыхаў носам. І гэтае шморганне падэшвай і чмыханне носам раздражнялі Пацейчыка.

Калі Пацейчык пацягнуў к сабе торбу, Клебер зірнуў на яго злым позіркам: нікуды ён не варт — гэты тутэйшы мяшок. Дарог ён не ведае, смеласці не мае і сам стараецца выратавацца за чужымі плячыма. І ў гэты момант яму да жудасці захацелася застрэліць яго. Ён адсунуўся да-

лей, сціскаючы аўтамат. Пацейчык сачыў за кожным яго рухам.

— Ад'еўся на маім сале! — прагаварыў ён, паднімаючыся.— Нямецкая сука!

Немец падскочыў і капянуў нагой зямлю пад торбай. Торба адляцела ўбок, паўбулкі хлеба выпала з яе, і немец паспеў хапіць хлеб, а пасля спрытна схапіў і торбу. Пацейчык, сціснуўшы кулакі, стаяў у страшнай позе, чакаючы моманту, каб кінуцца на немца. Але той наставіў на Пацейчыка аўтамат, і Пацейчык абвяў. Павесіўшы на шыю торбу, глытаючы хлеб і сціскаючы аўтамат, немец пайшоў, сам не ведаючы куды, абы далей быць ад Пацейчыка. Немец бесперапынна азіраўся і ўбачыў, што Пацейчык ідзе за ім следам. Ён наставіў аўтамат, але не страляў, баючыся гуку. Пацейчык пачаў паказваць немцу знакамі, каб той аддаў яму хлеб. Немец патрос кулаком і пайшоў далей. Пацейчык, як звер, рынуўся на немца і ўссеў яму на плечы, паваліў і адабраў аўтамат. Немец падняўся з зямлі і падняў рукі ўгару. Пацейчык забраў хлеб і торбу з салам і з усяго размаху смальнуў кулаком немцу ў твар. Немец хістануўся і зваліўся на зямлю. Пацейчык пастаяў над ім хвілін пяць і пайшоў, як п'яны, выбіраючыся на сцежку паміж дрэў. Немец падняў галаву і, думаючы, што той ведае дарогу да нямецкай лініі, але не хоча весці яго з сабой, адзін пайшоў туды. Ён падняўся і назіркам паблытаўся следам. Пацейчык увабраўся ў вялікую гушчырню і лёг на зямлю. Немец таксама лёг, але так, каб сачыць за кожным рухам Пацейчыка.

Пацейчык падгарнуў пад сябе торбу з хлебам і заснуў, нават пачаў храпці. Немец пачаў падкрадвацца, каб вырваць ад яго торбу і аўтамат, але Пацейчык раптам падняў галаву і вылаяўся. Немец лёг на зямлю, і абодва яны так праляжалі да самага вечара, не зводзячы вачэй адзін з аднаго.

Так некалькі дзён і начэй яны кружыліся па гэтым лесе, то выпускаючы адзін аднаго з вока, то зноў сыходзячыся. Пацейчык ужо з'еў увесь свой хлеб і адчуваў голад. Немец ужо ледзьве валачыў ногі. Выходзячы з лесу к полю, яны ўсюды бачылі людзей і варочаліся назад. На полі аралі і сеялі. Уночы праз лес хадзілі людзі, адзін раз Пацейчык быў сапраўды такі наткнуўся на двух чалавек, якія стаялі на самай дарозе пры лесе. «Партызанская застава»,— падумаў ён і пабраўся назад. І чым больш праходзіла дзён, тым больш смутак па сваёй

хаце агортваў яго. Голад падцягнуў яму жывот к спіне, усё ў яго сярэдзіне гарэла і смактала. Ён хістаўся ў бакі і найбольш ужо ляжаў, чым хадзіў. Але аўтамат ён нязменна прыціскаў к сабе.

Нарэшце яму, як у смагу піць, захацелася хоць здалёк зірнуць на сваю хату. Ён паклыбаў да краю лесу і толькі там адумаўся, што гэта не той лес, пра які ён думаў, і што хата яго недзе далей. Са смуткам ён стаў на месцы і адчуў страшэнны боль у каленях. І тут ён убачыў тое, ад чаго быццам іскры сыпануліся яму ў вочы і асляпілі яго. Аўтамат вываліўся з яго рук, ён працёр кулакамі вочы і пачаў прыглядацца. Непадалёку ад яго выйшла з лесу і ішла ў поле сагнутая постаць. Гэта быў немец Клебер. Ён ледзьве ішоў і ад слабасці прысядаў за кожным крокам. Рукі ён трымаў паднятымі ўгару, гэта было яму вельмі цяжка, яны спускаліся ўніз і ён раз-пораз зноў ускідаў іх угару, быццам лавіў што ў паветры. Напэўна, ён мала што заўважаў ужо навокал сябе.

Вострая думка кальнула Пацейчыка: «Не вытрымаў і пайшоў да людзей прасіць літасці. Там яго накормяць, і ён раскажа, што я тут туляюся». Задыхваючыся, ён ускінуў аўтамат і выпусціў наўздагон немцу ўсе кулі. Пасля гэтага ён шпурнуў аўтамат вобземлю і кінуўся ў лес. Ён не бачыў, як немец упаў, а пасля, не адчуваючы ран, узгробся і паклыбаў далей, ловячы рукамі паветра.

Перад захадам сонца, на трэцім кіламетры дарогі, немец упаў ад слабасці. Поле ў гэтым месцы спускалася ўніз, у лог. Узняўся вецер, у лясах загуло, к вечару захададала. Клебер неўзабаве як праз сон пачуў над сабой чалавечыя галасы.

Стаяла трое мужчын з вінтоўкамі. Адзін з іх быў той стары, што на лясной дарозе ў той дзень махаў шапкай па дарогу, па якой ехалі грузавікі з байцамі. Не знайшоўшы ў гэтым лесе брадзячых салдат, яны кіраваліся ўжо ў свой атрад, як раптам заўважылі на зямлі Клебераву постаць.

— Немец,— сказаў адзін,— дыхае і крыві няма.

— Спіць,— сказаў другі.— Э, пане фрыц, варушыся!

— Чакай,— сказаў стары.— Гэта ж той самы, што стаяў у каравуле, калі нашага Канстанціна вешалі. Э, ты! Здыхаеш?

Клебер расплюшчыў вочы і ўбачыў над сабою чалавечыя твары. На іх ляжала ружовасць сонечнага захаду, і твар старога ён пазнаў. Стары чалавек не хацеў ісці глядзець на смерць партызана, і Клебер яго гнаў сілай. Свя-

домасць яшчэ не пакінула яго, і страх заварушыўся ў ім. Ён шпарка пачаў штосьці гаварыць, і голас яго пераходзіў у хрыпаты шэпт.

— Ён нешта гаворыць,— сказаў стары.—Пачакайце, я яшчэ з палону тае вайны не забыўся... Ага, сваіх дзяцей успомніў! Сын фашысцкай сукі! Душа твая рвецца па сваіх дзецях? Гадзіна! Які ж ты к чорту бацька! Калі любіш сваіх дзяцей, дык нашто ж ты чужым згубу прынёс, каб цябе зямля не насіла? Ну, паднімайся, можа яшчэ як давалачэшся!

Назаўтра зранку дзеці выгналі пасвіць каровы і знайшлі пры лесе кінуты Пацейчыкам аўтамат. І ніколі ніхто не дазнаўся, хто яго кінуў. Пацейчык больш не паказваўся з лесу. Ён правалачыўся яшчэ суткі, баючыся і не могучы выбіцца, куды хацеў бы. Да вострай пакутлівай болі душа яго ныла па сваёй хаце, і гэта было яго апошняе адчуванне. Так ён лёг галавой у гнілое карчэўе і пачаў стагнаць. А пасля здолеў яшчэ адумацца: яго могуць пачуць людзі, а чалавека ён баяўся. Перасільваючы сябе, каб не стагнаць і не выць, ён то падцягваў калені к грудзям, то выцягваўся прутам. Часамі ён паднімаў галаву і, як атручаны сабака, вадзіў каля сябе шалёнымі вачыма. Яго то трасло холадам, то ціснула ў зямлю гарачынёй. Кончыўся дзень, пачалася ноч, і ён быццам пачаў падаць у бяздонне.

Калі ўзышло сонца, ён ужо быў скарчанелы, і мухі пачалі роіцца над яго страшным тварам. Рот яго быў раскрыты, быццам дзеля таго, каб апошнія рысы яго твару сышлі ў нябыт цераз грымасу.

АКСЕНІНЫ СЛЯДЫ

I

З некаторага часу ён пачаў адчуваць на сваіх плячах свае пяцьдзесят сем год. Раніцамі, пасля сну, ён падоўгу адкашліваўся, часамі ўночы балелі ў яго ступні ног. Але ўдзень ён нязменна быў рухавы, і ўсялякае недамаганне праходзіла. Усё сваё жыццё ён быў цесляром і сякеры не выпускаў з рук і дагэтуль. Ён многа курыў, гэта была яго старая прывычка, і яго самая маладзейшая з дачок — дваццацігадовая Аксеня — заўсёды была нездаволена, што ён многа курыць. Ён і сам ведаў, што ад гэтага ў яго кашаль, але ён не мог паслухаць сваёй Аксені: яна не разумела, што адвыкнуць ад папяросы яму нялёгка.

Год таму назад ён выбраўся з дому на цэлае лета пад Мінск на вялікія цяслярскія работы. Аксеня асталася адна дома. Усё было ў яго ў ладу. Тры старэйшыя дачкі былі даўно ўжо замужам, у іх былі ўжо дзеці. Ён думаў вярнуцца дадому пад месяц верасень. Выходзіў ён з дому апаўдні ў нядзелю. Аксеня была ў новай суконцы з вішнёвага аксаміту. Летась увосень, калі ён вярнуўся з работы ў Мінску, ён прывёз ёй гэты аксаміт. І гэтую сваю дарагую сукенку яна надзявала толькі ў якія-небудзь важныя хвіліны. На танцы ў яе была сукенка з сіняга шоўку. У яе была яшчэ зялёная сукенка, была яшчэ і цёмная. А была яшчэ і з тонкага белага палатна, вышываная. Вышывала яна сама. Аксеня была вялікая франціха і, калі прыходзіла з работы з поля ці з агародаў, адразу мылася, скідала старую зліnялую сукенку і пераадзявалася ў новую. Такая і асталася Аксеня ў бацькавай памяці назаўсёды — вясёлая, прыбраная, гаварлівая і з густымі валасамі, якім, здаецца, цесна было пад улюбёнай яе стракатай хусцінкай.

— Ты ж глядзі тут, каб агарод хаця быў дагледжан,— сказаў ёй на развітанні бацька.

— Калі гэта ў мяне было што недагледжана? — быццам бы пакрыўдзілася яна.— А табе няма ўжо чаго хадзіць па гэтых работах. Жыў бы сабе ціха дома.

— А што я дома буду рабіць?

— Дык хоць куры менш.

І ўсю дарогу, і пасля ўсе дні ён думаў пра сваю Аксеню. Ён думаў, што не ўбачыць яе да верасня, аж выйшла інакш. Ужо не больш як праз сем дзён ён браўся назад у

свой родны кут, і сэрца яго калацілася ад трывогі. Кіламетраў дваццаць ён яшчэ праехаў на нейкай спадарожнай машыне, але раптам нямецкая бомба разнесла машыну на кавалкі, і трэба было дзівіцца, як ён сам астаўся жывы. Шафёр быў мёртвы і парваны на кавалкі, яго ж адкінула далёка з дарогі ў мокры лог, і гэта выратавала яго. Звыш як дзве гадзіны ён ляжаў на мокрай зямлі ў нейкіх імшыстых куп'ях, пасля паволі здолеў падняцца і пайсці. І чым больш ён ішоў, тым больш варочалася да яго звычайная рухавасць. З усіх сіл ён стараўся хутчэй дайсці дадому і ратаваць сваю Аксеню. У гэтыя моманты страшнай адзіноты, больш, як калі раней, яму здавалася, што Аксеня адна будзе вельмі бездапаможная, што яна яшчэ не ведае практыкі жыцця, яна можа падпасці пад злую крыўду. Ён ішоў тры дні глухімі сцежкамі — то паміж жыта полем, то лясамі. Ён часта бачыў над сваёй галавой нямецкія самалёты, часта бачыў на зямлі пабітых жанчын і дзяцей. У адным месцы яму сказалі, што ў тым лесе, праз які ён думаў ісці, сядзіць нямецкі дэсант, і ён абышоў лес і даў вялікага круга. Вайна ўжо грымела навакол яго. Ужо ён чуў артылерыйскую кананаду, ужо спатыкаў раненых чырвонаармейцаў, ужо начамі неба гарэла зямнымі пажарамі і ўсё траслося ад разрываў бомбаў. Зенітныя набоі рваліся на даляглядзе ў небе, і здавалася, што маланка ідзе з зямлі ў неба. Вялікая трывога, неспакой гналі яго нястомна наперад, і праз чорныя засцілы страшнага смутку ў яго душы вырысоўваліся карціны таго роднага месца, дзе ён радзіўся і дзе прайшло ўсё яго жыццё, дзе даўно ўжо ўвабраліся ў сілу пасаджаныя ім дрэвы, дзе ў такім доглядзе стаяў родны яго і яго Аксені дом. Ён успомніў, што за домам, дзе пры лесе пачынаўся поплаў, праз насыпанае кучай дробнае каменне прарасла з зямлі, выбілася наверх і зацвіла цыбатая кветка сцеблаватага жоўтага малачайніку. На першай ад яго дома хвоі даўно ўжо навальніца ададрала тоўстую галіну, і тое месца зацягнулася нарастам высахлай на ветры смалы. І на бярозе, напэўна, ужо льга знайсці першы жоўты лісток: першы жоўты лісток на бярозе з'яўляецца вельмі рана. Усё гэта раптам выступіла на паверхню душы і павялічвала яго смутак. Дзіўная рэч, але ў гэты момант у яго вырастала цьмянае адчуванне таго, што родны яго кут спаткае яго ранейшай сваёй звыклай звычайнасцю. Ён вылічыў час і рэштку дарогі і думаў дайсці дадому якраз перад заходам сонца.

Аднак жа сонца яшчэ стаяла даволі высока, калі падышоў ён да апошняга павароту лясной дарогі. Тут было ўсё ціха. Стагоднія хвоі шумелі адвечным сваім роўным шумам і ўціхамірвалі душу. Момантнае забыццё найшло на чалавека. Можна было падумаць, што ўсё, што было ў душы дагэтуль, было пражытым ужо кашмарным сном. Ён шпаркай хадой дарваўся да апошняй лясной хвоі: адтуль відзён быў увесь пасёлак — тры вуліцы, млын, масток праз рэчку, два драўляныя двухпавярховыя дамы, дзве кузні і новая прыдарожная гасцініца, каля якой кожны дзень спыняўся аўтобус. Шасейная дарога праходзіла паўз самы пасёлак. Як толькі ён глянуў здалёк на гэтае месца — быццам бы цёмнае насланнё завалакло яму вочы: усё было чорна, спалена, раскідана, зломана, скалечана, абязвечана. Былі толькі адны асмалкі. Яшчэ нават сям-там курэў дымок з-пад галавешак. Ужо з гэтага месца ён бачыў, што дома яго таксама няма. Ледзьве дацягнуўся ён да роднага папялішча.

— Дзе Аксеня? — было першым яго словам.

Ніхто з суседзяў не ведаў, дзе дзелася Аксеня. Нямецкія самалёты бомбамі запалілі і змяшалі з зямлёй гэтае месца, і ўжо ў часе пажару збегся сюды з поля нямецкі парашутны дэсант. Гітлераўцы застрэлілі з аўтаматаў многа людзей. І палавіна гітлераўцаў шпарка прайшла к лесу і скрылася там. Другая палавіна дэсантнікаў шпарка абышла ўсе дамы, якія яшчэ не гарэлі, і пасля, перад вечарам, таксама пайшла да таго самага лесу. Шмат хто з людзей бачыў, што гэтыя гітлераўцы павялі з сабой некалькі жанчын. А ці была сярод іх Аксеня — ніхто дакладна сказаць не мог. Позна ўвечары пачалі ісці паўз свежае пажарышча, шасейнай дарогай, нямецкія танкі. Да раніцы ўсё стала ціха. І як узышло сонца — спявалі лясныя птушкі і раставала ў летняй гарачыні смала на хвоях.

Можа дзесяць разоў ён перапытваў у людзей пра ўсе гэтыя падзеі і хадзіў усё каля асмалкаў свайго дома і стагнаў:

— Аксеня! Дзе Аксеня?

На шосты дзень яго не відаць стала. Дні праходзілі адзін за адным, і ніхто яго нідзе не бачыў.

— Немаведама куды дзеўся Кандрат Піліпчык,— гаварылі ўсе.

Пачалі здагадвацца, што ён, мусіць, нічога нікому не сказаўшы, сышоў да сваёй старэйшай дачкі, якая была замужам далёка адсюль. Але гэта былі толькі здагадкі.

Прайшла восень, і была зіма. Адзін тутэйшы чалавек варочаўся пехатой дадому здалёку, куды яго немцы загналі былі на работу. Ён захварэў, доўга валяўся без яды і без догляду ў бараку, і нарэшце пашанцавала яму выбрацца на дарогу. Ён цягнуўся ў свой бок і ў адной прыдарожнай вёсцы ўбачыў Кандрата Пілінчыка. Быў адліжны дзень. Пад снегам збіралася вада. Кандрат Пілінчык стаяў на панадворку адной хаты, прыпёршыся плячом да мокрага клёна. Ён курыў і кашляў. Убачыўшы чалавека са сваёй стараны, ён заварушыўся, рвануўся да яго і адразу сыпануў словамі:

— Братка! Ці не чуваць што пра Аксеню? Можа якія сляды дзе? Можа якая чутка прайшла?

Чалавек нічога не чуў пра Аксеню, і Кандрат Пілінчык холадна спусціў вочы ў зямлю і пачаў круціць новую папяросу. Такім парадкам чалавек прынёс у роднае месца навіну, што Кандрат Пілінчык сапраўды жыве ў сваёй старэйшай дачкі, і што курыць ён не тытунь, а нейкае так лісце, і што ён вельмі пастарэў. Больш як калі раней кашляе, у яго з'явілася задышка, і падобна, што ён пачаў заікацца. А можа проста яму цяжка стала выгаварваць словы.

II

Расказвалі ўсе, што камендант гэтай глухой воласці Эміль Кубке любіў пагаварыць. Быў ён тут камендантам ужо доўгі час, з другой палавіны зімы, і ўжо як мае быць прыгледзеўся да ўсяго тут. Цераз дзесятае ў пятае ён мог гаварыць па-руску і часамі расказваў тутэйшым, як ён думаў, адсталым людзям, якія ў іх там у Германіі добрыя парадкі і ў гаспадарцы, і ў жыцці. Ён верыў у Гітлера, як у бога, і лічыў, што тутэйшая зямля заваявана для Германіі назаўсёды. Мінулым летам ён нейк вызначыўся пры высадцы якраз у гэтым месцы дэсанта парашутыстаў, упаў у вока вышэйшаму за сябе начальству, быў пасля ранен і цяпер крыху накульгваў і быў прысланы сюды за каменданта. Ён быў лысы, і рэшткі валасоў састрыгаў самай нізкай машынкай. На каменданцкім месцы пачаў круглець, і яму здавалася, што ён выконвае тут нейкую вялікую гістарычную місію і гэта, глыбока ў душах, разумеюць тутэйшыя людзі. Праўда, яны яго баяцца і не любяць, гэта адразу кідалася ў вочы. Кожны стараўся з ім не спатыкацца, але ён апраўдваў гэта вайной і пажа-

рам, які быў тут тым летам пры высадцы дэсанта. І ён думаў, што пройдзе час, усё ўціхамірыцца, і людзі ўжывуцца ў свой стан германскай падлегласці. Часамі яму здавалася, што ўсё ж такі тутэйшыя людзі маюць у сваіх душах да яго і пачуццё пэўнай увагі: яны вымушаны яго баяцца і ён стаіць над імі ўсімі вышэй. Ён меў асалоду адчуваць, што ўсе гэтыя людзі аддадзены яму пад поўную ўладу і што ён можа рабіць з кожным з іх, што сам захоча, і тады трымаўся з людзьмі проста, каб парысавацца — і перад імі, і перад самім сабой сваёй уладай. Улада была яму навіна, ніколі ў сваім жыцці ён не меў ні над кім улады, ён быў да вайны дробным чыноўнікам у справе рахункаводства. Тое, што яго воласць дагэтуль не была яшчэ пад партызанскім нападам, ён ставіў у заслугу сваёй разумнай дзейнасці. Ён сам таго не заўважаў, што нічога не разумее ў тым, што яго абкружвае, і калі яго людзі слухалі, спусціўшы вочы ў зямлю, то ён думаў, што гэта толькі страх або тутэйшая свядомасць сваёй нічога нявартасці перад ім, такой высокай і выдатнай тут асобай.

У пачатку вясны ён выпісаў да сябе з Германіі сваю жонку. Гэтая Эльза была намнога маладзейшая за яго, зусім яшчэ маладая, і ён не да канца ёй верыў. Ён нават пабойваўся яе жаночых капрызаў. І да яе прыезду ў яго было ўжо даволі чаго, каб прывесці яе ў захапленне і ў поўную лагоднасць да сябе. У яго ўжо было шэсць чамаданаў, туга напакаваных, і напакоўваліся яны з самага пачатку вайны. Эльза сапраўды аж закалацілася ад захаплення. Яна цяпер адразу стала такой багатай француціхай, якой з роду не была. Яна сябе вельмі добра адчула ў гэтай невядомай ёй экзатычнай краіне, дзе ўсяго так многа і дзе так лёгка ўсё прыходзіць у рукі, што нават яе Эмілю прыйшоў чын каменданта і неабмежаваная ўлада над людзьмі, а ёй самой шэсць чамаданаў. І яна пачала пераймаць ад свайго мужа манеру рысавацца перад людзьмі і навучаць усіх або сваёй рысоўкай, або ўладным словам ці крыкам. Яна сябе адчувала так, быццам тутэйшыя людзі аніяк не маглі абысціся без яе. І больш за ўсё яна захаплялася тутэйшымі вышыўкамі на сукенках з белага палатна.

III

Позняй вясной Кандрат Піліпчык з'явіўся ў родны куток. Расказвалі, што ён быў такі ўжо стары, што мала каму верылася, што толькі год таму ён яшчэ на поўную сваю сілу цяслярыў. Цяпер ён быў прысутулены, маўклівы, са спушчанымі ўніз вачыма. Кашаль душыў яго беспярастанку, і ён ужо зусім не курыў. Здавалася, ён анямеў ад таго, толькі яму аднаму вядомага, болю, які няспынна тлеў у ім. Ён прыйшоў сюды пехатой, з ядлоўцавым кіем у руках, і перш за ўсё доўга стаяў перад зарослым лебядой і шчаўлюком печышчам свайго дома. Таксама, як і раней, білася праз кучу каменняў нейкая ўпартая расліна, але нешта цяжка цяпер чалавеку глядзець на яе. Як і век вечны раней, крычалі на прылессі дробныя птушкі, але іх галасы былі чужыя і непатрэбныя. Пасля Кандрат Піліпчык абышоў увесь гэты кут і ў кожнага пытаўся, асцярожна і нават баязліва:

— Пра Аксеню ніадкуль не чуць?

Людзей тут ужо было мала. Здавалася, што ўсе малыя дзеці за год вельмі выраслі і зыначыліся. У хаце, якая асталася на сваім месцы, жыло па некалькі сем'яў. Каля рэчкі былі зямлянкі. Мужчын мала было відно. Кандрат Піліпчык прабадзяўся тут чатыры дні, і здавалася, што ён быццам адзеравянелы. Ён бачыў, што ніхто тут нікому ні на што не скардзіўся і ўсе моўчкі чагосьці чакалі. І цяжка было сказаць, якія ў яго намеры і ў якой меры жывуць у ім яго жывыя імкненні.

На пяты дзень прыйшоў паліцэйскі і павёў яго да Эміля Кубке. Кандрат Піліпчык пазнаў гэтага паліцэйскага. Гэта быў недалёкі адгэтуль Сымон Шалуцька.

— Нашто ты мяне вядзеш,— сказаў яму Кандрат Піліпчык,— нібы ты не ведаеш мяне?

— Для каменданта ты новы чалавек,— адказаў Шалуцька.— Ідзі.

Нельга сказаць, што Кандрат Піліпчык перажываў у гэтыя моманты якую-небудзь трывогу: у яго ўжо даўно было роўнае пачуццё, гэта была прытупленасць усёй яго істоты. Бадай што спакойна ён падышоў да камендацкага дома. Гэта быў будынак школы. Ганак пры гэтым доме быў зроблен яго, Піліпчыкавымі рукамі. Шалуцька правёў яго праз увесь дом калідорам і вывеў на дворык па той бок дома. Эміль Кубке без мундзіра, у шлейках, сядзеў за столікам пад густым веццем разгатай ігрушы.

Эльза, маладая і павольная ў рухах, выйшла з дома следам за Кандратам Пілінчыкам і ўставілася ў яго нерухомымі вачыма. Відаць, гэты стары тутэйшы чалавек быў ёй незразумелым дзівам тут, на гэтай чужой ёй і невядомай зямлі. І тым больш яна зацікавілася гэтым старым, што ён раптам спыніў на ёй свае вочы, і вочы яго раптам загарэліся, ажылі. І ўвесь ён у момант вока змяніўся. Адразу сышла у нябыт яго атупеласць, назаўсёды скончылася яго панурасць. Здавалася, яго твар уздрыгануўся ўсімі сваімі рысамі, і рух гэты астаўся жыць на ім. Кандрат Пілінчык нічога перад сабой не бачыў, апроч гэтай бялявай немкі. Яна стаяла перад яго вачыма як жывы кашмар пражытага ім гэтага года. Эльза была ў вышыванай сукенцы з тонкага палатна.

— Аксеніна сукенка,— прагаварыў, заікаючыся, Кандрат Пілінчык, і ўжо ніхто не мог утрымаць яго на адным месцы. Твар яго пабялеў, пасля пачырванеў, і ён рушыў да Эльзы. З дзікім крыкам яна ўбегла ў дом. Кандрат Пілінчык узбег на ганак і рвануў з усіх сіл дзверы. Уся яго істота прагнула толькі аднаго: каб хоць што-небудзь трапілася пад рукі, што льга было б цяжка апусціць на галаву гэтай вастраплечай немачкі. У гэтую хвіліну перапалоханы Эміль Кубке стрэліў Кандрату Пілінчыку ў плечы, і ён упаў мёртвы на ўваходзе ў калідор.

IV

Пра смерць Кандрата Пілінчыка стала вядома ў той жа дзень. Ужо да захаду сонца сярод жанчын ішла гаворка, што ў камендантавай жонкі Аксеніны сукенкі. Адна жанчына, якую некалькі разоў раней прыганялі ў камендацкі дом мыць падлогу, расказала, што яна тады ўжо ўбачыла, як немка франціць у вішнёвай Аксенінай сукенцы, але пабаялася гэта каму-небудзь расказваць. Другая жанчына якраз учора бачыла, што немка сядзела на ганку ў вышытай Аксенінай сукенцы. Трэцяя жанчына з плачам пачала гаварыць, што ў немкі зялёная шаўковая сукенка яе маладзейшай дачкі. Знайшлася жанчына, якая ўкленчыла, згарнула рукі і пачала клясці немку за тое, што яна носіць жоўтыя туфлі, тыя самыя, якія летась шыліся яе маладой незамужняй сястры. Адзін з тутэйшых людзей, ціхманы чалавек, сказаў:

— Я гэтага Кубке памятаю, як ён шнырыў тут летась. Ён быў у тых самых дэсантніках.

Назаўтра па зямлянках, па ўцалелых пунях — дзе толькі жылі людзі — ішла гаворка, што ў Кубке і яго жонкі ўсе тыя рэчы, якія прапалі тут летась у часе пажару і грабяжу. І раптам усё выбухнула наверх, тое, што было дагэтуль затоена ў душы. Быццам толькі цяпер у поўнай меры дайшлі да свядомасці смутак і жальба па забітых дачках, па абязвечаных дзецях. Са страшнай сілай кожны адчуў, што жыве як пад зямлёй. Было падобна, што дагэтуль людзі не маглі апамятацца ад грому раптоўнай навалы і толькі цяпер дайшлі да поўнай свядомасці сваіх спраў. З меншым, як летась, парывам адчаю, але з глыбейшым горам, з прыгнечаннем усёй душы пачалі плакаць і галасіць жанчыны па дзецях, па хатах, па ўсім тым, што было раней і чаго няма цяпер. Тут, у лесе, было такое месца, дзе з пяскавой выдмы цягнуўся ўгару густы верас. Выявілася, што ў гэтым верасе ў леташнюю восень мокла пад дажджамі акрываўленая кофтачка Піліпчыкавай Аксені, у якой яна была ў той страшны дзень мінулага лета. Прыходзіў з зарэчнага боку чалавек і казаў, што на тым тыдні памёр яго хлопец, якога паліцэйскі быў збіў куламі ў канцы зімы, калі немцы забіралі аўчыны. Прыйшло двое людзей з мястэчка, якое ўваходзіла ў гэтую воласць. Яны расказалі, што Піліпчыкава Аксеня была знойдзена мёртвая ў іхнім лесе перад самай мінулай зімой. У аднаго з гэтых людзей гітлераўцы забілі брата і забралі ўсю жончыну адзежу. Перад захадам прыйшла чутка, што паліцэйскія без труны і ўпотайкі, каб ніхто з людзей не бачыў, закапалі Кандрата Піліпчыка за каменданцкім домам на куп'істым выгане. А адразу пасля захаду сонца, на старой параконнай брычачцы, праехала аднекуль дадому бялявая Эльза. Яна была ў зялёнай сукенцы, і за ёю конна ехаў Сымон Шалуцька, які стараўся не глядзець у вочы людзям, якія трапляліся яму па дарозе. Эльза ж пазірала ўсім у твары, і жанчына крыкнула ёй услед:

— Сучка! Ці скора папухнуць твае ногі ў туфлях маёй сястры?

Неўзабаве выявілася, што двое местачкоўцаў і зарэчны чалавек не пайшлі дадому, а былі тут. Як сцямнела, сярод леташніх асмалкаў пачаў збірацца натоўп жанчын і мужчын. Зарэчны чалавек пайшоў паперадзе. Усе бачылі, як ён дастаў з разоры ў агародзе вінтоўку. Двое тутэйшых мужчын выйшлі са сваіх пунь таксама з вінтоўкамі. Два местачкоўцы раптам сказалі ўсім не ісці адразу к каменданцкаму дому, а толькі тады, калі гэты дом пач-

не гарэць. І пасля гэтага два местачкоўцы зніклі. З імі пайшла жанчына, якая нядаўна кляла Эльзу за сястрыны туфлі, два тутэйшыя мужчыны з вінтоўкамі і зарэчны чалавек. Камендацкі дом пачаў гарэць толькі пасля поўначы. Шэсць паліцэйскіх выбегла з дома, і яны ўбачылі, што сёмы, які стаяў перад домам на варце, ляжыць мёртвы. Мужчыны далі залп з вінтовак. Чацвёра паліцэйскіх упалі, два кінуліся ўцякаць. За імі пабеглі мужчыны. Натоўп жанчын з каламі і віламі кінуўся к дому. Адстрэльваючыся з рэвальвера, Эміль Кубке стараўся прарвацца праз натоўп і цяжка параніў дзвюх жанчын. Цяжкі кол з размаху апусціўся на яго галаву, ён захістаўся і пабег у бок куп'істага выгану. З дзікім позіркам ашалелых вачэй Эльза ў той самай зялёнай сукенцы выскачыла з ахопленага полымем дома і пабегла следам за сваім Кубке. Але Кубке доўга бегчы не мог. Ён упаў, спатыкнуўшыся, на купіну. Яго ляжачага пранізалі віламі. Эльза выбегла к лесу і крычала і выла, чуючы, як натоўп жанчын бяжыць за ёю. У лесе яна сціхла і стала кідацца паміж хвоямі. Яна раптам знікла ў цемені.

— Яна тут недзе,— закрычала адна жанчына,— абкружым усё гэта месца.

Зарэчны чалавек раптам з'явіўся тут і расставіў усіх шырокім кругам. Праз гадзіну пачало світаць, і заўважылі, што Эльза сядзіць на разгалістай сухой старадрэвіне, прыхінуўшыся грудзьмі і тварам да ствала. Вострыя яе плечы дрыжалі.

Адзічэлыя яе вочы бегалі па людскіх тварах унізе пад дрэвам.

— Злазь, сука! — пачула яна голас знізу.

Яна ўздрыганулася і папаўзла вышэй. Каменне паляцела ёй наўздагон, і адзін камень уцэліў ёй у патыліцу. Яна пакінула брацца вышэй, пачала асядаць на сукі. Жанчына стала на ніжэйшы сук і з размаху стукнула віламі па Эльзіных плячах. Эльза паехала ўніз, зачапілася зялёнай сукенкай за сухое голле і павісла галавой уніз. Яна яшчэ жыла некалькі хвілін і кончылася так, быццам задушылася сваім уласным горлам. Натоўп стаяў наваколле. Узышло сонца, і зарэчны чалавек прывёў аднекуль жывога Сымона Шалуцьку. Адзін местачковец сказаў перад натоўпам:

— Цяпер усе за мной, у трэці зарэчны лес, хто хоча ўзяць зброю. Мужчыны і жанчыны! І слухаць, што я казаць буду.

Сымон Шалуцька хацеў кінуцца на калені, але яго штурханулі ісці.

Праз некалькі хвілін гэтае месца апусцела. Дзень прайшоў к вечару. Перад захадам сонца схмурнела, і ўзняўся вецер. Збіралася к начы на дождж. Зашумеў лес. Чуўся скрып голля, якое адцягвалася ўніз апруцянелай Эльзай у зялёнай сукенцы. Бялявыя валасы яе звіслі, і ўся яна размахвалася ў такт сухому скрыпу.

ПАГАНЫЯ КОСЦІ

— Бадай цябе парвала на кавалкі, каб ты гніў дзе-небудзь пад маім плотам,— сказаў Мацей, выціраючы слязу.— Каб маё няшчасце стала табе пякельнай пакутай да самай тваёй старасці.

Немец нічога не разумеў з Мацеевых слоў, стаяў, хлябтаў са збанка малако і толькі пакіўваў галавою. Мацей стаяў перад ім і ўсё гаварыў ціхім голасам і павольнымі словамі:

— Каб цябе зямля не насіла, як ты прывалокся сюды на маё гора. У мяне малы Арцёмка хворы ляжыць, я яму гэтае малако за пяць вёрст прынёс, а ты, як сабака, улез у збанок, каб табе сабачая смерць. Гэта ж не малако ты п'еш, а Арцёмкаву кроў. Напаўзло вас, як ліхое плоймы, каб па вас чэрві поўзалі. І карову забралі, і муку выграблі, і жыць не далі. Чуеш, як баба мая плача ад бяды і няшчасця, каб па табе не было каму паплакаць, калі ты апруцянееш, шэльма ты злая.

— Я, я,— ківаў немец галавою, прыслухоўваючыся да спакойнага Мацеевага тону.

— Убег ты ў маю хату, як шалёны воўк. Хіба я зваў цябе? А можа вас зваў Івась Казімерчык, якога вы павесілі? А можа вас чакала ўсё мястэчка Баваўнянка, якое вы спалілі? Ці можа Анэта Базылёвых прагнула вас убачыць, якой вы выкалалі вочы? Дапіваеш малако, каб яно стала табе атрутай!

І Мацей увесь скалануўся і ў момант абхапіў гітлераўца рукамі. Як абцугамі, ён прыціснуў немца да сябе разам са збанком і сагнутымі яго рукамі і закрычаў жонцы:

— Вяроўку! Вяжы!

Жанчына хапіла са сцяны вяроўку і ўкруціла гітлераўцу грудзі, разам з сагнутымі рукамі. Збанок упаў на зямлю і пабіўся. Немец закрычаў. Мацей заткнуў яму рот старою рукавіцай, аддыхаўся і зноў пачаў гаварыць:

— Трасцу ты больш закрычыш! Хочаш, каб прыбеглі тыя твае астатнія, што ў другіх хатах вырываюць у людзей з рота апошні кавалак? Хваробу табе, а не ратунак. Дзякуй богу, змяркаецца на дварэ. Зараз мы з табой пройдземся, пагутарым. Ты, любенькі мой, можа і не бачыў, як у нас добра ў полі і каля лесу. І ноч месячная. Але мы пойдзем цяпер, пакуль месяц не ўзышоў. Не канечне, каб

хто прыглядаўся, як мы з табой будзем ісці. Ну, пайшоў, фашысцкі сабака!

І Мацей пхнуў гітлераўца тронкам віл у спіну. Немец стаяў. Мацей даў яму ў плячо выгнутай стараной віл і пагнаў з хаты. Было цёмна. Як выйшлі ў поле, Мацей зноў загуў сабе пад нос:

— Бачыш, я цябе агародам вывеў, каб ніхто не бачыў твайго сораму, што храбры ваяка ідзе з заткнутай ляпай. Будзем ісці доўга, каб і следу ніякага не было, каб ніхто і не падумаў.

Восем кіламетраў Мацей гнаў немца, падштурхваючы яго ззаду віламі. Пачаў узыходзіць месяц. Яны прыйшлі на балота, паміж лясных зараснікаў.

— Вось тут і стой. Паглядзі, як над лесам месяц усходзіць,— можа ты, любенькі, і не бачыў ніколі нашага месяца над лесам. Глядзі, немчык, глядзі.

Гітлеравец як бы чмыхнуў носам.

— То можа гэта ты слязу пусціць задумаў? А чаму ж той ваш вешальнік не пускаў слязы, калі вешаў Івася Казімерчыка? Няхай ужо лепш твае вочы будуць сухія, бо чым большая ў цябе будзе сляза, тым больш я табе не веру і большая мяне злосць разбярэ. Ну, падыдзі сюды, дзе багна яшчэ не падмерзла, а то тут сушэй, мне гэта не патрэбна. Ну, ідзі! Сука!

Гітлеравец зрабіў два крокі, і ногі яго паехалі ў багну.

— От так. На вечны спакой. А каб ты спакайней сядзеў у гэтай мяккай лагодзе, на табе раз віламі па галаве. От так. Глыбей! Глыбей! Нават і ваўкі не дастануць тваіх паганых касцей. Вечная табе памяць. Каб ад гэтай памяці тысячы год людзі адплёўваліся, як ад халеры.

Пад поўным месяцам Мацей стаяў і чакаў, пакуль багна не замкнулася над галавой ворага.

МАТЧЫНА КРОЎ

Раптам прайшла чутка, што недзе непадалёку нехта бачыў на дарозе Максіма, якога ўжо з паўгода не відаць і не чуваць было з таго часу, калі немец выбіў яму два зубы. Ён сышоў немаведама куды. Васьмігадовая Галена ўзрадавалася гэтай навіне і чакала бацьку. Ёй ужо здавалася, што вось зараз адчыняцца дзверы і ўвойдзе ён, звыклай сваёй павольнай хадой, і тады зноў настане поўнае шчасце на свеце.

А то няма таго дня, каб не прыходзіў гэты вядомы ўжо тут паліцэйскі і не дапытваўся: дзе бацька? Ён так мучыць гэтым допытам і яе, малую, і маці. Маці ўсё стогне і плача кожную ноч.

Цяпер маці пайшла на той бок рэчкі, да сваёй сястры, дастаць палатна і кудзелі, каб пашыць Галене на зіму цёплую вопратку. Галена наклала ў печ лому, уссунула на босыя ногі хадакі, адрэзаныя з старых бацькавых ботаў, і хацела ісці куды-небудзь да суседзей, каб дастаць вугалёк жару і распаліць у печы. Раптам адчыніліся дзверы і ўвайшоў ён. Не бацька, а зноў ён, усё той самы паліцыянт, і з ім ужо немец.

— Дзе твой бацька? — як і заўсёды, крыкнуў ён.

— Я не ведаю, дзе дзеўся мой тата.

— Стань на калені і стой! — загадаў паліцыянт.

Галена стала на калені, паліцыянт падпаліў у печы лом, і ўдвух з немцам яны пачалі грэць рукі. Прывыклая да ашчаднасці, Галена падумала, што лом без патрэбы згарыць і, каб зварыць есці, прыйдзецца другі раз паліць дровы. У гэты якраз час увайшла ў хату маці. Яна ўбачыла ў кутку на каленях сваю Галену, і душа яе зайшлася ў смутку і жалю.

— Я не ведаю, дзе дзеўся Максім,— прывычна адказала жанчына.

— А вось ты зараз будзеш ведаць.— І паліцэйскі павярнуўся да Галены: — Устань! Скідай з ног хадакі! Бяжы на двор!

Галена скінула з ног хадакі, устала. Паліцыянт хапіў яе пад пахі і вывеў на двор. Дзьмуў сівер, і ў паветры кружыўся снег. У Галеніных вачах мільганула мерзлая трава каля плота.

— Бяжы! — крыкнуў паліцыянт і пхнуў Галену нагой у плечы.

Босая і ў адной сукенцы, яна пабегла.

— Назад! — закрычаў паліцыянт.

Ахопленая жахам, яна бегала ўзад і ўперад па мерзлай зямлі, а немец крычаў нешта. Яна задыхвалася, падала і зноў усхватвалася, і ў вушах яе грымеў нямецкі крык. Ён працінаў яе жахам.

— Прызнавайся, дзе бацька! — крычаў паліцыянт, і маці стаяла тут жа на вуліцы як анямелая.

У гэты момант грымнуў аднекуль выстрал, і немец пляснуўся на зямлю. Паліцэйскі кінуўся ўцякаць, але праз крокаў дваццаць яго дагнала куля, і ён выпрастаўся навекі.

З-за глухой сцяны выйшаў Максім. Ён бег да сваёй Галены, якая без сіл ляжала на зямлі, але ў гэты момант пачалі выбягаць з хат немцы.

— Галена, бяжы за мной! — крыкнуў Максім, кідаючыся за хату.

Галена ўздрыганулася, родны голас падняў яе на ногі, яна набралася сіл і пабегла. Немец, які першы даскочыў сюды, прыцэліўся і стрэліў. Галена навек упала. Галеніну маці схапілі і павялі. Пад замком яна пасядзела ўсяго некалькі хвілін. Яе ўвагналі ў машыну і памчалі ў бальніцу. Там яна ўбачыла раненага Максімам немца. Ён не варушыўся. Падышоў нямецкі ваенны доктар, нешта лапатаў сваёй мовай і ўзяў у жанчыны многа крыві для немца. Жанчына так аслабела, што ледзьве магла варушыцца. Яе вынеслі ў карыдор і кінулі на падлогу. Яна пачала азірацца і ўбачыла, што два немцы, якія стаялі на ганку, некуды адышліся. Жанчына знайшла ў сябе сілы, каб выбрацца з карыдора і дабегчы нацянькі да рэчкі, а там, ледзь перастаўляючы ногі, яна дайшла да сястры. Шэсць дзён яна прасядзела там у паграбе, набіраючыся сіл і пакутуючы ад смутку і адчаю з таго, што на яе крыві застанецца жывы немец. Яна адчувала сябе быццам бы вінаватай перад сваёй беднай Галенай. На сёмы дзень яна не вытрымала. Як пачало змяркацца, яна вярнулася назад у сваё мястэчка. Усю ноч, аж пад самы дзень, яна прастаяла каля бальніцы, прыткнуўшыся плячом ад тоўстага голага дрэва.

Нямецкі вартавы хадзіў павакол бальніцы. Яна ведала, што ў бальніцы ляжаць хворыя немцы і той самы, патрэбны ёй, цяпер ранены Максімам. Яна дачакалася моманту, калі вартавы немец як бы задрамаў або задумаўся, прыпёршыся плячом да сцяны, дзе было зацішней ад

ветру. Сэрца распірала ёй грудзі. Яна ўвайшла ў карыдор. Там было пуста. Яна ўзышла па ўсходах на гару і падпаліла кастрыцу. Яна паспела выйсці назад і стаць зноў пад дрэва, каб бачыць адтуль, як неўзабаве бушаваў агонь, як збягаліся немцы, але не маглі ўжо вырatаваць тых, хто там рабіўся трупам у агні. Яшчэ не развіднелася, як яна ішла сцежкаю паўз лес, каб знайсці свайго Максіма...

АГОНЬ

У чыстым полі тлеў жар. Ён мігцеў на ветры і відзён быў здалёк. Стаяла цішыня і ноч. Па небе цягліся хмары, і часамі яснела там, дзе павінен быў быць месяц. Умерзлая зямля яшчэ была без снегу.

Чуўся стук хады ў полі. Відаць, той, хто ішоў, абуты быў у цяжкі абутак. Ён высокі і як бы прысутулены. Ішоў шпарка, проста туды, дзе тлеў жар.

Калі рванецца вецер, жар мігціць шырокай зыркай плямінай, і навокал яго ўсё яшчэ цямней. Цёмна было ў полі і нічога нідзе перад вокам не вырысоўвалася. Высокая і прысутуленая постаць ужо бадай што бегла. Яна адразу кінулася да цяпла, у тое вузкае месца, дзе дрыжала слабае святло.

Гэта быў нейкі абарванец. Худы, танканосы, брудны і абраслы. Чамусьці здавалася (а можа так і было), што ў яго адно плячо вышэй служыць за другое і тапырацца ў бакі вушы. Рукавы на яго доўгіх руках былі чамусьці кароткія, на шыю накручана нешта гаматное, як бы цяжкае. Галава служыла набок. Шырокія, як бы расцягнутыя, губы мыляліся, як бы што нячутнае шапталі.

Стрыжаныя вусы тырчалі пукамі, вочы міргалі, куткі губ уздрыгвалі. Чалавек гэты ўкленчыў перад жарам, працягнуў да яго рукі з растапыранымі пальцамі. Прыгнуўся тварам у самы жар і так застыў. Відно было, што холад працінаў яго. Барада яго трэслася, і ён дрыжачым нізкім голасам хрыпата цягнуў адну ноту без канца і супынку. Перадыхваў ён так, быццам ірваўся з месца. Ён піў асалоду цяпла і ўсё бліжэй браўся ў жар. Здавалася, што ён зараз каленьмі стане ў яго. Жар зырчаў. Вецер падзьмуў раўней. Вогненная навалока з'явілася на вуголлі. Агонь узнімаўся і браўся далей. Вецер раздзьмухваў яго. Вецер пачаў шумець мацней. Цішыня ночы канчалася. Навокал агню стаяла сцяна цемені. І здавалася, што поўная адзінота, непераможная, як далечыня свету, пануе тут і ўсюды.

Раптам агонь успыхнуў. Полымя выбухнула ўгару, гайданулася ў бакі і пайшло далей. Яно паўзло і паўзло. Адразу агонь стаў вялікі, ён разыходзіўся ў шырыню. Пайшла пара і дым. У агні засіпела мокрае дрэва. Агонь стаў сцяной, цемень рушыла далей, стала прасторна і ясна. Чалавек стаяў на каленях, як і раней, але выпра-

стаўся і падняў рукі ўгару. Агонь добра нагрэў яго. Ён быў у такой паставе, што як бы маліўся перад агнём. Ён паажвавеў і правёў вачыма скрозь, дзе было відно. Гэта гарэлі ўжо раней асмаленыя рэшткі нейкай будыніны. Мокрыя асмалкі. Агонь даядаў тое, што не даеў раней — прыцярушаныя снегам галавешкі. Вызначалася чорнае бярвенне, абкуродымленыя печы, абгарэлыя слупы, награмоджаныя дробныя асмалкі. Агонь браўся далей і шырэй, і ўсё больш разыходзілася кола святла. На ўсю далечыню зноў пачынала гарэць вялікае пажарышча. З ветрам пайшоў попел. І раптам вызначыліся два абгарэлыя трупы. Тады яны не згарэлі да канца. Цяпер агонь зноў дабіраўся да іх. Постаць ірванулася з месца. Прысутулены і высокі чалавек шпарка пайшоў у чорнае бяздонне свету. Жах адзіноты апаноўваў яго. І раптам ён убачыў злева ад сябе не кранутую агнём хату. Нават кавалак плота з дрэвам тырчаў пры ёй. Праўда, і сцены, і дрэва былі абсмалены, але ўсё стаяла на месцы. Прысутулены чалавек шпарка ішоў туды. Пажар аставаўся за ім. Хата была асветлена ясна. Прысутулены дабраўся да дзвярэй і хапіўся за клямку. Дзверы адчыніліся. Ён апынуўся ў сенцах. Тут нават і ўведаць не было як, што пажар зноў узнімаецца. Сенцы былі без вокан і зусім пустыя. Толькі доўгі тапчан стаяў паўз адну сцяну і на канцы яго гарэла свечка, нейкая чорная і як бы самаробная. Трымалася скупое святло.

На другім канцы тапчана сядзела маладая жанчына ў кароткім кажушку і каляровай вялікай хустцы на галаве. Яна ўздрыганулася, калі высокая постаць увайшла ў сенцы.

— Немец, божачка! — крыкнула яна і ўсхапілася з месца.

Яна стаяла перад нечаканым госцем, выцягнуўшы ўніз рукі і не зводзячы з яго вачэй.

— Чаго ты, чаго ты, ідзі! — зноў крыкнула яна.

Прысутулены падняў рукі ўгару і прагаварыў:

— Я толькі выспацца, да раніцы. Я трое сутак не спаў. Я ўміраю з голаду. Ты жанчына. Можа і ў цябе ёсць муж ці брат. Можа і ён так дзе... Накармі мяне. Дай адаспацца. Я табе зла не зраблю. Цяпер ноч, пустэча. А пасля я пайду. Я больш ваяваць не буду, можа я дапаўзу яшчэ як да Германіі, да роднага дома, да дзяцей. У мяне трое дзяцей. Я быў хворы і астаўся ад часці, калі яна адступала.

— Ты хочаш дайсці да сваіх дзяцей? А я да сваіх дзяцей ужо не дайду. Яны сатлелі жывыя ў агні.

Жанчына закрыла твар рукамі і зарыдала. Нямецкі твар зварухнуўся. Пячаць надзеі лягла на яго твар. Гора жанчыны магло стаць яму апірышчам. Ён ступіў крок наперад. Жанчына шатнулася ўбок. Немец сказаў:

— Скончыцца вайна, і ты забудзеш.

— Не забуду! — крыкнула жанчына.

— Гора пройдзе,— гаварыў немец,— час залечыць душу... (Тут ён змоўк і падумаў.) Ты яшчэ маладая... (Ламаная яго мова ціха гучала ў пустых сенцах.) Мне хоць хлеба дай... хоць чаго... Зіма... пустэча... ноч...

Стараючыся ўсміхацца, ён асцярожна падышоў да тапчана і сеў на яго.

— Ты раіш мне, як лячыць душу! — сказала жанчына.

Немец кіўнуў галавой. Жанчына раптам падбегла і дала яму кулакамі ў твар. Ён адкінуў галаву назад і махнуў рукамі. Яна, не даючы яму апамятацца, хапіла з кута гліняны збанок і апусціла яго з вялікага размаху яму на галаву. Немец ірвануўся да яе ўжо бадай што вобмацкам. Яна пабегла на двор і, толькі выбегшы з сянец, убачыла, што пажар даядае асмалкі. Яна падняла камень. Немец пабег з сянец. Яна сустрэла яго каменем у твар. Немец упаў ля самага парога, тварам у мёрзлую зямлю, раскінуўшы рукі, падагнуўшы адну нагу і выцягнуўшы другую. Асветлены пажарам, ён і нежывы як быццам бы ўцякаў.

НА ПАПЯЛІШЧЫ

Зоры пабялелі, і на ўсходзе неба запалавела. Ясна вызначыліся панурыя абрысы чорных асмалкаў. Старана неба, супрацьлеглая ўсходу, успыхвала як бы белым туманам, і зямля ўздрыгвалася. Але гук сюды не даходзіў. Стаяла вялікая цішыня, і павявала духам адзіноты.

Адзінокая чалавечая постаць стаяла на дарозе, паабапал якой чарнеліся печышчы, тырчалі асмалкі, і адусюль тхнула гарэласцю. Развіднялася паволі. Добра відзён стаў абгарэлы конскі труп у абвугленым бярвенні. Адзінокі чалавек паволі азіраўся. Ён быў высокі і трымаў у руках аўтаматычную вінтоўку. На галаве шапка з аўчыны, і торба цераз плячо. Льга было заўважыць, што ён вачыма шукае чагосьці навокал сябе.

Вялікае пажарышча ўжо астыла. Бадай што да самага далягляду чарнеліся абсмаленыя сады і вялікія дрэвы, і ўсюды ляжалі сцены чорным асмаллем. І толькі наводдалек відны былі дзве хаты з вокнамі і стрэхамі, і з комінаў у іх ішоў дым. А тут, бліжэй, захавалася ад агню дробная будыніна з адным акенцам.

— Гэтаяварывенька праз нейкі цуд тут асталася,— разважліва мармытнуў сам сабе чалавек, і на твары яго, як і раней, не зварухнулася пячаць застылага холаду. У яго віселі доўгія вусы, і твар быў абветраны. Было яму з выгляду год пад пяцьдзесят. Ён не ведаў, куды ісці; у кожным разе, у такой няпэўнасці была ўся яго пастава. Раптам ён як бы ажывіўся. Нейкая постаць паднялася аднекуль з асмалкаў і рушыла проста да яго. Гэта была жанчына. Падтрымліваючы пад барадою незавязаныя рогі хусткі, яна шпарка падышла да незнаёмага ёй чалавека. На твары яе была напісана вялікая скруха. З выразнымі нотамі надзеі ў голасе яна запытала:

— А я гляджу, хто гэта стаіць тут. Ці далёка куды?

— Я сюды прыйшоў,— адказаў ён, гледзячы на яе імклівую паставу. Здавалася, што яна прагне або пачуць штосьці, або расказаць аб нечым.

— Але вы доўга стаіце на адным месцы. Я ўсё глядзела на вас.

— Бо я тут нічога не ўбачыў таго, да чаго ішоў можа пяцьсот кіламетраў.

Твар яго раптам пацямнеў і перасмыкнуўся ўсімі сваімі рысамі.

— А ты не тутэйшая, што я цябе не ведаю?

— На гэтым месцы я жыву больш года. Унь у той варывеньцы.

— А дзе ж твой дом?

— Ужо даўно няма дома. І дзяцей няма, і мужа няма. І нікога ўжо няма. Усё з'еў немец. Дзеці памерлі ад такога жыцця. Мужа забілі немцы. Я асталася адна і прыблыталася была сюды.

— А хто яшчэ жыве ў той варывеньцы?

— Нейкі хлопец яшчэ жыве. Косцік.

— Косцік? — устрапянуўся чалавек.— А колькі яму год?

— Год дванаццаць.

— Чарнявы?

— Чарнявы.

— Шрам на пераноссі?

— Але.

Чалавек змяніўся ў твары.

— Дома ён цяпер?

— Не. Пайшоў яшчэ ўчора на работу. Хлеб зарабляе.

Чалавек змоўк і сцяў губы. Было падобна, што ён не хоча больш ні пытаць, ні слухаць.

— Нічога. Ён здаровы і дужы,— сказала здагадлівая жанчына.

Твар у чалавека ажыў, і вельмі шпарка чалавек выказаў цэлы струмень слоў. Гэта быў парыў раптоўнага ўздыму яго душы.

— Дык ты ведаеш яго, гэтага Косціка? Ты можа кожны дзень яго бачыш? О, як ён радзіўся, якая была мне радасць! Тут я сабе і дом паставіў новы. Дваццаць пяць год таму тут было голае поле. Тут за гэтыя годы цэлае мястэчка выбудавалася. Якія дамы стаялі ў людзей! Мы садоў колькі панасаджвалі!.. Унь мой дом быў, дзе тое шула асмаленае тырчыць.

— Адкуль жа вы ідзяце? — абазвалася жанчына.

— У Германію везлі, а я ўцёк. Тры разы я ўцякаў. Лавілі. Страляць хацелі. Мне шанцавала. У атрад да партызан прыбіўся. І вось прыйшоў следам за фронтам.

— А ці далёка ўжо немцы?

— Мусіць, далёка. І наша войска ўжо ўсё наперадзе.

— Косцік зараз павінен ісці,— сказала жанчына. Паволі яна пайшла ў сваю варыўню.

Чалавек зноў адзін стаяў на дарозе. І зноў яго твар стаў шэры і халодны. Як бы ён сам стараўся сцішыць

свае парывы і імкненні. Жанчыны ўжо не было. І Косцік нідзе не ішоў. Чалавечая постаць узвышалася адна сярод чорных асмалкаў. Гэта было чорнае пекла. Пустэча. І зноў постаць з'явілася на дарозе. Гэта было падобна да мужчыны. Нагавіцы. Боты. Ватоўка. Брудныя вусы пад носам. І на галаве хустка. З носа цякло. Вачыма ён глядзеў, як жывёліна ў разніцы на нож. Падняўшы рукі ўгору, ён шпарка ішоў проста на чалавека. Голас хрыпаты, захаладжаны:

— Капут. Смерць. Я не ваюю. Я кінуў зброю. Я астаўся. Я шукаю добрага сэрца. Я да сваіх дзяцей хачу. Я астаўся на полі бою. Злітуйся, чалавек.

Гэты немец гаварыў ламанай рускай мовай. Дрэнна гаварыў, і не ўсё дайшло да вушэй чалавека. Але выгляд яго! Гэта была просьба і гора. Бяда. Пошукі ратунку.

Зноў чалавечы твар ажыў і паяснеў. Чалавек не вытрымаў. Яго ж самога душыла гэтая абсмаленая пустэча! «Чаму ж так доўга Косцік не ідзе?» Душа яго рвалася. Ён гатоў быў абняць гэтага абарванага і змерзлага немца.

— Хадзем у тую варыўню, там будзем разам грэцца і есці што-небудзь.

Поплеч яны зрабілі некалькі крокаў. Жанчына стаяла ля дзвярэй у варыўню і сказала да чалавека:

— Дык ці не немец гэта з табою ідзе? Ён ужо ўчора звечара прыходзіў.

І раптам загаласіла:

— А дзеткі ж мае! Ужо і мне жыць няма як! Нашто мне жыць, калі вас няма! Немец, што ты нарабіў! Нашто ты спаліў маіх дзяцей!

Валасы яе лезлі з-пад хусткі. Твар у яе дрыжаў, вочы сталі вялікія і страшныя. Яна падняла абкуродымленую цагліну і кінула немцу ў грудзі.

— Гэта Гітлер,— сказаў немец.— Я не...

— І сам ты Гітлер,— крыкнула жанчына і кінула ў немца другую цагліну.

Чалавек уздрыгануўся. Вусы яго зварухнуліся і твар акамянеў. Здавалася, што душа яго заныла навек.

— Косцік! — крыкнула раптам жанчына.

Хлапчук з вострымі прыўзнятымі плячыма ішоў сюды, да людзей.

Твар у чалавека перасмыкнуўся. Хлапчук стаў сярод чорных асмалкаў і як анямеў, спыніўшы позірк на чалавеку з аўтаматычнай вінтоўкай. Немец раптам падняў ру-

кі ўгору і штосьці замармытаў. Хлапчук не зводзіў воч з чалавека. Жанчына зноў загаласіла:

— А гэта ж, мусіць, твой бацька! А ты ж яго ўспамінаў часта!

Твар у чалавека заварушыўся. Шпарка зрабіў ён некалькі крокаў ад немца, падняў вінтоўку і стрэліў. Немец упаў і не паварушыўся. Чалавек абхапіў хлапчука рукой за плечы і шпарка выйшаў з ім на дарогу.

ПРАСТОРНЫ ДОМ

На ўваходзінах у новы дом, увосень, гадоў за сем да вайны, Банадысь Татарынчык добра падпіў і расказваў:

— От бо даўней людзі ўмелі выбіраць моцнае дрэва па будоўлю. Той старой хаце, што некалі стаяла на гэтым самым пляцы, было год семдзесят, калі я раскідаў яе. І яшчэ не сказаць, каб вельмі ўжо трухлявая была. Мой нябожчык бацька быў малы, калі яе ставілі. А я дык за свой век ужо другі дом стаўлю. А мне ж усяго пяцьдзесят шэсць гадоў.

Але Банадысю было абы пагаварыць, а ўсім абы паслухаць. Усе, хто быў тады за сталом, многа пілі, многа елі і надоўга пачалі гаворку пра будаўнічую спрактыкаванасць старых людзей і пра мацунак сцен са смольнай хвоі. А Банадысёў сусед Уладзя Якубоўскі сказаў:

— Даўнейшым часам хвоя ў лесе смальнейшая расла.

Пасля гэтага ўсе засмяяліся, і гаворка пачала хіліцца на іншае. Гаварылі пра Банадысёвы справы і яго новы дом, які ён паставіў зусім не таму, што той ранейшы быў ужо стары. Банадысь слухаў людскую гаворку, і ў душы яго было многа радасці. Справы яго былі вельмі добрыя. І новы дом яго быў вельмі добры. І ўсё жытло яго трымалася ў дабрыні.

Першымі часамі пасля рэвалюцыі ён раскідаў старую цесную хату і на яе месцы паставіў дом. Той дом стаяў год трынаццаць. І стаў здавацца цесны. Нарэшце, ён быў ужо мала чым выгаднейшы за тую старую хату. Тады Банадысь Татарынчык паставіў гэты дом, вялікі і выгодны.

У Банадыся было шасцёра дзяцей. Усе яны выгадаваліся і пайшлі на добры лад. Самы старэйшы яго сын. Канстанцін, скончыў у Мінску універсітэт і астаўся пры ім давучвацца і працаваць. Год за годам, і ён стаў вучоным. Яго імя часта сустракалася ў газетах, калі дзе што пісалася аб універсітэце, аб Акадэміі навук, аб справах навукі. Ён быў жанаты і кожным летам прыязджаў да бацькі з жонкаю і дзвюма дзяўчаткамі. Прыязджала і сям'я другога сына, машыніста з чыгункі. У гэтага было чацвёра дзяцей. Трэцяя з дзяцей, Ганна, была замужам за кавалём, тут жа па-суседству, праз дзве хаты. У гэтай было трое дзяцей. Чацвёртая, Наста, была настаўніца і таксама прыязджала ўлетку з мужам, будаўніком мастоў, і трыма

дзецьмі. Пяты сын быў заатэхнік. Гэты жыў дома з бацькам, і на яго клопаце была ўся жывёла ў калгасе. Самая ж маладзейшая з дзяцей, Клава, была вечная трывога Банадысю Татарынчыку. Заўсёды ён думаў пра яе як пра асобу вельмі легкадумную і без усялякай сталасці. Калісьці яна кінула, не давучыўшыся, педагагічны тэхнікум, прагнучы нейкай «артыстычнай славы на эстрадзе», як сама тлумачыла бацьку. Яна мала калі бывала дома. Яна часта пераязджала жыць з горада ў горад. Даходзілі чуткі, што яна ніяк не можа выбраць сабе працы і не набыла сталай прафесіі. Яна была вялікая модніца. Банадысь Татарынчык ніяк не мог уцяміць, чаму яна не пайшла замуж. Ён злаваў на яе і сумаваў па ёй, як па страчаным сваім дзіцяці. Яна нейк і гаварыць старалася з асаблівым акцэнтам і інтанацыяй і нарэшце стала ўяўляцца Банадысю як бы чужой.

Пасля ўваходзін у новы дом адразу пачалося ў ім жыццё на поўную меру. Асабліва гэта было ўлетку, калі ўсе сюды з'язджаліся. Тут было многа дзяцей і многа шчаслівага жаночага клопату. Канстанцін прыязджаў сюды і зімою, пісаць свае навуковыя працы. Дом вельмі хутка абжыўся, і пачало здавацца, што ён стаіць ужо вельмі даўно. Усё было б як не трэба лепш, каб не думкі аб Клаве, якая была нейкая нялюдская. Дайшлі былі чуткі, што яна вельмі часта зменьвае сваю працу і нічога не можа дабраць сабе да густу, бо і густы яе часта зменьваюцца. Банадысь пачаў нарэшце спадзявацца, што ў яе можа нарадзіцца дзіця і яна прыедзе гадаваць яго дома. Але прыйшоў момант, што яна і без дзіцяці явілася дадому.

Гэта быў страшны час у жыцці Банадыся Татарынчыка. Яго вялікі дом быў пусты, з усіх яго пакояў павявала пустэчай. Сам Банадысь з жонкай жыў у кухні. Улетку не прыязджалі дзеці, унукі, і невядома было, дзе яны і што з імі. Вядома было толькі, што сын, які жыў дома, у арміі. А дачку, кавалёву жонку, забілі фашысты, калі забіралі жывёлу. Сам каваль, забраўшы з сабою дзяцей, пайшоў туляцца ў лясы. У доме панавала маўчанне. А тут жа заўсёды было так людна і весела. У гэтым доме Канстанцін напісаў быў за лета кнігу. Тут радзілася адно з дзяцей у дачкі-настаўніцы. Банадыся палохала пязвыклая цішыня пустых сцен. Ён усё чакаў, што якім-небудзь патаемным парадкам пачнуць прыходзіць дзеці. І яшчэ ён чакаў, пакуль знікнуць адсюль немцы. Тады ўжо напэўна ўсе пазбіраюцца у свой прасторны дом. У такім чаканні

памерла жонка, старая ўжо жанчына. Ён жыў адзін, бесперапынна курыў і пільнаваў дом. Ён зберагаў яго на лепшы час, калі ўсе, шчаслівыя, збяруцца разам. І вось прыйшла Клава. Банадысь накурыў гэтулькі дыму ў сваёй кухні, што яна спынілася ў парозе як бы збянтэжаная. Нават і ў такім сваім стане ён усцешыўся харастном сваёй дачкі, якое было цяпер яшчэ большым, як заўсёды раней, і сапраўдным, чалавечным. У яе цяпер не былі падмалёваны губы, і гаварыла яна проста, так, як умела змалку. Яна была адзета прасцей, і не было ў яе крыклівай самаўпэўненасці.

Вялікая радасць скалынула Банадысёву душу. Ён абняў Клаву і стаў распытваць. Вось што яна сказала:

— Я ледзьве жыла. Ужо доўга-доўга я жыла галодная і тулялася, каб немцы не пагналі мяне ў Германію на работу. А раней да цябе прыйсці я баялася: гэта ж такая дарога, сотні кіламетраў. А было чутно, што і тут гоняць у Германію.

Ён пачаў карміць яе. Пакуль яна ела, ён не спускаў з яе, маўклівай, вачэй і ўяўляў сабе, што гэта яна, як некалі, малая сядзіць за сталом і чакае яго ласкі і добрага бацькаўскага слова.

Але яна ўжо не была малая. Яна ціха жыла з бацькам і адпачывала душой і целам. Яна адаспалася і папрутчэла ўсім сваім рухам і голасам. Так прайшло можа з месяц, і ў вёсцы спыніліся на пастой немцы. Вялікі Банадысёў дом нагледзелі сабе афіцэры. Іх было, маладых і старэйшых, сем чалавек. А пры іх былі салдаты. Такім парадкам дом заняло ўсяго дзевятнаццаць немцаў. Яны занялі ўсе пакоі, кухню, сенцы і халодны пакой пры сенцах. Яны пахвалілі гаспадара за прасторны і выгодны дом. У адной толькі кухні магло б жыць дзесяць чалавек.

Немцы занялі дом зранку. Відно было, што яны заўважылі і хараство гаспадаровай дачкі. Сумятня ў доме пачала сціхаць. Салдаты ў кухні пачалі рыхтаваць абед. Афіцэры ўладжваліся ў пакоях і раскладалі свае рэчы. Банадысь, сам не свой, стаяў у адчыненых дзвярах з сянец на двор. Клава сядзела ў сенцах. Малады немец разпоразу хадзіў з пакояў на двор і з двара ў пакоі. Прахо-дзячы праз сенцы, ён кожны раз прагнымі вачыма акідаў Клаву, і магнасць да яе прымушала яго заўсёды сцішваць хаду каля яе. Банадысь не спускаў з яго вачэй. А ён усё выносіў на двор вытрасаць нейкія чамаданы, паперы, адзежу. Нарэшце, Клава заўважыла ці адчула на сабе ўвагу

гэтага немца. Яна акінула яго вачыма, і позіркі іх спаткаліся. Банадысь стаяў як прыкаваны да пакуты. І тут адбылася страшная рэч. Немец на адзін момант спыніўся ля Клавы і ўсміхнуўся ёй. Банадысь акамянеў, і яму цяжка стала дыхаць. Ён убачыў: Клава ўсміхнулася немцу. Немец злавіў яе ўсмешку і рушыў у пакоі, каб праз паўхвіліны зноў ісці праз сенцы і зноў есці вачыма Клаву.

— Выйдзі з сянец! — загадаў Банадысь Клаве. Яна зразумела і выйшла, збянтэжаная.

— Скінь з сябе гэты шоўк, каб яго перуны спалілі! Яшчэ бо выфранцілася якраз! Пераадзенься ў матчыну адзежу. Зачыніся ў пуні і ляжы да вечара. Да ночы будзь гатова ў вялікую дарогу... Каму ты ўсміхалася! Гадаўка! Дык вось чаму ты заўсёды была гэтакая нялюдская! Ты ведаеш, каму ты ўсміхнулася? Я магу цябе ўзненавідзець, брыда паганая!

Як атручаны хадзіў ён цэлы дзень і ўсё правяраў акяніцы ў доме. Горкая прыкрасць душыла яго. Агіда і нянавісць не давалі яму спакою. Клава не выйшла з пуні да самага вечара.

Пасля Банадысь Татарынчык расказваў, што рашучая і ясная думка прыйшла яму ў галаву адразу, як толькі ён убачыў, што немец і Клава абмяняліся ўсмешкамі. За дзень жа ў яго галаве вымеркаваўся план.

Як толькі сцямнела, афіцэры ў самым большым пакоі селі за стол і запалілі свечкі. Банадысь увайшоў сюды і сказаў таму афіцэру, які за той дзень колькі разоў гаварыў з ім па-руску:

— Трэба зачыніць акяніцы. Дом стаіць на высокім месцы, вокны вялікія і з сярэдзіны асвечаны. Не тое што зблізку, а за кіламетр відно ўсё ў доме знадворку. Чаму вы такія неасцярожныя?

Апошнюю фразу Банадысю ўдалося сказаць з такой шчырай інтанацыяй, што афіцэр распарадзіўся зачыніць ва ўсім доме акяніцы. Зачыняў іх сам Банадысь. Ён умацоўваў іх як толькі мог і пабраў знадворку на зашчапы.

Ужо стаяў поўны вечар. Паднімаўся маладзік. Дом стаяў на адрыве ад вясковых забудоваў. Было ціха і тут, і там, на вёсцы. Салдаты сядзелі ў кухні і ў пярэднім вялікім пакоі. Афіцэры вячэралі ў другім пакоі. Вартавы салдат стаяў у браме на вуліцу. Клава стаяла ў адчыненых дзвярах пуні.

— Ідзі пазабаўляй вартавога, ты ж павінна ўмець,—

сказаў да яе Банадысь.— Увядзі яго ў пуню, а сама выйдзі.

Клава, ужо ў матчыным адзенні, пайшла да вартавога немца і асталася стаяць з ім. Неўзабаве яны селі на лаўку. Але хутка пайшлі ў пуню. Банадысь зашчапіў на клямку сенцы і адразу апынуўся ля пуні. Клава выйшла адтуль. Банадысь ірвануў дзверы, зачыніў пуню і ўзяў дзверы на крук. У наступны момант ён ткнуў у саламяную страху пуні запалку з агнём. Чвэртку хвіліны яму трэба было на тое, каб дабегчы да дома, распусціць пры яго сценах раней развязаныя чатыры кулі саломы і падпаліць. Вартавы ў пуні пачаў грукаць у дзверы. Пуня ўжо гарэла зверху. Банадысь паспеў яшчэ прываліць бервяном сенечныя дзверы і падкласці ў агонь пры доме саломы. Ён тузянуў за рукаў аслупянелую Клаву, і яна пайшла за ім проста ў поле. За імі шыбала полымя і чуўся крык. Толькі праз кіламетраў сем Банадысь сцішыў ходу, выбіраючыся на выкручастую сцежку ў хмызняку. Клава маўчала, паслухмяная, ціхая, добрая, ужо цяпер падобная да малой дзяўчынкі.

— Ці доўга мы будзем так ісці? — запытала яна.

— У Шастакоўскім лесе я найду нашага каваля. Так што, пакуль там у нашым прасторным доме нашы кватаранты выскварацца на ўсе бакі, ты ўжо здолееш усміхнуцца там у лесе каму сабе захочаш,— адказаў Банадысь Татарынчык.

ВЯЛІКАЕ СЭРЦА

Вёска Галаскі выславілася тым, што ў ёй чалавек малога росту і сярэдніх год, Пархвен Катлубовіч, біўся з п'яным пеўнем. Гэта было даўно. Малыя хлопцы дасталі гарэлкі і сілком напаілі пеўня, злавіўшы яго на Пархвенавым двары. Певень стаў як шалёны і кінуўся на свайго гаспадара, калі той выйшаў на двор. Пархвен спачатку адмахнуўся ад пеўня, але той падлятаў і дзёўб чалавека ў твар. Пархвен кінуўся на ўзвар'яцелую птушку, і так яны ўдвух качаліся па зямлі, аж пакуль Пархвену не ўдалося, нарэшце, адкінуць пеўня на той бок свінушніка. Пра гэтае смешнае здарэнне доўга гаварылі, а пасля з году ў год так і хадзіла погаласка пра бойку чалавека з пеўнем. На Пархвенавым агародзе рос вялікі стары дуб. Можна сказаць, што ён узвышаўся над усёй мясцовасцю, і калі па шашы, якая праходзіла тут непадалёку, ехалі людзі, ім гэты дуб відзён быў гадзіны дзве, а вёска Галаскі ўсё яшчэ недзе скрывалася ў полі. Але даволі было і дуба, каб, зірнуўшы на яго, хто-небудзь не падаў заўвагу:

— А унь і тыя Галаскі, дзе Пархвен з пеўнем біўся.

І кожнаму, нават самаму далёкаму ад Галаскоў чалавеку, які ніколі таго Пархвена і не бачыў, здавалася, што Пархвен — чалавек варты смеху і нясталы: вядома, дзе ж гэта на свеце было, каб стары чалавек з пеўнем біўся. Так і склалася ўяўленне па людзях аб Пархвене Катлубовічу. У саміх Галасках часта льга было пачуць, як жанчыны крычалі на дзяцей:

— Чаго вы развар'яваліся, як Пархвен каля пеўня!

Што ж да самога Пархвена, то ён, здавалася, не зважаў на такую сваю славу. Магло быць, што гэта быў чалавек можа і дробны сваёй натурай, але ў кожным разе ён быў задаволен тым, што было ў яго: была смешная слава, была хата, пры ёй двор і агарод, у агародзе прадзедаўскі дуб напроці хатніх вокнаў і жыццё — ціхае і роўнае, у цягавітай працы ад усходу сонца да заходу і з панядзелка да панядзелка. Ён быў скупы на словы, і за гэта сусед не ўзяў яго ў суд за сведку: «Ён жа ў гадзіну па слову цэдзіць». Пархвен пра гэта нават і не ведаў, а думаў, што гэта выйшла таму, што на судзе і без яго абышлося. Ён рана аўдавеў, і з дзяцей у яго была адна толькі дачка. Ён тады зусім як бы ўвайшоў у самога сябе. Упраўляў сваю работу, весну, лета і восень хадзіў босы («так

ямчэй» — казаў), гадаваў сваю дачку Марылю, а яна расла вельмі высокая і, калі дарасла да паўналецця, была вельмі мажная, на галаву вышэй за бацьку, які, здавалася, пашчуплеў, і новая рыса з'явілася ў яго: раней ён з малых год наложваў сваю Марылю да работы, а гэта ўсё сам у хаце рабіць стаў: варыў яду, карміў свіней, насіў з лесу ўвосень кашом апенькі, і нехта пусціў пра яго новую пагалоску: у яго быццам на левай назе не пяць, а чатыры пальцы. Марыля з кожным годам яшчэ больш мажнела і пайшла замуж за каваля ў мястэчка на тым беразе рэчкі, да якой даходзілі галаскоўскія паплавы. Тады Пархвен Катлубовіч быццам змяніўся натурай: стаў бываць на людзях і больш гаварыць. А вядома, што ён мог гаварыць, не бываючы ніколі далей зарэчнага мястэчка. Гаварыў пра буракі і рэдзьку, пра алешнік і асаку, пра дупляваты асіннік і пра мак-відук. І пайшлося так, што найбольш ён гаварыў пра гэтыя рэчы з жанкамі, а мужчыны пра яго казалі:

— І чорт яго ведае, як такі чалавек адважыўся біцца з пеўнем, ды яшчэ з п'яным.

Праз некаторы час Пархвен Катлубовіч прынёс з зарэчнага мястэчка ў свой агарод Марылінага двухгадовага сына і пасадзіў яго пад дубам, сказаўшы яму:

— Ты яшчэ, унуча, малы і не ведаеш, што гэты дуб садзіў твой прапрапрадзед. Ты малы?

— Малы.

— А бачыш, колькі жалудоў насыпалася? Бо цяпер восень. Мне няма часу, і матка твая таксама не мае часу, а ты тут збірай сабе з травы жалуды і забаўляйся з імі, а пасля маці цябе забярэ. А калі будзе заходзіць сонца, то зірнеш угару, як тады відно будзе ў дубовым голлі! Я і сам кожны вечар гляджу. Прывыкай да гэтага дрэва. Можа ты яго кожны дзень праз сваё жыццё будзеш бачыць. Бачыш, які жолуд! Зялёны з жоўтым. Бо можа табе суджана жыць у гэтай маёй хаце. Хата яшчэ здаровая, а ты ў мяне адзін. Каму ж хата пасля мяне будзе, як не табе? Можа ты ў вялікім дзе свеце апынешся, як вырасцеш. А дуб сабе будзе на гэтым самым месцы расці, і кожны год жалуды з яго будуць падаць, і табе будзе здавацца, што ты дайшоў ужо да такога месца на свеце, без якога і свет не свет, і людзі не людзі, а тым часам сонца кожны дзень, калі будзе заканчваць сваю дзённую дарогу, прысядзе адпачыць на гэты дуб, а не на тваю галаву, хоць яна і залатая была б. Дык ты і падумаеш, калі чалавекам будзеш, што і дзяды і

прадзеды ў цябе былі, і там, дзе яны жылі, сонца на дрэвах бывае кожны дзень... Бачыш унь? Жолуд упаў!

Ён так разгаварыўся, што нават гаварыў, калі ў хату ўвайшоў.

Так з ім бывала цяпер. У гэты свой час ён думаў, што можа мала песціў і шкадаваў сваю Марылю, а калі гора яе спасцігне, то што яна добрага ўспомніць са свайго маленства?

— А ты ж не даваў ёй нават у печы паліць, а рабіў гэта сам, калі яна была ўжо вялікая,— сказалі яму, калі ён пачаў раз гаварыць аб сваёй Марылі.

— І добра рабіў, што не даваў, хоць выгулялася дзеўка,— адказаў ён.

І дзіўна было людзям бачыць дробнага ростам Пархвена Катлубовіча, які стаяў ужо на парозе сваёй старасці і так клапаціўся аб сваёй Марылі, якая жыла асобна, мела сваю сям'ю, ростам, размахам плячэй, даўжынёй рук і сілай была падобна на здаровага мужчыну і мела са сваім кавалём багатую дамоўку.

Аднойчы Пархвен Катлубовіч захаладзіўся, пакашліваў, і яму здалося, што прыйшла нейкая бяда. Ён лёг на ложак, каб адляжацца ад хваробы, і наказаў праз людзей Марылі, што захварэў. Таго ж дня надвечар Марыля, як бура, уляцела ў хату, а за ёю ўвайшоў яе каваль. Зяць закурыў, седзячы каля Пархвена, а Марыля падмяла хату, памыла вокны і міскі і пагаварыла з бацькам. І яму стала лепш.

— Заўтра, Марылька, я буду здароў, не прыходзь,— сказаў ён, а сам сабе падумаў: «Заўтра сёе-тое яшчэ мне пабаліць, а паслязаўтра ўжо ўсё пройдзе».

Назаўтра ён, як і заўсёды, устаў нацямочку і да падвячорка спускаў сухастой у лесе, а першым прыцемкам сядзеў на прызбе і глядзеў, як апошняе сонечнае праменне ляжыць на дубовай вяршаліне, а ўвесь агарод пад дубам агортваецца вечарам. Адбывалася і яшчэ многа важнага і патрэбнага: за Галаскамі пракрычала балотная птушка, з шашы доўга чуўся грузавы аўтамабіль, запахла росная травою, і неба за агародамі цьмела, зламаная саломіна гойдалася на браме: узнімаўся нанач вецер. «Вось я і здаровы»,— думаў Пархвен, хоць і сам не ведаў, чаму якраз з гэтай хвіліны ён стаў здаровы, а, кладучыся спаць, думаў, што ён жыве адзін, і што прыйшла старасць, і што ён у сваім жыцці занадта мала зрабіў для сваёй Марылі. «Ну, што ж, няхай ужо са сваім кавалём там як-небудзь»,—

суцешыў ён сябе, нарэшце, і заснуў да самай раніцы на доўгую вераснёўскую ноч. Усю тую восень, а пасля зіму і вясну ён пражыў з нейкім цьмяным адчуваннем, што прыйшла старасць, і што ўжо скончаны яго вялікія справы, і што трэба ўжо толькі дажываць веку, і невядомая раней горыч прыйшла да яго. «Я толькі і зрабіў, што пабіўся з пеўнем»,— падумаў ён раз. Але суджана яму было вельмі хутка адцурацца гэтых думак, як самай брыдкай непатрэбшчыны. Прыйшла пара гора і думак толькі аб тым, што навісла над душой і перад чым ранейшыя клопаты і гора сталі дробнай забаўкай. Вось дзе была праўда, вялікая і горкая: жылося, былося і прычакалася. Дзеля чаго ж так добра было жыць, калі да такога канца дайшло? Вось калі смутак сапраўдным болем разануў душу аб тым, што Марыля не так многа мела шчасця ў мінулым і ўжо не можа ўспамінамі заглушыць сваёй беспрасветнасці. Як яна зблажэла! Страшна стала глядзець, якая яна высокая! І твар яе ўчарнеў за тры дні. Асталася яна адна як ёсць і вярнулася назад да яго і жыве ў роднай хаце. Але гэта ўжо не была тая Марыля, якую ён гадаваў і шкадаваў. Гэта была ўжо пажылая жанчына, праз жыццё якой прайшоў добры чалавек, каваль з зарэчнага мястэчка, і сын, якому ішоў ужо чацвёрты год.

На трэцім тыдні вайны ў зарэчным мястэчку асеў нямецкі камендант, а яшчэ раней з Галаскоў чутно было, як па шашы грукаюць і равуць нямецкія машыны. У мястэчку пачалі шукаць неадмабілізаваных мужчын. Яны і сапраўды былі і прыхоўваліся, дзе хто мог. Такі самы быў і Марылін каваль. Яму горка было і дом з сям'ёй кінуць, і аставацца яшчэ горш было: на ўездзе ў мястэчка ўжо чатыры дні вісеў на дрэве нехта нікому невядомы, якога гітлераўцы злавілі на шашы і ў той жа дзень павесілі. Каваль сядзеў у лесе, і Марыля насіла яму есці. Калі пачалася ў мястэчку аблава, Марылі ўдалося з хлапчуком на руках выбегчы на паплавы. Прыгінаючыся да прырэчных зараснікаў, яна дайшла да лесу і перад вечарам там жа развіталася з мужам. Іншай рады не было, як ісці яму адгэтуль. Пацалаваўшы Марылю і сына, ён рушыў змрокам дня ў вялікую дарогу. Дзе і як ён пяройдзе фронт і выйдзе да сваіх — гэта здавалася яму лягчэйшай справай, чым тое, што Марылін твар стаў востры і сухі. Ён шпарка ішоў усю ноч і не мог хоць на момант вырваць са сваёй галавы пакутнай думкі аб яблыньках пры доме, якія гэтай вясной першы раз зацвіталі.

Калі яна падыходзіла агародамі да свайго дома, хлопчык штосьці пачаў ёй гаварыць.

— Маўчы, сынок,— сказала яна,— а то пачуе немец.

Спалоханае дзіця сціхла, але ад ворага не ўратавалася: ён сядзеў у сенцах, замок з якіх сарваў з прабоем. Ён толькі яе і чакаў, нават і ў хату не пусціў, так з сянец і пагнаў разам з хлопчыкам у каменданцкую ўправу. Тры дні там яе дапытвалі, дзе яе муж. Ужо ёй выкруцілі палец на левай руцэ, ужо весь твар быў у крывавых сіняках, і апроч таго, што каваль у арміі, яна нічога не магла сказаць. Уначы на чацвёрты дзень камендант прыклаў рэвальверную рулю да хлопчыкавага вуха і ціха сабе, быццам гэта ён адрэзваў прыгожымі нажнічкамі кончык цыгары, стрэліў. Марыля спачатку закрычала, пасля анямела. Так яе выпхнулі на двор і, б'ючы рамянямі, прагналі далёка ад каменданцкага дома, і яна ўжо не бачыла, як салдат выкінуў яе нежывое дзіця праз акно на дарогу паміж травяністым капяжом і плотам.

Больш за тыдзень яна, як адзічэлая, прабадзялася па лесе, полі і прырэчных паплавах, а пасля прыйшла да бацькі чакаць нечага таго, што набліжаецца з кожным пражытым днём.

Час — найлепшы доктар чалавеку. Ён уціхамірыць хоць які боль. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма. Марыля ўсё жыла ў бацькі і аднойчы ў сярэдзіне лютага змрокам дня сказала бацьку:

— Нешта сёння больш як заўсёды верх дуба на агародзе стаіць на сонцы.

— Бо дзень пабольшаў і вясна блізка,— адказаў Пархвен Катлубовіч, ужо сівы каля вушэй і аблыселы наверсе галавы стары чалавек. Ён аж выйшаў на двор, пакуль не змеркла, глядзеў адтуль цераз вуліцу на дуб у агародзе і ўсё гаварыў сам сабе, быццам спяваў:

— Вось і зіма прайшла, і дзень вялікі, і паразімавалі, і вясны дачакаліся...

Якія прыйшлі неўзабаве ночы! Лес трашчаў і гуў ад густога ветру. Снег пачаў асядаць, і на світанні дзён ружовы водбліск неба ляжаў у снегавой вадзе. Шаша за Галаскамі стала чорнай. Вароны бадзяліся па голай мокрай зямлі, і яснымі адвячоркамі сонца ўсё больш і больш затрымлівалася на дубовай вяршаліне. А тым часам у зарэчным мястэчку з'явіўся новы чалавек — высокі, сярэдніх год і як бы прысутулены. З гэтай прысутуленасці і з паходкі яго пачалі пазнаваць тутэйшыя пажылыя людзі.

Пазнаў і Пархвен Катлубовіч. Раз, стоячы пры акне і гледзячы на вуліцу, ён сказаў Марылі:

— Паглядзі, вуліцаю ідзе чалавек і з ім салдат. Каб стары Пфайфель не памёр, я падумаў бы, што гэта ён.

— А хто такі Пфайфель? — запытала Марыля.

— А па той бок рэчкі пры самым мястэчку быў у старыя часы маёнтак пана Гальцовіча, і правіў усім маёнткам наняты немец Пфайфель. Гальцовіч пасля злавіў яго на тым, што ён цягнуў у сваю кішэню з маёнтка больш, чым аддаваў самому Гальцовічу, і прагнаў яго, і той паехаў назад у сваю Нямеччыну, а пасля прыехаў да другога пана, па той бок шашы, і перад самаю той вайной памёр. А гэты, што ішоў цяпер вуліцай, кропля ў кроплю — той.

Праз некалькі дзён усіх галаскоўцаў і местачкоўцаў сагналі разам, і той, падобны на Пфайфеля, сказаў перад людзьмі прамову:

— Я прыехаў на гэтую зямлю, якую некалі мой бацька даводзіў да ладу. Ён, нябожчык, многа сіл аддаў гэтай зямлі. Ратунак гэтай зямлі ў нямецкай культуры і арганізаванасці. Даўней паны, а пасля бальшавікі тут не ўмелі гаспадарыць. Я навучу вас культурнай працы на зямлі.

Так галаскоўцы дазналіся, што гэта прыехаў да іх уладаць тым даўнейшым маёнткам сын таго Пфайфеля. Ён асталяваўся жыць на краю мястэчка ў былым калісьці панскім доме. Дом стаяў на высокім месцы, і з галаскоўскай вуліцы з тых дзён відно стала, што пры доме стаіць на варце нямецкі салдат. І галаскоўцам пачало здавацца, што дарога ім туды, на той бок рэчкі, загароджана. І гэта было адчуванне такое, што як быццам ад чалавека адабралі паўсвету. Адтуль жа салдату Галаскі былі відны толькі вярхамі стрэх, а ніжэй густа раслі сады, а цераз стрэхі чарнелася лінія шасейнай дарогі, далёка, за шэрым полем. У гэтым полі была доўгая града хмызняку, яна цягнулася да самай шашы і па той бок яе. Аглядаючы праз бінокль мясцовасць, Пфайфель заўважыў, што вартавы салдат не можа са свайго месца бачыць гэтую хмызнячную граду з-за нейкага вялікага дрэва, якое густым сваім голлем нават і цяпер, калі яно бязлістае, закрывае даволі шырокі прагалак за Галаскамі. Пфайфель зацікавіўся гэтым дрэвам з трывогай: хмызняком могуць ісці партызаны, а пасля хмызняку ўжо і полем могуць ісці проста сюды: іх будзе скрываць дрэва, а лепш за ўсё яму самому па некалькі разоў на дзень аглядаць праз бінокль усю шырыню мясцовасці. Ён нацэліўся на невядомае яму чужое дрэва і пачаў

удакладняць, дзе яно расце. Два салдаты-інваліды закончылі пошукі тым, што нарэшце апынуліся ў агародзе Пархвена Катлубовіча пад дубам. Вось яно, тое дрэва! Цэлы тыдзень пасля гэтага клопат тачыў і Пфайфеля, і каменданта: выгнаныя на спілаванне дуба галаскоўцы ніякай рады даць не маглі: дуб быў у некалькі абхватаў і таўсцейшы за даўжыню піл. Пілы рваліся, а дуб стаяў. Спілаваць яго нельга было. Прайшоў тыдзень марна. Тады камендант загадаў Пархвену Катлубовічу за два дні прыбраць з агарода дуб. Пархвен, як стаяў перад камендантам зняўшы шапку, так і дадому прыйшоў з шапкаю ў руцэ і так прасядзеў на лаве каля стала да самага вечара. А змрокам ён пераабуўся ў навейшыя боты і выйшаў з дома, і хоць ён нічога пэўнага не сказаў на адвітанні Марылі, але яна і так ведала, што ён проста толькі сышоў, бо жыцця ўжо тут больш не будзе. «А я буду пільнаваць хаты»,— цвёрда падумала яна і перабыла тую першую ноч з вялікім смуткам. Зранку ўзышло сонца, і ёй стала лягчэй на душы. Праз два дні сам Пфайфель з салдатам-інвалідам прыйшлі ў Галаскі і доўга глядзелі на дуб. Ён стаяў сабе вышэй над усёй мясцовасцю, а пад ім ляжалі парваныя і пашчэрбленыя пілы. Пфайфель тым днём гаварыў каменданту, што гэты дуб трэба адправіць у Германію, каб там пабачылі, якія дзівы вырастаюць тут і якую багатую краіну заваявалі нямецкія салдаты. Камендант быў салдат, а не мяккадушны летуценнік. Ён адказаў:

— Кругом тут з'яўляюцца партызаны, і трэба хутчэй прыбраць дуб з вока.

— А як жа яго так скора зняць? — абазваўся перапалоханы Пфайфель.

— Я распараджуся,— сказаў камендант.

Выконваючы яго новы загад, назаўтра зранку пацягліся ў агарод Пархвена Катлубовіча галаскоўцы і местачкоўцы. Кожны нёс бярэмя дроў. Пры дубе наклалі дроў у сажань вышыні і падпалілі. За гадзіны дзве дровы згарэлі, дуб знізу абсмаліўся, і агонь патух. Пасля абеду Пфайфель зірнуў праз бінокль і ўбачыў дуб. Ён закалаціўся ад незразумелай яму самому трывогі і пабег да каменданта. Той, як мог, давёў яго да спакою, але ненадоўга. Як толькі пачало змяркацца, Пфайфелю пачало здавацца, што дуб з Галаскоў прысунуўся да самага мястэчка і ўжо зусім блізка стаіць каля дома. Пфайфель доўга не мог заснуць у тую ноч і сонны і злосны пайшоў на раніцы да каменданта і зрабіў яму заўвагу, што гаспадар дуба недзе знік з до-

ма і ніхто яго не шукае, а дуб стаіць сабе, як і стаяў. Пасля ён нават сказаў штосьці камендапту аб сваіх нейкіх адмысловых паўнамоцтвах. Камендант нічога не адказаў і толькі ткнуў пальцам кудысьці за дом на дарогу, дзе ехаў цэлы абоз з дрывамі. Пфайфель здагадаўся і з двума салдатамі-інвалідамі пайшоў у Галаскі глядзець. Там ён застаў на Пархвенавым агародзе вялікі гармідар. Гітлераўскі салдат крычаў на людзей, а яны цэлыя шуркі дроў укладвалі пад дубам. Пфайфель не вытрымаў і сам пайшоў падпальваць. Ён запаліў укладзеную ў дровы кудзелю і рушыў назад у мястэчка. На ўваходзе ў вуліцу ён прыпыніўся і азірнуўся. Дым і агонь вельмі выразна відзён быў яму адгэтуль. У каменданта ён узяў новага салдата і зноў пайшоў туды.

Дуб стаяў, здушаны вогненнымі сціртамі дроў. Цэлыя бярвенні гарэлі пад ім. Людзей ужо не было. Толькі адна нейкая жанчына ў кароткай ватовай вопратцы стаяла, узлёгшы локцямі на загарадзь. Яна была высокая і нейк дзіўна паглядзела на яго, калі ён з'явіўся.

— Што глядзіш? — запытаў ён па-руску.

Яна не адказала і пайшла ў хату напроці агарода. Яго быццам укалола яе маўклівасць, і ён пайшоў назад: за гэты дзень ён ужо даволі нахадзіўся, і лішняя турбацыя не ўваходзіла ў яго планы. Да абеду яму яшчэ трэба было пагаліцца і абдумаць сёе-тое на далейшае, а пасля — абед, і якраз у той дзень са смажанымі трусамі, а трусінага мяса ён ужо не спрабаваў дзён тры, а гэта парушала яго планы ў гэтай краіне, распрацаваныя ім да канца вайны. Так ён з лёгкім сэрцам забыўся пра маўклівую жанчыну. Але яна не магла забыцца на яго. Ноч прыйшла пасля таго дня шумная, з ветрам і дажджом, у полі гуло і ў прырэчных зарасніках трашчала голле. Ніколі раней так моцна жанчына не адчувала сваю адзіноту, як цяпер,— быццам бы толькі цяпер дайшло да яе свядомасці, што страчана навек самае важнае і дарагое: і застрэленае дзіця, і муж, і стары бацька, і тыя гады, якія трэба яшчэ пражыць, і гады, што пражыліся,— і нічога як і не было, і нічога як і не будзе. На світанні ёй здалося, што бацька прайшоў каля вокнаў. Яна выйшла на панадворак, і нікога там не было. Дзень пачынаўся мокры. Скрозь стаяла вада і са стрэх капала. Дуб стаяў на агародзе над асмалкамі, вуголлем і попелам, сам увесь апалены і з далёка працягненай ніжняй тоўстай галінай. А верх яго такі ж самы, як і быў, але знізу дробнае голле патлела. Цяпер ён ужо не закрые са-

бой шашы і хмызняку ад Пфайфелевых і салдацкіх воч. Марыля ледзьве перабыла той дзень. Усё, што ўжо з часам уціхамірылася, зноў паўстала перад ёю, як з магілы. Так прыйшла ноч. Зноў доўгая і зноў з дажджом і ветрам. Ужо даўно спяваў певень у прыгрэбцы, і світанне цадзілася паволі. У смутку і горы яна выйшла з хаты і кінула позіркам па мястэчка. Там, як мурашка малы, відзён быў здалёк нямецкі салдат на варце.

— Ты мне свет завязаў,— заплакала яна, адварочваючыся.

Тут яна ўбачыла, што паліцэйскі залез на верх дуба.

— Куды ты палез, хамула! — крыкнула яна.

— А мне загадалі абцерабіць дуб: колькі яго ні палілі, усё роўна закрывае дарогу. От бо ўдаўся, і агонь яго не бярэ!

Праз гадзіну дуб стаяў без верхняга голля. Марыля ўвесь той дзень выходзіла глядзець, як стаіць далёка постаць нямецкага салдата. І так было кожны дзень. Нарэшце яна пачала думаць, што далей так не вытрымае, што ўсё гэтае невядомае чаканне скончыцца вялікай бядой, мусіць, нейкай страшнай хваробай. Яна пачала баяцца сваёй адзіноты, і ночы ёй сталі пакутай. А вартавы немец усё стаяў на тым жа месцы. Так і вясна пачала ўбірацца ў сілу. Аднойчы Марыля захацела ўспомніць мінулыя маладыя дзявочыя гады і прайшла босая сваім дваром па халоднай і яшчэ мокрай зямлі. Так яна хадзіла калісьці, але тады быў пры ёй бацька. А цяпер яна адна. І вось яна ўсвядоміла сваю адзіноту і падумала, што ёй трэба сысці зусім адгэтуль, можа нават і назаўсёды. Можа ёй трэба пашукаць бацькі. Счакаўшы дзён два, яна пачала збірацца ў невядомую дарогу: сядзела ў куце і плакала. Тады якраз прыйшлі па яе. Усе галаскоўскія жанчыны стаялі ўжо на вуліцы цесным натоўпам. Паставілі ўсіх пры сцяне, і доўга адзін з паліцаяў тлумачыў, што ўсім трэба ісці ў новую сялібу да Пфайфеля і вычысціць яму стары панскі сад і ўскапаць у агародзе грады пад пасадку гародніны. І выйшла так, што Марыля з дня ў дзень працавала ў Пфайфеля — то ў агародзе, то ў садзе. Яна не адпрошвалася ад работы, як усе: агарод пры бацькавай хаце ў яе пуставаў, ёй ні разу не прыйшло ў галаву рабіць што-небудзь каля дому. Тупы смутак увесь час ныў у яе душы.

Паліцай, што ганяў жанчын на работу да Пфайфеля, ужо добра ведаў гэтую жанчыну, яна не адрываецца ад працы і ўсё маўчыць. Раз і сам Пфайфель накіраваў на яе

пільную ўвагу. У той дзень многа жанчын і некалькі старых галаскоўскіх мужчын працавалі ў яго садзе, і ён з веранды ўбачыў і пазнаў тую самую жанчыну, што калісьці маўчала, гледзячы на абсмалены дуб у агародзе. У добрым настроі цяпер ён лёгкімі крокамі падышоў да яе і захацеў з ёю пагаварыць.

— Што ты ўсё маўчыш? — сказаў ён.— Ну, не маўчы! Муж у цябе ёсць?

— Ёсць.

— І дзеці?

— Сын. Чатыры гады яму. І муж, і сын, і стары бацька, і мужаў дом у мястэчку, і хата бацькава ў Галасках, і я сама як хачу, так і жыву з мужам, з сынам, з бацькам.

Тут яна махнула рыдлёўкай і адным ударам раскроіла яму чэрап. Ён упаў разам з акрываўленай рыдлёўкай на леташняе непрыбранае прэлае лісце, доўгі і тонкі, не паспеўшы пагаварыць з невядомай яму жанчынай, асвойванне душы якой ён увёў у свае планы разам з аднаўленнем гэтай старой панскай сялібы і з будаваннем новай трусінай фермы.

Ужо і сонца рушыла ў поўдзень, а ён ляжаў нечапаны нікім, і на стале ў яго ляжала недапісанае пісьмо ў Германію, дзе ён паведамляў свайму швагру, што аднаўленне сялібы падыходзіць да канца і што патрэбен прыезд яшчэ двух новых гаспадароў. Пісьмо было перарвана на тым месцы, дзе ён угаварваў швагра хутчэй закончыць у родным горадзе свае справы і прыязджаць сюды.

Марыля падышла да жанок і сказала:

— Унь там ляжыць спруцянелы Пфайфель. Я яго забіла.

Жанкі анямелі. Марыля пайшла сцежкаю ў поле.

— Куды? — загарадзіў ёй дарогу паліцэйскі.

— Браток, ты ж местачковы, хамула ты дурны, ты ж мяне змалку ведаеш, пусці.

— Ідзі назад,— загадаў ён,— раз я служу, то я павінен.

Яна пайшла назад і сказала жанкам:

— Паліцэйскі не пускае.

І гэта ўзварушыла ўсіх, з рыдлёўкамі, граблямі і віламі ўсе пабеглі ў палявую сцежку, паліцыянт стрэліў у паветра, адна з жанчын пхнула яго ў грудзі, ён упаў, і ўсе беглі цераз яго. Праз колькі хвілін усё тут апусцела. Некалькі дзён і Галаскі пуставалі, і толькі пасля то той, то сёй з'яўляўся дадому. Пайшлі тыдзень за тыднем, і хата

Пархвена Катлубовіча стаяла пустая. Сенечныя дзверы былі адчынены, адно акно ад двара аставалася таксама адчыненае і ўдзень і ўночы, і праз колькі дзён вецер з дажджом вырваў гэтую фортку і пабіў шкло. Запуставала і старая панская сяліба на краі мястэчка.

Ужо час падыходзіў да пачатку лета. Яшчэ не змяркалася, як Пархвен увайшоў у свой двор з паплавоў. Над Галаскамі вісла вялікая цішыня. Пархвен як сам не свой патупаў па двары, зазірнуў ва ўсе куткі, увайшоў у хату, заўважыў вырванае акно, і сумеўшыся, пастаяў перад ім. На зямлі было ўжо змрочна, але неба яшчэ было яснае. Раптоўнае хваляванне зварухнула Пархвенаў твар. Ён шпарка падышоў да вулічнага акна і зірнуў туды, дзе па той бок вуліцы, на агародзе, сонца павінна было ўжо быць на вяршаліне дуба. І раптам ён уздрыгануўся: ён убачыў у небе чорны высокі ствол без голля, і толькі адна тоўстая і таксама чорная галіна знізу зелянелася густымі новымі парасткамі. А сонца ляжала дзесьці не тут, а далей, за далёкай шашою ў полі. Гэта быў ніколі раней, з самых малых дзён, не знаны ім свет, і нічога таго, што было ў яго праз усё жыццё, ужо не было тут. Усё было чужой рукой вырвана і знявечана. Яшчэ не было ў яго такога вялікага смутку нават тады, калі ён пакідаў родную хату.

— Божа мой,— сказаў ён, шпарка і з вялікім страхам выходзячы з хаты і ныючы душой.

«Хоць бы хто на вуліцы быў! Хоць бы дзе адна жывая душа! Можа хто сказаў бы, чаму пустуе хата, і як, і ці даўно ўжо?» Калі прайшоў ён паўз дзве суседнія хаты — укалола яго жудасная здагадка: Галаскі пустыя як ёсць. Ён парадкам пачаў заходзіць у кожную хату, стукаў у вокны і дзверы, а дзе не былі замкнёныя сенцы — уваходзіў у хату і ўсюды казаў:

— Хто жывы, абзавіся!

І ніхто яму не адказваў нідзе. Асмялелыя мышы сядзелі на сталах і лавах, пацукі пазвешвалі з паліц нерухомыя хвасты, усюды была нежывая вільгаць, адзічэлыя каты зазіралі яму ў вочы і кідаліся ад яго. Так ён перабраў усю вуліцу і, гнучыся, уцягваючы галаву ў плечы, рушыў назад да сваёй хаты. З трывожным чаканнем ён адчуў, што слабее. Лёг на край халоднай печы і неўзабаве задрамаў. Дрымота перайшла ў сон. Пабудзіў яго жаночы голас; нараспеў нейкая жанчына гаварыла просьбу:

А галубочкі родныя,
А не дайце прапасці,

А дайце хлеба на раз укусіць,
А пераначаваць пусціце.
А было ж у мяне многа ўсяго...

Сонны Пархвен падняў галаву і чамусьці крыкнуў:

— Адкуль ты?

— З Малога Прысынка.

— А хто ты такая?

— Няшчасная маці, у якой гітлераўцы забілі дзяцей. Божачка мой, літасцівы мой!

— А ці не чула ты, чаму гэта Галаскі абязлюдзелі?

— А ты ж чаго сам апынуўся тут?

— Вярнуўся з уцёкаў, і мне пустэча як сто пудамі на грудзі і — канцы могуць прыйсці.

— А тут, кажуць, быў такі Пархвен, што з п'яным пеўнем біўся. Дык яго дачка, дай божа ёй здароўя, нямецкага пана, нейкага Пфайфеля, на той свет адправіла. Гітлераўцы яе шукаюць і траслі Галаскі так, што ўсе з хат, хто куды мог, разышліся.

— А дзе яна?

Жанчына на яго паглядзела:

— Як жа ты так пытаеш? Ці маеш ты, чалавеча, розум? Хто ж гэта можа ведаць, дзе яна? А каб і ведала, то — хіба я ведаю, дзе яна? Няхай яе бог ратуе.

— Я ж яе — ты ведаеш? — бацька.

— Што ты выдумляеш?

— Дальбог жа, гэта я з пеўнем біўся. З мяне ж праз усё жыццё смяяліся. Гэта я. Не верыш? Дык сядзі ж у гэтай хаце. Аддаю яе табе.

Жанчына ўздыхнула і пайшла, а ён убачыў, што заходзіць сонца. Стаў перад акном і зноў жахнуўся: недзе там, далёка, ляжала сонца, дуб стаяў чорным асмалкам, а адна галіна зелянелася. Толькі яна адна і асталася. Ледзьве прычакаў ён, пакуль сцямнела, а тады рушыў на другі канец Галаскоў, дзе, ён праз усё жыццё ведаў, у чалавека пад свірнам заўсёды ляжаў лом. З радасцю ён абмацаў яго, узяў на плячо і пайшоў, сам сабе шэпчучы:

— Гаспадара няма, а ты, ламок, ляжыш сабе. Вылежаўся, выкачаўся.

Ён ішоў гадзіны са дзве ціха і бесперастанку. Ён пакідаў за сабою ўсё, што калісьці поўніла яго жыццё. Вось ён мінуў доўгую граду хмызу, перайшоў упоперак шашу і як бы ўпаў у вільгаць логу, а адтуль ішоў проста. Свяцілі зоры, і стаяла цішыня. Сэрца яго калацілася, але разам з тым цвёрдасць намераў уціхамірвала яго хаду. Усе

гэтыя кіламетраў сем ён прайшоў паволі: ён ведаў, што доўга яму трэба будзе выбіраць месца і зручны момант. Вось ён і два ляскі мінуў, і балота, і азярцо абышоў, і хутарская паляна мільгацела светлякамі. Унь там! Трыма крокамі ён перайшоў схілісты адкос, лёг на зямлю і прыгледзеўся. Нерухомая постаць нямецкага салдата відна была ў змроку. Цягнучы за сабою лом, ён адпоўз на ранейшае месца і выйшаў на адкос праз чвэртку кіламетра. Позірк направа і налева — нікога нідзе. Божа, памажы! Сэрца распірала яму грудзі. Ён падклаў лом пад рэйку і павярнуў угару. Божа, якая цяжкая рэйка! Утапіць бы яе ў лужу. Ён яе спусціў з адкосу і некалькі разоў калупнуў пад яе ломам. Балота! І рэйка пайшла ў прорву. Зараз можа быць усё, чаго так прагне яго змучаная душа. Ён адышоўся можа за паўкіламетра, і лёг на зямлю, вухам на траву, і чакаў. Вось яно, грыміць зводдалеку, звоніць, дыхае. Божа, як марудна, канца няма, але раптам гром, грукат, стукат, бразгат, і ўстанавілася цішыня. Шчасце! Палавіна страчанага жыцця вярнулася да чалавека. Каб так кожную ноч! Але ж лома няма. З рэйкай ён уплыў у балота. У мястэчку, у зяця, у каваля, два ламы былі, ляжалі ў прыбудоўцы к сенцам. А што, каб ціхом пайсці і ўзяць да наступнай ночы? Як бы там ні было — трэба хутчэй даваць адгэтуль ходу. Сонца ўжо застала яго каля Галаскоў. Па той бок рэчкі мястэчка відно было яму выразна. Ён падумаў: напэўна, і мястэчка абязлюдзела. Чаму там так ціха і ніякага руху? Нацянькі ён рушыў проста да кавалёвага дома. І як толькі апынуўся ля шула кавалёвай брамы, убачыў: ён вельмі неасцярожны — проста перад ім усю вуліцу акідае позіркам немец. Ён кіўком пальца паклікаў да сябе Пархвена. І калі той ступіў тры крокі, гітлеравец крыкнуў і паказаў яму пальцам, куды ісці. Пархвен ціха рушыў да вялікага натоўпу, які нерухома і маўкліва займаў усю вуліцу. Пархвен бачыў, як стаяць местачкоўцы. Чаго яны так пасталі тут? Унь стаіць муляр Костусь, а унь Юрась-мельнік, Раман-шавец. Унь настаўнік, у якога яшчэ вучылася Марыля. (Божа мой, дзе яна!) Унь стаіць Тамаш Васілюк, той самы, што ў юнацкіх гадах вельмі сябраваў ■ ім, Пархвенам. Унь Васіль Сцяпуцкі, які разам з Пархвенам калісьці хадзіў у заработкі. Унь Янук Кастэцкі, дачка якога Ганнуся дружыла з Марыляй. Усе стаяць. І Раман Шабуня, і Змітрок Ярмаліцкі і Канстанцін Шкуцька, і Мікалай Цвіркевіч... Пархвен стаў, не дайшоўшы да натоўпу. Тут нямецкі крык

загадаў яму ўвайсці ў натоўп. І толькі ў гэтую апошнюю хвіліну Пархвен заўважыў, што аўтаматчыкі трымалі наведзены на натоўп цэлы рад аўтаматаў. І ў гэты момант як бы нейк загаўкаў прарэзлівы і крыклівы гітлеравец:

— Чацвёрты раз заяўляю: калі зараз жа не будзе сказана, хто забіў афіцэра сельскай гаспадаркі Пфайфеля, аўтаматчыкі расстраляюць адным залпам усіх да аднаго!

Тут Пархвен убачыў, як наводшыбе ад усіх чамусьці стаіць Марцін Лагута. Натоўп не зварухнуўся. І зноў нямецкі галасіна:

— Апошні раз заяўляю: калі і цяпер не скажаце,— спачатку страляю яго (гітлеравец паказаў на Марціна Лагуту). А тады — усім капут!

Натоўп маўчаў. Фашыст махнуў рукой, бухнуў стрэл, і Марцін Лагута ўпаў мёртвы. Пархвен уздрыгануўся.

— Апошні раз заяўляю! — зноў крычыць гітлеравец.

Божа! Літасцівы! Яны ўсіх зараз заб'юць. І Рамана, і Кастэцкага, і Костусь ляжа, і ўсе яны — мілыя, любыя сябры, браты, таварышы. Як жа ратаваць іх? Вось дзе пакута!

— І калі не скажаце, хто забіў...— ірве вушы нямецкі голас... Хвіліна маўчання і...

— Гэта я забіў! — пачуўся раптам Пархвенаў голас.

Тут рух адбыўся сярод немцаў.

— Ну, ідзі!

Рад — няволя, а ісці трэба. Пархвен выйшаў з натоўпу, і два немцы сталі паабапал яго. Каманда аўтаматчыкам, і яны пайшлі ў вуліцу. Натоўп загуў і заварушыўся. Пархвен бачыў перад сабою лес і над ім сонца. Ужо яно не ляжыць больш на дубе. Ужо і Марылі няма, і яе сынка няма, і каваля — хто ведае, што з ім! І Галаскі пустыя, і пацукі там з паліц хвасты пазвешвалі... І тут Пархвен крыкнуў, ідучы:

— Чаго ж вы стаіце, местачкоўцы? Ратуйце свае галовы.

— Чуем! — пачуў Пархвен голас ужо дзесьці з агародаў. Ён скоса азірнуўся і бачыў, як людзі па адным мільгацелі ўжо за мястэчкам. Натоўпу даўно ўжо не было на вуліцы. («А я крычу!») Як яго ўводзілі ў двор камендацкага дома, ён убачыў, як тая ўжо знаёмая яму жабрачка ідзе агародамі з торбамі і з кіем. Змрокам таго дня ён стаяў пасярод вялікага пакоя ў тым доме, дзе жыў камендант. Твар яго быў у крыві, адзежа вісела на ім шматкамі,

у вуха яго была ўстаўлена з паперы труба, і ў яе немец крычаў:

— Не ты забіў! Гавары, нашто бярэш на сябе віну?!

Крык за сценамі можа сотні галасоў перарваў немца. Людзі ўварваліся ў дом і ў гэты пакой. Следчы гітлеравец спалатнеў, закалаціўся і падняў рукі ўгару. За мястэчкам стральба чутна была да самай раніцы.

Месяц у тую ноч змеркнуў позна, ужо ружавела неба на ўсходзе.

Стараючыся не рабіць многа шуму ў гэты ранні час, імшыстай сцежкай паміж балотам і лесам ішло многа людзей, расцягнуўшыся доўгім ланцугом. Адным з самых задніх ішоў Пархвен. Твар яго ўжо быў абмыты ад крыві, і толькі на тую парваную адзежу была ўжо накінута суконная жакетка. Яны мінулі балотнае азярцо і выйшлі да чыгуначнага насыпу. Многа ўзброеных людзей было на траве пад дрэвамі. Тыя, што прыйшлі, спыніліся ля гэтых, і Пархвен заўважыў сярод іх тую жабрачку, а пасля і трох сваіх галаскоўцаў. Раптам ён убачыў Марылю, і вялікім выбухам радасць стукнула ў яго грудзях. Праз дзён некалькі Пархвен і ўсе, з якімі ён ішоў цяпер, былі ў адным з блізкіх адсюль лясоў. Камандзір партызанскага атрада пытаў у яго:

— Гэта ты і ёсць з тых самых Галаскоў, з якіх Пархвен выратаваў цэлае мястэчка ад расстрэлу?

— З тых самых,— адказаў Пархвен.

— Там яшчэ быў такі Пархвен, што з п'яным пеўнем біўся,— пачуўся голас.

— Там яшчэ ёсць такі Пархвен, што нямецкі поезд пад адкос спусціў нядаўна,— сказаў Пархвен.

— Яшчэ і цяпер на тым месцы вецер абсвіствае добрую сотню раструшчаных гітлераўцаў,— абазваўся ўсё той жа голас.— От бо чалавек, гэты Пархвен! У Галасках, мусіць, некалькі Пархвенаў ёсць!

ГОРА

Страшны і худы сядзеў Палікар у сваёй хаце. Здавалася, што ўвесь свет наваліўся яму на грудзі і не дае дыхаць. Вусы яго ўздрыгвалі, і чырвоныя ад бессані вочы дробна міргалі. Ён думаў: каб хаця як вытрымаць, каб не памерці. Локцямі ён успёрся на калені, далонямі падпёр твар і так сядзеў тварам уніз. І яшчэ ён думаў: усё на свеце ідзе і мінаецца. Пройдуць не толькі гэтыя дні. Пройдуць нават сотні гадоў. І косці гэтых замучаных малых, і яго ўласныя косці спарахнеюць і стануць пылам, і нічога тады не будзе. Нічога. Значыцца, і смутку, і жалю, і пакуты не будзе. Але гэта была малая ўцеха. І ён сядзеў.

Недзе за хатаю заспяваў певень. Палікар падняў галаву, здзіўлены і ўзрадаваны. Жывы голас! А то ўжо такая цішыня стаяла, як у магіле. Ужо добра ўмеркла. Ён і не заўважыў, як скончыўся дзень. Дзіўна, што ў такую пору певень спявае, мусіць, на змену надвор'я. З усіх сіл ён стараўся думаць пра надвор'е, пра пеўня, пра першы замаразак, і яму як бы лягчэй стала. Ён ціхом выйшаў на двор. Ужо ўзышлі зоры. Месяца не было. Быў густы змрок. Куды падацца, што рабіць?

Стоячы так у цемені, ён пачаў заўважаць, што ў Кірылавай хаце, у адным акне, як бы ўспыхвае раз-поразу на момант святло. Нават і не святло, а слабы водбліск яго, такі цьмяны, што яго і заўважыць цяжка. «Мусіць, Кірыла курыць, адзін,— падумаў ён.— Баіцца Кірыла немцаў. Дзве яго дачкі, маладыя дзяўчаты, недзе хаваюцца. Ім ужо было сказана, што яны павінны сабрацца ехаць у Германію. Кірыла, мусіць, спадзяецца на нейкі шчаслівы лёс і на свае немаладыя годы: мала ён і прыхоўваецца, пільнуе хаты. Ціхі, нерашучы чалавек».

Палікар увайшоў да Кірылы. Той і сапраўды курыў.

— Бяда прыйшла,— сказаў Кірыла.— Жыць нельга. Бойся кожнага кроку.

— Цяжка,— уздыхнуў Палікар.— Каб я хоць не бачыў смерці сваіх малых, можа б лягчэй было. А то — як Зоська канчалася, а гітлеравец усё крычаў над ёю...

Палікар не скончыў, яму здушыла горла.

— Ты ведаеш, што я думаю,— гаварыў ён далей.— Здаецца, крышыў бы, давіў бы, угрызся б зубамі ў нямецкае горла.

— Барані цябе божа,— устрапянуўся Кірыла.— Калі

што надумаешся, дык адыдзіся за многа вёрст адгэтуль. Фашысты паляць кожную вёску, дзе хоць што зробяць супроць іх. Я цябе ведаю, ты чалавек гарачы. Ты можаш. Тады наробіш бяды ўсім. Трэба спакойна перачакаць бяду, перасядзець, як у нары. Дзень за днём. Не губі людзей. Я гатоў тры гады сядзець пад карчом у лесе, абы было ціха, а тады ўсё асталюецца па свеце. І ты, братка, ідзі дадому, няможна хоць і па дваіх збірацца. Тут жа ў вёсцы могуць кожную хвіліну з'явіцца. Ідзі, братка, прашу цябе. Калі што якое — дык я адзін, і нікога і нічога не ведаю.

— А я хацеў у цябе начаваць, вельмі цяжка ў адзіноце.

— Не, братка, ты ж май розум.

Палікар патаптаўся на месцы і з жахам падумаў, што наперадзе доўгая ноч адзіноты. А заснуць яму не ўдасца, ён гэта ведаў. Ціха ён выйшаў. Кірыла быццам напрарочыў: яны і сапраўды з'явіліся. Ішлі чацвёра ў двор. Ужо не было як бегчы на вуліцу. Палікар прыліп да шула ў двары. Адзін стаў вартаваць каля дзвярэй, крокаў за шэсць ад Палікара. Гэта быў немец. У Палікара займала дух. Трое пайшлі ў хату. Палікар не памятаў, што ён робіць. Ён адным махам наскочыў на фашыста і грукнуў яго вобземлю, ускочыў каленьмі на грудзі, заціснуў далоняю рот і задушыў за горла. За ўсё сваё жыццё ён не меў яшчэ такога шчасця ў душы. Ён адчуў сябе так, што ўжо дасягнуў свайго. Цяпер ужо і памерці не страшна. Ён адарваў ад немца аўтамат, з якога не ўмеў страляць, і адчыніў сенцы. Тут ён убачыў: гарыць на лаве свечка і стаіць паліцыянт з вінтоўкай. Гэта быў тутэйшы мужык, нейкі таўстагубы хамула.

— Здавайся, нас тут многа! І ні гуку! — моцным шэптам загадаў Палікар. Паліцыянт пабялеў і аддаў вінтоўку.

— Стой і не выпускай яго з сяней,— сказаў Палікар праз адчыненыя сенечныя дзверы ў пустую прастору вечара. Паліцыянт падняў рукі ўгару і застыў так пры сцяне. Палікар праверыў паліцэйскага вінтоўку, прычыніў хатнія дзверы і стрэліў у немца. Той як скошаны грукнуўся вобземлю. Паліцыянт, які дапытваў Кірылу, дзе яго дочкі, устрапянуўся, каб страляць.

— Хата абкружана партызанамі! — крыкнуў Палікар, і паліцыянт на момант сумеўся. Палікар выбіў у яго з рук вінтоўку і аглушыў прыкладам. Той захістаўся. Палікар

звязаў яму рукі і глянуў у сенцы. Той, першы, усё стаяў з паднятымі рукамі.

— Ідзі ў хату! — загадаў Палікар.

Той увайшоў, калоцячыся, і стаў зноў з паднятымі рукамі.

Белы як палатно, Кірыла стаў перад Палікарам:

— Што ж ты нарабіў! Ты згубіў мяне. Цяпер мяне павесяць.

— Павесяць, калі будзеш чакаць.

— Божа мой, з хаты прыйдзецца сыходзіць.

— Цяпер ужо нічога не зробіш. Прыйдзецца сыходзіць і табе, і мне.

— Хаця ж разам каб ісці, пільнавацца адзін аднаго.

— Пойдзем разам, пашукаем партызан. Збірайся. А я тым часам гэтых малайцоў адпраўлю на той свет.

— Братачка, таварышок,— заенчыў той, што быў з развязанымі рукамі.— Не забівай мяне. Нашто табе шукаць партызан, я табе іх сам пакажу!

— А ты паспеў ужо высачыць?

— Каб я не сачыў, мяне немцы застрэлілі б.

Асеннія ночы доўгія. На світанні вартавыя партызаны на ўзлеску ўбачылі малюнак: да іх ішлі чацвёра. Першы ішоў са звязанымі рукамі. За ім — з прыўзнятымі ўгару рукамі. Трэці ішоў пажылы чалавек у кажушку, з вінтоўкай і аўтаматам цераз плечы. Гэта быў Кірыла. Самы задні быў высокі і худы, з вінтоўкай. Чалавек у кажушку, здавалася, нешта тлумачыць таму, з паднятымі рукамі. Як падышлі бліжэй, партызан разабраў яго словы:

— Падла ты, каб на цябе немач! Каму ты пайшоў служыць, каб ты па свеце не хадзіў! Ты думаеш, ад нас, партызан, ухаваешся? Не дажджэш, трасца табе ў галаву, нямецкі папіхайла, каб цябе халера выпрастала!

ВОСЕНЬ

І лета даўно мінулася, і восень праходзіла, а яна ўсё так, як і тады, у той страшны гарачы дзень: не мае спакою, не спіць начамі, уседзець на месцы не можа, сохне і душыцца горам. І няма ніякай палёгкі ёй. Як настане раніца, ёй рупіць некуды ісці, нечага шукаць. Выйдзе яна з хаты на агароды і задумаецца: няма куды ісці і няма каму выказаць горыч з сэрца. І ніколі не думала яна раней, што адразу, у адзін дзень, ёй суджана стаць такой адзінокай. А была ж такая вялікая сям'я! Трое сыноў і дзве дачкі. Так было заўсёды шумліва і весела ў хаце! І вось прыйшоў дзень. Тры сыны пайшлі мабілізавацца. Праз шэсць дзён прыйшлі немцы. Праз шэсць дзён забралі старэйшую дачку і немаведама дзе дзелі яе. Мусіць, некуды далёка завезлі або забілі дзе. А пасля прыходзілі па маладзейшую, па Ганулю. Яна ўцякла. І немаведама, дзе яна туляецца. Прайшла зіма, вясна і лета. І канчаецца цяпер восень. А іх нікога няма, і яна адна. Стаяць месячныя ночы. Нацерусіўся снег. Вецер пазганяў яго ў лагчыны, і зямля шэрая. Тырчыць з зямлі сухая трава. Гойдаецца пад ветрам голы куст шыпшыны. Высока стаіць месяц. Усюды пустэча і цішыня. Усё прытаілася. Усё змоўкла. Яна адна ідзе пустою дарогаю. Ноч. Ясны змрок. Чаго яна ідзе сюды, у поле да рэчкі?

Вось і масток, і чорныя абрысы трох алешын. Халадна. Пуста. Страшная адзінота. Яна завярнулася і пайшла назад. А бывала, як было добра ўвосень! Лістапад месяц, багатая пара. Усё было завалена садавінай, гароднінай, збожжам. Збіраліся талакой па чарзе ў кожнай хаце шаткаваць капусту. Спявалі песні. Пасля работы банкетавалі. Да Ганулі сваталася многа хлопцаў, а яна пераборлівая вельмі была. Усё чакала таго, з кім ёй суджана век векаваць. Старэйшая, Лізавета, ужо згаварылася са сваім ісці замуж. Няма ўжо ні Лізаветы, ні яго. Ён ваюе недзе.

Яна падыходзіць назад да сваёй хаты. Вось так і ходзіць і дзень і ноч, ад смутку, ад матчынага адчаю. І ніхто не заходзіць, і нікога няма, і так дзень за днём.

Чорны цень ад хаты закрываў палавіну двара: месяц свяціў за хатаю. І ці гэта ёй здаецца, ці гэта сапраўды нехта стаіць пад дзвярыма? Цень. Нічога не відно выразна. Стаіць жанчына. Высокая. Чакае пад дзвярыма, на якіх вісіць замок. Яна падышла бліжэй. І пазнала. Божа мой, гэта Лізавета! У маці трасліся ногі і рукі. Ледзьве яна

выдзьмула з жару агонь і запаліла лучыну. Лізавета! Бедная, няшчасная, абарваная, абшарпаная, з вострым носам, з дзікімі вачыма, з ускудлачанымі валасамі. Голас хрыпаты, рух павольны, позірк страшны.

— Маці, я ўцякла з лагера. Цэлы год я мучылася. Некалькі разоў хацела налажыць на сябе рукі. Больш як пяцьсот кіламетраў я ішла, туляючыся. Перагрызла горла паліцэйскаму, які быў злавіў мяне па дарозе. Дзе наша Ганулі?

Яны патушылі агонь і за ноч не маглі нагаварыцца, і абедзвюм ім было цяжка, як у магіле.

Перад самым рассвітаннем хтосьці пастукаў у акно. Маці выйшла на двор і ўбачыла Ганулю. Яна была ў ботах, у ватоўцы і ў шапцы. Як яна не падобна была на Лізавету! Яшчэ трэба было запаліць лучыну, але Ганулі не дазволіла, і маці папацёмку гладзіла Гануліну галаву.

Як бы сам лёс наканаваў так, што раптам пачала збірацца гэтая сям'я.

— Маці,— сказала Ганулі,— я прыйшла толькі даведацца цябе і сказаць табе, што мы ўсе жывы. Я ведаю, што жыве і Юрась наш, і Павал. Вер, што і Мікола недзе жывы. І мы ўсе зноў сваёй сям'ёй збярэмся дома. Я была далёка адгэтуль. І нам трапіла ў рукі газета, скінутая нашымі лётчыкамі. Прачытала, што наш Юрась забіў за дзень дзевяць гітлераўцаў. Значыцца, жыве ён! І ўсе мы жывем. І нават Лізавета выратавалася. Але мне няможна тут доўга аставацца.

Цэлы дзень Ганулі была дома. А ўвечар пайшла. І сказала, што прыйдзе па Лізавету, калі тая ўвойдзе ў сілы. Маці пацалавала Ганулю ў чыстым полі, на сцежцы праз чорнае ржышча. Гануліна постаць сплыла ў ясны змрок ранняй ночы. Маці адна ішла да сваёй хаты. І не было больш адзіноты. Не было пустэчы на свеце. І якая стаіць восень! Тры алешыны над рэчкай гойдаюцца ў ветры. Сівер коле твар. Далёкі лес пачарнеў: над ім усходзіць месяц. Лягчэй ідуць старыя ногі! Свет раскрыўся перад душой, як слаўны дар чалавеку: за яго варта пакутаваць і чакаць. І якая Ганулі стала! Ваюе. Слаўная якая, і Юрась які! Жанчына адна стаіць пасярод свайго двара. У хаце спіць Лізавета. Набіраецца сіл. Позна. Ноч. Свеціць месяц. Узнімаецца ў самае неба чорная постаць стагодняй бярозы. Адзінокая сняжынка ўпала на твар. Апошнія дні і ночы восені! Надзеяй і верай жыў чалавек. Якая восень стаіць!

ЗАЎТРАШНІ ДЗЕНЬ

Тым летам мурашнік перавысіў першы сук старой яліны. Цяпер ён даходзіў да другога сука. І раптам асыпаўся, абʼехаў, растрывожаныя мурашкі бегалі ў траве. Нехта хадзіў тут, хто не ведаў ходаў і сцежак, убіўся ў мурашнік, набраўся голак з мурашкамі, выйшаў з узлесся ў поле і сыпаў з сябе яловымі голкамі па цаліне аж да арабіны з ададранай галінаю. Пад арабінай былі цэлыя камякі з мурашніку, і вялыя з холаду мурашкі поўзалі па каструбаватай кары старой арабіны і на зямлі пад ёю. Самі яны не маглі сюды дайсці так далёка ад лесу, у поле. Той невядомы нешта тут рабіў каля дрэва, гэта няйначай было так. Напэўна, ён і цяпер недзе тут паблізу, ён не паспеў яшчэ далёка куды адысціся, у мурашніку ён нядаўна коўзаўся, сляды свежыя, і дажджы з ветрам не паспелі яшчэ ўпляскаць у зямлю пад арабінай і на сцежцы яловых голак. І ніхто нідзе не заўважыў, каб які-небудзь бадзяга ішоў дзе або круціўся полем ці лесам, шукаючы дарогі. Праўда, гэта мог быць спрактыкаваны хітрун і прайдзісвет, які ціхом высачыў, што яму трэба было, і знік сабе так, што цяпер шукай яго разам з ветрам у полі. Можа і так. Але гэта была б вялікая ганьба таму, хто не дапільнаваў яго. І першы, каму за гэта была б, ці можа ўжо і ёсць, ганьба, гэта Коля Сушчэвіч. Ён быў цяпер вельмі ўзбуджаны і ўражаны, гэты Коля. І з дзвюх прычын. Першае — гэта тое, што сама справа была вельмі цікавая сваёй таемнасцю. Нехта ходзіць, і ніхто яго ўбачыць не можа. А другое — гэта ж ён, Коля, праспаў у шапку таго невядомца, які можа тут нарабіць вялікага зла. Хоць можа гэта, калі раздумацца, быў хто-небудзь нявінны і ціхі, а можа і не чалавек, а прыблудная жывёліна ўбілася ў мурашнік і бадзялася па полі. Як бы там ні было, Коля Сушчэвіч быў вельмі ўзнепакоены. Здавалася, што ён аж схуднеў за той дзень, хоць яму і худнець лішне не было чаго. Плечы яго былі вострыя, і здавалася, што ён занадта доўгі на рост паводле сваёй дзіцячай вёрткасці. Яму было цяпер год трынаццаць. Можа і больш крыху. Як шпарка прайшоў час! І як зацягнулася вайна! Калі яна пачыналася, Коля быў зусім малы. Вялікі смутак точыць яго душу, як толькі на думку яму прыйдзе тое, што было калісьці. Адзін толькі ўспамін аб маці забівае дух і, як стопудовы камень, ціснe яго ўсяго. Маці была (ці здаецца гэта яму цяпер?)

высокая ростам, і рукі яе заўсёды пахлі мылам, а валасы пахлі раннім вечарам, ружовым захадам, калі ўжо лета пайшло на восень, і канае дзень, і вецер дзьме з саду ў адчыненае акно. Так асталося ў яго памяці. І пахнуў вечар полем. У маці быў такі голас, якога ён ужо больш нідзе на свеце не пачуе. Апошні раз ён чуў яе голас, калі яе вялі паліцаі, а яна азірнулася і сказала яму:

— Шукай бацьку. А я вярнуся.

А бачыў ён яе апошні раз, калі на тым жа пляцы, дзе і іхні дом быў, маці стаяла высока, так што відна была адусюль з плошчы, і вочы яе не мелі спакою і шукалі ўсё навокал. Дзіцячым сваім сэрцам ён здагадаўся, што гэта яна яго шукае ў апошнюю сваю хвіліну. У яго, аднак жа, хапіла розуму, каб не паказацца ёй і не даць ёй новай атруты смутку бачыць яго і ведаць сваю адарванасць ад яго навек. Ён прысеў на зямлю, і сэрца яго схаладала. Ён запомніў гэты апошні момант: вецер трапаў распушчаныя матчыны валасы. Калі ён падняўся з зямлі і зірнуў, усё было скончана. Маці вісела на тых лесках, на якіх раней фізкультурнікі рабілі свае практыкаванні. Некаторыя заўважылі: тады ж адразу, у момант вока, у Колі Сушчэвіча ўздрыганулася і пачала існаваць над левым вокам дугаватая маршчына, і здавалася, што яна не на дзіцячым, а на старым ілбе. Так яна і асталася. Вайна цяглася, час ішоў, і маршчына не сыходзіла з ілба. Яна толькі выраўнялася і стала глыбейшая. Гэта ўжо навек. Яна надавала Колінаму твару новы, адмысловы выраз. Магло здавацца, што гэта не хлапчук-недаростак, а чалавек, што з нейкай хворасці спыніўся на рост і старэў жывучы. Аднак жа твар яго ад часу згладжваў на сабе сляды непатрэбнай у гэтыя гады сталасці. Маленства вымагала свайго. І ў яго душы ішло вялікае змаганне заўчаснай сталасці з абязвечаным маленствам. Пачало перавышаць маленства. Яно было моцнае і ў абладзе сваёй хацела мець радасці ўсяго свету. Коля пачаў цешыцца з таго, з чаго не нацешыўся яшчэ датуль. Ён любіў вечарам сядзець на лаўцы ля спусцелага дома, у якім пазнаў першыя ўражанні ад жыцця. Не верылася, што ў доме пуста, і што вецер там дзьме праз выбітыя вокны, і павукі пазаплятаалі павуціннем куткі, і вераб'і гаспадараць так, як хочуць. Але можа быць, што ўвойдзе раптам туды бацька. Не век жа пра яго не будзе аніякага слыху. Недзе ж ён нешта робіць, недзе думае пра дом, і пра тое, што раней было, і пра яго, пра свайго Колю. Надзея, што бацька вернецца, расла і ўмацоўвалася і вырата-

вала Колева маленства ад сталасці. Ён жыў адзін, начаваў дзе траплялася, ёў што дзе знаходзіў, прыслухоўваўся да ўсялякіх чутак і раз пайшоў за дзесяць кіламетраў глядзець пабітых на шашы немцаў. Баязліва і з непераможнай цікаўнасцю ён вызірнуў з прыдарожнага рова і ўбачыў зграмозджаныя ў кучу разламаныя грузавікі, і немцы, парваныя і патрушчаныя, яны ляжалі, як пачварная агіднасць сярод зялёных зараснікаў у зіхаценні яснага дня. Коля Сушчэвіч, больш не хаваючыся і не крадучыся, пайшоў па шашы і праз кіламетраў дзесяць убачыў у зарасніках прыдарожнай шыпшыны чалавека ў ботах і без шапкі. Толькі гэта і заўважыў Коля. А які гэта быў чалавек і як выглядаў — гэта пасля ўжо дайшло да Колевай свядомасці. Адразу ж чалавек аглушыў Колю нечаканым загадам:

— Стой, хадзі сюды! Далёка ідзеш?

— З раёна.

— Ого! Немцаў бачыў дзе?

— А нідзе.

— А ў раёне?

— Таксама няма. Толькі паліцаі.

— Чый ты?

— Я Сушчэвіч.

— Дзе ж твой бацька?

— Я не ведаю.

— А хто ж ведае? Можа ён у арміі?

— У арміі.

— А можа не?

— Не.

— Дык дзе ж ён?

— Я не ведаю.

— І слыху ён не падае?

— Не падае.

— Чаго ты хітруеш? Ты яшчэ малы на хітрыкі! А як немцы матку павесілі, дык ён і тады не абазваўся?

— Не абазваўся.

— Няпраўда.

— Праўда.

— Не можа быць. Твайго бацьку бачылі на тым тыдні ў Барцёўскім лесе. Ён і нейкія яшчэ два з ім ляжалі на траве.

Што раптам зрабілася з Колем! Бурная радасць, вялікая, як увесь свет, нарадзілася ў ім, і назаўсёды пакінула яго нэндза, якая не давала яму спакою з таго, калі ён уба-

чыў матку на шыбеніцы. Горш за пагібель, калі жыць без надзеі! У Колі Сушчэвіча была цяпер надзея. Ён знойдзе бацьку. Бацька прыйдзе да яго. Бацька тут недзе блізка. Коля лёг поплеч чалавека ў шыпшынніку і астаўся з ім. Ужо і дзень пачаў хіліцца к вечару, а Колю Сушчэвічу не хацелася адыходзіць ад чалавека. А як жа! Яго чаканне бацькі павінна быць важпа і гэтаму невядомцу. Так ратавалася ад адзіноты Колева душа. Цені ад дрэў пачалі рабіцца доўгімі, як раптам чалавек прыўзняў галаву і стаў прыслухоўвацца. Ён сказаў Колю:

— Вызірні на дарогу і палічы машыны, колькі іх ідзе.

— Дзве,— сказаў Коля, углядаючыся ў дарогу.

— Кладзіся хутчэй пры мне і не варушыся!

Дзве машыны з немцамі праехалі, і яшчэ яны ляжалі з гадзіну. Пачало змяркацца, і чалавек падняўся.

— Дык дзе ж ты жывеш?

— Нідзе,— адказаў Коля.

Сэрца яго калацілася з радасці. Ён зачапіўся за мэту: мэта яго — чаканне бацькі — і надзея, усеабдымная, ні з чым не параўнаная, абнімала яго.

Чалавек дарма чакаў цэлы дзень: немцы ездзілі толькі вялікім гуртам, і ніводнага цярплівы снайпер за дзень не застрэліў. Ён пайшоў моўчкі, і так жа моўчкі Коля пайшоў з ім. Гэта было яшчэ першымі месяцамі вайны. Ужо і другі год вайны пачаўся, і ўсё так жа надзея і спадзяванне ратавалі Колеву душу. Ён ужо многа выхадзіў мясцовасцей і прывык ужо да таго, каб бачыць часта, як канчаецца прастрэлены немец. І ўсё ж не ўнімалася скруха ў душы: нішто ядавітае і самая горшая атрута з атрут не маглі б выпаліць з сэрца і памяці таго моманту, калі вецер трапаў распушчаныя матчыны валасы. Самая малая душа можа змясціць у сабе найвялікшую ў свеце радасць. Ён прагнуў усё больш шчасця. Ён упіваўся радасцю кідаць гранаты пад нямецкія машыны; цэліцца ж у матацыклістаў і страляць у іх ён не мог многа: вінтоўка была яму яшчэ зацяжкая. Ён лёгка пралазіў пад калючыя загарадзі, мог падгрэбціся пад сцяну пуні і так улезці ў яе або вылезці з яе. Ён мог прыкінуцца глухім пастушком, галодным сіратой-жабраком, цікаўным малым дурнем, вясёлым рагатуном, шукальнікам усяго, што толькі льга згубіць і страціць. Ён мог дапасці да нямецкага штаба, да вартавога салдата на мосце, да вайсковай нямецкай стаянкі, палічыць танкі і колькі салдат, папрасіць у немца закурыць, каб у таго не было падазронасці. Ён мог абсачыць за суткі

шырокі круг мясцовасці, узяць на намяць кожны след на роснай траве, пераначаваць у нямецкай кватэры, вярнуцца яшчэ загадзя ў атрад і выслухаць пахвальбу і падзяку ад камандзіра. Так месяц за месяцам, усё больш і больш яго ясная надзея злілася з плынню дзён, заўсёды занятых, поўных дзейнасці, што стала яму ратункам. Ён жыў поўным жыццём. Маршчына над левым вокам хоць і аставалася на сваім месцы, але ўжо так стала, што пакінула надаваць усяму твару свой выраз. Яе забіла і перавысіла штосьці іншае, што ішло з душы і свяцілася на твары. І як жа гэта так прыйшлося, што ён нават і падумаць не можа, хто разварнуў мурашнік і калупаўся нешта пад арабінай у полі? Паняверка тачыла яго. Ён быў сам не свой. Цэлы той дзень яго не бачылі ў атрадзе. Змрокам дня ён вярнуўся і сказаў, што ўначы зноў пойдзе, бо яму здаецца, што напаў на тое, што трэба. Цераз ноч, калі сонца ўжо высока стаяла, ён вярнуўся і сказаў, што ў той трухлявай хаце, што стаіць крайняя ад ельніку і ўжо многа часу пуставала, нехта жыве.

— Ты бачыў? — запыталі ў яго.— Адкуль ты ведаеш? Ты быў у гэтай хаце?

— Не быў, але нехта жыве.

— Дым з коміна ішоў? Агонь у вокнах свяціўся? Нічога ж гэтага не было.

— А чаму ж ручнік там на плоце вымыты сохне?! І белы певень больш не спіць на седале перад акенцам сенечным? І чырвонаю анучкаю дзірка ў шыбе заткнута? І лом валяецца ў брамцы? Нехта з лесу цягаў апал у хату.

— Дык высачы, хто гэта. Паглядзі, які ён. Адкуль ён з'явіўся і чаго ён тут. А калі ён гаспадар хаты, дык дзе ён дагэтуль быў, што хата пуставала.

Так яму сказаў камандзір, і ён гатоў быў у той жа момант кінуцца на пошукі таго, хто так смела з'явіўся тут. Але якраз у гэты момант і з'явілася ў яго нечаканая думка; яна кранула ўсё глыбокае і патаемнае, што жыло ў яго пачуццях і адкуль білася на паверхню такое вялікае шчасце, як надзея. Раптам ён стаў думаць, што гэта можа сам бацька яго аднекуль з'явіўся і хаваецца ў гэтай пустой хаце. Хоць тут можа і недарэчы слова «хаваецца». Той невядомы не вельмі і хаваўся, калі так адразу льга было заўважыць, што ён жыве ў хаце.

Ужо сонца даўно з поўдня сышло. Да таго ж быў кастрычнік месяц, і дзень знікаў шпарка. Да вечара мала аставалася часу, як Коля Сушчэвіч выйшаў з лагера. Бы-

ло ясна і дзьмуў вецер. Усюды было многа вады ў нізкіх мясцінах. Усюды было многа вузкіх дарожак з глыбокімі каляінамі, выезджанымі за доўгія гады. У каляінах стаяла вада, і трава над ёю была жаўтаватая, зблякла і мокрая. Да яе прыліпала зморшчанае лісце. Парыў ветру рвануў з прыдарожнай дзікай ігрушы хмару счарнелага лісця, і яно, як снег у замець, доўга не магло асесці на зямлю. Коля стаяў у віхры лісця, і ўсё яму было добра. І поле паміж двух лясоў вабіла яго ў свежы вецер, і жоўтыя колеры позняй восені. Можна сказаць, што ў ім ужо цвёрда жыла нават не надзея, а ўпэўненасць знайсці бацьку ў той хаце. Падыходзячы да доўгашуканай мэты, чалавек не рвецца да яе, а абдумана пераждывае асалоду канца цяжкай дарогі. Такое параўнанне можа было б дарэчы пры Колевым настроі, калі ён, ужо добрым зрокам, убачыў перад сабою тую хату.

Гэта была мясцовасць глухая і зацішная. За дзесяць кіламетраў праходзіў вялікі шлях, на якім мала калі заціхаў рух машын і людзей. Конныя абозы і калоны грузавікоў тут праходзілі часта, нават і ў гэты час, калі даўно ўжо тут не было нямецкіх салдат і толькі паліцаі трымалі сяк-так нямецкую ўладу. У гэтым жа кутку, паміж двух вялікіх хвойных лясоў, здавалася, ніколі не знікала і не знікне спрадвечная цішыня. Уяўлялася, што самы густы і напорны вецер не заб'е тут паху грыбоў і лясной трухліны. Там, за дзесяць кіламетраў адсюль, быў да вайны раённы цэнтр, а цяпер нямецкая воласць і камендацкае кіраўніцтва. Тут, здавалася, усё жыло толькі зменай дзён і начэй. У дажджысты восенны дзень адзінокі жоўты лісток цалюткі дзень трапятаўся пад ветрам на звіслай галіне, і здавалася, што тут толькі таго і руху, што гэты лісток, і што гэта будзе і заўтра, і далей. Узбунтаваная адчаем душа тут магла ўціхамірыць сваё ўтрапенне, і вечнасць тут жыла ў першародным сваім абліччы. Дзе-небудзь пад лясным сухастоем чарвівее грыб, і ніхто не патрывожыць яго павольнага знікнення са свету, пакуль ён не размыецца дажджамі. Жолуд падае з дуба, правальваецца да самай зямлі праз гнілы пласт лісцвянага насцілу, ляжыць восень і зіму, прарастае, узыходзіць і расце. На доўгі век паднімаецца маладое дрэва. Дубы стаяць, як каменныя горы. Магутная сіла і найтанчэйшае хараство зліліся тут у непадзельнае і вялікае, як свет, адзінства. Раніцай гэты куток агалашаецца самавітым гудком з якога-небудзь блізкага завода. А пасля на ўвесь дзень трава

пачынае спяваць сваю ціхую песню пад роўным ветрам.

У гэтым кутку, дзе хадзіў цяпер Коля Сушчэвіч, была ўжо зусім глухата. Самае люднае месца, бліжэйшае адсюль, гэта і быў той раённы пункт, за дзесяць кіламетраў, на шляху. Вітая дарога, як размінуцца двум з калясьмі, ішла скрозь полем, пасля бралася паўз лес, і там над ёю навісалі, кіламетраў на два, бярозы і роўна ўзнімаўся граб. З другой стараны ішла шырокая града хваёвага лесу, і ясным адвячоркам ціхае сонца доўга ляжала на старых хвоях. Ціхае хараство знікала доўга і незаўважана, і здавалася, што і ўночы штосьці ад яго асталося на дрэвах. Я памятаю, як у гады першай маладосці мне заўсёды хацелася на ўсю ноч аставацца над тымі хвоямі. Скрозь паўз лес дарога даходзіла да акружанага з трох бакоў лесам поля. Гэта было падобна да шырокай паляны. Шэсць хат стаяла там маляўнічым непарадкам, не ў вуліцу, а абы-як. Адна хата стаяла задам у вокны другой, другая бокам да глухой сцяны першай, і ўсе далёка адна ад адной. Будаваліся тут, не ашчаджаючы месца. Хаты былі няроўныя, былі вялікія, з кветнікамі перад вокнамі і з маляванымі вокнамі і дзвярыма. Былі новыя, яшчэ з жоўтым колерам свежага дрэва і з нявыветранай свежай смалой на хваёвым бярвенні. Былі і малыя хаты. Цесныя і старыя. Гэтыя даўно аселі і цяпер трухлелі сярод сваіх прыбудовак і дрэў. Дарога праходзіла паміж імі і ішла праз лес. Толькі з аднаго боку гэты дробны пасёлак не быў адгароджан ад шырокага свету лесам. Там было поле, крыху ўзгорыстае, высокае, са старой прысадзістай арабінай, у якой была ададрана разам з паласой кары да самай зямлі тоўстая галіна. Ці то гэта маланкай у навальніцу, ці чыёй злой рукой. Арабіна стаяла на ўзвышшы, і ад яе да хаты полем вілася сцяжынка.

Самая крайняя ад поля з арабінай хата была новая і нясконччаная. Вокны ў ёй былі забіты дошкамі наглуха, і ніякай агароджы каля яе. Спарыш і трыпутнік буялі навокал гэтай неабжытай будыніны. Мокрая і прыціснутая восенным холадам, цяпер гэтая расліннасць усё яшчэ гусцілася і ўпарта зелянелася. Ганка пры новай хаце з забітымі вокнамі таксама не было. Парог у сенцы быў высокі, падмуроўка ўжо была гатова, з роўна складзенага вялікага камення, змацаванага цэментам і абсыпанага жвірам. Бярвенне было здаровае, смольнае, шуфляды ў вокнах тоўстыя і шалёўка на іх шчыльна дапушчана. Відаць, што ўсё тут рабілася як навек, каб стаяла доўга і, як кажуць,

на месцы гніло. Усярэдзіне яшчэ не было падлогі, толькі ўпушчаныя ў падрубы падваліны на яе. З пілованых плашак сцяна выгароджвала ў хаце кухню, а сцяна з дылёвых дошак — шырокую бакоўку. Вокны рабіліся вялікія, павінна было тут быць светла і прасторна, і, відаць, гаспадар меў густ да выгоды ці, у кожным разе, прагнуў яе. Але нейкі марны лёс скепсціў чалавечыя замыслы. Ужо і дах з гонты пачаў чарнець, а знізу ўсё так і асталося без завяршэння. Вераб'і снаваліся з хаты і ў хату праз шчылле ў забітых вокнах. Жытло пуставала. Але новыя сцены выглядалі весела. Падоўжная сцяна з трыма вокнамі стаяла на поўдзень, і ў яснае надвор'е сонца свяціла сюды. Рассыпаныя ўсюды дробныя трэскі гнілі і зарасталі травою. Арабіна на ўзвышшы адсюль відна была вельмі добра. Здавалася, што вельмі блізка адсюль гэтае дрэва. Узгорыстасць пад дрэвам змяншвала чалавечаму воку аддегласць.

Апошняя ж на гэтай паляне, туды пад лес, хата была зусім старая і малая. Яна стаяла занадта ўжо далёка ад усіх іншых хат, прыткнутая да самага лесу, так што бадай у лесе яна стаяла. Паміж ёю і лесам была толькі гаспадарская, як праехаць аднаму з калясьмі, дарога, высланая хваёвым і яловым іголлем і з выбітым наверх карэннем прыдарожных дрэў. Каржакаватая старадрэвіна тырчала пры хаце голлем над самай дарогай, і кара на ёй унізе была здзёрта восьмі праезджых вазоў. Хата гніла і трухлела. Яна ставілася на зусім ужо старасвецкі лад: саламяная страха з тоўстым каптуром над вулічнай сцяной, і шчыт не з стаякоў у наваратку, а з ляжачай паўтарачкі, даўно сточанай шашалем. Салома на страсе ўдзірванела пад зялёным пластом збітага моху і ўпарта працівілася дажджу і ветру. Нізкая прызба і агароджа з ляжачых жэрдак, дзе-нідзе акораных і яшчэ здаровых. Хлявух з аполкаў і пунька са скрыўленымі сценамі яшчэ трымаліся на старым шуллі. Ляжачымі жэрдкамі перад двума вокнамі ў падоўжнай сцяне быў выгараджаны куток на расаду, цыбулю і можа кветкі. Увесь гэты плацец меў на сабе сляды таго, што тут доўга начавалі куры. Ці можа гаспадар з натуры свае быў пустадомак і не прыстроіў сваім курам зручнейшага седала, ці можа так яму ішлося, але ўсё тут сведчыла, што жыццё тут ішло як бы да часу. Але і так сказаць: сапраўднае жытло можа тут і ўкаранілася было вельмі даўно, калі хата толькі паставілася і была вялікім здабыткам таго, хто яе ставіў. Гэта быў тагачасны панскі

парабак, і хату ён зрабіў сабе на тры акны — два ад двара і адно з вулічнай сцяны. Свой кут стаў раскошай чалавеку. Таго парабка прозвішча было Крамарэвіч. Ужо зусім старым чалавекам ён дажыў да рэвалюцыі і памёр у гэтай сваёй хаце, пакінуўшы трох сыноў, жанатых і з дзецьмі. Два паспелі ўжо ўзяць сабе зямлю і выбрацца на асталяванне ў былы маёнтак. А трэці Крамарэвічаў сын, самы маладзейшы, астаўся дома. Пахаваўшы бацьку, ён жыў тут сабе і гадаваў свайго адзінага сына, якому ў тыя часы было год дзесяць. Гэты дзесяцігадовы хлапец звaўся Антонам і да часу бацькавай смерці ўзмужаў як мае быць. Такім парадкам яму трэба было пачынаць самастойнае жыццё якраз у часы свае ўзмужаласці, бо гаспадарку да самай смерці вёў бацька, а ён сам упадабаў служыць на чыгунцы: ён чакаў таго, каб хоць трохі ўзняліся на ногі трое яго дзяцей, што нарадзіліся за першыя тры гады пасля таго, як ён ажаніўся. Жонка яго была нездараўчаная жанчына, і з дзецьмі было клопатна. А ў яго была вялікая прага паставіць добрую хату, прасторную і выгодную. На гэта трэба былі вялікая турбацыя і грошы. З жонкай яны згаварыліся так: яна будзе гадаваць дзяцей і жыць у старой дзедаўскай трохаконнай хаце, а ён будзе служыць і збярэ грошай. Гэта была мара аб прасторнай хаце. Аднаму яму, са слабай здароўем жонкай і дробнымі дзецьмі, адолець будоўлю было зацяжка, і ён стараўся і чакаў. Тым часам трое дзяцей узраслі, ён прызапасіў грошай, і жонка як бы выраўнялася здароўем: як мае быць яна рабіла штодзень у калгасе, і нічагуткі. Ёсць такія хваробы, што праходзяць з часам і следу не пакідаюць. Трое дзяцей былі: густавалосая Ганка, няўнімная рагатуха Алеся і разважлівы з малых дзён Толя. Гэты вырастаў, не ў прыклад сваім сёстрам, заўсёды як бы ў задуме, так што аж кпілі з яго старэйшыя. Антон Крамарэвіч кінуў службу, вярнуўся дадому і распачаў будоўлю. «Будуецца чалавек раз у жыцці,— казаў ён жонцы,— дык трэба, каб будоўля была моцная, выгодная і каб цешыла вока». У яго калацілася сэрца, калі ён давёў сцены да вокан, а калі ўжо налажыў ашлапы над вокнамі — як бы і ўся будоўля была скончана. Блізіўся канец цеснаму жыццю ў дзедаўскай трохаконнай хаце. Праўда, у ёй радзіўся і вырас чалавек, але ж гэта быў час такі, калі ўсе навокал даўно ўжо зыначылі сваё жытло: ужо і не хаты стаялі скрозь, а новыя дамы і дамкі, і старасвецкай трухліны бадай што нідзе ўжо і не ўбачыш. Антон Крамарэвіч пакінуў

жыць мараю, а жыў штодзённым клопатам. І, можна сказаць, толькі цяпер па-сапраўднаму ён ацаніў той куток на свеце, дзе ён радзіўся і асталёўваўся цяпер навек дзеля сябе і дзяцей сваіх. У той меры, у якой выраствлі сцены яго дома, ён спакайнеў душой: мара з'ядае чалавека, а яго мара цяпер перажыла сама сябе і пакінула існаваць. Ганка, Алеся і Толя былі ўжо такія вялікія, што і самі ўвайшлі ў бацькаў будаўнічы клопат. А яна! Жонка, маці гэтых дзяцей! Твар яе ружовіўся. Яна быццам ажыла ці спачатку пачала жыць. Дзеці і іх маці быццам бы знайшлі страчаную бацькам мару. Цяпер яны ўладалі мараю: жыць у новым доме, у выгодзе, у радасці і шчасці і на доўгі век. Гэта было жыццё без атрутнага смутку аб учарашнім дні і без горкай трывогі аб дні заўтрашнім. Можа быць, продкі нашы ад дзесятага пакалення думалі аб такім жыцці сабе і сваім дзецям. Антон Крамарэвіч так думаў аб далейшым і раіўся з жонкаю:

— Калі пяройдзем у новы дом, то старую хату тады я скіну з месца. Трухліна пойдзе на апал, а здаровае згодзіцца ў гаспадарцы.

Ужо нават і тое, што ён калі-небудзь будзе пілаваць на дровы трухліну са старой хаты, радавала яго. За тыя гады і ўвесь той пасёлачак выбудаваўся і перабудаваўся. Хто жыў у старой хаце, той і новую пакрысе складаў, бервяно да бервяна, дзе-небудзь у іншым месцы, дзе з задаваленнем спынілася яго вока. А хто жыў ужо ў новай хаце, той старую не пільнаваў, а скідаў яе. Такім парадкам гэты пасёлак так і астаўся шасціхатным. Можна было выбрацца на большую разлегласць, дзе ў полі вырасла новая вялікая вёска, але ў гэтым кутку людзі любілі сваё абжытае месца і з яго не зрушыліся. Антон Крамарэвіч быў шчаслівы яшчэ і тым, што нарэшце не жыў ужо на службе, як да часу, а асядаў на родным месцы. Гэта быў чалавек ціхмяны, добры і справядлівы. Пра яго казалі, што ён казюлі без патрэбы не раздушыць. Але, які б ён ні быў, раптам прыйшоў такі час, што ўвесь яго клопат пайшоў намарна і нічога ў яго не асталося больш, як паспрабаваць вярнуцца да той старой мары. Але горыч сціснула яму душу, і мара ператварылася ў здзеклівае непатрэбства і атрутную прыкрасць. Сам Антон Крамарэвіч лічыў, што ўсё здарылася праз Аляксандра Сушчэвіча, новага тут тады чалавека. Можа і так, а можа тут мела месца тая акалічнасць, што гэты Аляксандр Сушчэвіч, як мог і як зносіла яго не вельмі вострая галава, стараўся ўтрымац-

ца на той паверхні, на якую выбіла яго бурнае ў тыя гады жыццё. Іншая справа, што гэта магло дрэнна прычыніцца да Антона Крамарэвіча. Як бы там ні было, трэба не спускаць з увагі самога факта.

Аляксандр Сушчэвіч быў у тых жа гадах, што і Антон Крамарэвіч, і людзі яны былі вельмі непадобныя адзін на аднаго. Антон Крамарэвіч мог быць залічаны ў натуры дробныя, якія могуць убачыць у растрэсенай на дарозе саломе вялікую страту. Ён выгадаваўся на хлебе, з якога ашчаджалася кожная крошка. Так складалася гэтая натура. Дык трэба ведаць, што калі ў яго выпрацавалася патрэба ставіць не абы-якую хату, а дбаць у ёй аб святле, прасторы і выгодзе, то гэта быў бунт і рух у вялікае. Тут не трэба забываць жыватворчага подыху тых год, калі «хто быў нічым, той рабіўся ўсім».

Аляксандр Сушчэвіч быў родам з дробнага горада і з сям'і, у якой нязменна верылі, што найглыбейшая існасць усяго свету ў тым, як каму пашанцуе, а на гэтым і трымаецца чалавечае жыццё. Сушчэвічаў бацька, не ў прыклад Крамарэвічаваму бацьку, зямлі не араў і хлеба не сеяў, а пускаў у ход дробную капейчыну і хацеў пакласці ў кішэню дзве. Ён сцен не ўзводзіў і дарог не масціў, а прыгандлёўваў на ўсім, што льга было купіць і перапрадаць. Гэта быў дробны перакупшчык. Аляксандрава маладосць прыпала на час першых год рэвалюцыі, і вялікая плынь пацягла і яго ў сваю імклівасць. Ён, як і кожны ў той час, лёгка мог вызначыць сабе сваю дарогу. Не ў прыклад тысячам маладых людзей, ён ні ў якія рабфакі і тэхнікумы не падаваўся, а з лёгкай душой далучыўся да тых, што адразу хацелі ступіць на прывабную сцежку. Ён быў хлопец увішны і дбайны. Ён не захацеў падначальвацца, а каб самому ўзначальваць. Аж сам бацька дзівіўся: як ён, такі малады, здолеў астацца за начальніка валасной міліцыі.

Спачатку ён канфіскаваў самагонныя апараты, а пасля палажыўся да гладкіх прамоваў. Месяц за месяцам і год за годам, і ён засвоіў некаторыя думкі вялікіх людзей, але браў іх не з правага, а з левага боку. Аднак жа праз год пяць сваёй службовай дзейнасці мог, вокам не міргнуўшы, лезці ў спрэчкі, і нават філасофскія, з кім толькі хочаш. «Усё цячэ, усё зменьваецца». Ён і гэта ўзяў сабе ў галаву. І раз як адзін з дзеячаў раённай улады выступіў на выпускным вечары ў сярэдняй школе. Невядома, з якой прычыны, але ён тут доўга гаварыў аб тым, што ў адной кнізе, якую ён чытаў, сказана, што нехта праз дзесяць год вяр-

нуўся ў родныя мясціны і застаў усё там на ранейшым месцы і без змен.

— Вучыцеся вы,— сказаў ён выпускной з дзесятага класа моладзі,— бачыць праўду жыцця дыялектычна, а не так, як гэты аўтар, у якога нішто нідзе не цячэ і не змяньваецца, а астаецца нават і праз дзесяць год на тым жа самым месцы.

Хоць з яго прамовы ніхто нічога і не зразумеў, аднак жа ўсё гэта мела дачыненне да яго далейшага жыцця. Пасля ўрачыстай часткі былі танцы, і ён здорава танцаваў, і асабліва з нейкай ціхай і высокай дзяўчынай. Яна была дачка тутэйшага аптэкара, і гора яе было ў тым, што яна нямала да гэтага часу прачытала кніг, але да поўнай меры не дачыталася, а толькі ўзварушыла свае думкі. Такім чынам яна адразу скеміла, што Сушчэвіч гаворыць у плане філасофіі, а што і як — да гэтага яна ў той вечар не магла яшчэ дайсці. Гэтая добрая сэрцам і спакойная душой дзяўчына з таго вечара пачала думаць аб ім як аб чалавеку, вартым таго, каб ім захапляцца. Простае сэрца! Святая наіўнасць! Яна думала, што пасля дзесяцігодкі паедзе вучыцца далей, але імкненні яе маладосці раздвоіліся. Што ж да яго, то ён таксама з таго вечара не выпускаў яе з сваіх думак. Трэба сказаць проста і адразу: увосень таго ж года яна стала яго жонкай, а роўна праз год радзіўся Коля, які цяпер, маючы надзею, што гэта яго бацька таемна з'явіўся і жыве ў крайняй ад лесу старой трохаконнай хаце, шыбаваў сюды, азіраючыся і дробна перабіраючы нагамі.

Аляксандр Сушчэвіч аставаўся з году ў год у адным месцы, то ў тым раёне, то ў іншым. Як чалавек і работнік ён выпрацоўваўся ўжо на ўсё жыццё. Нарэшце ён асеў надоўга на адным месцы, у тым раёне, дзе і застала яго вайна. Гэта і было за дзесяць кіламетраў ад таго ціхага кутка, дзе Антон Крамарэвіч ставіў сабе добрую хату. Яшчэ год за колькі да вайны Аляксандру Сушчэвічу раз прыйшла ў галаву думка, што нешта не так, як трэба, у раёне. Яно як быццам бы ўсё, як і трэба, было. Людзі хлеб елі, і зямля добра радзіла, і ніхто на бяду не скардзіўся, але немаведама адкуль пагібельная думка пачала тачыць Аляксандра Сушчэвіча. Ён раптам успомніў, што ён сын не пралетарыя, а перакупшчыка і калісьці ўтаіў гэта і ні разу аб гэтым не напісаў у анкетах і біяграфіях. Гэта быў нейкі псіхоз. Смутак пачаў тачыць яго. А вядома, што калі хто праз меру баіцца агню, то той гатоў утапіцца ў вадзе. Сушчэвіч

Малюнак Кузьмы Чорнага. Лістапад, 1941

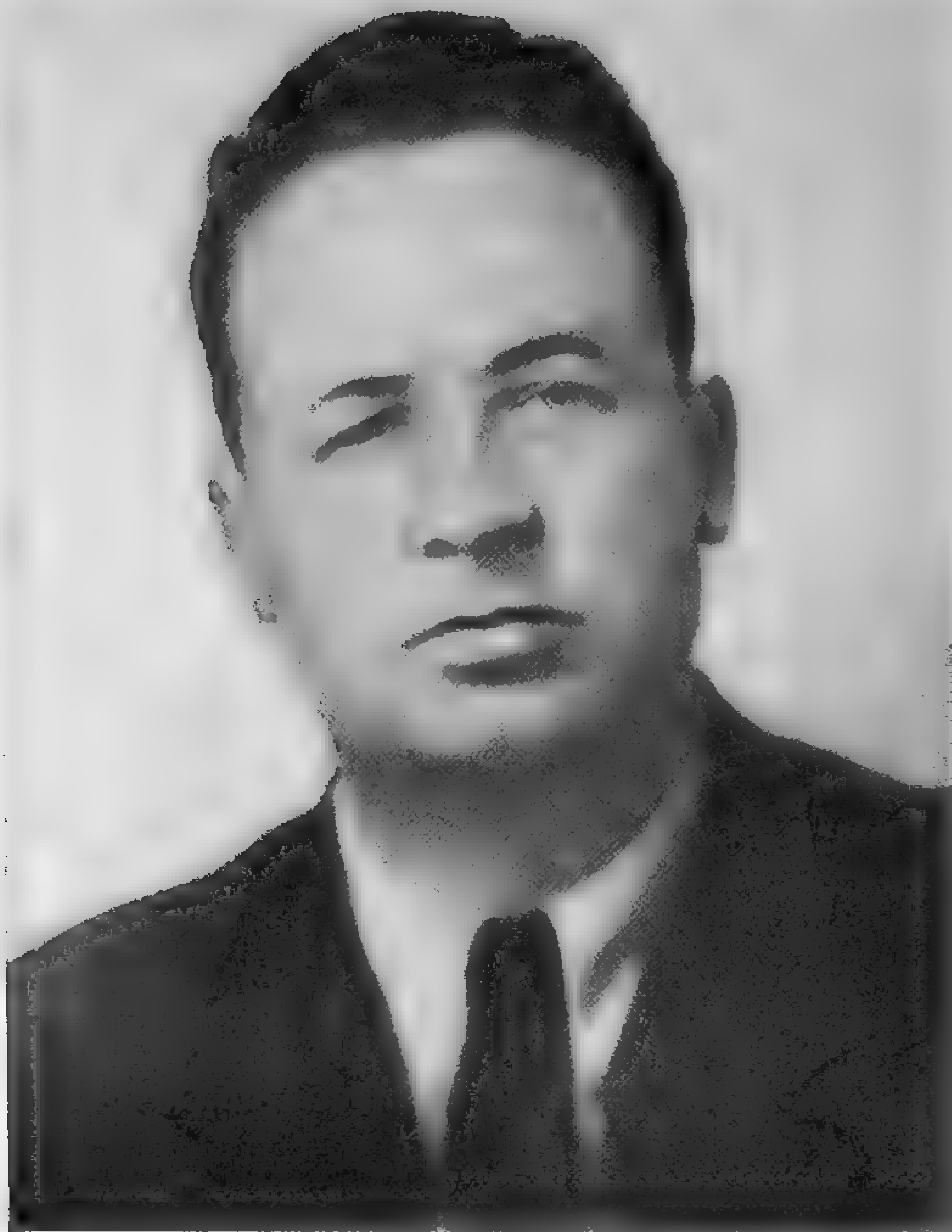

Кузьма Чорны, 1941

стаў старацца так, што неўзабаве пачаў дрыжаць сваіх жа перагібаў. Ён прычапіўся і да Антона Крамарэвіча: «А чаму ты адразу не сядзеў на зямлі, а быў немаведама дзе, а чаму твая жонка была ў калгасе, а ты і на воку тут ні ў кога не быў, а хто цябе ведае, што ты там дзе рабіў, а можа ты якім злом там займаўся. Дык, значыцца, ты не маеш права стаць членам калгаса. Твая жонка няхай будзе, а ты не».

— Дык што ж мне з жонкай развод браць, ці што?! — устрапянуўся збянтэжаны Крамарэвіч.

— Калі ты браў яе замуж, то ты ў мяне не пытаўся. Што ж ты цяпер пытаеш! У цябе павінна быць свая галава на плячах.

Слабавольны Антон Крамарэвіч уныў душой. Ён пачаў думаць, што дзеля якіх-небудзь, яму невядомых, а Сушчэвічу вядомых прычын трэба, каб ён разлучыўся з жонкай. Дык жа трэба ратавацца. Самае лепшае, каб доўга не паказвацца Сушчэвічу на вочы. Але ж трэба канчаць хату. Ужо нямнога асталося. І вось ён надумаўся: зноў з'ехаць і астацца на чыгунцы, пакуль развеецца над яго галавой хмара, а хату няхай паспрабуе канчаць жонка. Няхай наймае людзей, а грошы ён падашле. Аднак жа сталася не зусім так, як ён думаў. Праўда, хмара і сапраўды развеялася. Неўзабаве і сам Сушчэвіч пра ўсё забыў. Але адной жанчыне было занадта ўжо клопатна давесці да заканчэння і парадку новую будыніну. Яна пісала яму аб гэтым пісьмо за пісьмом. Ён жа не адважыўся так адразу назад вярнуцца. «Яшчэ год ці два»,— думаў ён. Да таго ж яму вельмі спадабалася новая служба на чыгунцы. Нарэшце прыйшло пісьмо: «Хату я накрыла, каб сцены не гнілі, а вокны і дзверы забіла дошкамі. Няхай так стаіць сабе, пакуль усё выйдзе на лад. Нейк жа скончыцца пакрысе. Дзякуй богу, жыць ёсць дзе, дождж і ў старой хаце за карак не лье». Ён прачытаў пісьмо і аддаўся горкай задуменнасці. Дзень пайшоў за днём і месяц за месяцам, і не тое што год, а і два, і больш прайшло. І так нейк жылося да часу. Усё чагосьці чакалася. І дачакалася да вялікага няшчасця. Ужо і не пайшлі пісьмы ад яе і дзяцей, і невядома стала, ці хаця жывыя яны асталіся.

Праз тую станцыю, дзе служыў Антон Крамарэвіч, прайшлі апошнія цягнікі, і немцы былі ўжо зусім блізка. Не тое што ад кананады, усё траслося і рвалася ад частых налётаў нямецкай авіяцыі, але ўжо і нямецкія танкі падышлі былі да самай станцыі і зноў зніклі. Антон

Крамарэвіч разам з усімі, з кім ён жыў і працаваў тут доўгі час, быў у знішчальным атрадзе, які затрымліваў падазроных асоб, капаў супрацьтанкавыя равы, узводзіў насыпы, забіваў надаўбы, спаткаў быў нямецкія танкі стральбой і гранатамі. І многа тут яшчэ было работы гэтаму атраду. Але яшчэ няясна было: ці астанецца атрад тут, як прыйдуць немцы. Падыходзіў апошні момант. А на станцыі аставаліся яшчэ таварныя вагоны, цэлы эшалон. Гэта быў таварны цягнік, у паравоз якога трапіла бомба і раніла машыніста. Начальнік станцыі выбраў з усіх Антона Крамарэвіча: ён ведаў, што Крамарэвіч такі чалавек, што калі ў яго не хопіць пачуцця абавязкаў давесці справу да канца, то таксама не хопіць і смеласці не давесці яе да канца. Антон Крамарэвіч увесь час, некалькі гадзін, стаяў на паравозе пры раненым машынісце. Машыніст быў забінтован па твары, плячах і жываце і сядзеў на высокім табурэце. Крамарэвіч стаяў пры ім і то даваў яму піць, то рабіў тое, што казаў яму машыніст. Без агнёў і ціхім ходам яны адводзілі цягнік у тыл. Але паравоз быў сапсаваны бамбардзіроўкай, і язда была такая марудная, а нямецкія самалёты шукалі сабе спажывы так часта, што цяжка было гнаць ад сябе безнадзейнасць. Ехалі, ці, праўдзівей сказаць, паўзлі ўсю ноч і раніцу і тады, калі сонца рушыла на поўдзень. Тут якраз і здарылася тое, што вырашыла далейшыя Крамарэвічавы паводзіны. Немец зверху заўважыў цягнік і стаў над ім кружыцца. Машыніст спыніўся. Трэба думаць, што немец пачаў траціць цягнік са сваіх вачэй і, можа быць, каб зусім не згубіць яго для сябе, ён бадай што на ўсялякі выпадак скінуў увесь груз сваіх бомбаў. Гэты страшны пачастунак упаў так блізка ад цягніка, што паравоз і пярэднія чатыры вагоны ўздрыгануліся, зрушыліся набок, пагнуліся і сталі нягоднымі для далейшага руху. Машыніста і Крамарэвіча выкінула з паравоза. Крамарэвіч ачомаўся праз некалькі гадзін, і не так сабе, а ад артылерыйскай кананады. Немцы абстрэльвалі гэтую мясцовасць з гармат. Усюды ўзнімаліся ўзрывы. Пыл з дымам раз'ядаў вочы і грудзі. Крамарэвіч хацеў прыўзняцца і адчуў, што ранен у грудзі. Кроў закарэла і пакінула ісці. Уночы свяціў месяц. Крамарэвіч хацеў стаць на ногі і ўпаў у непрытомнасць. Вельмі можа быць, што жудасны холад, які можа быў і ад хворасці, вярнуў яго да памяці. Ён калаціўся з холаду і не ведаў, колькі часу ён так праляжаў. Заходзіла сонца, і зямля была мокрая, мусіць,

нядаўна прайшоў дождж. З нечалавечай натугай Крамарэвіч усё ж такі падняўся на ногі і паспрабаваў паволі ісці. Яго вадзіла ў бакі, і ў вачах стаялі чорныя кругі. Сам не ведаючы куды, ён усё ішоў, растапырыўшы рукі, быццам мацаючы паветра і трымаючыся за яго. Разышоўшыся, ён аднак жа пайшоў лягчэй. Ён садзіўся і лажыўся на зямлю і зноў ішоў. У адным месцы, дзе чарнеліся кусты і дрэвы, ён чуў зусім блізка ад сябе нямецкую гаворку і ледзьве мог схапіць грудзьмі паветра. На рассвітанні ён бачыў, як прайшло палявой дарогай многа нямецкіх танкаў. Ён лёг пад куст палявога быльнягу і не варушыўся. І ніколі так моцна, як у гэтыя моманты, не ныла яго душа па Алесі, Ганцы, Толю і ёй, добрай яго жонцы, такой блізкай і роднай жанчыне. І па тым кутку пры лесе, дзе сэрца многа знаходзіла ціхай радасці і дзе ўцеха з малога была лепш за радасць з вялікага. Пераляжаўшы так многа гадзін, ён зноў пайшоў. Ужо ён быў слабы і ад раны, і ад голаду. Многа сілы адабрала і ўся гэтая валтузня. Ён ведаў адно. Па ўсёй мясцовасці панавалі ўжо немцы, а мясцовасць была незнаёмая. Яшчэ праз паўсутак ён дацягнуўся да нейкай дробнай вёсачкі, дапаў да скошанай і прывялай травы каля частакола з рассунутымі прутамі. Бязвусы, босы і ў чорнай рубашцы без падпяразкі чалавек угледзеў яго і разгаварыўся з ім. Ён паспагадаў яму ў няшчасці і паклаў на леташнюю салому ў сваёй пуні. Кожны дзень ён прыносіў яму два разы хлеб і малако, і так пайшоў тыдзень за тыднем. Адно што душа была не на месцы, а так усё ішло добра. Хоць паволі, марудна, як світанне ўвосень, але варочалася здароўе, а значыцца, у чалавека і надзеі ажывалі. Антон Крамарэвіч, ужо ўвосень, упершыню выйшаў з пуні, ахоплены одумам, што яму цяпер рабіць. Гаспадар яго быў чалавек ціхі і баяўся немцаў. Ён распытваў па людзях, што дзе чуваць, а пасля надоўгу сядзеў з Крамарэвічам, і яны раіліся і думалі, як далей трымацца і ці трэба Крамарэвічу падавацца цяпер у свой раён, дзе аставаліся жонка і дзеці. Хадзілі аднак жа чуткі, што ў тым раёне, далёкім адгэтуль, многа нямецкага войска, і там людзі забілі трох гітлераўскіх афіцэраў, і карны атрад там даўно ўжо, і няма як туды паткнуцца. Вельмі можа быць, што Крамарэвіч занадта рана падняўся з саломы і не вылежаў хваробы да канца. Бо праз невялікі час рана адкрылася і хвароба адкінулася. Ён зноў ляжаў на саломе ў пуні, пад кажухом і ў ботах, бо восень была позняя

і пачыналіся замаразкі. Снег пайшоў, і маразы пачаліся. Стала зіма. А ён усё ляжаў. Добры лёс паслаў яму чалавека з душой і розумам. Ён прыводзіў да Крамарэвіча доктара, і той сказаў берагчыся і раней часу не ўставаць. Так і зіма прайшла, і вясна настала. І толькі як высахла зямля, Антон Крамарэвіч па-сапраўднаму ўбачыў, што ён як мае быць робіцца здаровы. На пераломе вясны налета ён цвёрда надумаўся брацца ў свой бок. А там будзе відно, што і як далей. Скрываючыся і трымаючыся глухіх закуткаў, ён больш як тры тыдні ішоў у свой бок. Да знаёмай стараны ён дайшоў якраз тады, калі яна апусташылася. Многа людзей забраў з сабою карны атрад. Казалі, што многія апынуліся ў канцэнтрацыйным лагеры, а многіх пагналі ў Германію. Дзе-нідзе Антон Крамарэвіч натыкаўся на чутку, што далёка адсюль, па дарозе ў лагер, многа людзей уцякло з-пад варты. Ім памаглі партызаны, напаўшы на канвой і перабіўшы яго. Самымі гарачымі днямі Крамарэвіч прыйшоў у свой пасёлак. Новую сваю хату ён знайшоў з забітымі дзвярыма і вокнамі, так, як і пісала яму калісьці жонка. Што ж да старой хаты, то яна была як пустка якая: усё паадчыняна, паразварочвана, кінута абы-як, і ні душы нідзе. Крамарэвіч кінуўся па суседзях. Але толькі ў дзвюх хатах знайшліся людзі. Астатнія хаты пуставалі. Суседзі казалі ў адзін голас, што трое Крамарэвічавых дзяцей і жонка зніклі немаведама дзе. Разам з тысячным ці большым натоўпам людзей і іх гналі некуды. А ці ўцяклі яны, ці не — невядома. І што з імі, і дзе яны — ніхто не ведае. Антон Крамарэвіч абышоў увесь раён, дападаў куды толькі мог і нічога не дазнаўся. Вялікае гора здушыла яго. Да самай глыбокай восені ён стаў сумным вандроўнікам. Дзе ён толькі ні быў! Абышоў круг на сотні кіламетраў. Быў і ў тым баку, дзе з-пад варты ўцяклі людзі. Дзе што чуваць было яму спанаднае, ён кіраваўся туды. І на след не напаў. Нарэшце, ужо ўбачыўшы марнасць сваіх пошукаў, ён узгадаваў у сабе прагу знайсці дзе сляды партызан і астацца з імі. Але партызаны сваіх слядоў напаказ не выстаўлялі. Дзе грамаздзіліся на дарозе кучы лому з разбітых машын і парваных гранатамі на кавалкі немцаў, там, здавалася, яшчэ цішэй было, як дзе. На дрэвах спявалі сабе птушкі, і спакойна шастала трава пад ветрам. Здавалася, што тут няма і не было нікога нідзе жывога. Адзінокі, як саломіна на дарозе, Антон Крамарэвіч зноў рушыў у свой бок. Ужо ніякіх цвёрдых намераў ён не меў.

Дзесьці ў глыбіні душы была толькі, як яснасць сонца па той бок хмар увосень, надзея, што пакрысе, як павелічэнне дня к вясне, выкіруецца ўсё на дабрыню і шчасце. На гэта патрэбен час, і ён радаваўся кожны вечар, што яшчэ адзін дзень мінуўся. Так, у маруднай хадзе, ён прычакаў позняй восені. Ужо быў кастрычнік, і дзіўна, як гэта так доўга стаяць цёплыя дні. Хоць поле было і пустое, хоць трава была злеглая і збляклая, але часам, з вялікай задумы, здавалася, што зараз над прыгрэтай сонцам травінай загудзе пчала. А ў лесе зусім было цёпла. Часамі яшчэ чуўся піск камара. Антон Крамарэвіч дайшоў да роднага кутка ў канцы ночы. Было холадна і мокра. Мінулым днём доўга ліў дождж. Крамарэвіч падыходзіў да лесу. Сцежка, калісьці знаёмая, губілася ў змрочным падлеску. Ён доўга шукаў сцежкі і з прыкрасцю крывіўся, калі пад нагамі трашчала ламачча. Ён кружыўся на адным месцы, убіўся ў мурашнік, пакаўзнуўся і выцяўся тварам аб зямлю, усхапіўся і, ужо не шукаючы больш сцежкі, рушыў проста ў прастор паміж дрэвамі. Тут жа адразу пачалося поле, і як быццам сцежка чарнелася і вілася ўгару на ўзвышша. Ён пайшоў сцежкаю і ўбачыў перад сабою дрэва з ададранай галінай. «Гэта тая самая арабіна, каля якой я некалі араў і на нізкі сучок торбу з хлебам вешаў». Ён прыгнуўся, абмацаў сук. Сэрца яго як бы ўздрыганулася. Ён пайшоў шпарчэй. Ужо добра світала. Дзень пачынаўся ясны. Ён падышоў да шасці хат. Дзесьці тут у хляве рыкала карова. Ён падышоў да новай сваёй хаты. Усё таксама яна стаяла з забітымі вокнамі і дзвярыма. Але бярвенне ўжо яе пачарнела. Быццам стараючыся адкаснуцца ад страшных прывідаў, ён паддаў ходу, проста да той старой хаты. Ён тады яе замкнуў, калі пакідаў яе апошні раз. Ён здалёк бачыць: замок вісіць на дзвярах. Ніхто не зачапіў нічога. Ён увайшоў у двор. Тое самае ржавае і сплюшчанае ў бляху вядро валялася пад нагамі. Пасярод двара стаяла вада. Белы певень, худы і нейкі доўгі, з вострым і высокім грэбенем на галаве, спалохаўся чалавека і з крыкам, узмахваючы крыллем, рынуўся наўцёкі. Ён адзічэў у адзіноце. Ён пакінуў след пасля сябе, ён начаваў перад вокнамі на плоце. Крамарэвіч згубіў ключ у часе свайго вандравання. Ён падняў камень, адбіў прабой і адчыніў сенцы. Як яго ўразіў пах вільгаці ў хаце! Першае сонца білася ў акно і ляжала на стале. Са сцяны тырчаў той самы драўляны крук, убіты яшчэ дзедам, на які два ці

можа тры пакаленні вешалі вопратку, хусткі, шапкі. Смутак здушыў Крамарэвічу грудзі. Ён зноў пад гэтым крукам, пад якім быў малым, пад якім часта курыў, седзячы тут на лаве. Яго душа ныла аб тым, што яшчэ так нядаўна было, напаўняла жыццё і радавала чалавека. Ужо ж быў давядзены да даху дом. Гэта нічога, што заканчэнне дома адклалася. Самае большае было зроблена. А дзеці! Старэйшая Ганка ўжо даўно пісьмы яму пісала. Яго душу рвала тое, што ён зноў апынуўся ў дзедаўскай хаце, быццам злы лёс сумысля не даваў яму выбрацца на прасторнейшую сцежку, чым тая, па якой ішоў дзед. А каб ён і скончыў дом, і пажыў год ці два ў ім. Тое шчасце было б нічым перад тым няшчасцем, што цяпер агарнула яго. Ён быў адзін, без дзяцей і жонкі, без нікога на свеце. Што з таго, што ён мае дзве хаты! Навошта цяпер канчаць новую хату, калі іх няма. Хоць цэлую вуліцу дамоў дай яму. Гэта толькі павялічыць яго смутак. Нічога яму цяпер не міла. Няма яму цяпер за што зачапіцца, каб жыць. І няма каму скардзіцца. Над душой вісіць гад з гадаў, бязлітасны прышэлец з чужой зямлі. Пакуль чалавек жыве, ён ратуецца ад усякай злой навалы. Каб уняць свой смутак, Антон Крамарэвіч падумаў, што трэба ж жыць на свеце. Ён выйшаў, набраў лому, напхаў у печ і падпаліў. Некалькі разоў ён падкідаў у печ дровы. Печ нагрэлася, па хаце пайшла парнасць. Ён падумаў, што будзе чад, і яму карцела ісці шукаць людзей і зноў пытацца, ці не ведаюць дзе следу яго жонкі і дзяцей. Замест замка ён укруціў дротам клямку і рушыў з двара. Той белы худы певень выткнуўся з-за вугла, і зноў убачыў чалвека, і зноў кінуўся ў лес з крыкам. «Як адзічэла птушка! Нейк жа і жыве адна, начуе сабе на плоце, жывіцца сама». Думаючы аб усемагутным жыцці, якое на кожным кроку ўкараняецца і імкнецца да красавання, адчуваючы гэта ўсёй душой сваёй, ён пайшоў у той вялікі пасёлак, дзе быў раней цэнтр раёна. Там ён гаварыў з людзьмі, нічога не выясніў і каб трохі, дык трапіў бы ў рукі паліцаяў, якія заўважылі нейкага новага тут чалавека. Добрым змрокам вярнуўся ён дадому. Праз пабітую шыбу дзьмуў па хаце вецер. Ён заткнуў анучаю дзірку ў акне і агню не запальваў. Ён памятаў, што на тым дзедаўскім круку вісіць чорны ад гразі ручнік. Яго не паснелі памыць. Вобмацкам ён паклаў ручнік у ночвы, якія бачыў у сенцах, наліў вады і абмацаў ля коміна на печы мыла. Доўга ён мыў ручнік, і гэтая разрыўка гнала ад яго смутак. Ужо было позна, калі

павесіў ручнік на плот. У цемені ночы ён заўважыў, што той белы певень сядзіць на плоце перад хатаю і схаваў пад крыло галаву. Яму захацелася як-небудзь прылашчыць гэтую адзінокую птушку. Пасля ён пайшоў на той бок арабіны ў полі, дзе бачыў, калі ішоў сюды, цэлы загон нявыбранай бульбы. Ці ёсць на яе гаспадар, ці не? Няхай сабе як хоча. Ён навыграбаў бульбы ў мех як панесці мог. Вярнуўся з мехам у хату. Белы певень спаў усё на плоце. Ён лёг на цёплую печ і адразу заснуў. Перад днём выбіўся з-за хмар месяц і пачаў цьмець. Раніца пачалася ясная. Ён прахапіўся, быццам было ў яго многа важных спраў. Зазірнуў у акно. Белы певень дзёўб нешта пасярод двара. Ён падпаліў у печы, узяў з-пад лавы чыгун і паставіў да агню бульбу, каб хапіла і сабе, і пеўню. Управіўшыся з гэтымважданнем, ён сеў на печ, звесіў ногі і курыў. Неўзабаве дым ад яго папярос плаваў па ўсёй хаце. Круціў ён папяросы адну за адной. Смутак, як самы вострый боль, пёк яму грудзі. Ён адчуў, што так не вытрымае доўга. «Толькі перанач́ую яшчэ адну ноч і тады сыду куды». Ён, здаецца, чуў, як ідзе час, секунда за секундай. Ён быў такі насцярожаны, што ўздрыгануўся, як ад раптоўнага грому, ад ціхага бразгату сенечнай клямкі. Як той певень ад чалавека, так ён ад гэтага гуку як бы хістануўся ўбок, да сцяны, пасля саскочыў з печы і стаў у гатовай да ўсяго паставе. Адчыніліся дзверы, і цераз парог пераступіў Коля Сушчэвіч. Антон Крамарэвіч убачыў перад сабою хударлявага, з абветраным вострым тварам, хлапчука, у якім (і гэта адразу кідалася ў вочы) нерашучасць і баязлівасць змагаліся з самай выразнай адвагай. Можа гэта было штучна напушчанае ім на сябе, але яно было і ўладала гэтым малым, нечаканым і незнаёмым госцем. Коля Сушчэвіч бачыў перад сабой незнаёмага чалавека ў зрыжэлых ботах, у ватоўцы, з дробнымі светлымі вусамі, з вачыма, адначасна і рухавымі, і задуменнымі. Гэты незнаёмы чалавек стаяў нерухома і, здавалсая, еў вачыма свайго малога госця. Так ён пільна прыглядаўся да яго. Коля Сушчэвіч засадзіў пальцы рук за раменную сваю падпяразку па кароткай вопратцы з шэрага сукна і, здавалася, думаў і меркаваў. Антон Крамарэвіч падазрона ўглядаўся ў яго і сказаў тонам чалавека, які не так дапытвае другога, як сам шукае апірышча:

— Што скажаш? Адкуль ты? Чаго ты забрыў сюды?

Коля ўзяў спакойны тон. Хітрасць яго межавалася са шчырасцю.

— Я шукаю свайго бацькі.

— А дзе ж твой бацька дзеўся?

— Хіба ж я ведаю? З першага дня вайны я яго не бачыў.

— А ты здалёку?

— З раёна.

— Хто ж твой бацька?

— Сушчэвіч.

Антон Крамарэвіч перасмыкнуў усімі рысамі свайго твару. З гарачым уздымам ён не то запытаў, не то дапытліва крыкнуў:

— Як жа ты не ведаеш, дзе твой бацька?! Хіба твой бацька адцураўся цябе? Можа ён самахоць ведаць цябе не хоча? (Яму было прыемна гаварыць нядобрае пра Сушчэвіча яго сыну.) А можа ён і рад, што такая завіруха на свеце, каб адцурацца ўсіх сваіх і аднаму астацца. Знайшліся і такія.

Сказаўшы гэтае жорсткае слова, Крамарэвіч змоўк. Ён убачыў, што яго малы госць уздрыгануўся, заміргаў вачыма, а вочы ў яго зачырвоніліся. Ён нейк дзіўна кіўнуў галавой, чмыхнуў носам і гатоў быў у той жа момант заплакаць. У кожным разе так здалося Антону Крамарэвічу. Ён спалохаўся, як кожны слабавольны, хто нарабіў вялікай бяды.

Ён гатоў быў праклінаць сябе за гэтую сваю дурноту, што перад малым хлапчуком пачаў нядобрым словам спаганяць сваю злосць на Сушчэвіча.

— Можа ты змерз? — сказаў ён.— Дык лезь на печ. Печ цёплая.

— Мне не холадна,— сказаў Коля нейкім панурыстым тонам.

І тут Коля раптам зірнуў на Крамарэвіча вачыма, поўнымі просьбы:

— Хіба вы што-небудзь дрэннае чулі пра майго бацьку? — сказаў ён.— Мусіць, і ўсе нешта пра яго ведаюць, бо нічога мне пра яго не кажуць, а самі яго ўспамінаюць, што ён тут недзе поблізу з'явіўся. Я не раз чуў, як яны гаварылі.

— А хто гэта яны?

Коля маўчаў.

— А дзе твая, калі так, маці?

— Маю маму гітлераўцы павесілі за тое, што яна не хацела сказаць, дзе бацька. Яго немцы шукалі. А яна не ведала, дзе ён.

— Давай хіба будзем есці бульбу, хоць халодную, у мяне повен чыгун,— сказаў Крамарэвіч, адчуваючы прагу сказаць што-небудзь добрае і ласкавае Колю Сушчэвічу.

— Я не хачу есці,— адказаў Коля.

— А ты тут можа і раней бываў каля гэтага месца?

— Быў часта. Калі яшчэ тут фашысцкіх афіцэраў забілі, і пасля карны нямецкі атрад шукаў тых, хто іх забіў, дык я тады ўвесь раён абышоў: многа людзей тады адсюль ішло хавацца. Дык я хацеў, каб убачыць: можа мой бацька з людзьмі дзе. Я тут на гэтым пасёлачку тады дзве ночы начаваў у аднаго чалавека.

— А каго з гэтага пасёлачка немцы забіралі? З гэтай хаты трое дзяцей і жанчына прапалі.

— Ведаю. Іхняга чалавека не было дома. Дык думалі, што гэта ён забіў афіцэраў і скрываецца. Тут так многа тады людзей стралялі і вешалі, што доўга не разбіралі, а адразу: або застрэляць, або гоняць некуды далёка. Тых трое дзяцей і іхнюю маці паставілі, з аўтаматаў адразу застрэлілі, а самі на грузавік і паехалі.

— А ты гэта бачыў? — слабым голасам сказаў Крамарэвіч.

— Не, але чалавек, у якога я начаваў, казаў. Ён бачыў.

— А з каторай гэта хаты чалавек?

— З той, што крытая саломай і што вокны з сінімі акяніцамі.

Сэрца ў Крамарэвіча быццам адарвалася і ўпала ў бездань. Ён ужо ведаў: яму самому той чалавек не сказаў праўды, бо не хацеў даваць яму горычы ў душу. Цяпер ужо скончыліся яго пошукі і надзеі. Утрапенне заўладала ім. Яго ўзбуджанасці не было меры. Ён закалаціўся. Коля запытаў:

— А вы хто? Гэта ваша хата ці так сабе вы тут прыпыніліся?

— Гэта мая хата,— панура і праз зубы абазваўся Крамарэвіч.

— А вас даўно дома не было, што хата пуставала?

— Не было мяне, сынку, дома. Даўно не было. (Голас яго спакайнеў і позірк цвярдзеў.) Ну, а як той чалавек казаў, застрэлілі іх, і хаця ж яны доўга не мучыліся?

— Ён казаў, што адразу ўпалі, і канец.

Можа яно і сапраўды так было, а можа Коля толькі казаў так, каб даць спакой ранам душы гэтага чалавека. Усёй душой сваёй ён чуў, што больш ужо не трэба яму дазнавацца, злы гэты чалавек ці добры, дзеля злога за-

мыслу ці так сабе ён явіўся сюды. Але ён даводзіў справу да канца. Ён запытаў:

— Гэта вы ўбіліся ў мурашнік?

— А-а, гэта ты прыйшоў паглядзець, што я тут раблю,— здагадаўся Крамарэвіч.— Дык ведай, сынку, што я астаўся адзін і сам шукаю, каб хто быў са мною. Ты мне скажы проста і адразу: ты служыш партызанам ці немцам?

Коля Сушчэвіч ніколі не спадзяваўся на такое запытанне. Падазрона паглядзеў на Крамарэвіча і задзірыста адказаў:

— Я нікому не служу, а шукаю свайго бацькі.

І раптам яны, адзін стары, а другі малы, сталі адзін да аднаго, як раўня. Крамарэвіч сказаў:

— А мне ўжо і шукаць не трэба. Дарэмна ўжо.

— А мо́жа і мне таксама.

Крамарэвіч ступіў крок да Колі. Коля сеў на лаву і папрасіў курыць.

— Не ўвыкай, сынку, да гэтага дыму. Гэта не вялікае шчасце.

— Калі ж смага нейкая, здэцца б, палын глытаў.

— А ты перацярпі, перамаўчы, перачакай. Усё на свеце праходзіць. Пройдзе і гора гэтае.

Коля пасунуўся глыбей у лаву і ўзлёг локцямі на стол. Як у спёку смага, яго апанавала прага да прытульнага спакою ў пасцелі дзе ці ў добрай гаворцы з родным чалавекам. Вачыма, поўнымі просьбы, ён глядзеў на Крамарэвіча, а ў таго гэты позірк выварочваў душу. Ён прагнуў мець пры сабе дзіцячую душу. Ён адначасна разумеў і Колеў смутак. Не так дзеля сябе, як дзеля таго, каб аблагодзіць гэтага хлапчука, ён сказаў:

— А нікога ў цябе хіба няма блізкага, каб і пашкадаваць часам цябе, пакуль ты бацьку знойдзеш?

— Ёсць у мяне дзядзька Сымон, і Павел Пракапенеў мне як таварыш, дарма, што яму дваццаць год. І ўсе. Мы ўсе паміж сабою добра жывем.

Думка, радасная і важная, і патрэбная, як збавенне, нарадзілася і пачала жыць у Антона Крамарэвіча пасля гэтых Колевых слоў. «Ён прагаварыўся, гэты хлапчук. Гэта яны там у сваім атрадзе добра паміж сабою жывуць. Не трэба больш нічога распытваць. Не трэба чапаць яго, няхай думае, што ён нічога не сказаў». Якая гэта была радасць Антону Крамарэвічу! Гэта прыйшоў яго ратунак ад пагібелі ў сумнай адзіноце. Трымаючыся за гэтага хлапчука, ён выйдзе да людзей. З людзьмі ён будзе жыць,

як шчаслівы чалавек, а не мадзець, як пакутнік. І на доўгі час Крамарэвіч змоўк. Коля Сушчэвіч падумаў, што гэты чалавек хоча быць толькі сам з сабою, і ўныў душой. Гэта заўсёды так бывае. Дзіцячая душа, калі яна ўражана вялікім утрапеннем, горкім і атрутным, прагне ратунку цераз добрую ўвагу да сябе ад усіх як ёсць. Ласкавасць ад усяго свету, а не ад аднаго толькі чалавека выратуе дзіцячую душу ад псіхалагічнага калецтва. Коля падумаў: я там скажу, што тут жыве падазроны чалавек.

— Ты, здаецца, завешся Коля? — сказаў Крамарэвіч.

— Коля,— узрадаваўся хлапчук. Ласкавасць усяго свету зноў да яго павярнулася. Гэты хлапчук стаяў на мяжы або душэўнага калецтва, або жалезнай загартаванасці на ўсё жыццё.

— Дык ведаеш, Колечка, цябе драмаць цягне. Ляж на печ і паляжы. І я паляжу.

Коля маўчаў.

Крамарэвіч падумаў, што зноў гэты хлапчук наёршыўся на яго, і сапраўды такі ўстрывожыўся. Чалавек просты, ціхі, звычайны, сярэдні, а ці малы будзе лячыць душу тым, што каб усе ведалі пра яго гора. Крамарэвіч знайшоў што сказаць:

— Ведаеш, Коля, у мяне ёсць бульба, чыгун і гаршкі, дровы і запалкі. Давай зварым есці.

— Добра,— сказаў Коля.

Гэта настаў момант іх сапраўднага збліжэння, шчырага і глыбокага, без якога б там ні было недавер'я адзін да другога. Цяпер ужо гаварылі яны адзін з адным бясконца. Да самых прыцемак былі яны ў хаце. Коля надаставаў са сваіх кішэнь укачаных у хлебныя крошкі кавалкаў сухой каўбасы. Варачы яду і ядучы яе, абодва яны былі роўныя натурай і настроем, сапраўдныя дзеці. Пасля яны такі прылеглі на печы. Але толькі на некалькі хвілін. Першы ўзварушыўся Коля. Ён быццам успомніў, што страціць зараз нешта важнае.

— Ужо я пайду,— сказаў ён.

— Напроці ночы?! — са штучным здзіўленнем устрапянуўся Крамарэвіч, але ён і ведаў, што яно ўсё так будзе, ён гэтага чакаў і хацеў гэтага.

Коля зашпільваў вопратку і вельмі спяшаўся. «Моўчкі трэба з ім»,— думаў Антон Крамарэвіч і цясней падперазаўся па ватоўцы. Не гледзячы адзін на аднаго, яны прызгатаваліся ў дарогу. Ужо моўчкі ў думках сваіх яны згаварыліся. Коля стаяў і чакаў, пакуль Крамарэвіч закруціў

дротам сенцы. Захад яшчэ ружовіўся, але змрок восеннага вечара ўжо быў густы. Певень ужо сядзеў на сваім месцы перад вокнамі.

— Адзічэў адзін, небарак,— сказаў Крамарэвіч, гледзячы на пеўня.

— О, ён тут усё сядзіць з самага лета і раней яшчэ. Я яго тут часта бачыў.

«Гэты хлапчук ведае ўсе таямніцы гэтага кутка тады, калі мяне і нікога ўжо тут не было. Гэты двор пры хаце жыў сваім бязлюдным адмысловым жыццём, а ён ведаў усё гэта, ён бачыў гэтае жыццё». Антон Крамарэвіч адчуваў усё так, быццам ён і Коля Сушчэвіч былі з даўніх часоў змоўшчыкі. Так яны ішлі, Коля наперадзе, а Крамарэвіч за ім. Коля думаў: «Няхай ён ідзе за мною, я скажу, што не толькі дасачыў, хто жыве ў пустой хаце, але і прывёў яго».

Яны мінулі старую арабіну і дайшлі да лесу. Крамарэвіч быў упэўнен, што яны ідуць туды, куды ён хацеў. Без жальбы і смутку ён думаў аб пустой хаце, у якой такі страшны цяжар ціснуў яго душу. Не было б горшай пакуты, каб аднаму аставацца там.

Гэта і быў апошні вечар і дзень яго сумнай адзіноты. Ноч агарнула іх у далёкім лесе. Зоры позняй восені зіхацелі над чорнай цішынёй яловага лесу. Бралася на прымаразак.

Боты шоргаліся аб зямлю, і пад імі трашчалі лісце, іголле і першая намаразь. Антон Крамарэвіч заўважаў усё гэта так, як і праз усё сваё жыццё ён адчуваў і любіў гэты час года і сутак.

Пакуль гаілася яго рана і пакуль ён сам правіўся ў таго добрага чалавека, усё навакольнае здавалася яму несапраўдным. Важным і сапраўдным было толькі тое, што ён не ведаў, як і дзе яго дзеці, і сумаваў па іх. Пакуль ён сядзеў цяпер у сумнай адзіноце старой хаты, усё навакольнае — і сонца, і дождж, і дзень позняй восені, і апошнія лісткі на дрэве,— усё-ўсё, што ён век свой любіў, было несапраўднае, як бы знявечанае і ўражанае яго смуткам. Самае важнае і адзінае і сапраўднае на ўвесь свет было тое, што ўсе яны, дзеці і яна, іх маці, верная сяброўка яго, зніклі з жыцця, што іх ужо на свеце не было! І што той, хто адабраў у іх жыццё, вырваў душу, сам жыве і цешыцца з жыцця. Першыя прыступы нянавісці ўжо тады пачалі завалодваць ім, але іх душыў роўны смутак і бесперапыннае прыгнечанне душы. Свет быў заслонен перад ім. Як

быццам бы ўжо няможна было цешыцца з дрэва за акном і з яснага неба зранку.

Чалавеку не трэба многа для яго ўцехі і шчасця. І тое, што жыве ў чалавечай душы, не мае вечнай меры вялікага і малога. Ён яшчэ не бачыў тых людзей, да якіх вёў яго Коля, а ўжо страціў пачуццё таго, што ўсё навакольнае несапраўднае. Прыгнечанне было знята з яго душы. Ці надоўга? Але цяпер, так як і заўсёды, стаяла восенная ноч і так, як заўсёды, можна і трэба было мець з яе вялікую ўцеху.

Яны прыйшлі ў лясны лагер задоўга да світання. Тут ужо Крамарэвіч заўважыў, што Коля пачаў трымацца як гаспадар усяго тут. Перад Крамарэвічам ён увайшоў у ролю.

— Тут заўважым чалавека, унь там будзе стаяць,— сказаў ён таемным голасам.

Сапраўды, яны пачалі падыходзіць да цёмнага абрысу чалавечай постаці.

— Гэта я, Коля Сушчэвіч,— паціху выгукнуў ён, і Крамарэвіч шпарчэй пайшоў за ім. Коля сказаў яму прыгнуць галаву, калючае голле зачапіла за лоб і вушы, і Коля сказаў, што трэба закурыць і класціся спаць. Коля ўжо распараджаўся. Крамарэвіч сеў на нейкае ламачча. Коля раптам сказаў:

— Гэта я забыўся, нам трэба не ў гэтае месца. Пярэйдзем туды.

— Куды гэта? — сказаў Крамарэвіч сумысле. Ён падумаў, што яму не трэба быць такім паслухмяным перад гэтым хлапчуком. Ён як мае быць вылечыўся ад свайго душэўнага заняпаду.— Куды ж нам ісці? — сказаў ён.— Раніцай пойдзем, а цяпер прыдрамнуць трэба. Гэта шалаш нейкі?

Цвёрды і аўтарытэтны тон яго слоў адразу ўзяў пад уладу Колю.

— Гэты шалаш як на аднаго, гэта я сабе яго зрабіў,— абазваўся Коля тонам малога, які рад пахваліцца перад старэйшым.— Тут толькі трэба выцягнуцца, дык і ўдвух льга выспацца.

І праўда, што ім трэба было выцягнуцца, каб удвух паспаць да раніцы. Яны цесна прыціснуліся адзін да аднаго спінамі і глыбока задрамалі. Але ненадоўга. Неўзабаве Коля пачаў гаварыць і кідацца. Дрымота яго была неспакойная. Праз сон ён гаварыў з бацькам, а пасля пытаўся ў некага, дзе бацька, і некаму казаў, што калі

маці вісела на шыбеніцы, вецер трапаў яе валасы. Некалькі разоў ён усхватваўся, а пасля зноў кідаўся на ранейшае месца і прыціскаўся да спіны свайго суседа. Крамарэвіч выразна ўбачыў і адчуў, як уражана душа гэтага хлапчука і што ён можа стаць на мяжы душэўнага калецтва. І ў гэты момант уся істота яго ўздрыганулася ад думкі, што яму трэба шукаць сваіх дзяцей, што, можа, каторае з іх толькі падстрэлена і мучыцца дзе. Можа гэта было хворае ўяўленне таго, у што ён сам не верыў, але гэта зноў узнімала да вялікага гарту яго ўзбуджанне. Зноў яму стала цяжка, і ён з радасцю заўважыў, што пачало світаць.

Пад самы дзень Коля заснуў спакайней, але дрыжаў з холаду. Шалашык быў малы, і ў ім нават стаць нельга было на ўвесь рост. Сплецены з яловых лап, шалашык толькі ад людскога вока ўкрываў таго, хто ў ім быў. Холад цёк у яго адусюль. «Як мучыцца гэтае хлапчанё, і я мучуся, і дзеці мае мучыліся. Якое жыццё настала!..» Страшная нянавісць здушыла Крамарэвічу грудзі. Ён стаў і чакаў, пакуль Коля прачнецца і ўстане.

Дзень пачаўся ясны, і пад сонцам да паўдня сышоў з травы іней. Коля павесялеў, як толькі скончыўся абавязак спаць уночы. Надвечар ён знайшоў Крамарэвіча і сказаў, што ідзе на ўсю ноч у разведку, а калі прыйдзе — невядома. Ён пойдзе ўжо зусім у іншы бок. Крамарэвіч бачыў: гэты хлапчук быў ужо яму блізкі і родны. Ён ужо быў патрэбен яму. Гэта было апірышча яго душы.

Коля не прыходзіў некалькі дзён. Крамарэвіч адзін спаў у тым малым шалашы, некалькі разоў на ноч курыў і ўжо і заваду не было таго цяжкага, што раней гняздзілася ў душы яго. Дзень за днём ішлі шпарка, і як чагосьці вельмі важнага для сябе ён чакаў, калі вернецца Коля. Ён прыйшоў на сёмы дзень і прынёс дзве навіны, адну ўсім, а другую толькі аднаму Крамарэвічу. Першая навіна была: па шашы тымі днямі будуць гнаць многа людзей некуды. Іх адусюль зводзяць і зганяюць у цэнтр раёна. Там з'явіліся нямецкія салдаты і расквартараваліся па хатах. Коля Сушчэвіч расказваў пра гэта без якой бы там ні было ўзбуджанасці. Можна было падумаць, што ён бачыў што-небудзь цікавае і толькі, а не тое, што зноў зачапіла яго самыя патаемныя думкі.

— Немцаў многа. Ходзяць па мястэчку. Я з імі гаварыў. Адно слова наша, а другое нямецкае. Я два дні курыў іхнія папяросы. Я начаваў адну ноч у паліцэйскай

канцылярыі. Я ім сказаў, што гэта я шукаю, каб дзе жыць, бо не ведаю, дзе бацькі, і я адзін астаўся...

У гэтым месцы ён сціснуў вейкі воч і счырванеўся, але зноў пачаў спакайней гаварыць:

— Яны мне сказалі, гэтыя паліцаі, ісці куды начаваць, а я сказаў, што вельмі мне баліць жывот і галава і не ведаю, да каго ісці. Пасядзеў, прылёг на нейкі куфар з пляскатым векам і ляжаў. Мяне да раніцы не чапалі. А яны ўдвух усю ноч курылі і гаварылі, што людзей, мусіць, па шашы будуць гнаць. Я яшчэ і назаўтра з паўдня каля іх быў, а пасля вельмі есці захацеў і пайшоў папрасіў у адну хату. А там мяне ведаюць і пачалі распытваць, ці не ведаю я, дзе мой бацька. А я сказаў, што я сам яго шукаю. Яны на мяне паглядзелі і нічога не сказалі. Я ўбачыў, што яны нешта ведаюць пра майго бацьку, але казаць мне не хочуць. Я пачаў дапытвацца ў іх, а яны мне маўчаць. Я скончыў есці і пайшоў пад наш дом. Нехта падаставаў з яго вокны. Я зазірнуў усярэдзіну, дык там з канапкі абіўка здзёртая, а на канапцы, дзе я некалі спаў, нейкі шчанюк ляжыць сабе, схаваўшы морду ў лапы. Мне так нядобра стала, што я адразу пайшоў адтуль. Я выйшаў на шашу і ўбачыў, што там нямецкая танкетка ідзе і немцы з яе страляюць наабапал шашы. Гэта яны прачасаць хочуць кусты паўз дарогу. Дык я падумаў, што гэта яны шашу ачышчаюць, каб па ёй гнаць тых людзей. Я яшчэ вярнуўся ў раён і пайшоў прасіць у немцаў есці і закурыць. Адзін немец даў мне пяць белых сухароў і цыгару. Я пералічыў, колькі там на двары салдат, закурыў цыгару і разгаварыўся з адным немцам. Там дзве роты салдат стаяць, на тым тыдні іх прыгналі. У іх ёсць грузавікі і танкеткі, і гэта яны будуць ачышчаць ад партызан шашу і трымаць па шашы варту, каб дарога была свабодная ім. Тады я пайшоў пад шэсць хат. Дык туды матацыклісты прыязджалі і зноў паехалі. Я павячэраў у таго чалавека, што хата з сінімі акяніцамі. Ён мне сказаў пра бацьку, я не адчапіўся ад яго, пакуль ён не сказаў.

Тут Коля Сушчэвіч перадыхнуў і спыніўся. Гэта была другая навіна, якую ён сказаў толькі аднаму Антону Крамарэвічу і некалькі разоў прасіў яго маўчаць пра гэта перад усімі. Ён аж заікаўся, шпарка гаворачы, аж твар яго перасмыкваўся ад празмернай узбуджанасці:

— Мой бацька ў немцаў служыць.

— А можа гэта няпраўда,— перарваў на паўслове Колю Крамарэвіч, з гэтага моманту чуючы, як пачынае

нараджацца ў яго дзіўная думка: гэта была думка ад задаваления і ад пачуцця зларадства. Аляксандр Сушчэвіч пайшоў на службу да немцаў! Гітлераўцы павесілі яго жонку, у яго кватэры на канапе спіць шчанюк валачашчы, а хлопец яго мучыцца ў лесе пад кустамі. А ён немцам служыць! Той самы Сушчэвіч, што некалі быў вельмі востры на слова і на справу! Але не гэта ўсё было самае важнае, з чаго Антон Крамарэвіч быў усе тыя дні ў неспакойнай узбуджанасці. Прычына ўзбуджанасці была ў вялікай крыўдзе: у самы цяжкі момант свайго жыцця, калі ён пакідаў на жончыны рукі нясконочаную хату, ён жа добра ведаў, што Аляксандр Сушчэвіч дурань, хвалько і самы большы тут прайдзісвет. Але толькі цяпер, праз колькі год, ён скінуў з сябе тое, у што быў адзеты. Якая вялікая крыўда душыла Антона Крамарэвіча! Ён ужо не слухаў, што і як дагаварваў да канца Коля. Атрутная думка тачыла яго. «Каб не Аляксандр Сушчэвіч, мой дом даўно ўжо быў бы гатовы! На свеце адным домам было б больш. Я ставіў дом. А ён нічога не зрабіў добрага. Ён адно не даў мне давесці да канца будоўлю... Але хто жыў бы цяпер у тым доме? Няма ўжо іх, тых, дзеля каго будаваўся дом. Божа мой, божа, няма іх!»

Ён аж выгукнуў гэтыя словы. Коля паглядзеў на яго і пакінуў расказваць аб сваёй разведцы. Позіркі іх спаткаліся.

— А ў маю хату ты там заходзіў? — запытаў Крамарэвіч, прагнучы душой, каб так было, што Коля заходзіў у хату і сказаў яму, што там робіцца.

— Заходзіў,— адказаў Коля.— Я там адну ноч пераспаў на печы.

— Там жа холадна?

— Холадна.

— А певень?

— Сядзеў на той самай жэрдцы.

— І ніхто туды не прыходзіў і не хадзіў паблізу?

— Не. Ціха было.

— А дзверы ты не забыўся дротам закруціць?

— Закруціў як мае быць.

— Ну добра. Дык цяпер, мусіць, на шашу трэба будзе ісці?

Коля пацiснуў плячыма. Ён рабіў, што да яго належала. А ўсё іншае — на гэта ёсць іншыя людзі.

Праз дзён два прыйшла змена ў жыцці ўсяго атрада, і Крамарэвіч ахрысціўся на вечнае развітанне са сваёю

адзінотаю. Коля Сушчэвіч яшчэ раз схадзіў у разведку і сказаў, што на шашы пачаўся небывалы раней рух. Ездзяць машыны з аўтаматчыкамі, матацыклісты, танкеткі і легкавікі. Камандзір здагадаўся, што гэта падобна на нямецкую псіхічную атаку: многа руху і грукату, каб праціўнік думаў, што ідзе вялікая сіла. Гэтак і тут.

На трэцюю ноч атрад зняўся з месца і выйшаў да світання на шашу. На ранейшым месцы асталіся толькі двое, і адзін з гэтых двух быў Коля Сушчэвіч. Камандзір атрада апошнімі днямі пачаў думаць, што гэта не так сабе незнаёмыя людзі пачалі з'яўляцца ў гэтым месцы. Гэта маглі быць нямецкія выследчыкі, якія вывіжоўвалі партызанскія сляды. Можа яны напалі на след атрада? Калі гэта так, то пасля аперацыі на шашы не трэба варочацца на гэтае месца. Дык трэба праверыць, ці ў гэтыя дні будуць падыходзіць туды незнаёмцы. Дзеля гэтага ў лесе асталіся Коля Сушчэвіч і добра вядомы яму з самых малых дзён тамашні чалавек, які апошнія перад вайной два гады быў садаводам і пчаляром у блізкім да раённага цэнтра саўгасе і часта бываў у доме Сушчэвічаў. Яны ўдвух самі з сабою памеркаваліся заняць месцы далёка адзін ад аднаго, каб шырэй абсочваць мясцовасць. Коля ўвесь першы дзень прасядзеў на прыдарожнай таполі, і яму добра відно было на шырокую разлегласць. І ўсе падыходы да лесу былі як на далоні. Нават добра заўважаўся дробны кусток шыпшынніка, ужо без лісця і прыламаны калёсамі. За дзень Коля не ўбачыў аніводнага чалавека. Было так ціха і пуста, быццам тут ніколі не лілася чалавечая кроў і быццам бы тут не тлелі ў зямлі прыблудныя ў гэты куток фашысты і іхнія паліцаі. Змрокам дня Коля злез з дрэва і пайшоў на лагернае месца ў лес, так, як яны і дамовіліся з садаводам. Той ужо быў там і нецярпліва чакаў Колю. Здавалася, што ён нейкі ўзбуджаны.

Ён узяў Колю за плечы і сказаў:

— Ну, сынку, ты ўсё тужыш па бацьку і шукаеш яго. Дык будзь спакоен, твой бацька жыў і здароў.

Коля ўздрыгануўся і, апанаваны вялікай трывогай, сцішыўся.

— Я сёння апоўдні твайго бацьку бачыў. І так мне хацелася з ім пагаварыць, але не ўдалося. Ён ішоў праз лес, я яго бачыў здалёку і пазнаў. Я крычаў, а ён не пачуў, вецер дзьмуў ад яго. Так што твой бацька жывы і здаровы. Цяпер ужо, калі так, ты з ім можаш скора і спаткацца.

Гэты чалавек не ведаў, што ён не ўзвесяліў Колю, а ўвагнаў яго душу ў жах безнадзейнасці і трывогі. Удвух яны леглі на ноч у Колевым шалашыку. Садавод заснуў адразу і праспаў ноч, не павярнуўшыся. Гэта быў здаровы сон чалавека, які пражыў дзень як трэба і заўтра будзе жыць як трэба. Здаровы чалавек і спіць здорава.

Трэба думаць, што гэтага садавода ў маленстве не кранула за душу ніякае зло. І ён мог бы быць прыкладам усім: жыві так, як расце дрэва. Радуйся сонцу і ведай, што ў самую страшную павальніцу ідзе дождж і жывіць усё жывое.

Коля Сушчэвіч нават і вачэй не заплюшчыў у тую ноч. Скурчыўшыся, ён чакаў дня і з радасцю заўважыў, як світанне пачало цадзіцца ў шалаш праз усе шчыліны. Ён вылез на двор і ўбачыў: стаяў сапраўдны мароз. Дзе крыху дрэвы разыходзіліся ў паляну, там усё бялелася. І ў твар рэзала холадам. Блізка была зіма. Пачуццё вялікай няўтульнасці апанавала Колю Сушчэвіча. Ён хацеў аднаго: ісці туды, дзе ўсе, а не заставацца тут удвух. І яшчэ: ён гарнуўся да Антона Крамарэвіча, яму хацелася быць з ім. З вялікай нецярплівасцю ён перачакаў тут некалькі дзён, пакуль не стала і яму і садаводу ясна, што падазроныя людзі і сапраўды такі гэтае месца агледзелі і старанна абсочваюць яго.

Нават нейкія ўдвух прыходзілі на месца самога лагера. Сказалі, што скрываюцца ад немцаў, пасядзелі, пагаварылі і пайшлі. Усё было выразна. Коля з садаводам рушылі ў дарогу. Ідучы скрозь паўз шашу, яны дайшлі да вялікіх забалочаных паплавоў. Тут была ўжо тэрыторыя суседняга раёна. Балота было замерзлае. Рыжая асака тырчала на ім пукамі паміж куп'я і кустоў. Яны наткнуліся на свайго чалавека. Ён стаяў пад адкосам і акідаў вачыма дарогу. Увесь атрад быў тут. Па шашы засада была ў трох месцах. Коля Сушчэвіч знайшоў Крамарэвіча і астаўся пры ім. Толькі на восьмы дзень людзі ўбачылі вялікі натоўп людзей на шашы. Тут былі прыдарожныя дубы. Як зялёныя скалы, яны ўзвышаліся над шырокай мясцовасцю. Ніводнага з гэтых магутных дрэў не магла б узяць ніякая піла, такія яны былі тоўстыя. Кожны з гэтых дубоў меў не адну сотню гадоў. Вялікі натоўп людзей паволі ішоў дарогай. Людзей было некалькі сот, і напэўна больш за тысячу. Больш як палова ўсіх тут было жанчын. А рэшта былі старыя і нават не старыя мужчыны, падросткі і дзеці. Зусім малых дзяцей жанчыны неслі на руках. Трэ-

ба было бачыць твары гэтых жанчын, матак і сёстраў. Але найбольш маглі ўразіць чулую душу дзяўчынкі самі яшчэ падросткі. Убачыўшы нядаўна смерць сваіх бацькоў, яны неслі на руках сваіх малых братоў і сёстраў, якія некалі нават і памятаць не будуць, што іх жыццё пачыналася ў час, калі чалавецтва найбольш ганарылася сваёй цывілізацыяй і найбольш сыходзіла крывёй і енчыла ў пакутах з таго, што ясны розум яго занядбаў тое вялікае, што магло б быць названа сэнсам светабудовы,— гэта чалавечае сумленне. Не памагла цывілізацыя.

Чалавечыя твары ў гэтым натоўпе былі шэрыя, учарнелыя і прыгнечаныя. Усе ішлі цесна адзін пры адным. Ужо не было тут нікога такога, хто не пераступіў бы яшчэ мяжы паміж дбайнасцю аб сваім выглядзе і абыякавасцю да ўсяго, апроч адзінай думкі аб захаванні жыцця. Вялікае гора скідае з чалавека нават і некаторыя ўласцівасці яго натуры. У гэтым вялікім натоўпе асуджаных на пакуты і гібель былі ўжо і такія, што не спадзяваліся на ратунак. Відна была высокая і худая жанчына з завостраным тварам і паднятымі ўгару плячыма. Няйначай, што яна многа месяцаў адбыла ў якім-небудзь канцэнтрацыйным лагеры. Абхапіўшы яе рукамі за шыю і звесіўшы галаву цераз яе плячо, віселa ў яе на спіне зусім малая дзяўчынка з забінтаванай каляровымі лахманамі нагой. Жанчына ішла размашной паходкай. Ззаду яе падганяў натоўп. А натоўп падганялі канвойныя. Дзяўчынка гула сабе пад нос бясконца адну ноту. Здавалася, што жанчына спяшае, каб хутчэй мінуць тое месца, па якім яна ішла ў той момант, і толькі. Але не да мэты яна спяшала. Бесперапынны стан псіхікі ў напружаным прыгнечанні можа знішчыць у чалавеку імкненне. Блізка ад гэтай жанчыны ішоў нізкарослы чалавек з распушанымі рыжымі вусамі. Калі жанчына ішла роўна, нікуды не гледзячы і не маючы перад сабой куды глядзець, то гэты чалавек бесперапынна раз-поразу азіраўся на бакі і назад. Здавалася, што ён нешта хоча зараз убачыць. І ўсе ішлі цесным гуртам то панылыя, то рухавыя. Абзываліся дзеці, маўчалі дарослыя, шоргаўся аб дарогу стаптаны абутак, чуўся кашаль і часам голас канвойнага салдата ці паліцая. За ўсім натоўпам ішлі два грузавікі з аўтаматчыкамі і пешкам цягліся паліцаі, цэлая каманда. Грузавікі то спыняліся, каб прапусціць наперад пешы натоўп, то даганялі яго. Следам жа ішла машына лёгкая, крытая брызентам, і ў ёй сядзеў малады нямецкі

афіцэр, чысты і спрытны. З таго часу, калі ён з'явіўся ў гэтых мясцовасцях, ён больш, як калі раней, і вельмі многа ў апошнія тыдні думаў аб сваёй еўрапейскай цывілізаванасці. І ў гэты дзень ён перажываў вялікую прыкрасць ад таго, што прыйшлося яму, цывілізаванаму немцу, узначальваць такі азіяцкі спосаб перагонкі арыштаваных людзей. Калі трымацца законаў цывілізацыі, то іх трэба было б пасадзіць на грузавікі. Няважна, чаго ён з'явіўся сюды і што яны яго не запрашалі. Важна тое, якія формы надаць перагону іх з аднаго канцэнтрацыйнага лагера ў другі. Не ў тым сэнс, што ад імя і імем свайго фюрэра ён мучыць гэтых людзей на іх жа роднай зямлі і ў іх уласным доме. А сэнс у тым, каб рабіць усё гэта паводле законаў нямецкай цывілізацыі. А тут якраз не было грузавых машын, а яму хацелася як мага хутчэй здаць са сваіх рук арыштаваных, бо могуць быць уцёкі, а гэта пагражае яму зніжэннем пасады і пенсіі. Да таго ж ёсць загад вышэйшага начальства аб пераводзе арыштаваных. Ён не мог знайсці хоць якой уцехі ў думках, што ў гэты ж дзень будзе складзен і падпісан акт, што гэтулькі вось людзей памерла ў дарозе, а гэтулькі ўцякала і іх застрэлілі. (Хоць іх застрэлілі за тое, што яны ад сваёй змучанасці ў лагеры ўжо не маглі далей цягнуць ног і несці на сабе малых дзяцей.) Уцехі ў гэтага немца не было таму, што ён быў уражлівы і схільны бачыць перад сабой самае горшае. Дык вось і цяпер яму ўсё здавалася, што палавіна забраных людзей зараз пабяжыць і ўцячэ, і яшчэ (хіба не можа быць?) перадушыць яго салдат. Да таго ж — партызаны. Ад гэтай думкі ў яго пачынала ў грудзях ныць і смактаць. Нарэшце ён такі знайшоў сабе ўцеху ў думцы, што ён выконвае вялікую місію сярод гэтых людзей — місію нямецка-патрыятычную і цывілізатарска-еўрапейскую. Ён на заваяванай чужой зямлі і абкружан ворагамі. Нездарма вышэйшы за яго начальнік выразна быў сказаў:

— Тут многа хворых і немагутных. Ні да якой работы яны не здольны, і карысці ад іх мала. Гэта непатрэбны баласт. Але ён у дарозе можа пабегчы ўцякаць. Тады астаецца толькі адно: перастраляць іх усіх.

Толькі цяпер гэтыя словы ў поўным сваім сэнсе як мае быць дайшлі да свядомасці цывілізаванага немца. Божа, якое шчасце было б не ўзначальваць іх, а хутчэй ведаць, што яны не існуюць больш на свеце. На душы ў яго стала спакайней і лепш. «Вось зараз пачне канчацца дзень. Не можа быць, каб хто-небудзь з іх не паспрабаваў уцякаць».

Жыццярадаснасць пачала варочацца да яго. Благаслаўленая яго маладосць вымагала найчысцейшай радасці і задаволення сабой. І задаваленне прыйшло да яго. І яшчэ адна думка прыйшла да яго на падмогу: ён жа выконвае і яшчэ адну місію: неабходнасць вышэйшай расы ўладаць рэштаю свету. Ён паглыбіўся ў думкі так, што з-пад яго ўвагі пачало знікаць усё навакольнае. Настаў момант, калі ён загадаў спыніць машыну і выйшаў з яе. Паўз яго ішоў натоўп. Плылі людскія постаці, міналі яго, далей і далей. Яшчэ ён убачыў, як чорны жук поўз цераз дарогу, як птушка выпырхнула з травы; «ціха, дзіцятка, бо немец пачуе»,— пачуўся бадай што ў яго над вухам жаночы голас, бусел праплыў у старане за дарогай. Ён зрабіў тут жа на дарозе свой прыродны інтэрас, дзеля якога і вылез з машыны, і прыгнуўся, каб зноў сесці ў машыну. І сапраўды настаў момант. Усё ў яго вачах здрыганулася, у вушах яго ляснула і грунула. Ён пачуў крык многіх галасоў, адчуў пах дыму і пылу, дзікімі вачыма кінуў у дарогу і ўбачыў, як натоўп пачаў разбягацца з дарогі, і тут жа перад ім апынуўся чалавек з распушанымі вусамі і даў кулакамі яму ў твар. Ён упаў, чуючы крык, і святло яснага адвячорка змеркла ў яго вачах.

Гэта Коля Сушчэвіч ляснуў гранату пад машыну гэтага афіцэра. Дзве гранаты яму выдалі ў той жа дзень, калі ён прыйшоў сюды і апынуўся пры Антону Крамарэвічу, у якога таксама было дзве гранаты. Калі забраныя людзі пад канвоем салдат і паліцаяў з'явіліся на дарозе, Коля адчуў, як сэрца распірала яму грудзі. У яго была практыка: кожны раз у такіх выпадках у першы момант яму цяжка было дыхнуць на поўныя грудзі. І цяпер ён пачаў шукаць вачыма патрэбнага яму пункта. Яму добра відна была лёгкая машына, крытая зялёным брызентам. «Там павінен быць афіцэр, гэта няйначай»,— так думаў ён і сцішыўся. Ён адчуваў толькі адно: як паволі паўзе гэтая машына. «Каб яна была згарэла»,— каб трохі, дык выгукнуў быў ён. Людзі праплывалі паўз яго. І канваіры то з'яўляліся, то знікалі далей у дарозе. Ён нават і не прычакаў, каб машына даехала да яго. Ды і чакаць не было як: машына стала. З яе выйшаў афіцэр. Наўскасяк цераз адкос Коля шпурнуў гранату. Што там было далей, ён ужо не бачыў.

— Што ты зрабіў? — з горкім упікам крыкнуў яму блізкі голас.— Трэба было пад салдацкі грузавік! Унь аўтаматчыкі драла даюць.

Грузавікі з аўтаматчыкамі мітусіліся, стараючыся завярнуцца і даць ход назад. Тады пачаліся гранатныя ўзрывы адзін за адным. Гэтае месца шашы было ўзарвана, і ніякага ходу па шашы тут ужо быць не магло. Пашчапаныя ў трэскі грузавікі ляжалі мёртвым пластам разам з касцьмі, галовамі і плячыма, з адарванымі рукамі ў рэштках мундзірнага нямецкага сукна. Ніводнага чалавека з таго натоўпу ўжо на шашы не было. Чалавек з распушанымі вусамі стаяў за адкосам на паплаўцы, узбуджана азіраўся, і вочы яго бліскалі. Ён усё гаварыў разпоразу:

— А браткі мае, от жа ёмка, але ж і далі. От жа ж! — І раптам знік у паплаўным хмызняку.

Чакалі гэтага моманту восем сутак у засадзе ля шашы, а самая аперацыя закончылася праз некалькі хвілін. Коля Сушчэвіч і Антон Крамарэвіч выйшлі на шашу. Нямецкі афіцэр ляжаў нежывы. У гэтым месцы на шашы была толькі адна яма, па той бок машыны, якая бадай што цэлая стаяла над афіцэрам. Колева граната пераляцела паўз машыну па той бок яе і ўпала ў старане ад яе: Коля не разлічыў размаху сваёй рукі. Вельмі можа быць, што афіцэр сканаў, упаўшы патыліцаю аб каменную дарогу. Коля аглядаў яго з усіх бакоў. У Антона Крамарэвіча пачаліся першыя адзнакі шчасця помстай ачышчаць сваю душу ад смутку і цяжару. Гэтае пачуццё ў хуткім часе стала яму вельмі знаёмым. Калі праз доўгі час ён успамінаў гэты момант, то выразна думаў, што адгэтуль і пачалося поўнае знікненне яго духоўнай прыгнечанасці. Ён пакінуў закідаць думкі назад і забягаць імі лішне далёка. Ён ужо жыў тым, чым жыў кожны дзень. Многа людзей з выратаванага натоўпу асталося пры атрадзе.

Якраз у тыя дні пачаліся сталыя халады і нападаў снег. Атрад вярнуўся ў ранейшыя свае мясціны, але не ў лес, а заняў тыя шэсць хат пры лесе. У няскончаным Крамарэвічавым доме паклалі падлогу, паставілі печы, пашклілі вокны, і неўзабаве над дахам гэтага дома пачаў віцца дым з коміна. Антон Крамарэвіч аднак жа астаўся ў старой хаце і з ім Коля Сушчэвіч. Сэрцу Антона Крамарэвіча нічога не гаварылі сцены новага дома.

У тыя дні, пасля справы на шашы, ніводнага немца не асталося ў раённым цэнтры, і гэты пасёлак заняў другі атрад, які ў часе яшчэ ляснога жыцця суседзіў з цяперашнім шасціхатнім атрадам. Пачалася зіма як мае быць.

Па шашы цяпер зусім не ездзілі немцы. І па ўсёй тут вялікай акрузе зусім не з'яўляліся. Партызаны ўладалі тут усім на вялікую разлегласць.

Пераход на новае месца, новыя справы ў атрадзе, новыя ўражанні самога Колі Сушчэвіча і шпаркая хада часу ўзялі на сябе ўсю ўвагу гэтага ўражлівага хлапчука. І ён цяпер ужо не мучыўся думкамі аб бацьку. Быццам бы ён уведаў тую праўду, што яшчэ не тое што гады, а дзесяткі год будуць турбаваць яго ўсялякія думкі пра бацьку, а цяпер трэба рабіць самае важнае: трымацца за штодзённыя чалавечыя справы і абавязкі, у якіх і сэнс, і радасць. Ён за гэты час і пажвавеў, і папрутчэў.

Але сам Аляксандр Сушчэвіч якраз у гэты час больш, як калі раней, думаў пра Колю, і можа нават думкі пра сына былі цяпер адзіным апірышчам яго душы, у гэты злы і брыдкі час яго жыцця.

Можна пэўна сказаць: яго згубіў той вялікі разрыў, што быў у яго паміж розумам і дзейнасцю, якую ён выбраў сабе, і не абы-як, а на ўсё жыццё. Ён лез у кіраўнікі. І ў гэтым было няшчасце не так таго раёна, дзе ён быў даволі-такі паважнай асобай, як яго самога. Кіраўнічага таленту ў яго можа хапіла б на тое, каб сядзець у возе, трымацца за лейцы і скіроўваць каня то ўправа, то ўлева. Ён і не падумаў ніколі, што навакол яго людзі. Яму здавалася, што ён нечым кіруе і нешта арганізоўвае, а было так, што людзі бачылі яго і хтосьці нават сказаў быў раз:

— Каб замест яго паклаў у яго крэсла палена, то тое самае было б.

Але няхай сабе яго і абсмейвалі. Гэта яшчэ паўбяды. Поўная бяда была з таго, што яго пачыналі ненавідзець. Антон жа Крамарэвіч не так сабе кінуў сям'ю і зноў выехаў у свет шукаць спосабу жыць. Выязджаючы, ён раструбіў усім, што гэта праз Сушчэвіча ён разлучаецца з сям'ёй. Гэтаму Крамарэвічу і ў галаву не прыйшло, што Сушчэвіч можа тут і сам жахнуўся б, каб яму хто сказаў, што ён і не кіраўнік, і не работнік, а самы сапраўдны злачынец перад Савецкай дзяржавай. Але ён не толькі гэтага не ведаў і не адчуваў, а думаў, што ён вельмі важны чалавек у сацыялізме. Ён вельмі быў пакрыўджан тым, што не быў узнагароджан ордэнам. Я нядаўна чуў, як адзін работнік так суцяшаў сябе: «Яшчэ рана думаць, што ўсё скончана. Яшчэ не ўсе загадчыкі аддзелаў атрымалі ордэны». Як быццам бы ордэн павінен давацца за загадванне аддзелам, а не за працу і заслугі перад дзяржавай. Аляк-

сандр Сушчэвіч насіў у сабе крыўду і пакрысе варушыўся. Можа б Антон Крамарэвіч і вярнууся б хутка дадому, і скончыў бы, як сам хацеў, сваю новую хату, але да яго даходзілі чуткі пра некаторыя справы каля Аляксандра Сушчэвіча, і ён думаў: «Пачакаю яшчэ крыху, няхай там аціхне».

У тым раёне быў памылкова раскулачан адзін чалавек, які не быў кулаком. Недагляд гэта быў ці якое-небудзь спагнанне злосці? А пасля аднаго чалавека выкінулі з калгаса за тое, што ён сказаў быў раз: «Якая ж гэта савецкая ўлада, калі тут чалавека раскулачваюць, а не кулака?» Каб на добры розум, дык гэтага чалавека трэба было б падзякаваць і пахваліць за добрую і справядлівую думку, а Сушчэвіч прышыў яму абвінавачанне, што ён падрывае аўтарытэт прадстаўнікоў улады. Ох, гэты «аўтарытэт», там, дзе яго няма! Колькі разоў мне даводзілася выслухваць навучанні, як працаваць і як жыць, ад людзей, якія самі не ведаюць, як трэба працаваць і як трэба нам усім жыць.

Была і яшчэ хіба ў Аляксандра Сушчэвіча. Ён сілаю-гвалтам укараняў у людское жыццё тое, што было ўласціва яму самому. Вядома, не кожны мог прыняць гэта як непарушную праўду. Да таго ж, сярод гэтых людзей знаходзіліся і такія, што галоў на пяць былі разумнейшыя нават за самога Аляксандра Сушчэвіча. Не прымаючы сушчэвічаўскіх нормаў і спосабаў, а робячы інакш, яны былі пад падазронасцю ў яго. Здаралася, што праз колькі год, абсвяжыўшыся якім-небудзь свежым ветрам, Сушчэвіч даходзіў да новых думак і ў захапленні сам ад сябе тлумачыў усім новыя дасягненні сваёй галавы. Яму гэта была навіна, а многія ўвесь свой век жылі гэтымі думкамі і спосабамі. Дык некаторыя з яго пасміхаліся, а некаторыя з пэўнага часу ўзненавідзелі. Вялікае няшчасце бывае тады, калі чалавек з мандатам на права навучаць іншых пачынае думаць, што навокал яго ўсе бараны, якія нічога самі не ведаюць і не маюць сваіх мазгоў. Вельмі часта з Сушчэвічам выходзіла тое ж самае. Але ўсё гэта была драбяза пакуль што. Навокал Аляксандра Сушчэвіча жыццё ішло сабе. Расло добра на полі, спела ўвосень садавіна, людзі багацелі сабе і разжываліся, дзяўчаты ішлі замуж, гадаваліся дзеці, улетку было цёпла, а ўзімку холадна. Але тут здарылася, што той раскулачаны пачаў дамагацца свайго права. Чалавек ён быў прабітны і рухавы. Ён ездзіў кудысьці да вышэйшых кіраўнічых сфер, браў з сабой

сведак і цэлы шмут усялякіх даведак і вярнуўся з высокай рэзалюцыяй на сваёй заяве аб тым, што яму павінна быць аддадзена ўсё, што ў яго ўзялі ў часе раскулачвання. Тым жа часам паперка аб гэтым пайшла ў раён. Хоць Аляксандр Сушчэвіч і не быў які-небудзь самы вышэйшы ў раёне кіраўнічы, аднак жа ён вельмі заеўся. Вядома, кожны мае свой гонар. І бяды ніякай тут няма. А там яна, злая і горкая, дзе на шалькі з аднаго боку кладзецца начальніцкі гонар, а з другога жыццё чалавека. У Сушчэвіча з тым раскулачаным была даволі-такі бурная размова. Абодва яны ненавідзелі адзін другога. Той забраў усю сваю адабраную маёмасць і падаў на Сушчэвіча заяву, што той падрывае аўтарытэт савецкай улады тым, што раскулачвае не кулакоў. Сушчэвіч кідаўся ўсюды, і справа нейк абышлася ціха. Аднак жа нянавісці яго да таго чалавека ўжо не было меры. Можна было падумаць, што ён узяў за мэту свайго жыцця згубіць гэтага чалавека. Ён пачаў да яго капацца. Тут мела месца не толькі нянавісць, але і страх, што той даможацца свайго і ссадзіць яго з пасады. Дык пакуль той дамогся свайго, то Сушчэвіч хутчэй дапаў да сваёй душэўнай лагоды: ён такі сагнаў чалавека з жывога месца. На яго было ўзвернена гэтулькі ўсялякай віны, што той аж сам уздрыгануўся. Ён кінуўся, каб дзе дзецца з Сушчэвічавых вачэй. Казалі, што ён, сцураўшыся і здабытай маёмасці, падаўся з роднага месца на старану і астаўся за рабочага па тарфяных распрацоўках. Нешта яму там не спадабалася, ён перайшоў на іншае месца і на іншую работу, але і там доўга не ўбыў. Так ён і бадзяўся месца на месца аж да самай вайны. У самыя першыя дні вайны яго ўжо бачылі дома. Ён пастарэў і загадаваў вусы, густыя і распушаныя. Трэба думаць, што ён калі і не зіхацеў з радасці, што ідуць немцы, то і не лішне плакаў ад гэтага. У кожным разе, ён, калі пачуў, што ў суседнім з гэтым раёне раённыя кіраўнікі арганізавалі партызанскі атрад і скрыліся ў лясы, сказаў:

— Смеху варта. Яны хочуць даўбешкаю сагнуць гармату.

У апошні дзень перад прыходам немцаў ён ужо смела хадзіў сабе па мястэчку і нават з нейкай душэўнай прыўзнятасці, як сам пасля казаў, «гакнуў з суседам паўлітра». Пасля яны з суседам выйшлі, п'янаватыя, на гасцінец і ўбачылі, што Аляксандр Сушчэвіч імчыцца ў сваёй легкавой машыне як з пажару. Удвух яны сталі пасярод дарогі, паднялі рукі ўгару і запынілі машыну, і ў вочы ім

кінулася, што Сушчэвіч ехаў з чамаданамі, клункамі і нават з патэфонам.

— А-а-а,— зацягнулі яны ў адзін голас,— куды ж гэта цябе нячыстая сіла гоніць? Чаму ж гэта ты раней быў такі смелы?!

— Калі са мною ваяваў...— дадаў вусаты.

— Гэта ж чужынец ідзе, а не хто іншы, яго ж біць трэба, а не ўцякаць ад яго.

— На каго ж ты нас усіх пакінуў, ты ж, калі ўсё добра на свеце было, паказваў перад намі сваю моц.

— А жонку і сына чаму ты не забраў з сабою?

— Я не ўцякаю, я еду выконваць свае абавязкі,— адказаў збянтэжаны Сушчэвіч.— Дрэнны той чалавек, які ў рашучы момант жонку ставіць вышэй рэспублікі. Сыдзі з дарогі!

Невядома, ці меў намер Сушчэвіч яшчэ вярнуцца па жонку і сына, ці меў што іншае ў галаве, але ён раптам пазнаў, што вусаты перад яго машынай — гэта той самы, што быў раней бязвусы. Звыклая да схематычнага і дагматычнага думання, яго галава адразу нарысавала, ці, праўдзівей сказаць, узяла гатовую схему: «Гэта ж той самы. Ён стаў ненавіснікам савецкай улады. Цяпер ён рад, што прыходзіць фашызм!»

Сам спалохаўшыся, ён выхапіў наган, стрэліў у паветра і закрычаў, каб тыя не стаялі на дарозе. А тыя кінуліся на яго, сцяглі яго з машыны і параілі збянтэжанаму шафёру ехаць, куды ён сабе хоча. Аляксандр Сушчэвіч пайшоў у дарогу, а вусаты насмешліва гукнуў яму наўздагон:

— Ідзі ў суседні раён, да партызанскіх атрадаў прыставай!

Назаўтра ўсю гэтую мясцовасць занялі немцы. Сушчэвіч не ведаў, што яму рабіць: вярнуцца дадому ён баяўся. Выходзіць на ўсход за фронт або тут брацца за што-небудзь рашучае ён таксама баяўся. Да таго ж ён думаў, што, калі ён як бы без следу згіне, немцы не зачэпяць яго сям'і. І спачатку ён паспрабаваў туляцца, а пасля як-небудзь ціхом прыйсці дадому. Яго галава меркавала так, што раз ён быў у раёне даволі знаным чалавекам, то немцам толькі і клопату, каб злавіць яго. Праўда, калі ўжо тут з'явіўся нямецкі камендант, а ў суседнім раёне партызаны даволі ўжо даліся немцам у знак, знайшоўся нехта такі, што падаткнуў данос, што гэта нібыта Сушчэвіч арудуе ў суседнім раёне і яго жонка ведае пра гэта і мае ад яго весткі.

Вядома, даносчык! Сапраўдны даносчык ніколі не пакажа праўды, бо ён яе і не нюхае ніколі. Няхай гэта ведаюць тыя, хто ўмее думаць, што на даносах льга ўгрунтоўваць грамадства. Даносчыкі родзяцца на свет там, дзе знікае вера ў чалавека. Трэба ведаць, што без веры ў чалавека не можа трымацца не толькі сям'я або сяброўства двух, але і цэлая дзяржава. Як бы там ні было, але Сушчэвічыху немцы ўзялі на допыт, нічога ад яе не дамагліся і спешным парадкам павесілі няшчасную жанчыну. Сушчэвіч неўзабаве і дазнаўся пра гэта. Яго здушыў смутак аб Колю. Хлапчук астаўся адзін. Што будзе з ім і што будзе з самім Сушчэвічам? Тут яго галава зварыла так: «Не ўдалася Савецкая дзяржава, ёй прыйшоў канец. Цяпер трэба пачаць нанава жыць. Хоць як, але каб умасціцца ў жыццё». З такімі думкамі ён наважыўся выслужыцца перад немцамі. «Яны кажуць, што прыйшлі знішчыць бальшавізм. Як бы гэта, каб забылася навек тое, кім я быў да вайны праз гэтульки год? Каб забылася або загладзілася». Яго розуму хапіла на тое, каб паверыць, што злодзей і разбойнік маюць нейкае ідэалагічнае абгрунтаванне сваёй дзейнасці. Ні разу яго сумленне не ўзварушвала яго душы. Страх забіваў у ім усё жывое. На гэты час ён нават і пра Колю пакінуў успамінаць. Скончылася тым, што ён такі нарэшце пайшоў да каменданта і папрасіўся на службу. Ён і сам здзівіўся, што яго адразу на службу і ўзялі. Перад ім паставілі задачу: раскрыць камуністычную падпольную арганізацыю ў раёне. Не падумаўшы нават, што можа такой арганізацыі тут якраз і няма, ён кіўнуў галавой і развітаўся з камендантам за руку. Гестапны немец навучыў яго: калі ў яго няма ў самога ніякіх канцоў у руках, то трэба высачыць партызан і ад іх пачынаць віжаваць. Ідучы ад немцаў, ён быў як пад зямлёй: а можа ўпасці да ног перад партызанамі? Астацца з імі? З сваімі быць — гэта шчасце. Але ж там можа быць і той, з вусамі. Не, той служыць немцам. «Дык гэта яшчэ горш, бо я з ім тут магу спаткацца». Зноў страх апанаваў яго. Страх еў яго душу і пустошыў сэрца. І ён рынуўся віжаваць. Хадзіў, слухаў, сачыў. Так прыйшла восень і падышла блізка зіма. Яго ўсё трымалі на такой рабоце, а ён стараўся зрабіць, што яму казалі, каб пасля зашыцца ў кут, у зацішак і хоць так жыць. Ён пакінуў спаць начамі, і рысы яго твару пачалі перасмыквацца. Нічога яму, аднак, не ўдавалася. Скончылася восень, і на шашы адбылося вызваленне забраных людзей. Немцы пачалі выбірац-

ца з таго раёна. Ужо не страх, ужо жах уладаў Сушчэвічам. Горкай практыкай ён ужо дайшоў да той праўды, што немцы прыйшлі сюды дзеля таго, дзеля чаго яны сюды прыйшлі, а не дзеля таго, каб ён перад імі выслужыўся. Не ведаючы, у які бок схіліць галаву, ён прыняў апошні загад астацца ў гэтых месцах.

Марозлівым днём ён падышоў да шасці хат і ўбачыў з-за тоўстай хвоі: людзі габлююць дошкі, сядзяць на бярвенні, кураць сабе, устаўляюць вокны ў хату, а тут і той вусаты з сякерай стаіць. Вось ён дзе! Не служыць ён немцам. Але самае важнае, што тут убачыў Сушчэвіч, гэта тое, што ўсе кіраўнікі суседняга раёна і сакратар райкома гэтага раёна, чалавек, якога Сушчэвіч ведаў многа год, тут. І яны тут усе каля гэтай хаты. І Антон Крамарэвіч тут. Унь гаворыць нешта з вусатым. І многа тут людзей. Унь вартавы з аўтаматам стаіць.

Вялікае было шчасце Аляксандра Сушчэвіча, што нейкім выпадкам ён не ўбачыў тут свайго Колі. Смутак мог бы задушыць яго. Як утрапёны шаленствам, ён даў ходу з-за тоўстай хвоі і ўвечары таго дня ён сказаў таму, хто распараджаўся цяпер яго душой:

— Я высачыў партызан. На шэсць хат трэба кіравацца.

Каб гэта раней, то гэта мог бы быць доўгачаканы яго момант: першая ўдача за такі доўгі час. Цяпер жа выпусташаная душа яго не радавалася і не хвалявалася. Ён тупеў з кожным тыднем. Яму сказалі:

— Павядзеш туды глухімі сцежкамі карны атрад.

Ён не меў яшчэ дагэтуль ніколі такога ўтрапення. Ніякага апірышча душа яго ўжо не мела. І як за апошняе ён ухапіўся за Колю. Ён жа жыве недзе! Можа нават дзе тут блізка. Каб як выбіцца з гэтай пасткі, дзе прастарней дыхаць, дзе вальней, дзе стаў бы сам сабою, ды каб Колю знайсці і жыць з ім і дзеля яго.

Гэтая думка была пакутная, бо не было веры ў яе. Ён нават быў упэўнен, што ніколі гэтага не будзе.

Лепш бы не жыць такому чалавеку на свеце.

Праз дзён дзесяць ён ішоў лесам без сцежкі і без жадання хутчэй дайсці туды, куды ён ішоў. Дзень быў змрочны. Снегавая хмара вісела над лесам. Было вельмі ціха. Ён чуў, як за ім шастаюць па зямлі крокі немцаў і паліцаяў. Зямля была мёрзлая і прыцярушаная снегам. Гук ног аб яе быў востры і калючы.

Далейшыя справы таго дня пайшлі вельмі шпарка,

адна за адной. Вартавыя паведамілі, што ў лясы навокал шасці хат прасочваюцца адзін за адным нейкія людзі. Іх было даволі-такі нямала. Як пасля выявілася, гэта былі пераадзетыя паліцэйскія. Аднаго з іх злавілі і прывялі ў старую Крамарэвічаву хату, дзе за сталом сядзеў камандзір атрада, а прыпёршыся плячом да печы, стаяў Коля і курыў. На лаве сядзелі людзі з аўтаматамі і вінтоўкамі. З вінтоўкай тут быў і Антон Крамарэвіч. Пераадзетага паліцая ўзялі на допыт. Пра сябе ён так расказаў: у першыя дні вайны яму трэба было мабілізавацца ў армію і трэба было шукаць ваенкамата, які эвакуіраваўся ў тыя ж дні. Ён вярнуўся дадому і астаўся там. Немцы прыйшлі неўзабаве. Яму трэба было з'явіцца да каменданта. Камендант сказаў яму:

— Дык ты не захацеў ісці ў сваю армію? Значыцца, ты быў супроць дзяржаўнай улады? Дык калі не пойдзеш зараз служыць у паліцыю, то адразу расстраляю.

І ён стаў паліцаем.

Пра агульную справу ён так сказаў:

— Пасля таго, калі партызаны ўкараніліся ва ўсім гэтым раёне і, самае важнае, загарадзілі шашу, па якой немцы не мелі цяпер праезду, нямецкае камандаванне дайшло да свае патрэбы выцесніць адсюль партызан. На гэта ўжо ўзяты ўсе паліцэйскія, тутэйшыя гарнізоны, і яшчэ прыйшоў атрад эсэсаўцаў. Немцы ведаюць, дзе стаяць партызаны. Не ведалі толькі яны, што ў шасці хатах стаіць атрад. Але цяпер і пра гэта ведаюць. Паліцаі, што адсюль родам, або так каторыя службоўцы пры немцах і ведаюць тут усе хады і выхады, а найбольш тыя, што высачылі партызан, па ўсім раёне павялі сёння нямецкія атрады ім вядомымі дарогамі на партызан. Гэтак і ў шэсць хат кіруецца нямецкі атрад, зборны, з паліцаяў і немцаў. Найбольш усе ўзброены аўтаматамі, ёсць і кулямёты. А то яшчэ і так: дзе-нідзе паліцаі па адным збіраюцца ў лесе і там на месцы гуртуюцца і жарнуць на партызан, як пачуюць сігнал.

Коля Сушчэвіч памчаўся ў суседні атрад, кіламетраў за восем, каб перапказаць усё, што расказаў гэты паліцэйскі. «Можа ўсе атрады гэта ўжо ведаюць, але няхай поглаcка дойдзе ўсюды».

На пачатку зімы дзень вельмі кароткі. Коля не паспеў завідна вярнуцца. У старой хаце было цёмна і горача. Печ была добра напалена. Усе спалі, хто на лаве, хто на прыстроеных паўз сцяну нарах, а хто проста на саломе,

пасланай на зямлі пасярод хаты. Коля палез на печ, на сваё звыклае месца. Там спала некалькі чалавек. Коля звыклым інстынктам пазнаў, каторы з іх Крамарэвіч, і лёг пры ім, плечы ў плечы. Якая доўгая ноч на пачатку зімы! Коля спаў толькі спачатку, як лёг. А пасля ўжо, як прачнуўся пад канец ночы, да святла нават і не задрамаў. Раптам стукнула ў грудзі і вушы вялікае ўзбуджанне. Колькі такіх начай і дзён ужо было! Яны канчалі тое, што было да іх, і пачыналі новае. Гэтак і цяпер. Заўтра пачнецца можа грозная і цяжкая пара. Тут ужо недзе блізка ходзяць яны, жорсткія, тыя, што павесілі матку. Яны панавалакаліся, як плойма, на пакуту людзям. Можа ўжо многія, што спяць тут у гэтай хаце, дажываюць апошнія свае гадзіны. Хто з іх заўтра будзе ўжо нежывы, а хто ўзнясе да ўсяго свету сваю вялікую радасць, што жыве і сваімі рукамі зрабіў смерць не аднаму прышламу гаду. Гэтая радасць будзе вялікая, аб сваім жыцці і аб гадаўскай смерці! Божа мілы! Каб у гэтыя хвіліны знайсці роднага бацьку! Ён жа жывы! Можа ён і тут дзе, блізка! Блізка быў дзень, і Колева душа была на вялікім уздыме.

Світала. Коля звесіўся з печы і глядзеў на хату. Партызан з распушанымі вусамі, лежачы на лаве, курыў папяросу. Белы певень стаяў пад сталом, выцягнуў шыю і заспяваў. Ён чуў дзень. Каля людзей ён адкарміўся і абсмялеў. Коля саскочыў з печы на зямлю і пачаў адзявацца. Шыбы ў вокнах былі чыстыя, і прымарожаныя сняжынкі садзіліся на іх і ападалі. Певень спяваў раз-поразу, і людзі пачалі ўставаць. Антон Крамарэвіч апрануўся ў кароткі кажушок і пайшоў станавіцца на дзённую варту. Вусаты дакурыў папяросу, залажыў рукі пад галаву і сказаў да Колі:

— А ты чаго, хлопча, устаеш так рана? Ты яшчэ стаіш напроці свайго веку, дык прывучвайся спаць і ў вадзе, і ў агні. Калі ты будзеш мець такую натуру, што здолееш заснуць за тры гадзіны да смерці, дык і ніякае смерці тады не будзе. Спакоем і халоднаю развагаю льга горы з месца зрушыць. Хадзі сюды. Садзіся пры мне, пагаворым.

Гэты вусаты чалавек апошнімі часамі ўсё больш зблізіжаўся з Колем. Хоць і ўсе так. Лёс вусатага чалавека так склаўся: пасля таго як устанавілася ў раёне нямецкая ўлада, яго паклікалі ў паліцэйскую ўправу і сказалі яму: «Ты цярпеў ад савецкай улады. Ідзі служыць у паліцыю». Ён адказаў: «Я цярпеў ад дурнога Сушчэвіча. Дазволіце мне ісці дадому? Я хачу жыць ціха». Дадому яму ісці

дазволілі, але ўвечары забралі, і ён апынуўся ў канцэнтрацыйным лагеры і быў там, аж пакуль не пагналі яго разам з усімі па шашы. Сам то ён не бачыў, але чуў і ведаў ад Антона Крамарэвіча, што гэта Коля першы кінуў гранату, пасля чаго ён кулакамі палажыў навек нямецкага афіцэра і пабег з шашы. У яго нарадзілася і вырастала з кожным днём вялікае замілаванне да Колі Сушчэвіча, а пасля пачала з'яўляцца як бы рэўнасць аб Колю да Антона Крамарэвіча, з якім Коля быў неразлучны.

— Развіднела, а нічога не чуваць,— сказаў Коля, сеўшы на край лавы ля вусатага.— Можа паліцай наманіў, і ўсё так абыдзецца?

— Не абыдзецца,— сказаў вусаты.— Калі сёння будзе ціха, дык заўтра будзе грукатна. Як ні круці, а з немцам біцца прыйдзецца. Не на тое ён навалокся сюды, каб яму ў зубы глядзець. Ты, сынку, прыхоўвайся, калі што якое. Не вытыкайся без патрэбы. Шануйся. У сталых гадах прыйдзецца з гадаўём зноў біцца.

— Хіба зноў тады вайна будзе?

— А ты думаеш, так адразу гады на свеце звядуцца? На твой век яшчэ хопіць.

Ён, гэты вусаты, тым і быў непадобен да Антона Крамарэвіча, што мог і любіў разважаць, хоць бы нават і сам з сабою, калі не было з кім. Ён любіў Колю, як бацька любіць сына. Крамарэвіч жа імкнуўся да Колі як да нейкага неабходнага апірышча сваёй душы.

Марна спадзяваўся Коля, што абыдзецца ціпынёй той дзень. У познюю раніцу немцы пайшлі на гэты лес, але паткнуліся на вялікую засаду. Так што бой пачаўся не ў самым лесе, а за паплаўнымі хмызнякамі. Ад шасці хат гэта было кіламетраў за шэсць. У старане, дзесьці ўбаку, таксама чуўся бой. Там нават білі гарматы. Відаць, немец пачаў не жартам. Апоўдні самалёты страшылі партызан тым, што скінулі над лесам некалькі бомбаў. Але ўсё гэта было звыклае і неўзабаве мінулася. Самае важнае пачалося надвечар. Як пасля выявілася, да гэтага часу ў пяці месцах таго раёна партызаны разбілі ўшчэнт немцаў і паліцаяў. У двух жа месцах партызаны адступілі да гэтага «шасціхатняга» лесу. Так што тыя два атрады і «шасціхатні» сышліся і стаялі разам. Яны займалі пазіцыю доўгім шнурам на ўзлессі. Немцаў перад імі было многа. Кулямёты ўвесь час білі па гэтым узлессі. Немцы здорава націскалі. Партызаны адыходзілі ў глыбіню лесу. Пасля ўсе казалі — і гэта, бадай што, магло быць праўдай,— што

такі, наканаваны здаровай думкай ці выпадковы, манеўр згубіў немцаў і праваліў усе іх намеры. Шашу ім ачысціць так і не ўдалося.

У лесе пайшлі рукапашныя схваткі. Усе выбіліся з франтавага шнура і пабіліся на групы па некалькі чалавек. Так само сабою зрабілася. Выглядалі адны адных, расстрэльвалі, беглі на штыкі, біліся з крыкам «ура» і з лаянкаю. Вечар пачынаў агортаць першым змрокам зямлю. І ўжо зусім чорным стаў сухі верас на белым засціле мёрзлага снегу, якога вецер не паспеў яшчэ сагнаць у лагчыны. Па ўсім лесе ішла страляніна. Былі адзіночныя стрэлі, і іх глушылі аўтаматы і кулямёты. Божа! Як бярог увесь дзень Колю Антон Крамарэвіч! Ён усё гнаў яго лажыцца дзе пад выварат і чакаць. Коля лажыўся і прыпадаў да зямлі. Але ж гэта было б добра, каб усё стаяла на месцы. А то за дзень ім давялося некалькі разоў абшнарыць увесь лес з канца ў канец. Яны нарэшце ўдвух толькі ў рэдкім лесе і асталіся. Настаў момант цішыні. Раптам усё сціхла. Ці гэта і тыя і гэтыя паляглі, ці, гонячы адны адных, зайшлі далёка, ці гэта яны ўдвух адбіліся ад усіх і выйшлі з бою? Ці ўжо больш немцаў не хапіла, і бой сціх? Праўда ж, ляжаць два гітлераўцы перад імі, чэравам угару.

Коля вылез з-пад выварата і стаў пры хвоі. Твар яго быў чырвоны, і адзежа ў зямлі. Крамарэвіч сядзеў на зямлі і прыслухоўваўся. У Колі на рэмені віселі гранаты. Крамарэвіч быў з аўтаматычнай вінтоўкай. У старане зноў загрукала і заляскала. Блізка. Нават чутно, як закрычалі.

— Рус, здавайся! — чутно было.

— Сука берлінская! — адказалі. І зноў трэск і грукат, і зноў: «Рус!» І зноў: «Нямецкая сука!»

— Коля, падай! — сказаў Крамарэвіч.

Коля ўпаў на зямлю і пачуў, што ідуць. Паволі, ціха, каб без трэску. Асцярожна. І Крамарэвіч ляжыць поплеч яго.

— Іх многа,— шэпча Крамарэвіч.— Іх можа пад дваццаць. Колечка, рыхтуйся кідаць гранаты. Шануйся, не высоўвайся. Яны нас не бачаць. Яны ідуць проста на нас. Як падыдуць бліжэй, кідай у самую кучу. З вінтоўкі я менш іх палажу...

Коля не даслухаў. Вельмі можа быць, што ён і зусім нічога не чуў, што казаў яму Крамарэвіч, які меў за свой абавязак навучаць малога. Нічога Коля не чуў. Ён бачыў зводдалеку, як ступае на белай зямлі многа ботаў. І калі

Кузьма Чорны *(першы рад, другі справа)* з групай пісьменнікаў. Масква, 1942

Янка Купала і Кузьма Чорны *(трэці справа)* сярод удзельнікаў радыёмітынгу прадстаўнікоў беларускага народа. 1942

падумаў, што пара, ускінуў руку і ткнуўся лбом у снег. Добра. Грунула. Устрасянулася.

— Колечка! Сынку! От жа маладзец! А на доўгі ж твой век! Ты ж з іх кашу зрабіў,— здаецца, не гаворыць, а спявае Крамарэвіч.

Ён яшчэ не бачыў сваёй работы, а душа яго напоўнілася ўздымам шчасця і радасці. Ён усхапіўся на ногі і рушыў туды. Моцны шэпт Крамарэвіча дагнаў яго:

— Куды ты, чакай, унь там адзін ходзіць, гнучыся. І другі. Проста стаіць!

Крамарэвіч нацэліўся і стрэліў. Коля бачыў, як там адзін упаў, а другі сеў пры дрэве.

— Здавайся! — крыкнуў Коля і падбег, рыхтуючы гранату. Ён быў п'яны ад сваёй узбуджанасці, і ўздым яго не змяншваўся. Дзеля такой хвіліны варта шмат што перацярпець! Вось яны! Варожыя галовы, рукі, ногі, плечы, грымасы на акамянелых тварах, усё парвана, расшастана, скрываўлена. Развароченая зямля. Вырванае карэнне. Ён быў п'яны ад шчасця. А ў старане яшчэ ішоў бой. Антон Крамарэвіч тузянуў Колю за плячо:

— Не стой, не глядзі, яны яшчэ могуць прыйсці.

— Гэтыя не прыйдуць.

— Дык іншыя. Хадзем.

Крамарэвіч пацягнуў Колю ў кусты, і яны паспелі прайсці не больш дваццаці крокаў.

— Здавайся! — закрычалі тут жа наўздагон.

Яны ўпалі і папаўзлі. Ледзьве паспелі дапасці да кустоў.

— Здавайся! — яшчэ раз закрычалі.— Паднімайце рукі і сюды ідзіце!

— Трасцы! — абазваўся Коля. У вачах усё кружылася.

— Здавайся! Здавайся! — крычалі.

А партызаны адпоўзвалі. Тыя пачалі страляць. Стукаў кулямёт. Кулі цераз іх галовы стабнавалі зямлю. Ужо скончыўся дзень. Ужо свяціў месяц. Чутно стала: тыя пакінулі страляць і шпарацць следам. Крамарэвіч азірнуўся, прыўзняўшыся. Нацэліўся і стрэліў.

— Гатоў,— сказаў ён.

Зноў адтуль пачалі страляць. Коля ўстрапянуўся і зашаптаў, моцна і заікаючыся:

— Яны мне відны. Спераду страляюць, а з бакоў заходзяць. Абкружваюць нас! От каб аўтамат...

Шэпт яго сціх. Ён пачаў азірацца.

— Трымацца, сынку! Дай мне адну гранату.

Вельмі можа быць, што ў гэты момант якраз і працверазіўся Коля ад сваёй узбуджанасці. Ён працягнуў Крамарэвічу гранату і зірнуў на яго, як на бацьку, ад якога чакае ратунку. Ад месяца было відно. Бой у старане заціх.

— Здавайся! — закрычалі з двух бакоў. І пачалі страляць.

Іншай рады не было. Крамарэвіч пачаў адстрэльвацца. Так і пайшло. Тых было многа. Крамарэвіч адстрэльваўся адзін. Было цяжка, нудна і страшна. Душа ў Колі ныла і прасіла ратунку. Крамарэвіч здаваўся яму цяпер асілкам, і хацелася схавацца за яго плечы. Страшны сум па матцы рвануў яму душу. Хацелася кінуцца на шыю бацьку і заплакаць. Вось ужо з двух бакоў пачалі абсыпаць іх кулямі.

— Дай яшчэ гранату,— сказаў Крамарэвіч.

Коля паслухмяна даў яму гранату.

— Бяжы за мной,— сказаў Крамарэвіч.— Нарыхтуй гранату. Прабіцца трэба.

Крамарэвіч пабег, і Коля за ім. Крамарэвіч упаў, і Коля за ім.

— Перачакаем момант,— шапнуў Крамарэвіч.— Пільнуйся мяне.

— Іх тут мала! Можа ўсяго адзін! — пачуўся крык.

Калі гэта не быў кашмар, а сапраўды ўсё гэта так і было, як чуў Коля, то гэтаму меры няма ў чалавечым абыходку. Колю здалося, што гэта закрычаў яго бацька. У Колі твар пачаў дрыжаць і зубы стукаліся аб зубы. Ён як ляжаў тварам уніз, так адчуваў, што барада дробна стукае аб мёрзлую зямлю. Ён падпоўз да Крамарэвіча і астаўся пры яго плячы. Крамарэвіч ускінуў руку, і граната разарвалася там, адкуль крычалі. Крамарэвіч тузянуў Колю за вопратку, і ўдвух яны пабеглі ўбок. Ужо ім здалося, што яны адарваліся ад тых, хто дамагаўся іх смерці. Лес канчаўся, і пустая прастора вызначылася перад імі. Колю стала спакайней і весялей. Ужо яму хацелася, каб тыя падбеглі сюды і каб шпурнуць у іх гранатай. Але не, лепш ратавацца, бо унь яны бягуць напярэсціжкі. І зноў! З аўтаматаў б'юць адтуль. І вось ужо пеканула яму ў ногі, і калена левай нагі здрыганулася.

— Сынку, Мікалайка, хутчэй, мы адрываемся ад іх.

— Я ранен у ногі,— абазваўся ён і кінуўся на зямлю. Крамарэвіч чуў, як трэснула пад ім струхлелае вецце. І запанавала цішыня. Крамарэвіч нагнуўся над Колем і пачуў, як недзе зусім блізка аддаляюцца нечыя крокі.

— Моцна табе баліць?

— Моцна.
— Ну, як ты сам чуеш? Многа крыві ідзе?
— У боце мокра.
— Толькі ў адным? — узрадаваўся Крамарэвіч.
— Здаецца, у адным.
— Дык можа ты толькі ў адну нагу?..
— Можа і ў адну. Баліць у абодвух.
— Чакай, дай сцягнуць бот. О так. Ого, крыві многа. О так. О так. Здаецца, тут, на лытцы. Перавязаў. Не варушыся. Дай другі бот. Нічога. Здаецца, тут няма раны. Каб лесам, то бліжэй да хаты. На табе мой кажух, ляжы на ім. Я пабягу дарогу разведаю. Чакай мяне. Адну гранату я табе пакіну, а рэшту адвяжу ад цябе.

Крамарэвіч пайшоў. Стаўшы, каб прыслухацца, ён пачуў, што гавораць. Блізка. Іншай рады не было. Ён нарыхтаваўся і рушыў туды. Іх было трое. Яны стаялі паміж двух дрэў і вельмі добра відны былі пад поўным месяцам. Але трэба было зберагчы гранату. Крамарэвіч налажыўся і стрэліў. І адзін упаў. Крамарэвіч пабег туды.

— Здавайся! — крыкнуў ён.

І той усё самы голас аглушыў яго:

— Ён адзін! На яго!

Крамарэвіч застыў пры дрэве. Унь яны відны. Баруцца. Крамарэвіча брала злосць. Прыйдзецца гранатай. Ён пабег да іх. І яны сталі відны яму як мае быць. Яны разлегліся ў два бакі. Крамарэвіч улёг за адным. А другі знік і страціўся. Крамарэвіч дагнаў яго ў знаёмым яму месцы. Гэта была вывернутая навальніцай хвоя, завіслая на беразняку. Крамарэвіч задыхаўся. Той пачаў кідацца ў бакі. Ён ужо не дыхаў, а хроп і свістаў лёгкімі. Нарэшце стаў і падняў рукі ўгару. Здавалася, што ён не мог ужо трымаць іх так, бо яны аб'ехалі ўніз, і толькі цяпер з рукі ў яго ўпаў на зямлю аўтамат. Крамарэвіч паспеў заўважыць, што ён у цывільнай адзежы і без шапкі. Крамарэвіч нацэліўся і стрэліў. І той грымнуўся вобземлю, дзіка заенчыў, захроп, перакруціўся і змоўк у нерухомасці. Коля цярпліва чакаў на тым самым месцы. Крамарэвіч узяў яго на плечы і панёс лесам. І ціха гаварыў з Колем, які трымаўся за яго шыю і звісаў тварам з пляча.

— Унь тут, ля завіслай хвоі, ён ляжыць. Гэта ён усё крычаў, і, мусіць, ён пачаставаў цябе ў нагу. Нічога, Мікалайка. Зараз данясу. Пацярпі.

Так ён вынес Колю з лесу на палявую дарогу, і перад імі зачарнелася ў полі старая арабіна, знаёмая ім абодвум.

Стаяла вялікая цішыня. Дзіўна было падумаць, што нядӑўна яшчэ тут усё гуло і калацілася. На ўваходзе ў шэсць хат стаяў партызанскі вартавы. У старой Крамарэвічавай хаце было пуста. Адзін толькі белы певень прымасціўся на табурэце і не паварушыўся, калі Крамарэвіч унёс Колю. Людзі пачалі збірацца ў самае світанне. Дзень пачынаўся адлежны. Сінія засцілы стаялі над лесам і полем. Коля ляжаў у дрымоце. Крамарэвіч драмаў, седзячы ля яго. Певень заспяваў. Коля зварухнуў вейкамі. Крамарэвіч выгнаў пеўня з хаты, і той агаласіў сваёй песняй першую раніцу. Крамарэвіч выйшаў з хаты курыць. На панадворку з'явіўся той, з распушанымі вусамі. Ён быў у вельмі добрым настроі і сыпануў Крамарэвічу словамі:

— Але ж і далі ўчора. От жа далі! А братка! Колькі немцаў навалена. Страх. Ужо і з таго раёна немцы выбраліся. Разведка была і ніводнага немца не застала. Вось як. А ты што тут курыш?

— У хаце ранены Коля ляжыць.

Вусаты збялеў:

— Як? Што?

— Толькі ён аслабеў, крыві сышло. Белы як палатно. Але рана лёгкая. Уночы быў доктар. Пабажыўся, што на трэцім месяцы абуецца і пойдзе з хаты, куды захоча.

І яны ўвайшлі ў хату. Людзей ужо насыходзілася. Гэтая старая хата быццам пачала ў сабе жыццё нанава. Як тут усё было не падобна да таго моманту, вельмі нядаўняга, калі Крамарэвіч, напалохаўшы адзічэлага пеўня, увайшоў у яе са свайго бадзяння. На ўбітым у сцяну круку віселі аўтаматы, і вусаты разлажыўся на стале чысціць свой наган. Коля павесялеў.

— О так,— сказаў вусаты, прыгледзеўшыся да яго.— Ты напроці свайго веку. Тваё шчасце ўсё наперадзе.

У той дзень пад завіслай на бярозах хвояй знайшлі ўкарчанелага Сушчэвіча. І Крамарэвіч сказаў Колю:

— Мікалайка, каб раз назаўсёды з гэтым скончыць, каб ты больш не думаў і не мучыўся дарма, а каб весялеў і ачуньваў, скажу табе: няпраўдзівыя былі чуткі, што твой бацька недзе тут. Няпраўда. Ужо даўно. Яшчэ ў першыя дні твайго бацьку застрэлілі немцы. Ачуньвай, станавіся хутка на ногі. Кожны новы дзень зменьвае стары. Так усё ідзе да лепшага. Спадзявайся на заўтрашні дзень. Ты яшчэ дзіця. І стаіш напроці свайго веку. Ідзі ў заўтрашні дзень так, як і дагэтуль ішоў. І ён будзе табе повен шчасця.

АПОВЕСЦІ

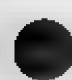

СУМЛІЦКАЯ ХРОНІКА

I

Тры новыя вуліцы пашырылі мястэчка Сумлічы на поўдзень яшчэ ў першыя гады пасля рэвалюцыі, калі Сумліцкі маёнтак пана Залеўскага быў скасован і ўся зямля пайшла пад мястэчка. На ёй, пры самым мястэчку, і пачалі будавацца перш за ўсё самі сумлічане, тыя, што мелі ў мястэчку цесныя і невыгодныя пляцы або што зусім не мелі ні пляцоў, ні хат, а жылі кутнікамі па людзях. Не сказаць каб многа, але хапала іх на Сумлічы. Найбольш гэта былі рамеснікі і палавіннікі на чужых гаспадарках, і калі пабралі зямлю, пачалі забудоўвацца і перайначваць сваё жыццё, то адразу нейк стала відно на ўвесь шырокі свет, што ў іх натурах каранілася не толькі тое, да чаго калі хацеў сабе і штодзённа мог даступіцца кожны. Усё, што адбылося, зачапіла самыя патаемныя куткі іхніх душ.

Адным з такіх сумлічан быў Юзя Целяфун, сапраўднае прозвішча якога было Паступовіч Язэп. Што ж да яго мянушкі, то яна прыдалася яму змалку дзён, і выйшла так што ні яму, нікаму іншаму не было патрэбы зменьваць яе і ў сталыя яго гады. І малы, і сталы, ён нязменна гаварыў так нячыста і шпарка сыпаў словамі, што трэба было толькі здагадвацца, што ён кажа. Да таго ж ён замест «о» выгаварваў «ё», а замест «э» — «е». Гэтая акалічнасць і паспрыяла таму, што ён на ўвесь свой век не астаўся без мянушкі. Убачыўшы раз, што на вочапе пры студні намёрз добры кавалак лёду, ён шпарка прагаварыў: «а браткі, лядзяк целяфун». Хоць усе ведалі, што ён хацеў сказаць «лядзяк цэлы фунт», аднак жа «целяфун» прыліп да яго назаўсёды. Ён быў палавіннік. З першых год маладосці і да рэвалюцыі ён выробляў за палавіну ўраджаю чужую зямлю і кавалак хлеба меў, але рабіў на яго ўдвойчы больш, як хто на сваёй зямлі. Такім парадкам само ўжо так ішлося, што ён быў працавік з цямна да цямна і не

меў калі аглядзецца, каб падбаць хоць бы сабе аб сваёй зграбнасці. Нават і ў святыя дні ён адзяваўся як прыходзілася толькі што адарваўшыся ад работы: у шарачковых портках і ў жакетцы з свойскага сукна, а ў летнюю задуху ў зрэбнай кашулі — такі ён быў заўсёды і, здавалася, ані не дбаў аб сабе. Унураны выглядам і думкамі ў тым, што яму трэба рабіць сёння і што пачынаць заўтра, гэты чалавек здаваўся на ўсе Сумлічы нейкім як бы занадта ўжо дробным і без інтарэсаў, якія былі б цікавыя каму-небудзь апроч яго самога. Чацвёра дзяцей яго памерла ў самым маленстве, і ён астаўся бяздзетны. Ужо яму ішоў сорак першы год, калі прыйшлося браць зямлю кожнаму, хто толькі хацеў. Зямля надзялялася на лік душ у сям'і, дык і тут Юзя Целяфун аж сумеўся з прыкрасці і гора: ён і жонка, вось і ўсе яго душы. Абмеркаваўшыся сам з сабою і з жонкаю, ён надумаўся як мае быць прыдбаць сабе ў сям'ю хоць адну яшчэ душу. Тут яму якраз і ўзялося на шчасце тое. Сумлічы стаяць бадай што на самым вялікім скрыжаванні старон Маскоўска-Варшаўскае шашы з грунтавым вялікім шляхам паміж поўднем і паўночным захадам, і ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе праз гэтае мястэчка праехала незлічонае мноства выгнаных вайною людзей. Як успамін аб гэтым вялікім людскім руху, каля Сумліч асталося многа магіл, а ў Сумлічах яшчэ больш выгнанскіх сірат. Юзя Целяфун нагледзеў сабе адну такую сірату і ўзяў яе сабе за дачку. Гэтай дзяўчынцы было тады год дванаццаць, і звалі яе Вікця, а то яшчэ і Віктуся, але ні бацькоў, ні прозвішча свайго яна не ведала. Без бацькоў яна асталася ля Сумліч на дарозе, калі ёй было год шэсць. Толькі ведала яна, што жылі яны непадалёку ад Брэста. Юзя ўпісаў яе на сваё прозвішча, яна пакінула бадзяцца з хаты ў хату, а адразу набыла жыццё і аселасць у дробнай Целяфунавай хаціне, дзе хоць і вокны малыя і парахня з сцен сыплецца, але гэта ўсё больш і больш рабілася сваім родным домам. Пануры Юзя атрымаў зямлю, пачаў абжывацца і забудоўвацца. Старая хата яго стаяла на чужым пляцы, заарандаваным чатырма бясплацнымі пад забудову на пяцьдзесят год. Так што там стаялі чатыры хаты, і пры кожнай выгараджаны дварок як упхнуць задам каня з драбінамі. Юзя адразу вывез з Залеўскага леса дрэва і за мястэчкам пачаў часаць бярвенне. Яго сэрца дрыжэла з радасці, калі Віктуся сказала раз яму:

— Тата, а хата наша будзе большая за старую?

— Большая, дачушка,— адказаў ён і прыгарнуў да сябе Віктусю. Якраз у гэтыя часы, калі ў яго ўсё пайшло добрым ладам, ён адчуў вялікае шчасце мець дачку. Гэты момант як бы зрушыў яго з месца. Сумліцкія цесляры нядоўгім часам паставілі сцены да крокваў, а лаціў, накрываў, століў і шкліў ён сам. Яго хата была адна з першых тых, што пачалі тры новыя вуліцы ў Сумлічах. Юзя Паступовіч з жонкай і Вікцяй, разам усе яны былі такой сям'ёй, што перш за ўсё прывыкла дбаць аб хлебе, і таму прайшло гадоў са два, пакуль Паступовічыха ўжо ніяк не магла абысціся без таго, каб не абсадзіць кожную вясну ўсё хатняе падваконне кветкамі. Да таго часу падрасла і Віктуся. Юзя Целяфун пасля першага ўраджаю добрай практыкай убачыў, як лёгка робіцца жыць, калі забіраць сабе ўсё, што нарабіў, і не даваць палавіну таму, на чыёй зямлі сядзіш. У яго стала больш часу і ў свята, то гэта ёсць ведама, але і днямі буднымі надвечар людзі пачалі заўважаць яго на лаўцы пры хаце. Ён паседжваў сабе, управіўшыся з работаю. Гэта была навіна, бо заўсёды здавалася, што ён і з работаю ніколі не ўправіцца. Яшчэ праз нейкі час ён дастаў з самага дна зялёнага куфра свой шлюбны гарнітур — пінжак і нагавіцы з чорнага кангеру — і кожную нядзелю быў у ім. Некаторым пачало здавацца, што ён стаў як бы павальнейшы ў хадзе і гаворцы. Раней ён усё як бы некуды спяшаў і аб гэтым толькі думаў. Ёсць ведама: каб узяць хлеба з пяці дзесяцін, яму трэба было вырабіць дзесяць. Позірк яго стаў шырэйшы, а то ён усё глядзеў у адзін пункт кудысьці сабе пад ногі. Год за годам Віктуся вырастала, і, можна сказаць з упэўненасцю, яна стала свайму названаму бацьку тым, чаго не абмінеш і без чаго не абыдзешся. Ён так не думаў, ён жыў сабе з дня ў дзень, але каб хто сказаў яму: «магло ж быць, што ты не ўзяў бы яе сабе за дачку і жыў бы цяпер без яе»,— то ён, няйначай так было б, ахапіўся б жахам і цяжкаю думкаю. Здавалася: чым больш праходзіла часу, тым цясней ён прывязваўся да яе. У ім жыла прага даць ёй для жыцця ўсё, што ён можа даць. Можа гэта была запабеглівасць наперад: калі мінецца яе маленства і пачне праходзіць першая маладосць, тады можа яго душу апануе гора, што ўжо няма як яму прыхіліцца да яе дзіцячай душы. І ён як бы стараўся на ўвесь абдым узяць шчасце свайго бацькоўства. Яна яшчэ толькі выбілася ў падросткі, а ён, не ведаючы меры, пачаў спраўляць ёй убёры, і гэта бадай што было зарана, бо пасля яму прыйшлося шмат разоў на-

вучаць яе: «калі ты, дачушка, у новай сукенцы садзішся на бервяно, то паглядзі раней, ці няма на ім смалы, або падсцялі хустачку». Што ж да яе, то тут мела месца адчуванне той вялікай праўды, што ўсё на свеце такое, якое яно ёсць. У малыя гады ў яе было сіроцтва, яно сплыло ў нябыт і згубілася без следу ў мінуласці. У яе сям'я, бацька і маці, і штодзённы занятак каля дому і на полі, і ўсё ідзе сабе добра і слаўна. Гэта вырастала натура роўная і без якіх бы там ні было раптоўнасцей і нечаканых рухаў. У такіх людзей прывычкі ўкараняюцца навек і сталасць натуры не зменьваецца ніколі. Тут дружба і адданасць навекі. Але гэта не тое, што ў Вікці фармавалася якая-небудзь занадта ўжо разважлівая, можа нават халодная натура і без вялікіх, а можа і малых парываў. Гэта была як бы сталасць у маладосці, а ў такіх выпадках маладосць пакідае свае рысы і на сталасць.

Як бы там ні было, хата Юзі Паступовіча ніколі не мела ў сабе вялікіх навальніц чалавечай душы, тут нязменна панавала задаволенасць кожнага, хто жыў тут. Так жа распускалася і дарастала ўлетку да свае поўнасці густое зяленіва перад вокнамі гэтай хаты, насаджанае Вікцяю. Выгараджаны перад вокнамі ад вуліцы дубовымі пруткамі агародчык на расаду і кветкі злучаўся загараддзю з пышным палісаднікам суседняй хаты, як і Паступовічава такой жа простай, новай і зробленай менш на хараство і больш на мацунак і на выгоду. Хата гэтая пастаўлена была на год пазней за Паступовічаву і ставіў яе Міхал Сцяпура, чалавек у той час ужо добра пажылы, родам тутэйшы, але так, як калісьці і яго бацька, без якога б там ні было ўласнага аселішча, таму ён і быў як бы прышлы ў Сумлічах. Як некалі бацька, так і ён праз усё жыццё да самай рэвалюцыі жыў па чужых кутках, а калі жыў сталей, то гэта азначала, што арандаваў дзесяцін колькі зямлі ў адным з маёнткаў таго ж пана Залеўскага, жыў дзе траплялася і зямлю рабіў добра: каб не запускалася зямля, якое было больш як трэба, Залеўскі і выпускаў частку яе на дробную арэнду. На гэтай арэндзе і застала Сцяпуру рэвалюцыя. Можна сабе ўявіць, з якой радасцю і ахвотай пайшоў гэты чалавек на асталяванне ў Сумлічах. Можна сказаць, што за ўсё існаванне гэтай фаміліі яна бачыла перад сабою ясныя прасторы на далейшае. Чалавеку давалі зямлю, пляц і лес на будоўлю. Ён, доўга не думаючы, і перацягнуў на новае месца сваю маёмасць, усялякія там кубёлкі, цабэркі, куфэркі, кажушкі і ватоўкі. Пакуль

да ўласнае хаты, то ён, як і раней, астаўся ў падсуседзях і бадай што адзіп сабе хату і скідаў з акоранага кругляка.

Сям'і ў яго ўсяго і было, што адна дачка Ліда. Ёй было тады ўжо васемнаццаць год. Старэйшая ж дачка яго была ўжо замужам, а сын недзе з'ехаў далёка, астаўся там і ўмацаваўся жыць.

Хата толькі што была накрыта і застолена, і Ліда, поўная захаплення, нанасіла кашом гліны і замест падлогі збіла пранікам ток. Роўна было, і суха стала. А падлогу бацька пакладзе абжыўшыся. Не ўсё ж разам. Дамоўка даводзілася да ладу, калі ўжо як мае быць відно стала, што за час гэтай будоўлі і новага суседства нейкае дзіўнае сяброўства пачалося і вырастала паміж Сцяпуравай Лідай і Паступовічавай Віктусяй, хоць паміж імі няроўнасць у гадах была вялікая. Ліда была старэйшая за Вікцю гадоў на шэсць, у кожным разе на пяць. У суседстве яны бачыліся штодзень, і ўсялякія дробныя справы ім даводзілася рабіць разам. Разам яны абмяркоўвалі справы сваіх кветнікаў перад вокнамі, будзілі адна адну, каб зранку паспець выгнаць каровы, або думалі, што пасеяць перад хатнімі вокнамі. Нейкае падабенства агульнасці ў інтарэсах і справах пачалося ў іх, і сапраўднае сяброўства іх глыбілася. Запабягаючы наперад, трэба сказаць, што ўжо на пачатку Віктусінага юнацтва сяброўства паміж імі было сапраўднае і вялікае, яно асталося назаўсёды, і ў сталыя іх гады не парушылася грознымі падзеямі.

II

Далей у новую вуліцу памежна з Міхалам Сцяпурам пачаў забудоўвацца ўжо сапраўды прышлы ў Сумлічы чалавек: Мікалай Хадыка, выгнаны вайною ў свет чалавек з Гарадненшчыны. Пакуль цягнулася вайна, ён даволі-такі пастарэў, каб шпарка варочацца на роднае попелішча і аднаўляць там разбуранае вайной жытло. Да таго ж, Сумлічы апошнімі тымі гадамі сталі яму як бы наседжаным месцам яшчэ да таго, калі рэвалюцыя выдзяліла яму з Сумліцкага маёнтка зямлю і лес. Польскую акупацыю ён праседзеў у падсуседзях у кагосьці з сумлічан, а ў дваццаць першым годзе ён ужо як мае быць наважыўся астацца тут. «Невядома за што там, вярнуўшыся, брацца,— казаў ён сам сабе, каб цвярдзей угрунтаваць свае намеры.— Там жа ўсё з зямлёй зраўняна. З чаго там хату рабіць?»

Калі гэта была толькі халодная развага, то ў дадатак да яе было яшчэ штосьці і іншае. Ён усё думаў сам сабе, а раз і выказаў свайму новаму суседу Міхалу Сцяпуру:

— Тут у Сумлічах на могільніку пахована жонка і чатырохгодні сынок. Дык мне б ужо трэба было б адвыкаць ад Сумліч. А дамоўку тут мне лягчэй будзе рабіць, як там, а яна мне патрэбна калі не на цяпер, дык на потым, майму Максіму, ён жа выростаць будзе. Калі жонка і той малы памерлі, дык гэтаму, колькі жыць буду, старацьмуся спрыяць.

— Праўду кажаш,— падаў сваю развагу ўзрушаны Міхал Сцяпура,— дзеля будучыні дзяцей трэба жыць. Хто ведае, як яно там павернецца на далейшае, а жыць дзецям трэба будзе.

Вельмі можа быць, што яны абодва, і выгнанец Хадыка і вечны арандатар Сцяпура так за свой век набачыліся горкай асалоды, што схільныя сталі да ўсёй светабудовы апынуцца ў стане недавер'я і адмаўляць усялякую лёгкую веру нават і ў бясспрэчнасць.

— Толькі што сам зробіш,— гаварыў Сцяпура,— дык будзеш пэвен, што яно ёсць на свеце.

Так паддаючы адзін аднаму ахвоты, думаючы аб сваіх дзецях, аб Максіме і Лідзе, яны сталі сумлічанамі. Хадыкаваму Максіму тады было год пад трынаццаць, гэта быў блізка што Вікцін аднагодак. Гэтая маладая, яшчэ дзіцячая натура фармавалася ў атмасферы таго, што бацька часта тлумачыў яму, як трэба шкадаваць чалавека, бо не кожны чалавек радзіўся на гатовае шчасце. «Заўсёды на свеце было больш бяды, як радасці». Тут трэба ведаць адну найцікавейшую рысу ў натуры гэтага тагачаснага зялёнага хлапчаняці: ён справядліва адчуў у бацькавых словах больш самога свайго бацьку, чым наогул нейкага там чалавека. І пакуль да таго чалавека, то ён ужо любіў і шкадаваў свайго бацьку. Любіў ён бацьку можа нават і з нейкім заўчасным недзіцячым узрушэннем.

Сам Мікалай Хадыка быў высокі, лысы, худы, драбнатвары і як бы вечна ў штосьці ўдумлівы. Яны з сынам, яшчэ ў часе нядаўнай смерці маці тут, на выгнанні, адразу зблізіліся былі не як бацька і сын, а як сябры, хоць адзін быў стары, а другі малы. Пасля, калі пачуцці ўранаўважыліся сталымі думкамі, Максім Хадыка казаў: «Мой бацька для мяне ёсць увасабленне чалавека, да якога падобным я сам хачу быць». Да канца гэта праўдзіва ці не, але такая думка, выказаная Максімам Хадыкам ужо ў юнацтве,

даводзіць, што сумліцкае маленства яго ішло ў фармаванні замілаванасці да бацькі.

Што ж да Сцяпуравай Ліды і Паступовічавай Вікці, то ў іх сяброўстве пачалі з'яўляцца рысы такой узаемнай блізкасці, што як бы гэта былі родныя сёстры. Васемнаццаць і якіх-небудзь трынаццаць год! Юнацтва і бадай што яшчэ маленства! У іх ёсць шмат агульнага. Парывы юнацтва маюць карэнні з маленства. Юнацтва, не абцяжаранае клопатам цяжкіх дзён, больш належыць мастацтву, чым само маленства, калі яно мае на лбе маршчыну старасці, што часта здараецца ў гэтую чвэрць нашага стагоддзя па ўсім свеце, асабліва ў гэтыя нашы дні. Што маршчына старасці на дзіцячым ілбе набыла правы грамадзянства, бліскуча давялі дзесяцігоддзі пышнага развіцця навукі і тэхнікі, і довад гэты з вялікай дасканаласцю завяршылі немцы за апошнія гады тры, усюды, дзе б яны ні з'яўляліся.

І Ліда, і Віктуся ў той час перажывалі парывы чакання кожнага наступнага дня, а ён заўсёды ўяўляўся ім ружовым і ясным. Яны мелі шчасце ад свае кожнадзённасці. Дзень быў падобен на дзень, а разам усё добрае. Гэтыя дзве простыя маладыя душы, незачэпленыя злом цяжкага смутку, маглі б быць увасабленнем чалавечых вобразаў, кожнаму, хто хоча як найлепш і найшчырэй сказаць аб людзях.

Сцяпурава хата была гатова за год часу. На другім годзе вымаляваліся ў жоўты колер вокны, і бярвенчатая пуня стала за хатаю. Пакрысе забудова абцяглася загараддзю. Перад вокнамі да самых замаразкаў цвілі вяргіні. Блакітнае бабіна лета вытрымлівала першы снег і гінула толькі ў сапраўдны мароз. Півоні і астры, кракос і аксаміткі, браткі і завушніцы цвілі пад вокнамі Сцяпуравай, а пасля і Паступовічавай хаты.

На другую восень пасля таго, як Сцяпура паклаў першы вянок свае хаты, у пуні ўжо ляжала цэлая старана ячменю і жыта з зямлі свае, а не заарандаванай. І авёс звешваў цераз заперыну цяжкія мяцёлкі. Часам у іх пракідалася сухая травіна і ўзімку абуджвала ў чалавека ўспаміны аб леце. Бывала, у першыя гады жыцця на новым аселішчы Міхал Сцяпура, управіўшыся за дзень з работаю, перад тым, як зачыняць пуню, падоўгу прастойваў перад якою-небудзь травінай у гузыры снопа, быццам бачачы ў ёй усю шырыню свету. Гэта быў час, калі Міхал Сцяпура радаваўся, як малое дзіця, сам сабе. Ён складаў

саломіну да саломіны, зерне да зярняці. Так складаў сваё новае жытло і быў шчаслівы ад кожнага лістка на дрэўцах, якія ён пасадзіў перад сваёй хатай. Здавалася, ён так улёг у штодзённую заклапочанасць, што толькі і жыве гэтым. На трэці год такога яго жыцця тут, у раннюю вясну, над сенечнымі дзвярыма яго хаты, на вешале над ганкам падсыхалі ў яго на сонцы і ветры шынкі, каўбасы і паляндвіцы. І ён думаў: вось і жыццё прайшло і, божа мой, чаму цяпер няма са мною ўсіх маіх дзяцей! Часта ён сядзеў дзе-небудзь адзін, аддаючыся ці то думкам, ці то адчуванню таго, што ён жыве на свеце. Усе тыя гады ён жыў так, быццам песню спяваў. Але Ліда не ведала, што галоўная яго думка была аб ёй — дарослай і сталай, і да таго ж разумнай і прыгожай, як казалі ўсе ў Сумлічах.

Ён не быў схілен да кідання і пошукаў, ён стала і цягавіта з дня ў дзень імшыў сцены, ставіў загарадзі, трос салому, часаў дрэва і расколваў на плашкі. Юзя Паступовіч любіў сваю ўзятую дачку Віктусю моцна. З такой жа сілай Мікалай Хадыка любіў свайго Максіма. Але ў Сцяпуры замілаванасць да свае Ліды была своеасаблівая. Ён гатоў быў занядбаць свае сталыя гады і падацца ў турботы замест яе. Гэта не была якая б там ні прыйшлася хваравітасць і не надрыў гэта быў. Можа ў ім жыла душа паэта, якая ўспрымае ўсё, што толькі ёсць, вастрэй, як гэта бывае ў іншых. Ліда бачыла гэта і шукала прычын адказваць бацьку вялікаю сваёй увагаю. Можа, такія дачыненні паміж імі былі і не зусім звыклыя ў Сумлічах і сярод сумлічан, але яны аставаліся нязменнымі. Можа, тут мела месца і ранейшая арэндная бяздомнасць, а збліжэнне іх пайшло яшчэ больш, калі яны ўладкоўвалі сваю хату і сялібу, у якой, так, як і ў Паступовічавай, усё было дагнана да месца, абгледжана, абсаджана, падмецена і выгладжана. Вельмі скора і Сцяпурава і Паступовічава сялібы былі даведзены да завяршэння і парадку.

Што ж да Мікалая Хадыкі, то яго аселішча з пункта погляду гаспадарлівага Сцяпуры, да поўнага парадку даведзена не было. Мікалай Хадыка быў чалавек ужо не падобны на самога сябе тады, калі выбіраўся з свайго дому на выгнанне. Там ён мог бы быць гаспадарлівым дамаседам, цяпер, пасля гэтулькіх год бадзяння, ён як бы не мог навек прышрубавацца да аднаго і таго ж на кожны дзень.

Міхал Сцяпура малаціў цэпам у сваёй пуні як быццам бы песню складаў. Мікалай жа Хадыка за гады выгнання налажыўся да цяслярства і сталярства і так з сякерай

і гэблем хадзіў па людзях і адыходзіў з дому, здаралася, на цэлыя тыдні і больш. Сяліба і хата ў яго станавілася не тое што каб цешыцца з яе, а каб перадняваць, перанача-ваць у ёй і так жыць дзень за днём. У хаце не было жанчыны, а з гэтай прычыны пры хаце не цвілі кветкі і не зелянеліся грады. Двор зарастаў травой, а ў пуньцы ляжала начынне і стаяла калода, на якой гаспадар курыў, седзячы перад сном пасля работы. Хоць у хаце і была дасканалая падлога з шчыльна дагнаных адна да адной дошак, але перад дзвярыма ў сенцы, замест ганка, ляжаў пабіты млынавы камень, і з дзіркі яго рос пук травы, хоць гаспадар і быў сам сталяр.

Такім парадкам, думаючы аб тым, каб пакінуць свайму Максіму гатовую хату і сялібу, Мікалай Хадыка не вельмі дбаў аб яе дасканаласці, і ўсё было як бы нясканчанае. Вельмі можа быць, што прычын гэтаму трэба шукаць у тых новых думках, якія раптам з'явіліся ў яго наконт сына. Калі ён ужо да паловы давёў сваю будоўлю, Максім вучыўся тады ў сумліцкай сямігадовай школе. Сумліцкі настаўнік, вялікі прыхільнік матэматычных навук, вынайшаў у Максіма Хадыкі быццам бы талент да матэматыкі і ўзяў яго пад сваю настаўніцкую апеку. Ён не спускаў свайго вучня з вока і раз прыйшоў да Хадыкі і пераканаў таго што б там ні было вучыць пасля школы далей Максіма. Гэтая думка і апанавала Мікалая Хадыку. Далей-болей, і ён ужо спадзяваўся бачыць свайго Максіма нейкім вялікім вучоным, які ніколі ў жыцці не будзе жадзён кавалку хлеба і, прыязджаючы час ад часу ў Сумлічы, будзе абуджаць да сябе агульную пашану.

У той меры, у якой ішоў час, такая мара аб сыне набывала больш выразныя формы. Аднак жа павевы новага часу яшчэ не да канца скалынулі ранейшыя погляды Мікалая Хадыкі. Ён і цяпер падумваў аб тым, што натое, каб вучыць сына, трэба многа мець грошай. І ён занядбаў сваю новую хату і сялібу, аскупеў адразу і збіраў грошы.

Гэта быў час, калі бурна ўзнікалі тэхнікумы і рабфакі. А што да горада Мінска, то ў яго з Беларусі адусюль імкнулася моладзь. У Мінску ўжо быў універсітэт. Максім Хадыка неўзабаве апынуўся ў Мінскім педагагічным тэхнікуме, і да некаторай ступені гэта вырашыла яго далейшы лёс. Трэба ведаць, што ў той час кожны малады чалавек, які трапляў вучыцца ў Мінск, неўзабаве пачынаў гаварыць сабе: «я беларус і ганаруся гэтым». Цэлая плеяда маладых беларускіх паэтаў і раманістаў выйшла

ў той час з мінскіх тэхнікумаў, інстытутаў і універсітэта. Таксама як усюды, усё аднаўлялася пасля вайны і забудоўвалася нанава, як пачыналі выростаць новыя вёскі, пашырацца мястэчкі (як тыя Сумлічы) і перайначвацца гарады, як скідалася з плеч чалавека дзіравая сярмяга і з ног лапці, так выростала ў моладзі нацыянальная свядомасць прыналежнасці да свайго народа і гордасць за свой народ. Рэвалюцыя вяла на вялікую дзейнасць новыя сілы. Душа Максіма Хадыкі, які датуль ведаў толькі хараство сумліцкай прыроды, а Мінск яму здаўся найвялікшым у свеце горадам, душа яго свабодна аддалася на тое, каб у ёй старанная рука напісала веру ў Бацькаўшчыну. Перад ім яшчэ стаяла юнацтва.

У маладога і наіўнага яшчэ Максіма аднак жа хапіла сілы, каб згадзіцца з тым, што кожнаму паэту патрэбен талент, і што яшчэ невядома, ці гэты талент у яго ёсць. Такую ацэнку яго вершаў і паэм даў вядомы пісьменнік і аўтарытэт для моладзі. Як гэта часта бывае, жаданне стаць паэтам ператварылася ў Максіма ў вялікую замілаванасць да роднай літаратуры, а замілаванасць да роднай літаратуры вырасла ў яго ў высокі беларускі патрыятызм. Вядома, вызначаць глыбіню і грунтоўнасць гэтага патрыятызму трэба ў залежнасці ад узросту самога патрыёта, які тады толькі яшчэ выходзіў з падросткаў. У кожным разе, у некаторых выказваннях Максіма было тады яшчэ многа дзіцячай наіўнасці, таксама як і ў яго парывах. У такім духу і адбылася аднойчы яго гаворка з бацькам. Гэта было ўвосень, перад Максімавым ад'ездам на другі курс тэхнікума. Былі першыя дні верасня месяца, і надвор'е стаяла наўздзіў яснае. Цішыня і спакой восеннай задумёнасці ляжала на вялікіх прасторах. Цвіў верас, і жаўцеў беразняк. Вада ў рэчках плыла ціха, поле апусцела, грыбоў у лясах было яшчэ многа, і яшчэ было горача на сонцы. Той дзень Максім быў у адзіноце. У нязвыклым настроі ён абышоў сумліцкія лясістыя і палявыя куткі і поўніўся сумам, як бы гэта ён развітваўся навек з роднай мясцінай, якую любіў як той адзіны кут, з якога толькі аднаго льга глядзець на цэлы свет. Цяпер, калі ён увайшоў у сваё юнацтва, і адчуванні яго ўжо зліваліся з спелымі думкамі, і ён ужо наконт далейшага меў нейкія свае планы і намеры, ён думаў, што неўзабаве ён будзе тут толькі госцем. Цэлы дзень ён развітваўся з сумліцкім хараством, таямніцы якога ён прывыкаў ведаць з маленства. Ён хадзіў і кіламетраў за шэсць ад мястэчка, дзе за вялікім

Скіп'ёўскім лесам цякла дробная рачулка, з-пад вёсак Калодзезнага і Калоўкі і ўваходзіла ў лес. Алешнік стаяў над ёю яшчэ зялёны, але вербы ўжо сыпалі на вецер сваё жоўтае лісце. Ён бачыў на дне рэчкі затопленае карчэўе, і вялікі камень ляжаў пад дрэвам на беразе. Праз усе свае гады Максім бываў тут час ад часу. Які б вялікі гром ні быў на свеце, а тут усё роўна стаяў ціхі шэпт травы і лісця. Гэтае месца называлася «камень», і быць тут гэта значыла быць «пад каменем». У пагодныя дні тут многа было ясных адценняў з надлеснага неба. Але громы вайны, колькі год таму, дайшлі і да гэтага месца. У дваццатым годзе, калі адыходзілі акупанты, тут быў цэнтр гарачага бою. Максім памятаў, як у дзевятнаццатым годзе акупанты тут расстралялі пяцярых маладых сумлічан і трупы іх паўдня ляжалі непахаваныя ля самага каменя, і бацька не пусціў Максіма ісці глядзець. Маткі і сёстры расстраляных плакалі, галасілі і пракліналі тутэйшага пана Залеўскага і ўсё польскае панства, якое ў вобразе пазнанцаў у жандарскай форме франціла па Сумлічах. Нават будучы яшчэ малым, Максім, у моманты цяжкіх уражанняў, прыходзіў «пад камень» і быў тут адзін. Так ён быў тут у той дзень, калі пахавалі маці. І ў гэты дзень развітання з Сумлічамі яго душу ўраўнаважылі — камень, бяроза над ім, плынь вады і цішыня ляснога шэпту. Ён думаў, што гэта дзень развітання з Сумлічамі да вясны, а пасля ўспамінаў гэты дзень, як развітанне з рэшткамі маленства, як пачатак свае самастойнасці і парог паміж былым і далейшым — дзейным і ўласцівым даросламу чалавеку. Ён сумысля быў тут да вечара, каб спаткаць на захадзе сонца бацьку, які будзе гэтай дарогай спяшацца дадому з работы, каб назаўтра зранку паехаць з сынам на чыгуначную станцыю. Бацька сапраўды ішоў лясной дарогай, калі першае змярканне слалася на зямлю. Ён быў расчулен заўтрашнім ад'ездам Максіма, а Максім усім адчутым і перадуманым за той дзень. Пакуль ішлі да Сумліч, гаварылі аб самым нязначным: Мікалай Хадыка ішоў з гэблямі і піламі. Ён убачыў на дарозе Максіма і здзівіўся:

— Чаго ты так далёка ходзіш?

Дрэнна ж ён ведаў свайго Максіма, калі так пытаў.

— Развітваўся з лесам,— адказаў Максім.

Мікалай Хадыка нават не паглядзеў на сына: вядома, ён жартуе або гэта проста кплівы адказ бацьку. Як памыляўся бацька! Ён не ведаў, што якраз у гэты дзень больш як калі Максім поўніўся вялікім замілаваннем да яго.

Быццам бы ўцяміўшы, што прыйшла пара гаварыць з бацькам аб сабе, Максім сказаў:

— Бацька! Ты не ведаеш, што мне цяпер адкрылася! Вялікая мне будзе радасць, калі я так паднімуся, што буду працаваць дзеля ўсёй Беларусі. Але я заўсёды буду глядзець на ўвесь свет з Сумліч і чуць поблізу цябе.

Нельга сказаць, што бацька зразумеў ясна ўзвышаную тыраду свайго ўзрушанага сына, але па-свойму ён зразумеў яе і адказаў:

— Ты, сынку, хочаш высока ўзняцца. А што з таго? Чалавеку трэба стаяць на адным месцы, зусім малым, і ўмець угадаць гэтае сваё месца. Бог даў чалавеку адно жыццё, дык яго трэба пражыць шануючы яго. Ці ведаеш ты, якая мне радасць габляваць дошку і пасля ісці дадому гэтай дарогай. Шукай радасці ў сабе і ў людзях, а не ў славе на ўвесь свет. Слава бывае і злая. Калі ты пачуеш у сабе зайздрасць — перастаўляй сваю натуру. Хто шчыра дбае аб малым кавалку хлеба, той дастане і вялікі кавалак.

— Бацька,— адказаў Максім,— на табе відна беларуская доля. Ты быў выгнаны з дзецьмі ліхой бядой з роднай хаты, і я адзін у цябе астаўся. Дык я не на дарма вучуся. Я хачу працаваць так, каб ніякая бяда не тапталася больш па нашай роднай зямлі.

Бацька зразумеў з гэтага толькі тое, што сапраўды вайна выгнала яго з хаты, і Максім у яго астаўся адзін. Гаворку свайго сына ён палічыў за выяўленне яго вучонасці і падумаў: «Вось жа свет настаў: хлопец вучыцца і грошай не каштуе гэта». Ён задумаўся над тым, што дарэмна ён не давёў да ладу хату і сялібу, а ўсё запасіў грошы на сынаву навуку. Штосьці ўразіла яго душу.

— Колькі буду жыць,— сказаў раптам Максім, гэты ўражаны навакольнымі павевамі, несправактыкаваны ў жыцці і рамантычны юнак, яшчэ нават без першага пуху на верхняй губе.— Колькі буду жыць, то буду служыць Беларусі і дбаць аб табе.

Мікалай Хадыка ўздыхнуў, і душа яго стала гатовай да сентыментальнага парыву. Яны ўжо ішлі моўчкі. «Як гэта выразіць у паэме ці вершы сённяшні дзень?» — ныў Максім, і ў вушах яго, у рытм хадзе, гучаў Янка Купала: «Не шасцяць каласы, звон не сыплецца з касы...» Ён пачынаў ужо самую непасрэднасць адчуваць праз паэзію. Гэта ў яго было аж да таго часу, калі бязлітасная неабходнасць не павяла яго на іншую дарогу.

Назаўтра, перад самым выездам, ён па-суседску пабег

развітацца ў Сцяпураву хату. Ён падфранціўся. Ён любіў як толькі мог дасціпна і добра адзецца. Хударлявы хлапчына, з цёмнымі валасамі, ён быў заўсёды стройны і дасціпны. У Сцяпуравай хаце ён першую ўвагу накіраваў на дзяўчат: у Сцяпуравай Ліды была Паступовічава Віктуся. Ён здзівіўся, як гэта ён не заўважаў дагэтуль Вікці: перад ім стаяла зусім ужо развітая дзяўчына, пры тым жа прыгожая і, ужо, бадай, і можна так сказаць, у яго гусце. Як яна вырасла за гэтыя гады! Яна толькі што адарвалася ад работы, была босая і ў злінялай залатанай сукенцы і сумелася перад ім. Што ж да Ліды, то яна, убачыўшы, што Максім завярнуў да іх у двор, шпарка пабегла ў бакоўку, уссунула на босыя ногі чаравікі, надзела і ледзьве паспела зашпіліць блакітную ад сінькі кофтачку і чорную шарсцяную спадніцу. Яна была старэйшая за Максіма на год пяць, калі не на шэсць, і цяпер стала перад ім з ветлым упіканнем: чаму ён ніколі да іх не заходзіць. Яго ўразіла пышнае Лідзіна хараство, і ён падумаў: «Дзеля кожнае з іх варта сюды кожны дзень заходзіць. І калі я зноў тут буду? Вельмі доўга чакаць, некалькі месяцаў». І зноў сум па Сумлічах агарнуў яго, і разам з тым, нязнаны і нечаканы, сум па гэтых дзвёх дзяўчатах. Так ён і паехаў. Бацька правёў яго за мястэчка і вярнуўся назад узнепакоены: хоць ён, бывала, пасля гаворкі з сумліцкім настаўнікам і марыў бачыць свайго сына або вялікім на ўвесь свет матэматыкам (што такое матэматык, ён не ведаў, а «на ўвесь свет» гэта ўяўлялася яму, каб яго ведалі і ў Слуцку, і ў Мінску, і ў Бабруйску). Або каб сын быў сумліцкім настаўнікам. Цяпер жа Максім набывае сталасць нейкую асаблівую: у яго свая мара аб нейкай вялікай дзейнасці. «А ў гэты час ён можа і стаць такім, якім хоча. Цяпер жа «хто быў нічым, той стане ўсім». Мікалай Хадыка ў тыя дні засумаваў па сыне. Ён мучыўся ад думкі: «высокасць — рэч не трывалая, калі яна дасягнута не праз навуку і разумную галаву». Ён занудзеўся і надумаўся напісаць у Мінск пісьмо Максіму з угаворам, каб ён пільнаваўся толькі навукі і думаў, каб быць пасля ў мястэчку настаўнікам. Але ці здолее ён напісаць такое пісьмо, дзе трэба многа тлумачыць і даводзіць, і так, каб не пакрыўдзіць Максіма? Нарэшце ён надумаўся: «Я пайду да гэтага Целяфуна, у яго Вікця скончыла сямігодку і добра піша». Паступовіча ён тымі ж днямі не ўзлюбіў за тое, што, калі выязджаў Максім, Віктуся прыбегла да іх на двор і стаяла, пакуль Максім перавязваў на ганку свой

чамадан. Трэба думаць, што ў час, калі Максім хадзіў развітвацца да Сцяпураў, ён і Віктуся паспелі штосьці, зразумелае ім абаім, сказаць адзін аднаму вачыма, такія іх былі годы. Мікалай Хадыка падумаў цяпер, бачачы Вікцю ў сябе на двары: «Знойдзе Максім сабе і ў Мінску, вучоную». Нейкая непрыязь да ўсіх Паступовічавых заварушылася ў ім.

У нядзелю ён пайшоў да Паступовіча, каб напісаць пісьмо. «Вікця ў Сцяпуры»,— сказаў Паступовіч. Ён рушыў да Сцяпуры і ўбачыў там Вікцю: яна сядзела за сталом поплеч Ліды і каля іх маладзы, крыху як бы таўсматы хлопец у сінім фрэнчы, з выгляду старэйшы за Вікцю і як бы Лідзін аднагодак. Ён жартаваў, рагатаў і як мог увіхаўся каля дзяўчат. Убачыўшы Хадыку, ён дастаў з кішэні газету «Чырвоную змену» і прачытаў: «На Мінскай раённай канферэнцыі камсамола выбран новы райком». І прачытаў спіс нававыбраных членаў райкома. У гэтым спісе быў і Максім Хадыка. Прачытаўшы, малады чалавек падцягнуў да кален хромавыя халявы ботаў і зарагатаў, гледзячы на Хадыку: у таго на твары не адлюстравалася ніякага пачуцця. Твар гэты быў штучна-халодны, і гэта было ім сумысля так выстарана, і той, у сінім фрэнчы, бачыў гэта. Раптам Хадыкаў твар пачырванеў і губы перасмыкнуліся. Наглядальны чалавек мог бы здагадацца, што стары Хадыка стрымлівае сябе, каб не сказаць штонебудзь зняважлівае хлопцу ў сінім фрэнчы.

Але тут была справа не ў рогаце гэтага хлопца. Тут была іншая акалічнасць.

III

Ёсць людзі з падвойнымі прозвішчамі, а тут было аж патройнае, і склалася яно апошнімі часамі, але тут трэба ведаць што-нішто пра мястэчка Сумлічы. Гэтае мястэчка стаіць вельмі блізка ад старое Маскоўска-Варшаўскае шашы, праз самае ж мястэчка праходзіць шырокі гасцінец з захаду на ўсход. Тут, навокал Сумліч, у полі і лясах і ў самым мястэчку ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе, увосень, была вялікая папаска бежанцаў. З фурманкамі і набыткам людзі стаялі тут падоўгу. Між іншага, з гэтай стаянкі астаўся тут назаўсёды Мікалай Хадыка. Стоячы тут, людзі давалі ціхі час памерці сваім хворым, хавалі памерлых, спродвалі адзежу, набытак і жывёлу. Выбраўшы далейшы шлях, людзі пускаліся ў яго, хто без маёма-

сці, а хто без блізкіх і родных. Такім парадкам сумліцкае поле і ўзлескі за той час укрыліся магіламі і крыжамі. Сумліцкая зямля чула на сабе енк і плач людзей, якія ўпершыню бачылі яе. Так праехала тут Заходняя Беларусь, польскае сялянства, і траплялі сюды людзі з Холмшчыны. У тую восень і з'явіўся сюды з параконным возам нейкі чалавек з прозвішчам Сінябрыцкі. Быў з ім хлапчук, ужо добры падростак. Ніхто ніколі не ведаў, адкуль Сінябрыцкі быў родам і дзе тая мясціна на зямлі, да якой ён навек прывязан душой. Гаварылі, што ён недзе не то з-пад Бранска, не то з-пад Крычава. Але калі так, то чаго ён заехаў сюды на захад, калі тады якраз усе ехалі з захаду на ўсход? Як бы там ні было, ён з пустым сваім параконным возам стаяў месяцаў два ў самай бежанскай гушчы, і калі бежанцы прадавалі што маглі, то ён купляў у іх. Накупляўшы паўнютка, ён ад'язджаў праз Слуцк і Бабруйск на Гомельшчыну, там усё перапрodваў і варочаўся зноў у Сумлічы купляць, і так многа разоў. Расказваюць, што за тую восень хлопец яго вельмі падрос, а сам ён так нажыўся, што да самага канца вайны і першы час пасля рэвалюцыі жыў з гатовага, палец аб палец не выцяўшы. Нейк ён усім убіўся ў вочы, заўсёды заклапочаны мітусіўся то ў мястэчку, то на бежанскіх стаянках, то чагосьці ездзіў то ў Мінск, то ў Магілёў, то мог праседзець нерухома цэлага паўдня на высокім ганку сумліцкіх крам. Усюды ён мог дапасці і «ўставіць свае тры грошы». Адным словам, без яго і Сумлічы не былі б Сумлічамі. І нарэшце ён тут астаўся і жыць. Трэба думаць, што або тут яму спадабалася, або пакінула падабацца там, дзе ён дагэтуль жыў ці быў. І тут выявілася нейкая дзіўная рэч: хто гэта сказаў, што гэтага чалавека прозвішча «Сінябрыцкі», калі, астаўшыся ў Сумлічах, ён пачаў пісацца «Папсуеў», і спачатку пусціў погаласку, што ён родам з Клімавіч, а пасля, што з-пад аршанскіх Горак? Аднак жа неўзабаве пачалі гаварыць, што ён і не з Горак, і не з Клімавіч, а з Клінцоў, хоць, праўда, былі і такія, што выводзілі яго паходжанне з сяла Вялікі Двор, што каля Паўлавага Пасада. Не можа быць, каб сумлічане самі выдумалі гэта. Хто з сумлічан ведае, што ёсць на свеце такое сяло? А калі хто і ведае, то чаму канешне выдумляць, што Сінябрыцкі-Папсуеў адтуль родам? Мусіць, гэта ён сам, калі-небудзь з-за сваіх інтарэсаў дапаў быў да гэтага сяла, уведаў яго і цяпер пахваліўся, што ён тамашні. Таксама, як цяпер, пабыўшы ў Сумлічах, ён мог бы дзе казаць, што ён сумліцкі. Але не паспеў

ён на ўсю сваю моц разгарнуцца ў Сумлічах, як немаведама адкуль пайшла погаласка, што «які ён там к чорту Папсуеў, калі ён проста «Папсуй», і не з Вялікага Двара, а з-пад той станцыі за Оршай, якая называецца Хлюсціна. А што сумлічанам да таго, адкуль з'явіўся да іх Папсуй? І ці не ўсё роўна — Папсуеў ён ці Сінябрыцкі? Так яго і звалі заўсёды: «Сінябрыцкі-Папсуеў-Папсуй». І няхай сабе ён будзе хоць «з багна-балота-сухога-чарота». Яго рухавасць вызначыла яму і далейшы лёс у Сумлічах. Сакавік і красавік семнаццатага года ён займаўся арганізацыяй у Сумлічах спажывецкага таварыства, старшынёй якога сам і зрабіўся. У гэтай кааперацыі ён прадаваў і свае ўласныя тавары, якія заўсёды меў зручнасць недзе даставаць. Неўзабаве, аднак, ён кінуў кааперацыю для новай дзейнасці. Сын яго Вацік Папсуеў к гэтаму часу яшчэ больш выцягнуўся, хоць быў яшчэ зусім зялёненькі і хадзіў у галіфэ і фрэнчыку з кааперацыйнай мануфактуры і шаўровых боціках. Хто ведае, да чаго рыхтаваў яго бацька і аб якой будучыні для яго дбаў тады, калі Мікалай Хадыка і Міхал Сцяпура дзеля будучыні сваіх дзяцей заводзілі сталыя дамоўкі, каб і сабе на старасць і дзецям на доўгі век. Праз кароткі час Папсуеў стаў начальнікам мястэчковай міліцыі, але не ўбыў тут доўга: у хуткім часе пачалі гаварыць, што ён нейкаму засцянковаму шляхціцу прадаў канфіскаваны ў яго ж самагонны апарат. Прыйшлося ўжыць увесь спрыт, каб выкруціцца з бяды. Справу ўдалося замяць, але і з пасады начальніка міліцыі паляцець. Але ці мала на свеце спосабаў жыць? Папсуй-Сінябрыцкі пачаў чакаць. А тым часам Сумлічам суджана было перажыць нямецкую і польскую акупацыі, а пасля, кіламетраў за дванаццаць ад Сумліч, прайшла граніца з Польшчай. Многія сумлічанкі, што павыходзілі былі замуж у той бок, раптам апынуліся навек адгароджанымі ад блізкіх і родных. Браты родныя, што жылі адзін ад аднаго за чвэртку кіламетра, атрымалі страшны лёс век не бачыць і не чуць адзін другога. На сотні кіламетраў людзі праклінalі гэтую граніцу. Сумлічане бедавалі, што, можа, гэта так астанецца на ўвесь іхні і іх дзяцей век. Сінябрыцкі-Папсуй быў чалавек не тутэйшы, блізкіх і родных тут у яго не было. Граніца аднак жа аставалася граніцай, і Папсуй-Папсуеў накіраваў сваю ўвагу на тую акалічнасць, што пагранатрад затрымліваў на граніцы кантрабандыстаў і ўсялякіх іншых падазроных асоб. Сінябрыцкі падумаў: калі гэтая асоба ёсць і калі насельніцтва заклікаецца да

пільнасці, то не можа быць, каб з гэтых асоб і з пільнасці каля іх няможна было хлеба есці. Можа, дакладна ён так і не думаў, але, у кожным разе, узяў сабе за занятак кожнага сумлічаніна падазраваць у якім-небудзь пагранічным граху, хоць яго ніхто на гэта не ўпаўнаважваў і не прасіў. У той меры, у якой ішоў час і падрастаў малады, як казалі сумлічане, Вацік Папсуйчык, станавілася цяжка ўдакладніць, дзе канчаецца стары Папсуй і пачынаецца малады Папсуйчык. Бо сын неўзабаве перавысіў бацьку. Яно і вядома, малады ўвішнейшы за старога і на ногі, і на мазгі.

Дзе стары павінен убачыць на свае вочы, там малады або здагадаецца, або сам прыдумае. Такім парадкам не было такога сумлічаніна, на якога б не было ўскладзена Папсуямі-Папсуевымі-Сінябрыцкімі падазронасці ў шпіёнстве, кантрабандзе, падробцы пашпартоў, перакідцы за граніцу немаведама якіх асоб і падрыхтоўцы ўзрыву шаснаццаці мастоў на рацэ Сумлі, на якой было чатыры масты. Аб усім гэтым пісалі даносы ў форме: «не сцвярджаю, але падазраю, бо чаму ж, калі не так, Язэп Паступовіч так позна, і не адзін раз, варочаецца з поля дадому, гадзін у дванаццаць ночы».

Спачатку Вацік Сінябрыцкі нідзе не вучыўся, а пасля падаўся ў адзін з апошніх класаў сямігодкі і скончыў яе. Ён умеў добра і бегла пісаць, складаць афіцыйныя паперы (ніхто не ведаў, дзе ён гэтаму так навучыўся, калі каму трэба было чаго-небудзь і дзе-небудзь хадайнічаць, ён ахвотна браўся за гэта, сказаўшы: «мы гэта крэпенька, што называецца, правярнём і ўміг прапясочым». Ён быў рухавы хлапчына, і каб штосьці не сапсавала яго ў першыя маладыя гады, з яго мог бы выйсці чалавек, а то з яго выйшла вялікае зло. Пасля, калі па сумліцкіх вуліцах і па сумліцкім полі здорава-такі патапталася нямецкая навалач і калі ўсё тое, што служыць зместам майго апавядання (і я пішу гэтую хроніку), калі ўсё адбылося і крывавым чынам зачапіла блізкіх маёй душы людзей, якіх я выводжу і хачу, каб чытач вызнаў іх за людзей добрых, справядлівых і вартых увагі, цяпер нават і сам Ахрэм Ракавіцкі, галава ўсяго таго раёна, дзе Сумлічы, пра якога я яшчэ не казаў і пра якога зараз скажу, цяпер ужо і гэты чалавек убачыў, што яму трэба было глядзець не на двух Папсуёў, а якраз на тых, да каго ён праз Папсуёў стаў задам. Ахрэм Ракавіцкі ўбачыў, што самы верны спосаб пазнаць чалавека, гэта прыгледзецца, колькі добрага ён

зрабіў людзям, а не колькі ён пасеяў зла. Вялікая памылка заўсёды была ў таго, хто думаў праз нянавісць ажыццяўляць добрыя ідэалы. Сумліцкі Папсуй быў жывым увасабленнем заядлай нянавісці нават і да таго, каго ён і ў вочы не бачыў ніколі. Сумлічане жылі і азіраліся: а ці не накіравана да мяне Папсуева вока? Яго баяліся тым больш, што ён не быў ніколі якой-небудзь афіцыйнай ці службовай асобай, ён быў толькі ахвотнікам да «дзейнасці» і «пільнасці», і на яго і скардзіцца не было каму і як.

Гэтым можна вытлумачыць тое, што Мікалай Хадыка запячатаў свой твар холадам маўчання, калі Вацік Папсуйчык вычытваў яму з газеты пра Максіма. Страшна было што-небудзь сказаць або выявіць да чаго сваё дачыненне. Сінябрыцкі-Папсуй усё вытлумачыць, як захоча, у свой бок. На гэтым і скончылася Хадыкава жаданне пісаць пісьмо свайму Максіму. Праз некалькі дзён аднак жа ён вельмі радаваўся, што не напісаў таго пісьма. Шчаслівыя думкі яго сыходзіліся на тым, што ён тым сваім дурным, як сам цяпер лічыў, пісьмом не збіў Максіма з дарогі. Справа такая, што ў тыя дні прыйшло ад Максіма поўнае радаснага захаплення пісьмо. Шпаркімі і разгоністымі літарамі Максім пісаў: «Бацька! Будзь вясёлы і шчаслівы! Зайдзі да Сцяпуры і перакажы яму і Лідзе ад мяне прывітанне, а таксама Паступовічу і яго Вікці. Каб ты ведаў, як у мяне ўсё добра ідзе! Перш за ўсё скажу табе, што я ўжо, як самы сталейшы («з яго робіцца нейкі хвалько!» — з прыкрасцю падумаў Хадыка), выступаў на адкрыцці навучальнага года, і я гаварыў, каб ніхто з гэтых маладых студэнтаў не забываўся, што ён належыць да вялікага беларускага народа. А калі ён мае свае вочы, каб бачыць, і вушы, каб чуць, то ён не можа не належаць партыі, <якая змагаецца> за шчасце свайго народа. Мая прамова зрабіла на ўсіх вялікае ўражанне». Ён хваліўся, гэты зялёны юнак, сваімі поспехамі. Дачытаўшы пісьмо, недаверлівы бацька ўзнёс да бога шчырае слова: «Божа, дай яму быць добрым настаўнікам і не аддаляй яго ад мяне». Пасля ён падумаў: «Ён думае аб дзяўчатах — Лідзе і Віктусі». Але дзіўная рэч: невядома з чаго нейкая трывога лягла на душу Мікалая Хадыкі, і гэта нейкім чынам ядналася з Сцяпуравай Лідай і Вацікам Сінябрыцкім. Ён быццам адчуваў, што ў сувязі з імі нейкае няшчасце і яму будзе. Хоць беспрычынная трывога яго неўзабаве і прайшла, але думкі пра Сінябрыцкіх не выходзілі ў яго з галавы. Ён яшчэ больш іх узненавідзеў, але не за іх спра-

вы, якіх ён на сабе не спрабаваў, хоць і яны мелі тут месца, можа з іх усё і пачыналася. Сінябрыцкія жылі, як бяздомныя птушкі, якія круцяцца ля чужых гнёздаў. Тады калі Хадыка, Сцяпура, Паступовіч і не менш сотні іншых сумлічан і прышлых сюды людзей узводзілі з паўднёвай сумліцкай старапы будоўлю і, разам усе, стварылі новыя тры вуліцы, Сінябрыцкія займаліся сваімі справамі і не шманалі. Яны арандавалі пейкую трухлявую даміну пры местачковым рынку, і некалькі гадзін штодзень стары Сінябрыцкі праседжваў на ганкавых усходах свае кватэры. Што ж да Ваціка, то гэты, здавалася, адначасна мог быць відзён на ўсіх местачковых канцах, і заўсёды з рогатам і жартам. У простых людзей з веку ў век была нянавісць да таго, хто рагоча і гуляе, калі ўсе займаюцца работай. Бяздом'е бывае вымушанае, з гора, але бывае і з-за нядбайства. Але гэта да Сінябрыцкіх не належыць. Нядбайнікамі яны не былі. Яны дбалі так, што за сваё жыццё маглі хваліць бога. І бяздомнікамі яны не былі. На галаву ім дождж не ліў, і вецер не дзьмуў ім у косці. Кватэры яны, праўда, часта мянялі, але жытла паспрабавалі і ў новых дамах, пастаўленых у гады рэвалюцыі, і ў старых, пастаўленых дзядамі цяперашніх сумлічан. Яно і так, калі падумаць: той, хто паставіў дом, даўно памёр, а дом стаіць. Трэба ж, каб у ім хто-небудзь жыў. А тым часам тры новыя сумліцкія вуліцы даходзілі да свайго завяршэння. Хаты трох пачынальнікаў іх ужо скрыліся сярод маладых садоў, новых дамоў і хат. Ужо высока ўзніmaліся пасаджаныя скрозь клёны, бярозы, каштаны і ясені. Вясною густа цвілі маладыя ігрушы і яблыні. Улетку, здаецца, веццє гнулася ад вішань, у жнівені цэлымі начамі стукалі яблыкі, падаючы з дрэў у траву. Пасля жніва і прыборкі з поля і да халадоў за садамі і агародамі ў полі аж бялелася ад гусіных чародаў. З іржышча і паплавоў гусіны гергет чуўся аж па другі бок мястэчка. Зімовымі вечарамі аж да трэціх пеўняў ніяк не магла асталявацца цішыня на гэтых трох вуліцах: духавы аркестр сумліцкай пажарнай дружыны бесперапынна развучваў свае маршы. Вацік Папсуйчык тут граў на самай большай трубе, якая вухае і грукае і тоўстым колам ускладаецца музыканту цераз плечы і грудзі. Можна сказаць, што гэта быў адзіны занятак, якога малады Папсуйчык упільчыста трымаўся, а то ён усё скакаў, як верабей, з месца на месца.

Новыя тры вуліцы сумлічане чамусьці назвалі Сумліцкі Прысынак, а пасля проста Прысынак, можа таму, што

гэты пасёлак, як хлапчук да маткі, прытуліўся да старога мястэчка. Але якая б там назва ні была, на Прысынку заўсёды было добра і весела. Вясною тут пахла садамі і яблычным цветам, улетку полем, увосень садавінай, а ўзімку смольнай хвояй з Сумліцкіх лясоў. Але прысынкаўскія пахі гэтым не канчаліся. З канца сакавіка і па май месяц тут трымаўся пах, які ў кожнага новага чалавека неміласэрна гнаў сліну. Бадай што на кожным агародзе курылася вяндлярня, і дух ад венджаных шынак, каўбас, паляндвіц і сальцэсонаў забіваў далікатную духмянасць яліны і хвоі на ўзлессях і лясных дарогах аж за некалькі кіламетраў ад Сумліч. Чым больш праходзіла часу, тым больш Прысынак тануў у гушчырні дрэў і больш абрастаў садамі, агародамі, кветнікамі, выцягваўся ў поле загарадзямі, сцежкамі і прыбудовамі. І ўсе прысынкаўцы заўсёды былі на воку адзін у другога. Відзён быў заўсёды павольны і разважлівы Міхал Сцяпура, цягавіты, працавіты, спакойны, сталы, удумлівы, заўсёды схільны ўміліцца душой над вялай ад спёкі травінай. То ён часаў бервяно, то дніў кадушку, то рабіў колы, то правіў загарадзь. Юзя Паступовіч стаў любіць сябрыну і кампанейства. Ён вельмі шкадаваў, што Сцяпура не курыць: у кампаніі з суседам ахватней курылася б. К гэтаму часу Целяфун стаў нейкі як бы па-дзіцячаму наіўны. Расказвалі пра яго, што ён мог цяпер добрую гадзіну прыглядацца да рухавай ад ветру аўсянай мяцёлкі і раптам, адумаўшыся, ірвануцца да якой-небудзь работы.

Што да Мікалая Хадыкі, то да таго часу, калі яго Максім у поўнай маладой сталасці з'явіўся ў Сумліцкім Прысынку, як ацэншчык усіх тут справаў і з'яваў, з старым Хадыкам адбылася змена. Яго нянавісць да Сінябрыцкіх перавысіла ўсе межы. Раптам ён агледзеўся і жахнуўся: «Сінябрыцкі жыве на чужым і на гатовым, нават кала сам не зачасаў. Дык і я ж, як той пустадомак, так і асталося ўсё ў мяне не даведзенае да ладу: я не канчаў дому свайго, а збіраў грошы на Максімаву навуку, а Максім без грошай вучыцца». Хадыка ўстрапянуўся, як уражаны жахам. Быццам бы ўсяго і мэты было на свеце ў чалавека, каб не быць падобным да Папсуевага-Сінябрыцкага. Хадыка габляваў дошкі, заганяў цвікі, вычэсваў кліны, выпілоўваў штыкеты, акорваў жэрдкі, дзёўб пазы ў шуллі, умацоўваў карантышы на штылёх, падганяў ліштвы, прыстоліў сенцы і нават вешала прыбіў над ганкам. Якой дамавітасцю дыхнула цяпер ад яго рамесніцкай сялібы!

Можна было падумаць, што Мікалай Хадыка раптам надумаўся вярнуць раней страчанае праз сваё абібоцтва, так ён дзень пры дні стараўся каля дому, і дзіўна было, што не відно тут жанчыны. Такая на гэтага чалавека напала руплівасць, што, здавалася, ён абсеўся вялізарнай сям'іскаю, якая ўся і сядзіць на яго шыі. Тым часам явіўся і Максім. Ён даўно не быў у Сумлічах, нешта гадоў са два. Ён часта пісаў бацьку, але і з гэтых частых пісем відно было, што ён стаў скупейшы на слова. Яно і вядома, ён сталеў з ходам часу, і цяпер ужо бацька не пачуў бы ад яго наіўных тых словаў аб замілаванні, аб народзе, аб удалым выступленні на пачатку навучальнага года. Стары Хадыка хадзіў чытаць гэтыя пісьмы і да Сцяпуравай Ліды, і да Паступовічавай Вікці. Абедзве яны заўсёды пыталі яшчэ, а што так, без пісьма, чутно пра Максіма і чаму ён падоўгу не прыязджае. Бацька адчуваў, што яго Максім стаў перайначвацца, а як і што — не яму было ўцяміць. Даходзілі, праўда, чуткі, што Максім і адно і другое лета выязджаў кудысьці з Мінска. Ён і сам пісаў: «Выязджаю на цэлае лета ў экспедыцыю». У якую гэта «экспедыцыю»? І што такое «экспедыцыя»? Цяпер Максім прыехаў. Высокі, тонкі, смуглявы, у чорным гарнітуры, які на Прысынку здаўся ўсім шыкарным. Ён галіўся два разы на тыдзень, хоць і без пільнай патрэбы. Стары Хадыка наглядаў за ім і бачыў, што ён часта сядзе, паглыбіцца ў думкі і так сядзіць і гадзіну і дзве. Бацька не вытрымаў:

— Скажы ты мне, куды ты гэтыя леты ездзіў і на каго ж ты, урэшце, вучышся?

— Ездзіў я па ўсёй Беларусі вышукваць і глядзець помнікі і сляды беларускай гісторыі. Мне ўдалося далучыцца да дзяржаўнай экспедыцыі. Педагагічны тэхнікум я скончыў і ўжо маю права быць настаўнікам, хоць бы сабе і ў Сумлічах. (Ён ведаў патаемныя думкі бацькі і, любячы яго, сказаў апошнія словы.) Але я ўжо на першым курсе універсітэта. На гістарычным факультэце. Я хачу быць гісторыкам.

Бацька заўважыў, што сын ужо не выварочвае перад ім свае душы, а зніжаецца ў гаворцы да яго ўзроўню. І ён уздзякваў бога, што Максім вырас, і самастойны чалавек.

— А гарэлку ты п'еш? — сказаў Хадыка.

— П'ю,— адказаў Максім.

Бацька дастаў гарэлку, і з сынам удвух яны выпілі. Усю ноч пасля шчаслівае ўзбуджэнне не дало заснуць

Мікалаю Хадыку. Адчуванне таго, што ніякі клопат не гняце яго, было ў яго. З таго дня Мікалай Хадыка пачаў інакш жыць, быццам ён дзеля самога сябе ніколі не жыў і цяпер, успомніўшы гэта, стараўся злавіць удёклае. Смешна было б глядзець староннямy чалавеку. Хаваючыся ад Максіма, ён штодзень даставаў з поўнай збожжам кадушкі адпітага паўлітра і каштаваў гарэлку «нашча, на апетыт і на здароўе, бо жыць і не хварэць трэба доўгія годы, жыць добра стала». Максім пажыў у бацькі з месяц і паехаў. Бацька астаўся адзін. Выгляд яго нейк змяніўся. Ён стаў павальнейшы, цяслярскае работы не браў, а сталярскую выбіраў, каб не абы-якая, а тонкая, далікатная, і неўзабаве пачаў рабіць толькі мэблю, шуфляды аконныя, зрабіўся майстрам на веранды і ганкі. Вельмі можа быць, што з лёгкай Хадыкавай рукі сумлічане ўзялі моду будаваць дамкі з верандамі. Усе тыя гады мястэчка ўсё забудоўвалася. Усе сумліцкія веранды былі parоблены Хадыкавымі рукамі. У яго ўжо і заваду не было той ранейшай патрэбы рабіць дзеля кавалка хлеба, і ён пачаў вымышляць: ужо і сталярства занядбаў, а стальмахом стаў: малатарні ставіў і млыны рабіў. Сваю хату ён перарабіў нанава. Сенцы і клець перасыпаў і пераімшыў, павырэзваў вокны, вымаляваў падлогу, і выйшлі два пакоі, і столь у хаце падняў на два вянкі. Пераставіў печы і ўсюды філянковыя дзверы. Ён ужо курыў добрыя гатунковыя папяросы, і ў яго абудзілася рэўнасць да славы свайго сына перад тымі, хто таксама сачыў за Максімам. Аднойчы Сцяпурава Ліда і Паступовічава Вікця прыйшлі да яго з газетай. Адна перад другой навыперадкі яны сказалі:

— Пра Максіма.

І Ліда прачытала: «Малады гісторык, студэнт гістарычнага факультэта Максім Хадыка, зачытаў на навуковым гістарычным таварыстве даклад: «Помнікі беларускай гісторыі як паказчыкі вялікасці беларускага народа». Гэтыя дзяўчаты былі ўражаны тым, што знайшлі Максімава імя. І ў душы старога Хадыкі абудзілася рэўнасць. Ён выпісаў газету і кожны дзень чытаў, але больш як год не спаткаў там нічога пра Максіма, а там зноў быў падобны на той першы допіс. Ліда і Вікця часта прыходзілі да яго пытаць, што піша Максім, і чыталі яго пісьмы. Хадыка бачыў: абедзве яны любяць Максіма. І гэта была праўда. Вось якое месца занімаў Максім у душах гэтых дзяўчат. З імі ён бачыўся бадай штодзень, калі апошні раз быў у Сумлічах. Гады яго былі такія, што ён выехаў з Сумліч

з сумам па іх абедзвюх, па ўсіх сумліцкіх дзяўчатах, па саміх Сумлічах, па сумліцкіх зорных начах, летніх днях, бацькавай хаце і па ўсім тым, што кожную хвіліну магло ўразіць яго душу. Як ён паехаў, і Ліда і Вікця адчулі, кожная па-свойму, што ён быццам штосьці адарваў ад душы і павёз з сабою. Тым часам ішла восень, і дзень за днём беглі, і агледзецца цяжка было, як прыйшлі доўгія ночы. Гэта якраз і была тая восень, у якую Ліда ўпершыню засумавала, што ёй ужо не васемнаццаць год. Ёй не спалася начамі, але ж ёй і не гулялася разам з усімі сумліцкімі дзяўчатамі. І нават блізкая ёй, як сястра родная, Паступовічава Віктуся, не заходзіла па яе, каб разам ісці гуляць на мястэчка. Віктуся, калі не заўважала, то здагадвалася і адчувала, што Лідзіна душа неспакойная, што яна трывожыцца і мае непатрэбныя думкі. І чамусьці яна старалася, каб не сустракацца так, як раней, часта з Лідай, і ёй было нядобра глядзець сваёй старэйшай дружбоўцы ў вочы. Чаму? З чаго? З якой прычыны? Хіба гэта злачынства перад Лідай думаць пра Максіма Хадыку? Але тут якраз і выявілася вельмі выразна тое, што яны не роўныя гадамі, што адна з іх маладзейшая за другую на некалькі год. Вікця вельмі нядоўга была ў такім настроі і з лёгкім сэрцам ужо адна хадзіла на мястэчка, не прапускала ніводнага танцавальнага вечара і самая першая ў Сумлічах пераняла таемную навіну: факстрот, які камсамолкі танцавалі ўкрадкам, каб ніхто не паглядзеў і каб не даведаліся ў райкоме.

Можна было падумаць, што Лідзе раптам вельмі спадабалася адзінота. Восень тая была ціхая і цёплая. Доўгімі начамі льга было выстаяць босаму ў тумане на мокрай зямлі і не мерзнуць. Ужо ўсё спустошвалася да зімы. Здавалася, што ўвесь Сумліцкі Прысынак засыпаўся жоўтым і чорным лісцем з ігруш і яблынь. Мокрая саломіна з пустым коласам звісала дзе-небудзь з-пад страхі і як бы сведчыла, што парадку ў сялібе і ў полі не будзе аж пакуль не падзьме веснавы вецер. Босая, у кароткай ватоўцы, у гаматной вялікай хустцы на галаве, Ліда вельмі часта заседжвалася адна на лаўцы пад ігрушамі ў глыбіні двара. Часамі з задуменасці яе выводзілі першыя пеўні. Яна ўваходзіла ў сонную хату і запальвала лямпу і яшчэ і тут сядзела доўга, тады бацька казаў ёй:

— Чаму ты ўсім як ёсць ганьбу даеш. Табе ж ужо, сказаць, на трыццаць год ідзе.

Раз яна яму адказала на гэта горача і злосна:

— А што ж, мне не даваць ім ганьбы?! Можа, мне за гэтага Папсуйчыка пайсці, якога ўсе людзі знявідзелі? А можа, за Антося Трундзіцкага, які дзесятае слова стараецца на польскі лад выгаварыць? Ці, можа, за Ахрэма Цівунчыка, што з скуры лезе, каб не быць так сабе чалавекам, а каб начальнікам, хоць дзе ў пажарнай дружыне, абы камандаваць, а не жыць з людзьмі. Мне гадка глядзець на яго гэтую кіраўнічую зялёную рубашку з раменным поясам! Ці, можа, за Юліка Гультая?

— Нашто ж ты Юліка Гультая сюды прыплятаеш? Ён адзін, а каля яго паўсотні да цябе сватаюцца. А Віктар Цяслёнак?

— А Віктар, а Віктар!..

Яна нічога не магла сказаць на Віктара Цяслёнка, і гэта было ёй тым горш і балючай.

Што да Віктусі, то нейк так ішлося, што яна ўсё больш аддалялася ад Ліды і нейк зыначвалася. Падыходзілі і ў яе гады да спелай маладосці, і нават больш. Ці даўно яшчэ Віктуся, вёрткі падлетак, ганяла прутам гусей па ржышчы, а гэта, хоць і да факстрота была падкая, але і хада яе ўжо набывала сталую роўнасць. Але і гэта ўсё — як каму здаецца. Некаторыя казалі, што Вікця ў гэтыя годы стала не тое што легкадумнай (глыбакадумнай яна ніколі не магла дагэтуль быць, бо толькі цяпер вырасла), але заўважалася, што яна як бы цалкам належыць да [1]

[1] На гэтым рукапіс абрываецца.

СМАГА [1]

(Аповесць. Раман)

1

Мястэчка Якубавічы стаяла кілометраў за шэсць убаку ад вялікай Мінскай дарогі, у лясістай і глухой мяйсцовасці. Тут было ўсяго тры вуліцы і заўсёды здавалася, што адгэтуль далёка да якога-небудзь кіпучага і шумнага мейсца на свеце. Можна было думаць, што тут ніколі ніякае страшнае ўтрапенне не кране чалавечай душы. Усё так ціха і спакойна. Паабапал мястэчка стаяла па ветраку. Праз самае мястэчка цякла вузкая рачулка і выйходзіла ў паплавы. За паплавамі пачынаўся лес, вялікі, кілометраў на сем скрозь паўз дарогу. Мінская дарога была язджалая. Калісці па ёй стаялі карчмы і ў іх не змаўкала людская гамана. Карчмы даўно мінуліся, дзеці і ўнукі тых колішніх балаголаў і вазюроў сталі калгаснікамі. Па Мінскай дарозе пайшлі грузавікі і аўтобусы, але аб карчмах успаміналі, хоць-бы сабе з бацькаўскіх апавяданняў. Была нават дробная вёсачка кілометраў за дваццаць ад Якубавіч, якая мела назву «Шастакоўская карчма». Казалі што некалі яна называлася проста «Шастакоўцы», але там з'явіўся быў карчмар, паставіў добрую хату і пры ёй стадолу і вёску сталі зваць інакш. Апошні гаспадар карчмы ў Шастакоўцах памёр гадоў праз чатыры пасля рэвалюцыі, незадоўга пасля таго як скончылася вайна з Польшчай. Яго ўспамінаюць і цяпер. Гэта быў нейкі Сёмка Жардэцкі, родам аднекуль з пад Вілейкі. Чалавек гэты быў рухавы і напэўна меў натуру, якая выпрацавалася пад уплывам таго, што ён не меў на свеце сталага аселішча. Трэба думаць што ён многа кідаўся па свеце, пакуль дапаў да Шастакоўскай карчмы. Быў ён ужо не малады, і халасцяк, зусім адзінокі. Карчму ён адкупіў у ранейшага карчмара, нейкага Ёські Доўгіна, які назаўсёды выехаў у Амэрыку, каб там жыць лепей як тут, і каб аддаць замуж шасцярых сваіх дачок за маладых і добра яму вядомых амэрыканцаў, усё з гэтай жа самай мяйсцовасці, якія там ужо жылі багата. Гэта ўсё так расказваюць тутэйшыя людзі. Сёмка Жардэцкі, зрабіўшыся добрым і ўвішным карчмаром, дастаў сабе аднекуль са стараны ма-

---

[1] Друкуецца ўпершыню з захаваннем аўтарскага правапісу.

ладую служанку, за яго маладзейшую год нешта на дваццаць пяць. Гэтая працавітая і бязродная Тэкля, як бы прыбітая і прыглушаная жыццём, была такая маўклівая і ціхая, што яе тут пачалі зваць «без'языкая Тэкля». І раптам усіх аглушыла навіна: у нядзелю зранку, пад Якубаўскую царкву пад'ехаў на сваім кані ў выяздных драбінках Сёмка Жардэцкі, разам з Тэкляю. Ён быў у новай ватоўцы з тонкага сукна. Тэкля была ў светлым шарсцяным плацці, занадта ўжо нейкая выфранчаная. Сёмка Жардэцкі прывязаў каня да царкоўнага паркану і пайшоў з Тэкляй у царкву. Гэтая пара выстаяла ўсю абедню. Усё было вельмі дзіўна. Жардэцкага ўсе тут ведалі, але ніхто ніколі не бачыў яго ў царкве. Аж пасля абедні людзі ўбачылі, што Тэкля вянчаецца з Жардэцкім. Пра гэты шлюб доўга гаварылі, а пасля прывыклі, і ўсё ўвайшло ў сваю абыкласць. Тэкля як і дагэтуль з цямна да цямна завіхалася ў рабоце, а сам Сёмка Жардэцкі нейк раптам пачаў хварэць і старэць. Ён пачаў скардзіцца на «сіберны раматус» і на «дыхавіцу» і так скрыпеў яшчэ нейкі час, ужо не могучы рабіць і з гэтай прычыны трымаючы парабка.

Гэта быў малады хлопец Мікалай Цішкевіч. Як у Шастакоўцах і ў Якубавічах казалі, што ён знайшоў тут сабе спосаб каб жыць. «Зачапіўся ў жыцці і асеў пакуль што». Бо і сапраўды ў яго не было сталага мейсца. Гэта быў выгнанец разам з бацькамі з роднага мейсца недзе з пад Вільні ў часе першай імперыялістычнай вайны. Ён расказваў што бацькі яго змерлі яшчэ ў той дарозе, а ён вырас бадзяючыся па людзях. Трэба думаць што ён быў рад новаму свайму прыстанку. Ён адчуваў сябе ў гаспадарскай карчме поўным гаспадаром сам. Жардэцкі ляжаў хворы, а Мікалай Цішкевіч, заўсёды ў шапцы набакір, камандаваў без'языкай Тэкляй, гэта значыцца сваёй гаспадыняй, трымаў у руках увесь карчомны рух, таргаваўся, лаяўся, жартаваў, рагатаў і выпіваў з сваімі начлежнікамі — балаголамі, вазюрамі і ўсялякімі іншымі падарожнымі людзьмі. Аднойчы Тэкля заўважыла, што ён нібыта нешта на яе прыглядаецца. І вось ён пачаў заўважаць, што Тэкля кожны раз, калі ўбачыць яго, кідае на яго ўкрадкам вачыма. І з тых часоў заўсёды ў яго вачах стаяла белая і такая прывабная яе шыя. Але ніякіх гаворак паміж людзей не было анізвання. Нават і тады ніхто нічога не заўважаў калі памёр Сёмка Жардэцкі. Прайходзіў месяц за месяцам, і тут раптам усе загаварылі, што Тэкля ходзіць цяжарная. Балаголы, якія тут часта начавалі і папасвалі

коняй, асмялеўшы ў гэтай безгаспадарнай карчме, пачалі паджартоўваць і пакепліваць з Тэклі, але Мікалай Цішкевіч сашчапіў кулакі і так абазваўся, што ўсе змоўклі.

— Яна мая жонка, і я тут гаспадар! — заявіў ён і патрос кулаком, і з таго часу Тэкля адчула, што нават нешта падобнае да павагі абкружыла яе.

У тыя самыя часы праязджаў тут нейкі малады чалавек у ваксаваных ботах і ў модным паліце з поясам. Ён пачуў, што гаспадыня карчмы зацяжарала пасля таго, калі пахавала свайго старога мужа. Яму гэта вельмі спадабалася, і ён пачаў падлабуньвацца да Тэклі. Мікалай Цішкевіч, нічога не кажучы, хапіў невядомага яму маладога чалавека за валасы і працягнуў праз усю карчму ў стадолу. Страшэнны рогат грунуў і ў карчме і ў стадоле. Белатвары малады чалавек сашчаміў кулакі і закрычаў:

— Карчмар няшчасны! Паразіт! Эксплаататар!

Мікалай Цішкевіч хапіў маладога чалавека за тулава ўпоперак і шпурнуў яго праз адчыненыя дзверы на двор. Праз хвілін дзесяць той усадзіў у акно твар і папрасіў:

— Аддай пальто, там вісіць на цвіку.

Цішкевіч кінуў яму праз вакно пальто і пасьля гэтага ад маладога чалавека тут не асталося і следу. Пра гэтае здарэнне ўсе тут навокал доўга гаварылі і — дзень за днём, тыдзень за тыднем, Тэклю пакінулі зваць «без'языкай», а казалі на яе — Цішкевічыха, або Мікалаіха. Мікалай разважліва і заўзята аберагаў гонар свае жонкі, і ўсе пачалі шанаваць яе і яе цяжарнасць. Праз некалькі месяцаў настала ёй пара раджаць. Два дні яна мучылася і нарадзіла дзяўчынку, а сама ляжала ў гарачцы, упала ў бяспамяцтва і слабела з кожнай гадзінай. Спалоханы Цішкевіч кінуўся да дактароў. На чацвёрты дзень яна памерла. Расказвалі, што Мікалай выйшаў у сенцы, высокі, схуднелы за гэтыя дні, моўчкі прыпёрся ілбом да шафы і зарыдаў. Але праз момант ён адумаўся, азірнуўся, быццам баючыся, што пра гэта пасля будуць гаварыць. Абцёр хустачкай твар і падаўся ў клопат аб пахаванні свае Тэклі. Назаўтра перад вечарам, вярнуўшыся з могілак, ён узяў на рукі сваю дачку і ўпершыню за час яе жыцця, пачаў глядзець на яе. Рысы яе тварыка былі яшчэ такія невыразныя, што быццам бы іх і зусім не было. Але ён хацеў знайсці ў іх падабенства да твару нябожчыцы і доўга разглядаў іх. З таго часу ён, на колькі мог, стараўся не спускаць з вока сваю малую дачку. Ён назваў яе Алесяй і можна сказаць сам на сваіх руках яе выняньчыў і выгадаваў. Нешта праз паўго-

да пасля жончынай смерці ён сцураўся карчмы, узяў сабе праз сельсавет кавалак зямлі і асеў на ёй. У тыя часы ён стаў пануры і маўклівы. Нават цяжка было паверыць, што яшчэ нядаўна ён быў такі вясёлы і жартаўлівы. Дзень пры дні яго бачылі на полі, то каля сялібы, якую ён складаў сабе і збіраў па саломіне. Ён сабе паставіў невялікую хату, без бакоўкі і без кухні, на чатыры вакны і з гонтавым дахам. Ён не глядзеў на хараство ў хаце, вядома — чалавек без гаспадыні. Але ён з працы рук меў хлеба і да хлеба. Але і не гэта было самае важнае. Самы большы яго клопат быў аб Алесі. Усе думкі яго былі аб тым, як яна расце і дужэе. Яна сапраўды добра расла і — можа гэта было толькі яго самаперакананнем, але з кожным годам Алеся ўсё больш рабілася падобнай на сваю маці.

Хата Мікалая Цішкевіча была другая ад канца Шастакоўскай вуліцы. Далей к полю стаяла яшчэ адна новая хата. Навокал было поле, і з паўночнай стараны, крокаў за дзвесці ад Цішкевічавай хаты, на самай Мінскай дарозе — лес. Лес быў грыбны і ўвесь зялёны. Стогоднія хвоі скрозь густа на многа кілометраў. Паміж імі, найбольш к дарозе, дубы як каменныя горы. Бярозы і асіны траплялiся скрозь, часта. Сустракаўся граб і клён. Увосень спелыя жалуды, буйныя і жаўтаватыя, сыпаліся з дрэва на зялёную траву. Доўгімі тыднямі стаяла грыбная духмянасць. Вострая вільгаць, і само чыстае паветра пахне. Жоўтае лісце бяроз і чырвоны асіннік здалёк вырысоўваецца на хвойным зяленіве. Стаяла ясная цішыня. Восень была ў самай сваёй сіле. У вяршалінах хвояў ледзь трымаўся вечны іх шум. Неабдымнае і чыстае неба распасцерлася высока. Дарога роўна ішла ў сваю далячыню. Можа неўзабаве назаўсёды скончацца цёплыя і ясныя дні гэтай восені і цэлы год трэба будзе чакаць гэтай пары. Дробныя кветкі на высокім сцябле яшчэ цвілі на каляінах палявых дарог. На ўзлессі была яшчэ густая трава, зусім зялёная. Здавалася, што і шум хвояў зусім ужо сціх і быццам бы звінела сваёй цішынёй прастора зямлі. Здавалася, вечнасць застыла на момант і час спыніў сваю хаду, каб пакінуць свой след у чалавечай душы і памяці.

Можа гэта і быў той першы момант, з якога малая Алеся пачала ўжо ўсё памятаць назаўсёды. Ужо больш не было правалаў у памяці, ужо ўсё ішлося адно за адным сваім вечным парадкам. З гэтага моманту яна ўжо дзень за днём і крок за крокам памятала свайго бацьку. Ён ужо стаў для яе жывой рэальнасцю. Ужо ведала яна тую ра-

дасную ёй праўду, што ён бацька яе. У той дзень ён узяў яе за руку і ішоў так полем — ён глядзеў як узышло жыта. Усходы былі зусім свежыя. Яшчэ нават трымаўся на руні чырвонаваты колер. Ён узяў яе на рукі і так пранёс палявой дарогай да самага лесу. Вельмі мала яны што і гаварылі паміж сабою. Яны слухалі цішыню зямлі. Здавалася, што толькі ўпершыню яна бачыць і лес, і поле навокал сябе, і сярод высокай травы сцежку да свае хаты. З гэтага моманту пачыналася яе прывязанасць да роднай мясціны. Ужо дзень хіліўся к захаду, калі яны варочаліся да хаты. Ён перажываў вялікую радасць, што з Алесяй ужо можна гаварыць пасапраўднаму, як быццам і з дарослым чалавекам. З гэтага дня ён быццам яшчэ больш замкнуўся ў сабе: у яго быў ужо вечны друг, яго малая дачка. Пачалася новая пара ў іх жыцці. Ціхі дзень яснай восені з гэтага часу заўсёды прымушаў яе адчуваць шчасце хадзіць па зямлі. Запомніўся ёй і куст травы на ўзлессі, і высокае сцябло асенняй кветкі. Яе радасць дапаўнялася кожнай кропляй вады на роснай травіне і кожнай голкай на ядлаўцовым кусце. Мінская дарога, якая прайходзіла каля іх хаты, была для яе, малое, дарогай у далёкую таемную невядомасць. У той меры, у якой прайходзілі год за годам, і ў якой абсяг яе ведання свету рабіўся шырэйшы, і тая невядомасць увасаблялася ў выразнасць, трацілася і ператваралася ў звычайнасць. Але адчуванне невядомасці, якая як-бы ідзе побач чалавека, часамі прыйходзіла да яе. Калі яна вырасла зусім, яна не страціла жадання заглядваць у далячыню.

Можа гэта была натура, якая жыла адцятымі ад суровай праўды марамі? Мусіць не, бо пакуль яна не паднялася добра на ногі, ведала толькі самую штодзённую рэальнасць. Яна бачыла, як бацька яе малаціў цэпам, трос салому, ездзіў у млын, паймаўся часам, калі здаралася, у фуртманку ў Мінск і на сутак трое выязджаў з дому, і яна тады сама карміла свіней і выганяла пастуху карову. З малых год яна прывучылася гаспадарыць на цесным дворыку, каля бацькаўскай хаты. Зімой яна вучылася ў Якубаўскай сямігодцы і кожную суботу бацька прыязджаў і забіраў яе на нядзелю дадому. Яна палола грады, сачыла каб не наляцеў на куранят каршак. А пасля пачала жаць, складваць у копы сена і спяваць песні. Бацька быў яе першым другам, але ён быў маўклівы з таго часу як памерла Тэкля. У яго толькі калі-нікалі з'яўлялася патрэба пагаварыць уволю. І ён гаварыў усё з сваёю ж Алесяю. Яна

навучылася да канца разумець яго маўчанне і тым больш любіла яго. Калі яна канчала сямігодку, бацька сказаў ёй, што хоча яе «вывесці на вучонага чалавека», і павёз яе ў Мінск. Яна ўпяршыню ўбачыла тую дарогу да самага Мінска. Больш з таго, каб дагадзіць бацьку, як з уласнай прагнасці, яна старалася быць так як ён хоча, і стала студэнткай беларускага педагагічнага тэхнікума. Калі зімой прыйшоў час ехаць ёй дадому ў госці, ён сам прыехаў па яе і не верыў сваім вачам: яна ўжо зусім дарослая. За гэтыя тры ці чатыры месяцы, яна вельмі змянілася, бадай што ўжо сфармавалася як маладая жанчына. Калі Мікалай Цішкевіч ішоў з ёю вуліцай, ён заўважаў, што ўсе на яе азіраюцца. З гордасцю за сваю Алесю, ён абыйшоў Мінскія крамы і выфранціў яе ў модную адзежу. Шчаслівыя абое, яны прыехалі дадому і тут ёй, праз некалькі дзён, здалося даволі такі сумна. Ёй ужо хацелася назад у Мінск і ледзьве прычакала яна канца свайго водпуска. Яна паехала з дому радасная, і ён заўважыў на яе твары пячаць як бы нават нейкага лёгкадумства. На развітанні ён угаварваў яе быць сталаю і трымацца добрага сяброўства. Пасля таго ён пачаў ёй пісаць часта пісьмы і адчуваў сябе вельмі адзінокім. Невядома адкуль у яго з'явілася і мучыла яго страшнае адчуванне, што ён яе для сябе страціць. Прайшло месяцаў два, ужо бралася пара на вясну, і раптам настала вялікае няшчасце. Страшнае гора навалілася на Мікалая Цішкевіча і на яго Алесю.

2

У тыя часы з'явіўся ў Якубавічах нікому тут раней невядомы чалавек, які перажываў першыя годы пасля свае мінулай маладосці. Зваўся ён Віктар Лагіза. Прозвішча гэтае было тут незнаёмае, аднак жа пасля выявілася, што ў часы свайго першага юнацтва ён ужо быў тут раз. Хтосьці з тутэйшых людзей сказаў, што многа год таму ён сустракаў такое прозвішча на Чэрвеншчыне, а гэта было не так ужо блізка адгэтуль. Віктар Лагіза прыехаў сюды як начальнік Якубаўскага раёна. З двух суседніх раёнаў тут было вылучана некалькі сельсаветаў і стварыўся глухі Якубаўскі раён, з раённым цэнтрам у мястэчку Якубавічах. Лагізу было год пад трыццаць два, і меў ён выгляд чалавека вельмі рухавага і на ногі, і на словы. Некаторыя адразу ўбачылі ў ім нявычэрпную крыніцу энергіі. Нават адзін якубаўскі псіхолаг сказаў быў раз, што тут якраз

такі чалавек і патрэбен, каб «ускалыхнуць павольны тэмп жыцця гэтага мядзведжага кутка».

Калі прайшлі гады і Лагіза здорава пастарэў і азірнуўся на сваю маладосць, і калі ўжо яму стала усёроўна што пра яго думаюць, ён пачаў больш выказваць шчырасці да самога сябе і тады льга было ўразумець, што якраз у гады свайго прыезду ў Якубавічы, ён перажываў сваю ўласную трагедыю. Першая яго маладосць, праўдзівей сказаць зялёныя годы, прайшлі ў яго лёгка, нават весела і ў лёгкадумнасці. Дзве яго старэйшыя сёстры пайшлі ўжо замуж, а ён быў трэці і цяпер ужо адзіны ў бацькоў. Ён не памятаў, каб бацька яго жыў дзе небудзь доўга на адным мейсцы. Бацька яго быў чалавек у поўным сэнсе слова службовы. Ён з службы еў свой хлеб, і значыцца, без службы ніяк абыйсціся не мог. Быў ён калісці пісьмаводам у гімназіі. Маладзейшы брат яго скончыў духоўную семінарыю і служыў пакуль што чыноўнікам у Чэрвенскім (Ігуменскім) павеце наконт народных школ, пакуль знойдзе сябе нявесту. З рэкамендацыі гэтага брата, гімназісцкі пісьмавод стаў эканомам у духоўнай бурсе. Праз год ён стаў сядзельцам у манапольцы. Праз два гады аканомам у панскім маёнтку. Яшчэ праз два гады заарандаваў дробны фальварак і на гэтым прагарэў. Каб паправіць свае справы, ён за пазычаныя грошы стаў перакупшчыкам дробнай жывёлы. Недзе было ў яго пяць дзесяцін бацькаўскай зямлі і добры дом. Але ён выпускаў усё гэта ў арэнду і сам не жыў там, каб, як сам ён казаў, не «апусціцца да мужыка і каб не страціць сваю інтэлігентнасць». У часе імперыялістычнай вайны ён засноўваў у адным мястэчку, недзе пад Мінскам, «вольнае каапeратыўнае таварыства». У часы Керанскага быў пісцом у земскай управе, а пасля дажываў сваю старасць у замужняй дачкі. Яго Віктар змалку дзён прывык не аседжвацца доўга на адным мейсцы. Мястэчкі і дробныя гарадкі мільгацелі перад яго вачыма з года ў год, не пакідаючы ў яго душы якіх бы там не было глыбокіх уражанняў. Яму жылося не цяжка, і ён не ведаў ніякага такога кутка, да якога б ён прывязаўся усёй душой сваёй. Ён прывык бачыць людзей як бы на момант, і нават сам сябе пачуваў тым момантам, які перажываў. Усё што мінула — тое мінула, а што будзе — тое прыдзе. Ён недзе вучыўся. Ён пісаў вельмі шпарка і прыгожа; у часы паходу на Варшаву раптоўна пайшоў дабравольцам у кавалерыйскую часць і даехаў на кані да Валкавыска. Яго захапіла экзотычная прываб-

насць паходу. Пасля ён апынуўся ў Бабруйску і там увайшоў у камсамол.

У тыя часы, калі Мікалай Цішкевіч абараняў ад злых вачэй і языкоў гонар свае Тэклі, ён, васемнаццацігадовым хлопцам праязджаў па Мінскай дарозе з Бабруйска. І гэта яго быў Цішкевіч выкінуў з карчмы. Ён ехаў назаўсёды развітацца з сваім бацькам. Сястра, якая была замужам кіламетраў за трыццаць убок ад Якубавіч, выклікала яго тэлеграмай. Ён праехаў з выпадковай фурманкай праз незнаёмыя яму Якубавічы і к вечару таго дня быў у сястры. Гэтая сястра была замужам за простым чалавекам, які пасля рэвалюцыі асеў на зямлі і быў шчаслівы гэтым. Віктар застаў свайго бацьку зусім хворым. Ён ужо не ўставаў з пасцелі. Гэты чалавек вельмі ўзрадаваўся, калі ўбачыў свайго сына. Твар яго ўзгарэўся, вочы заблішчэлі.

— Я вельмі рад, сынок, што ты добра жывеш. Адзет ты хораша... Ты пісаў, што ўпісаўся ў камсамол. Ты мне скажы: гэта трывалая рэч? І з гэтага можна будзе табе жыць?

Гэты чалавек усё на свеце расцэньваў з пункту погляду службы. Сын пакрыўдзіўся на бацьку за такое яго глупства. Ён адказаў:

— Я ўвайшоў у камсамол не на тое, каб займацца сваімі шкурнымі справамі.

— А як жа ж! Кожны ж павінен знайсці сабе спосаб каб жыць!

— Гэта сам ты пражыў як падхалім на ўсялякіх службах! Што мне цяпер брыдка прызнацца, чым ты займаўся ўсё сваё жыццё. Чорт яго ведае, як мне цяпер у анкетах і аўтабіяграфіях пісаць, чый я сын: сядзельца з манапролькі? Панскага аконама? Гандляра жывёлай? Эксплаатататара?

Бацька сціснуў зубы, адвярнуўся да сцяны і сказаў:

— Хоць для цябе бога і няма, але ён цябе пакарае. Хто ўзняў на бацьку слова, той узніме на яго і руку. Гэта не даруецца.

Пасля гэтага паміж бацькам і сынам не было сказана ні слова. Праз шэсць дзён бацька памёр. Сын не верыў у бацькаву смерць і не дачакаўся яе на два дні. Ён паехаў на чацвёрты дзень свайго прыезду сюды.

У тыя самыя часы ён перажываў першае сваё каханне. Гэта была самая, калі льга так сказаць, экзатычная камсамолка на ўвесь горад. Чарнявыя пышныя валасы, мерная дзябёласць, прынадная паходка і як вытанчаная да-

сканаласць твару. Хоць яна была і занадта яшчэ маладая, толькі што выбілася з падросткаў, аднак жа яна так кідалася ў вочы паміж усіх сваім выглядам, што з лёгкага слова нейкага іранічнага жартаўніка яе пачалі зваць поўным імем: Фаіна Навумаўна. А прозвішча яе было — Кешнік. Фая Кешнік была дачка вядомага ў горадзе майстра рамантаваць бляшаную пасуду. У Навума Кешніка было адзінаццацера дзяцей і Фая было другая па ліку, пасля свае старэйшай сястры. Здарылася так, што незадоўга да таго калі яе агарнула Лагізава каханне, памерла яе маці, і Кешнік астаўся адзін з сваімі дзецьмі. Няшчасны бляхар яшчэ пільней узяўся за сваю работу, каб як мага больш накалупаць свайго штодзённага заработку, а ўвесь клопат аб хаце і аб дзецях узваліўся на старэйшую яго дачку. Тая, яшчэ зусім маладая дзяўчына, пачала прыціскаць да работы сваю маладзейшую сястру Фаю і гэтая як мага старалася, з гэтай прычыны, як найменш заседжвацца дома. К таму ж, яна два разы выступіла на клубнай сцэне ў аматарскім спектаклі і з вялікім поспехам у публікі. З таго моманту ў яе кружылася галава ад лаўраў артысткі і хатняе корпанне пры кухеннай печы і вajданне з малымі братамі і сёстрамі было для яе сумнай прыкрасцю. Яна нават раз сказала сястры:

— Ты хочаш, каб я дабрахвотна пахавала сябе ў гэтай магіле?

— Ты яшчэ, дачушка, не бачыла сапраўднай магілы,— буркнуў бацька.

— Гэта старая песня,— заўзята адказала Фая.

— Якая песня?! — усхапіўся бацька, патрэсаючы папругай.

— Праблема бацькоў і дзяцей. Дзеці ідуць наперадзе бацькоў. Бацькі незадаволены. Выходзіць канфлікт.

— Чорт цябе ведае што гаворыш! — закрычаў бацька, чуючы занадта разумныя словы сваёй дачкі, якая паспела сяго-таго нахапацца, але не начытацца.

Так яно і абышлося. Фая Навумаўна стала самай заядлай актывісткай і вядомай усім у горадзе асобай. З драматычнага гуртка яна адыходзіла ўсё больш і больш, як яна сама казала, на палітычную работу. Яна ўжо не іграла ў спектаклях, а выступала з прамовамі перад падняццем заслоны. Яна адчыняла «культасветныя пікнікі», экзаменавала выкладчыкаў матэматыкі ў сямігодках як у іх настаўлена ў класах фізкультура, на акруговым агра-

намічным з'ездзе выступіла з палітычнай прамовай, пасля якой аграномы некалькі месяцаў хадзілі як атручаныя. Некаторыя з іх нават усвядомілі сваю памылку: яны занадта многа думалі аб капусце і пшаніцы, замест таго каб падумаць як мае быць аб змаганні з мяшчанскімі поглядамі на грамадскае харчаванне і на вызваленне жанчыны ад індывідуальнага выхавання дзяцей. Фая Навумаўна трымалася самых прагрэсіўных поглядаў. Белатвары Віктар Лагіза доўга схіляў яе да свайго сэрца і нарэшце такі схіліў. Увесь горад з захапленнем глядзеў на гэтую пару. Абое прыгожыя, маладыя, стройныя, і даволі такі відныя работнікі. Праўда, яго ведалі менш, нават, калі сказаць праўду, зусім не ведалі. Ён корпаўся на нейкай дробнай рабоце, тады калі яна запраўляла ўсюды. Некаторыя казалі, што сваім вылучэннем на вышэйшыя пасады ён абавязан быў ёй, калі стаў яе мужам. Але можа гэта і не так, можа гэта толькі пустая гаворка. У кожным разе ён нейк раптам пайшоў угару, хоць праўда, вышэй інструктара не падняўся, але затое ў даволі аўтарытэтных установах. Яна ж нарэшце, зусім яшчэ маладзенькая жанчына, трапіла на работу ў райком. Божа мой, колькі ў яе было энергіі! На раённым з'ездзе саветаў яна гаварыла ў спрэчках па дакладу райздрава адну гадзіну і шэсць хвілін. Яна да глыбака кранула ўвесь комплекс пытанняў і прамова яе была лагічная ва ўсіх пунктах. «А цяпер пяройдзем да разгляду таго, як нашы раённыя органы аховы здароўя, пад кіраўніцтвам райздрава, працуюць на карысць працоўнага чалавецтва». Так пачала яна апошні раздзел свае прамовы і скончыла момантам антысанітарыі ў горадзе. «Калі гэты дом стаіць з дзіравым дахам, дык ён пачынае даваць свае расткі, бо ён гніе. А хіба, я вас пытаю, гніль абыходзіцца без антысанітарыі?»

Год чатыры ў іх не было дзяцей, а пасля нейк выпадкова радзілася дзяўчынка. Праз два гады, таксама выпадкам, радзіўся хлопчык. Гэта было вялікім няшчасцем для гэтай сям'і. Справа такая, што грамадства яшчэ не дайшло было да такога стану свайго развіцця, калі выхаваннем дзяцей займалася б дзяржава, калі нават і не зусім так можна сфармуляваць гэтае чалавечае няшчасце, то ў кожным разе трэба мець на ўвазе што двое гэтых дзяцей на доўгі час адарвалі Фаю Навумаўну ад грамадскай і палітычнай дзейнасці. Пачаўся вялікі сум, што яна абмяшчанілася ў сямейным быце. Аднак жа яна знайходзіла магчымасці адрывацца ад дзяцей і дарывацца да раней-

шай свае дзейнасці. Але гэта былі ўжо бессістэмныя кіданні. І пакуль дзеці не ўзняліся крыху на ногі, яна змарнела, змучылася і высахла. Віктар Лагіза сумнымі вачыма глядзеў на сваю жонку. Прайшоў аднак жа нейкі час, дзеці апынуліся ў яслях, а пасля дзеўчынка пайшла ў школу, і ўсё пачало ўваходзіць у ранейшую каляіну. Да гэтага часу і належыць з'яўленне гэтай сям'і ў Якубавічах. Яна была гараджанка, ён — цяжка сказаць хто ён такі быў. У гаворцы з людзьмі яны лёгкадумна заяўлялі, што ім Якубаўская глуш не страшная. «Куды партыя пашле і на які вучастак работы паставіць — усё добра». Але яны сумавалі ў Якубаўскай глушы, і асабліва яна. Трэба яшчэ ведаць, што ў яго было ў душы і іншае гора. На ранейшай сваёй рабоце ён нарабіў многа промахаў, меў вымову і нават з папярэджаннем і сваё пазначэнне ў Якубавічы на пасаду старшыні райвыканкома, у гэтым глухім нова-створаным раёне, лічыў нават чымсці накшталт высылкі. Усё залежыць ад таго, як я тут пастаўлю сябе на працы, тады зноў магу вярнуцца ў горад. У гэтыя часы горкіх расчараванняў, ён з крыўдай думаў, што за гэтулькі год працы ён дайшоў не да сталіцы, а да глухога раёна. І вось паўстала перад ім трывога і аб сваім як бы не зусім трывалым паходжанні. У сваёй біяграфіі і ў сваіх анкетах ён напісаў што ён сын сярэдняга селяніна, які меў пяць дзесяцін зямлі. Яго бацька і сапраўды меў пяць дзесяцін, але як ён з гэтай зямлёй абыходзіўся? І вось яго раздражненае ўяўленне пачало ўсё перабольшваць і пачаў адчуваць сябе так, быццам яго бацька быў нейкі злачынец, нейкі адшчапенец ад людзей і трэба саромецца нават і памяці яго. Каб той няшчасны бацька мог толькі праз які небудзь цуд уведаць гэта, ён, небарак, перавярнуўся б у сваёй магіле. Віктару Лагізу пачало здавацца, што яго зараз жа абвінавацяць, што ён не напісаў злой праўды аб сваім бацьку. Усё адно да аднаго сышлося. І промахі на працы, і вымова з папярэджаннем, і ўласнае хворае ўяўленне. Іншае рады не было як дзейнічаць заўзята і рашуча. Трэба толькі быць адкрытым, шчырым і выжаць з сябе ўсе хістанні, якія могуць быць у класава нячыстага чалавека. Так думаў ён. І гэта было яму самому навіной, што ён думае. Дагэтуль ён не раскідаў шырока думкамі і ў кожным разе не займаўся як бы там не было аналізам.

Вельмі можа быць, што ён да Мікалая Ціткевіча і прычапіўся з той прычыны, што не было да каго іншага тут прычапіцца. Цяпер, калі ўсё прайшло і стала на сваё

мейсца, лёгка разважаць аб праўдзе і няпраўдзе, а тады — хіба мог Віктар Лагіза паставіць перад сваімі вачыма сваё сумленне? Чалавечае сумленне хіба не можа протэндаваць на вялікае сваё мейсца ў кожнага таго, каму даручан, так ці інакш, лёс другога чалавека? Наконт гэтага Мікалай Цішкевіч, у рашучую хвіліну, сказаў у вочы Віктару Лагізу:

— Чалавечага сумлення ані каліва няма ў цябе.

Цяжка сказаць. Можа прыступы пакут сумлення і з'ўляліся да Віктара Лагізы. Калі так, то ён быў вялікім баязліўцам. Ён ахвяроўваў сумленнем з баязлівасці перад бядой, якую ён можа сам сабе і ўявіў.

Ён выпадкова дазнаўся, што ў яго раёне жыве, і нават у стане калгасніка, былы ўласнік карчмы. Ён накруціў хвост старшыні Шастакоўскага сельсавета: чаму ў цябе былыя карчмары раскашэльваюцца ў калгасах. Довады старшыні, што Цішкевіч добры чалавек, сумленны і працавіты, заеда Лагізу. Тут ужо дайшло «да прынцыпа», як з некаторага часу пачаў гаварыць Лагіза. Ён прабраў старшыню за тое, што ён «паслабіў пільнасць». Ціхманы Цішкевіч меў неасцярогу верыць у справядлівасць, як быццам бы яна гатовая з неба падае. Вядома просты чалавек! «Я ж, таварыш Лагіза, не злодзей і не забойца. Калі нада мной хто кулак падніме, то я магу і па кулаку даць». Значыцца не вытрымала Цішкевічава сэрца. Лепш бы ён ужо ўзяў і пракусіў свой язык. Праз некалькі дзён яго выкінулі з калгаса і пра гэта, як і пра самога Цішкевіча, Лагіза напісаў дакладную запіску ў нейкую наступную па дарозе ўгару, інстанцыю. Вельмі можа быць, што на гэтым усё і скончылася б, каб Цішкевіч аціх і пашукаў сабе якога небудзь рамяства, каб пражыць на свеце без калгаса. Але яго заядаў гонар. Нешта было падобнае на тое, як некалі ён бараніў ад дурных кпін сваю нябожчыцу Тэклю. Ён пачаў дамагацца свайго. Каб ён адразу рушыў да якога небудзь вышэйшага начальства, ён напэўна выграў бы справу. Але ён, з свайго няўмельства ў такіх справах, пачаў абіваць раённыя парогі, якія штодзённа ведалі на сабе Лагізавы начальніцкія ногі. Неўзабаве Цішкевічавы вушы пачулі грозьбу, што ён за такія свае дзёрзкасці можа пайсці пад раскулачванне. Як гром даў у вушы Цішкевічу. Ён прыціх, угнуўся і нікуды не паказваўся з свае хаты. Узрадаваны Лагіза наконт гэтага тут жа сказаў, што калі класавы вораг прытаіўся, то ён чакае нейкага зручнага моманту, каб усадзіць нож у спіну

савецкай улады. Ці верыў ён сам у гэтыя словы. Не верыў, і ў той жа час верыў. Справа ў тым, што ён належаў да той катэгорыі людзей, якія канкрэтна нават і ўявіць сабе не маглі, што такое класавы вораг, і што азначае «нож у спіну савецкай улады», і як гэты нож можа быць усаджаны, і з чаго гэты нож зроблен, і ці ён спецыяльна натое зроблен, каб яго ўсаджваць у савецкую ўладу, ці ім можна яшчэ і хлеба і сала накроіць, каб пачаставаць ад шчырай душы прадстаўніка гэтай улады. Лагіза дзейнічаў механічна, паводле тых адцятых ад жывой рэчаіснасці паняццяў і тэрмінаў, якія для яго самога даўно ўжо страцілі ўвесь сэнс. Стаіўшыся, ён чакаў моманту, каб Цішкевіч што небудзь хоць сказаў крамольнае, або каб хоць зірнуў якім небудзь нетрывалым парадкам. А той як на злосць тую маўчаў. Моўчкі перажываў сваю крыўду, кудысці рваўся душой, каб хоць паспавядацца каму небудзь разумнаму і нарэшце надумаўся паехаць у Мінск і дайсці да самага высокага начальства, у якое ён верыў, як у непахісны аўтарытэт. Але тут прыйшло пісьмо з Мінска ад Алесі, і пісьмо гэтае ўвяло яго ў такі жах, і ў такі боль душы, што часамі ім пачало запаноўваць жаданне ўзяць вяроўку і павесіцца. Але ў гэтыя цяжкія хвіліны яго стрымлівала толькі думка аб Алесі. Як яна застанецца адна з сваім горам, будучы яшчэ такой маладой і не спрактыкаванай у жыцці. Тое, што напісала Алеся ў пісьме, пахіснула яго веру ў аўтарытэты. Гэты просты і мала бывалы на свеце чалавек падумаў, што калі і ў Мінску так робіцца, то, значыцца, яму ўжо няма як там шукаць ратунку і праўды. Яму здавалася, што кожная мінская справа вядома ўсім мінскім аўтарытэтам.

Вось што пісала Алеся ў сваім пісьме. «Татачка, родны мой. Мяне выкінулі з камсамола. Мне паставілі ў віну, што я дачка «карчмара», што ты меў уласную карчму і быў непрацоўным элементам і эксплаатаваў рабочых і сялян. І што наконт гэтага прыслалі матар'ял з раёна. Мяне могуць аднавіць у камсамоле толькі ў тым выпадку, калі я публічна выракуся цябе як свайго бацькі. Але і гэта яшчэ невядома. А як будзе са стыпендыяй — не ведаю яшчэ. А можа і вучыцца мне нельга будзе. Як бы там не было, а на мяне легла пляма. Ад мяне ўсе адшатнуліся. Хоць бяры і вешайся...» Пісьмо было доўгае. Яно было поўна ласкавых слоў да бацькі. Яна бажылася-клялася што любіць яго і ніколі не пойдзе на тое, каб публічна вырачыся яго як роднага бацькі. І што яна не верыць,

што ён быў калі небудзь эксплаатататарам. І што яна просіць ад яго парады што ёй рабіць.

«У такія годы гаварыць, што лепш бы ёй павесіцца?» — падумаў Мікалай Цішкевіч і хапіўся за галаву. Што ён мог параіць сваёй Алесі, калі ён сам ужо ўцягнуў галаву ў плечы і рабіўся як сляпы? Двое сутак ён нічога не рабіў і ўсё думаў. А на трэція суткі, незадоўга пасля таго як развіднела, з'явілася дадому Алеся.

Стаяла позняя восень. Алеся была ўся ў вадзе і ў гразі. Яна ішла босая. Размоклыя чаравікі яна трымала ў руцэ. Пераступіўшы парог хаты, яна адразу заплакала і з выглядам такім як бы яна зрабіла штосці не меншае як забойства і цяпер гатова прызнавацца і каяцца, стала ў парозе. Наогул, то яна была яшчэ падросткам. А цяпер здавалася зусім малым дзіцем, з страшнай маршчынай старасці на ілбе. Яна стаяла ў парозе і маўчала. Ніжняя палова яе твару дрыжала.

— Алеся, ну як гэта...— пачаў гаварыць ёй насустрач бацька.— Ты не захацела мяне вырачыся і цябе прагналі з тэхнікума?

— Я цябе выраклася пазаўчора на агульным сходзе... перад усімі... узяла і сказала... прачытала па пісанаму...

— Дык чаго ж ты дадому?..— не скончыў сказу Цішкевіч, раптам спалатнеўшы тварам.

— Пасля таго як я цябе выраклася, я больш не магла там быць. Я ўжо не магу там быць.

— А вучыцца?

— Як жа я там буду вучыцца, калі я цябе адцуралася?

— А ў камсамоле?

— Як жа мне быць у камсамоле, калі я выраклася роднага бацькі?

— Дык як жа цяпер?

— Дык... ніяк...

І яна ўпала тварам на стол, уся калоцячыся.

— Нічога... нічога, ...— гаварыў ён, стоячы над ёю як над свежай яе магілай.

Яна ўстала на ўвесь рост, выцерла твар і сказала:

— Няхай яны згараць з сваёй навукай, і з сваім тэхнікумам.

Гэта быў страшны прыгавор і самой сабе, і свайму бацьку. Ён адчуў гэта і ведаў, што гэта ідзе наконт лёсу яе па ўсё жыццё, але разам з тым ажыла ў яго душы струна радасці: ён зноў неразлучан з сваёю Алесяй. Як у сма-

гу ніць ён прагнуў разам з ёю ўвайсці ў ранейшую звыклую каляіну дзён і пачаў з таго што запытаў:

— З кім жа ты прыехала?

— Я пехатой прышла. Як толькі я сказала, што выракаюся цябе, я там ужо мала і была. Я пасля сходу пабегла да камсамольскага сакратара і сказала яму: бяру свае словы назад! Бацькі я не выракаюся! Гэта ўсё няпраўда, што пра нас з ім выдумалі. Мой бацька лепшы за ўсіх!

— А ён што?

— А ён сказаў што, калі гэта няпраўда, дык каб я сабрала дакументы, што на майго бацьку напаклёпнічалі. Я яму адказала: збірайце дакументы вы самі! Я сказала перад усімі, што выракаюся бацькі і гэтага не адменіш, маіх слоў. Я пайшла ў інтэрнат, апранулася і адразу выйшла ў дарогу.

— Увесь жа час дождж ліў!

— А я ішла. А паміж дажджамі, хоць я і мокрая была, так добра было калі лес дзе пры дарозе. Зялёны мох пад дрэвамі і, здаецца, падобна што грыбы.

— Якія там грыбы, у канцы лістапада.

— А мне здавалася.

— Наплюй на ўсё. І забудзь гэта ўсё. Пераадзявайся ў сухое. Лажыся адпачывай. Ні пра што не думай.

Яна стала мыцца і пераадзявацца, і ён, каб не замінаць ёй, выйшаў з хаты. Дождж скончыўся, неба расчышчалася, у садзе была мокрая і зялёная, сашчыпаная курамі трава. Раптам ён убег у сенцы і, каб не перашкаджаць ёй, запытаў праз зачыненыя дзверы:

— А ўночы ты, мусіць, дзе поблізу начавала, што так рана прыйшла.

— Я ўсю ноч ішла,— адказала яна.

— Як? Увасень? Паўз лясы?

— Ага... нічога...

Ён зноў пайшоў выйшаў на двор, думаючы як кепска яе душы, калі яна адна ішла ўсю ноч такой дарогай. Калі ён увайшоў у хату, яна ўжо ляжала ў пасцелі і ўсміхнулася яму насустрач.

— А ў калгасе сёння хіба работы няма, што ты дома? — запытала яна.

— З калгаса мяне выкінулі,— адказаў ён, думаючы: што ўжо тут перад ёю таіцца?

Абое яны зрабілі выгляд, што гэта іх не ўразіла, і пастараліся паміж сабою быць так, як бы нічога і не здары-

лася. Настаў вечар. Прыйшла ноч. Алеся пачала кідацца ў пасцелі. Да раніцы яна была зусім хворая. К вечару яна пачала гаварыць з гарачкі. Цішкевіч прывёз доктара. Доктар прызнаў і запаленне лёгкіх, і яшчэ штосці, што ён дакладна выясніць не мог. Ён здагадваўся аб нейкім нэрвовым хворым узбуджанні. Апанураны Цішкевіч не адыйходзіў ад пасцелі свае Алесі. Так прайшло тыдняў два. Алеся перанесла хваробу. Яна была вельмі слабая і ледзьве магла ўставаць. Мікалаю Цішкевічу прынеслі павестку: яму дадзена цвёрдае заданне наконт ільну, як аднаасобніку. Ён жахнууўся. Нават тады, калі яшчэ не было калгасаў і ён сядзеў на сваёй зямлі, ён ніколі не меў гэтулькі ільну, колькі яму цяпер здаць трэба было. Ён пакінуў на цэлы дзень Алесю адну ў пасцелі і рушыў у Якубавічы ў райвыканком апраўдвацца. Павестка была проста адтуль. Ён дабіўся да самога Віктара Лагізы. Той цяпер упяршыню ўбачыў гэтага класава-варожага карчмара, з якім павёў нястомнае змаганне. Ужо з першых-жа слоў Цішкевіч убачыў, што ніякай рады няма і трэба або аддаць лён, або расплаціцца чым небудзь большым. Дзеля спакою свае Алесі, ён затаіў у сабе крыўду і моўчкі выйшаў з Лагізавага габінэта, думаючы што каб не Алеся, то ён добраахвотна пайшоў бы ў турму, але затое пераламаў бы рэбры гэтаму Лагізу, каб той нават стаў дыхавічны і гарбаты.

Як толькі Цішкевіч выйшаў, Лагіза ўпаў у одум. Дзе ён мог бачыць раней гэтага Цішкевіча. Ага! Карчмар? І тут Лагіза ўспомніў: хоць ён ужо і пастарэў здорава, але гэта той самы, што калісці выкінуў яго з карчмы. Як не дзіўна, але штосці затрапяталася ў Лагізавай душы: а ці не выйдзе тут як бы асабістая помста? А што, калі так растлумачаць? Гэта будзе нядобра. За гэта можа ўляцець. Быў момант што Лагіза хістануўся: а ці не зняць з яго гэты лён? А пасля падумаў што позна адступаць. У яго задача быць пільным і ачысціць раён ад класава-чужых элементаў.

Мікалай Цішкевіч прыйшоў дадому позна ўвечары. Алеся ціха ляжала. Ён расказаў ёй пра ўсё і запытаў ці льга было б пакінуць яе адну на дзён два ці тры. «А чаму ж не можна»,— адказала яна.— «Я сабе буду ціха ляжаць. З кожным жа днём я здаравею».

Назаўтра зранку Мікалай Цішкевіч узяў у кагосці з шастакоўцаў каня і выехаў па сёлах апытаць, дзе купіць і здаць у нарыхтоўку лён. Грошай у яго не было і ён па-

думаў, што трэба будзе прадаць што-небудзь лепшае з адзёжы. Ад усёй свае душы ён ужо ненавідзеў савецкую ўладу.

3

Мікалай Цішкевіч адразу пайшоў на тое, каб перайначыць ранейшы ход свайго жыцця. Дзень за днём і пачуццё крыўды пачало тупець у яго душы, і ён наважыўся дзеля свайго спакою не зачэпацца з Віктарам Лагізам і, у якой меры гэта льга, не трапляцца яму на вочы. Што ж да самога Лагізы, то ён сваю справу зрабіў. Усюды вышэй ведалі, што ён работнік і чалавек нецярплівы да ўсяго класава нетрывалага. У кожным разе, пасля справы з Цішкевічам, ён стаў верыць у тое, што ён давёў што стаіць на вышыні і што цяпер яму толькі трэба старацца не аседжвацца тут доўга і перабірацца куды небудзь у большыя маштабы.

Мікалай Цішкевіч у калгас больш не пайшоў.

СМАГА

Можна пэўна сказаць што на пачатку часу пасля таго як па Беларускай зямлі прайшла граніца з Польшчай, праз цэлыя годы словы шпіён і дыверсант не маглі ўдзябціся ў вушы нашага простага чалавека. Гэтая граніца дваццаць год была нашым вялікім няшчасцем, і цэлае пакаленне людзей нарадзілася і вырасла, якому злы лёс наканаваў дрыжаць таго каб як, барані божа найвышшы, не трапіць на кілометр на ўсход ці на захад. Бо тады [1]

---

[1] На гэтым рукапіс абрываецца.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

НАРОДНАЯ НЯНАВІСЦЬ

Яны ішлі лясными сцежкамі і глухімі закуткамі. Ішлі з дзецьмі. Меншых неслі на руках. Яны былі маўклівыя. У гэтай маўклівасці іх было адно-адзінае для ўсіх іх пачуццё — вялікае і наймацнейшае ад усяго, што было цяпер у іх жыцці. Гэта была нянавісць, агністая і неперыможная нянавісць да подлага забойцы і бессаромнага злодзея, нянавісць, якой няма канца і межаў і якая не можа скончыцца раней таго, пакуль хоць адна пара акаваных жалезам капытоў каго-небудзь з гітлераўскай банды будзе таптацца на роднай зямлі.

Найбольш гэта былі жанчыны. Былі маладыя, былі і сярэдніх год, і пажылыя. Але ішла сярод іх адна «жанчына» з «сваімі дзецьмі», у якой адной з'ядналася бадай што ўсё, што было напісана на многіх тварах, што жыло ў многіх душах. Гэтай «жанчыне» было год трынаццаць. Вяла яна з сабой двое дзяцей. Большаму хлопчыку было год сем, меншай дзяўчынцы — год пяць. Гэтую дзяўчынку яна нават разы са два спрабавала падносіць на руках. Я гэта сам усё бачыў. Было гэта поблізу і раўналежна Н-скай шасэйнай дарогі. Бадай што кожны з гэтых людзей перажываў сваю «асабістую» крывавую драму. Адзін не ведаў, дзе ў страшную мінуту дзеліся бацькі, другі не ведаў, дзе дзеліся дзеці. Дзеці, якія ішлі адны, не ведалі, дзе дзелася маці. Але ўсе ішлі, не жадаючы астацца ў ворага. Усё асабістае ў кожнага злілося ў адно агульнае і злівалася з пачуццямі і імкненнямі ўсяго народа.

Трынаццацігадовая «жанчына», якая вяла «сваіх дзяцей», не ведала, што гэта за дзеці. Яна іх спаткала на дарозе адных і ўзяла іх пад сваю апеку. Калі выйшлі на палявую дарогу і калі з'явіўся над галовамі нямецкі драпежнік, яна цвёрдым голасам загадала «сваім дзецям» упасці на зямлю ў жыта і ўпала сама. Увесь натоўп жан-

чын і дзяцей ляжаў на зямлі, пакуль пералятаў далей крывавы ненаеднік. Здавалася, што ён ужо мінуў гэтае месца. Але раптам выпусціў на дарогу град куль з кулямёта. Бессаромны забойца не мог вытрымаць, каб не пасеяць смерць сярод жанчын і дзяцей.

Што ж у гэтую мінуту рабіла трынаццацігадовая жанчына? Упаўшы грудзьмі і тварам на зямлю, каб перачакаць бяду, яна на гэты момант заснула самым сапраўдным сном. Трэція суткі яна не спала і ўсё ішла.

Насустрач нямецкаму драпежніку ўзвіўся наш знішчальнік. Немец павярнуў назад і неўзабаве знік. Можна было ісці далей. З нейкага інстынкту трынаццацігадовая жанчына адразу прачнулася, паднялася на ногі, падняла «сваіх» дзяцей і стала ў ланцуг усяго натоўпу. І неўзабаве яна ўжо ішла далей — прысутуленая, маўклівая, з завостраным носам, у стракатай хустачцы на мілай дзіцячай галоўцы. Твар яе сабраўся ў адну рысу — непарушная ўпартасць паклала на яго сваю пячатку. Вочы накіраваны былі ў адзін-адзіны пункт — глядзелі туды, што ўжо было знойдзена і вядома.

Усё было вядома і ўсё ішло з душы! Вядома стала, што прыйшла пара вялікага выпрабавання, смутку, упартасці, непахіснасці і непакорнасці. У душы воля да жыцця і радасці, а над душой — крывавы забойца! І свавольная жыццярадаснасць трынаццацігадовай дзяўчынкі ператварылася ў сталасць спрактыкаванага чалавека, які многа ведае і да многага імкнецца. І мілы, пакутлівы твар яе, з тым, што на ім напісана,— гэта твар усіх гэтых людзей, з якімі яна ідзе. І тое, што яна падабрала па дарозе невядомых ёй дзяцей і апякуецца над імі,— гэта выяўленне адной вялікай агульнай свядомасці.

З гэтым адзіным — у душы і ў сэрцы — людзі гоняць жывёлу далей, каб не патрапіла яна ворагу, ідуць у народнае апалчэнне, нясуць варту на дарогах і ў вёсках, правяраюць кожнага невядомага чалавека, вылоўліваюць дыверсантаў і шпіёнаў і збіраюцца ў партызанскія атрады ў тыле ворага.

Адно вялікае імкненне і воля з'яднала ўсіх, увесь наш народ. Разгневаная душа народа ў пакутах гартуе вялікія сілы, якім няма і не будзе межаў і перашкод. Хітрасць і каварнасць ворага натыкаецца ўсюды на народную азлобленасць, на народны розум і кемлівасць. І гора будзе ворагу ад народнай нянавісці!

У вёсцы Н. з выглядам пераможцаў і гаспадароў нем-

цы пайшлі па хатах і загадалі людзям ставіць на стол усё самае лепшае з яды. Вядома, хто мог іх не паслухаць? Але ў адной хаце, дзе два немцы жэрлі смятану з тварагом, двое пажылых мужчын падабралі зручны момант і з аднаго ўдару кіямі палажылі няпрошаных гасцей на месцы.

У мястэчку Ц., пасля заняцця яго немцамі, бадай што ўсё насельніцтва некалькі дзён хавалася ў лясах. Але, нарэшце, адзін за адным пачалі варочацца дадому. У хатах усё ўжо было разграблена і перавернута драпежнікамі. Аднак штодзень з'яўляліся няпрошаныя госці і вымагалі яды — самай адборнай. Калгаснік Х. паставіў на стол усё, што меў. Але немец, які арудаваў за сталом, быў вельмі нездаволен. Тады Х. выйшаў у сенцы і кашлянуў. З гары паказаўся твар мала вядомага яму чалавека, які за дзень да гэтага папрасіўся, каб яго схавалі ад немцаў. Цяпер Х. выразна паказаў чалавеку вачыма на немца. Чалавек цішком злез з гары і з-за сенечных дзвярэй забіў з вінтоўкі немца.

Усё новыя і новыя прыходзяць весткі з тылу ворага аб тым, што расце і шырыцца партызанскі рух народа. Атрады не даюць спакою ворагу. Народ адгукнуўся на заклік правадыра, слова якога злілося з душой і імкненнем народа. Подлыя забойцы, крывавыя фашысцкія зладзеі знойдуць сабе магілу на нашай зямлі, поўнай народнага гневу.

ЖЫЛА І ЖЫЦЬ БУДЗЕ БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ!

Заўсёды жыла і жыць будзе Беларуская зямля!

Заўсёды жыў і жыць будзе Вялікі Беларускі народ! Жыў і жыць будзе на сваёй зямлі як гаспадар!

Не званым, не прошаным чужынцам ніколі ён не адчыняў дзверы свайго дома, а заўсёды спатыкаў іх вялікай сваёй нянавісцю і такой жа вялікай сваёй сілай. Няма і не будзе меры гэтай нянавісці і сіле цяпер!

Ніводзін немец не астанецца на нашай зямлі! Як паганая сука, будзе ён лізаць свае раны — і здохне пад няўмольным позіркам нашага чалавека. Косці яго сатлеюць пад нашымі вятрамі, чорная кроў яго ўгноіць наша поле; галавы свае не паспее ён вынесці з нашага дома. Калі хто з іх, ненавідных чужынцаў, выць будзе аб літасці — не адгукнецца яму чалавечае сэрца! Перад ім будзе камень, вечна цвёрды і вечна няўмольны! Подлым фашысцкім прахвостам нічога не будзе даравана! Адна слязіна беларускай жанчыны аб сваіх замучаных дзецях перацягне на вазе справядлівасці ўсю гітлераўскую Германію — гэтую дзяржаву двуногай жывёлы і звяр'я. Голас кожнага асірацелага беларускага дзіцяці гучыць вялікім заклікам да няўмольнай помсты. Яго будуць чуць і дрыжаць перад ім нават бацькі і мацяркі тых, хто прыйшоў тантаць нашу зямлю і раніць яе.

Помсце за родную зямлю не будзе канца! За раны нашай радзімы расплацяцца гітлераўскія прыспешнікі і сляпыя выканаўцы яго волі. Расплацяцца тыя, што паслухмяна ішлі на нас. Хто прынёс Беларускай зямлі гора — адчуе ў сто раз большае гора!

У дзень вялікай расплаты народная ярасць напоўніць жахам кожную фашысцкую істоту. Народная ярасць, народная помста ўжо выходзіць з сваіх берагоў. Беларускі народ падняўся на поўнае знішчэнне агіднага чужынца.

Час расплаты блізка!

Загартуем нашы сілы і нашу волю! Усе, як адзін, будзем цвёрдымі і нязломнымі! Ні адзін нямецкі салдат не павінен выйсці жывым з нашых рук! Смерць кожнаму фашысту на нашай зямлі! Ачысцім ад ворага Беларускую зямлю, залечым яе раны, і зноў будзе радасць і шчасце!

БЛІЗАК ЧАС РАСПЛАТЫ

На Беларусі ад Брэста і да Оршы, і ўздоўж усяго гіганцкага фронту ад Ленінграда і да Адэсы, па ўсіх раёнах, часова захопленых акупантамі,— усюды-ўсюды тырчаць перад вокам магілы і насыпы над масавымі магільнікамі нямецкіх салдат. Ужо звыш двух мільёнаў гітлераўцаў гніюць у нашай зямлі.

У гэтыя дні найвялікшых баёў, на полі вайны, і на поўначы і на поўдні, ляжаць непахаванымі дзесяткі тысяч немцаў. Побач з гнілымі разбухлымі трупамі, над якімі кружыцца груганнё, ляжаць тысячы раненых і хворых, вывезці якіх нямецкае камандаванне не можа з прычыны недахопу транспарту і лячыць якіх не можа з-за недахопу медыцынскага персаналу. Магільныя чэрві ядуць тут і мёртвых і жывых, і смурод ідзе ад гэтых чыстакроўных арыйцаў і вісіць над полем.

Арыйскі шал сядзіць у галаве нямецкага ваякі толькі тады, калі ён грабіць мірныя вёскі, замучвае насмерць нашых жанчын, страляе нашых дзяцей і адсылае к сабе ў Германію награбленыя туфлі і шаўковыя плацці. Упаўшы на лініі фронту, з дзесяткамі тысяч яму падобных, ад нашага агню, гэтая недабітая гадзіна ператварылася ў кучу гною, напоўненую адным толькі жывёльным страхам. Гэта не чалавек памірае за вялікую сваю ідэю! Уся душа гэтай навалачы вычарпалася ў тым, што ён паслаў дадому некалькі пасылак награбленага дабра.

Яго бялявая немачка, атрымаўшы пасылкі, не можа прыняць да сэрца тое, што гэтыя рэчы здзёрты з акрываўленага цела замучанага чалавека. Яна шчаслівая. А як жа! Яна ж належыць да «вышэйшай» расы. Яна нават пісала на фронт свайму Фрыцу, каб ён там пабольш набраў для яе. Такіх пісем многа бывае ў кішэнях палонных гітлераўцаў. Што там цырымоніцца! Там жа «ніжэйшая раса»! Горыч душы толькі тады яе апануе, калі прыйдзе паведамленне аб смерці яе Фрыца. І вось яна надзене сарванае Фрыцам з акрываўленай беларускай дзяўчыны плацце, а на рукаў таго ж плацця начэпіць жалобную павязку па Фрыцу. Атручаная гітлерызмам і закаранелая ў ім, яна з гэтага абсягу не выйдзе.

Яна яшчэ не ведае, што чалавечая справядлівасць, вылілуўшыся ў форму бязлітаснай помсты, неўзабаве засцігне яе ў самой Германіі.

У Германіі не ведаюць, што сапраўды робіцца на палях вайны. Толькі найбольш ясныя галовы здагадваюцца аб праўдзе па тым, што ўсё больш і больш «фрыцы» пакідаюць слаць «пасылкі» і пісьмы, і без канца ідуць эшалоны з раненымі. Усё іншае затуманьвае гебельсаўская прапаганда.

Цяпер адбываюцца гіганцкія сражэнні, якім не было роўных у гісторыі. Перад тварам зімы і зацяжкі вайны фашысцкія орды ідуць на апошнія патугі, каб як найхутчэй дабіцца чаго-небудзь рашучага. Гітлер бесперапынна кідае ў пекла смерці свае дывізіі. Няма таго дня, каб нямецкія салдаты не лажыліся дзесяткамі тысяч. Іншага выхаду нямецкаму камандаванню няма. Пасля таго як лягло звыш двух мільёнаў гітлераўцаў і скрозь у тылах узнялася супроць іх народная нянавісць і паўстанні — пасля ўсяго гэтага нічога не астаецца, як лезці на ражон. І так дзень за днём кладуцца нямецкія дывізіі.

Час вядзе Гітлера да пагібелі. Ён захапіў некаторую частку нашай тэрыторыі, а перамогі няма. Наадварот, з кожным днём ён слабее, яго полчышчы сцякаюць крывёю, а Чырвоная Армія мацнее.

Гэтымі днямі Чырвоная Армія заняла горад Ельню, дзе немцы стварылі ўмацаваны плацдарм для руху на Маскву. Там Гітлер палажыў 8 сваіх дывізій, мізэрныя астачы якіх, кінуўшы ўсю зброю, беглі далёка ў тыл без аглядкі, чуючы за сабой магутны рух чырвонаармейскіх часцей.

Блізіцца час, калі Чырвоная Армія ачысціць ад нямецкай погані нашу зямлю. І, страціўшы арыйскую прывычку грабіць і забіваць жанчын і дзяцей, двуногая нямецкая жывёла папрэ назад, другі раз угнойваючы нашу зямлю сваімі трупамі. Таксама як і «фрыц» цяпер пад Адэсай, якога зажыва ядуць чэрві і дзяўбуць груганы, бялявая яго немачка страціць тады сваё «арыйства» і, апанованая жывёльным страхам, сарве з сябе плацце беларускай дзяўчыны. Але будзе позна. Расплата не міне і яе.

Расплата будзе не толькі ад аплёваных цяпер Гітлерам народаў. І сам просты нямецкі народ, калі толькі ён зразумее, якая вялікая адказнасць ляжыць на ім за тое, што на яго зямлі выраслі зграі двуногіх звяроў, якія так многа зрабілі пакут і няшчасця многім народам свету,— і сам нямецкі народ расправіцца з усімі гітлераўскімі пазадкамі.

Чырвоная Армія рыхтуе прыход дня вялікай расплаты.

В РАЗВЕДКЕ

Пришли мы с Пантелеем в разведку в свою деревню. Притаились в огороде, видим — стоит во дворе ихний часовой, а другой прохвост настраивает на крылечке радио. Тут радио как гаркнет. Слышу — по-белорусски нас старается околпачивать. Но как-то не то выходит.

Был у нас когда-то пан Смердяцкий. Ненавидел он наш язык и точно так же изображал наш разговор, когда хотел высмеять нас.

— Не пан ли это Смердяцкий,— подумал я,— зарабатывает у Гитлера хлеб?

Прислушиваюсь — ох как гладко брешет! Была у меня когда-то бесхвостая сука, могла она обрехать за ночь двадцать деревень, слава о ней шла от Турова до Пинска. Но так нежно и умилительно, как этот ее племянник, и она никогда не брехала.

А он все расхваливает своего фюрера: Гитлер, говорит, первый из первых.

— Когда бежит стадо ослов,— соглашаюсь я с ним,— то один из них обязательно бывает первым.

Вдруг вижу: выходит из хаты какое-то длинное рыло в блестящих сапогах со скрипом. Торчит рыло из-под седого уса и на ходу сухую корку гложет.

— Эге-ге,— подумал я,— да у тебя, видно, на ноге сапог скрипит, а в горшке беда кипит. Видно, тебе боком вылазит то, что наши люди, когда уходили в лес, сожгли хлеб дотла.

Толкаю Пантелея, а он все и сам понимает. Обошел он заднюю стену сарая и через изгородь как прыгнет на часового. А я на радиста и в тот же момент, тоже с клинком. И выстрела не слышно, и оба лежат мертвые. А из соседних дворов слышно, как гергечут немцы, не знают, что у них под боком произошло.

Стоит перед нами одинокое длинное рыло, а мы его уже в огород приглашаем. Мычит, а не идет. Тут я как махну ему в ухо! Мычит, но пошел. В огороде приказали мы ему ползти — не хочет. Тут Пантелей сжал кулаки и вежливо попросил. Перестал мычать и пополз. За огородами пустили мы его вперед и так пришли в наш партизанский отряд. Первым делом ощупали мы его офицерские знаки и стали допрашивать.

СПОР ОБ АРИЙСКОЙ КРОВИ

ЧЕРВЯК: Вот уже два месяца, как я питаюсь только арийцами. Смотри, как я разжирел. Я переродился. Я сам стал чистокровным арийцем.

ВОРОН: Эх ты, гитлеровский выскочка. Я живу уже свыше 300 лет и еще в 1613 г. едал мясо немецких баронов на этой самой земле. А если бы ты знал, сколько арийского мяса здесь было в 1918 году! А знаешь ли ты, что мой отец и мать лакомились самим королем Фридрихом? А знаешь ли ты, что мой дед объедался немецкими рыцарями на Чудском озере? А ты — тоже ариец! Много вас таких развелось!

БЕЛАРУСКІ НАРОД ЗМАГАЕЦЦА З АКУПАНТАМІ!

Грабежніцтвы

У Любаньскім і Старобінскім раёнах, як і ва ўсіх іншых акупіраваных месцах, немцы па-зверску гаспадараць і чыняць здзекі з насельніцтва.

Сваіх прадуктаў у акупантаў няма. Яны стараюцца жыць за кошт нашага сялянства, забіраюць у яго апошняе.

Быў такі выпадак. Жанчына толькі што пасадзіла ў печ хлеб. У хату ўвайшлі немцы і дасталі з печы сыры хлеб.

Там, дзе немцы пастаялі дзён 10, там яны паспявалі аграбіць усё, аставалася толькі тое, што людзям удавалася схаваць. Навакол сябе немцы ўсё глумяць і разбураюць.

Здзекі і забойствы

Невыкананне самага нязначнага загаду немцы караюць расстрэлам. За тое, напрыклад, што гаспадыня не дасць фунта масла (калі ў яе нават масла няма), яе расстрэльваюць.

Старшыні калгаса «Ударнік» немцы загадалі прывезці ім сена. Сена прывезлі, але з невялікім спазненнем. За гэта нямецкія звяры да смерці збілі старшыню.

Грамадзянка з Любані Гідрыновіч не захацела ўпакаваць тыя прадукты, якія забралі ў яе немцы. За гэта яе так білі, што яна ледзь асталася жывая.

Расстрэлы

Многа людзей замучылі, забілі і расстралялі немцы ў Любаньскім і Старобінскім раёнах.

Загадчыцу калгаснай фермы Каратчэню Ганну немцы застрэлілі за тое, што яна накарміла падарожных людзей.

Немцы расстралялі старшыню Асавецкага сельсавета Клімовіча, дырэктара МТС Бондарава, кладаўшчыка калгаса «Чырвонае Палессе» Вішнеўскага.

Старшыню Турокскага сельсавета Прушака немцы прымусілі капаць самому сабе яму і над ямай расстралялі яго.

Народ ненавідзіць акупантаў.

Аднойчы дарогай ішоў партызан, а насустрач яму ста-

ры селянін. Паабапал дарогі паспяваў багаты ўраджай. Гэта ўсё было на асушаных балотах Любаньшчыны. Партызан запытаў у старога:

— Тут, здаецца, раней былі балоты?

— Вялікія балоты былі,— адказаў чалавек,— я сам бывала выносіў з іх панскае сена. А вось прыязджала да нас нядаўна нейкая нямецкая сволач і брахала, што нас нібыта Савецкая ўлада ашукала. А хто нам гэтыя балоты асушыў, як не Савецкая ўлада? Мы сталі багатымі людзьмі. І ўсё таму, што ў нас была Савецкая ўлада. Яна ў нас і далей будзе.

Гэты селянін выказаў тое, што жыве ў душах людзей. Людзі ненавідзяць немцаў і працівяцца ім. Найбольш актыўная частка насельніцтва змагаецца з акупантамі.

Народную нянавісць да сябе немцы бачаць у кожным чалавечым позірку, а яшчэ больш у дзейнасці партызан.

Народная помста

Як толькі пачынае змяркацца, немцы спыняюць усякі рух на дарогах. Яны баяцца ночы. Уначы іх хутчэй насцігае народная помста.

Немцы баяцца лясоў і кустоў. Кожны прыдарожны лес, кусты немцы заўсёды абстраляюць, перад тым як прайсці каля іх.

У калгасе імя БВА партызанскі атрад быў акружаны немцамі. Быў бой. Партызаны забілі 12 немцаў, ранілі каля 25, забілі афіцэра.

За Любанню партызаны закідалі гранатамі групу матацыклістаў. Партызаны жорстка распраўляюцца з нямецкімі стаўленнікамі, якія назначаюцца з былых кулакоў або з уталоўнікаў.

Усе чакаюць моманту, калі паганыя гітлераўскія гады пачнуць уцякаць з нашай зямлі. Настрой сялянства такі, што ніводнаму немцу не ўдасца выратаваць сваю галаву.

ЧИСТОКРОВНАЯ ВОШЬ

Офицеры они были, как им и полагается: и погоны, и шнурки какие-то, и крестики... и даже пытались они храбриться передо мной. Сначала отмалчивались. Что ни спрошу — молчат.

— Выходит, что вы перестали понимать по-русски,— сказал я.— Но ведь мои хлопцы слышали, как вы по-русски разговаривали в деревне, когда требовали кур и одеял?

Молчат.

— Значит, вы и есть чистокровные арийцы? — спрашиваю.— Правда ли, что чистокровным арийцам не может считаться тот, кто не умеет убивать, грабить, резать и жить на чужой шее? Молчите? Молчание — знак согласия. Значит, вошь тоже чистокровная арийка, она ведь иначе и не живет, как на чужой шее.

Тут они переглянулись между собой.

— Ага, поняли? Так отвечайте: где стоит ваш штаб?

Тут Пантелей схватил их за ворот, потряс и опять поставил передо мной. И они не только рассказали, где их штаб, а еще указали, где стоит обоз с награбленным у крестьян добром.

И выходит, что эта чистокровная вошь силится обосноваться на нашей шее. А известно, что делают со всякой вошью.

ПЕРАМОГА БУДЗЕ ЗА НАМІ!

Наш родны беларускі народ!

24 гады прайшло з дня Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, якая дала беларускаму народу свабоду, нацыянальную дзяржаўнасць, шчаслівае жыццё. Беларускі народ усе гэтыя 24 гады быў поўным гаспадаром сваёй роднай зямлі. Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка ў брацкай сям'і народаў Савецкага Саюза за прайшоўшыя гады дабілася гістарычных поспехаў у гаспадарчым і культурным будаўніцтве.

За гады свайго існавання БССР стала перадавой індустрыяльна-калгаснай рэспублікай. Наша поле было багата ўраджаямі, нашы заводы і фабрыкі выраблялі многа тавараў і прадуктаў. Пры Савецкай уладзе беларускі народ выпраміў плечы, вырас, пачаў жыць заможна і культурна і з кожным годам ішоў к усё большаму росквіту.

У 1941 годзе, як і ва ўсе папярэднія годы, у нашай рэспубліцы будаваліся дзесяткі новых заводаў і фабрык, на калгасных палях спеў багаты ўраджай, вялікі народ наш вёў сваю напружаную творчую працу ў імя росквіту сваёй дарогай Радзімы. Згодна пастановы Савета Народных Камісараў СССР і Цэнтральнага Камітэта Усесаюзнай Камуністычнай партыі (бальшавікоў) у Беларусі намячалася грандыёзная праграма асушкі беларускіх балот і асваення асушаных зямель на карысць народна-гаспадарчага будаўніцтва.

З якой радасцю і энтузіязмам узяўся наш народ за ажыццяўленне гэтай грандыёзнай праграмы! Народ ведаў, што ажыццяўленне гэтай праграмы прынесла б яму новыя незлічоныя багацці.

Шчасліва, заможна жыў беларускі народ!

Але подлы вораг не даў нам мірна жыць, працаваць, весяліцца і радавацца. Крывавы Гітлер вераломна напаў на нашу Радзіму.

Вось ужо больш чатырох месяцаў азвярэлыя нямецкія зграі топчуць нашу родную зямлю. Па ўсёй Беларусі чуюцца стогны замучаных людзей, чуюцца енкі асірацелых дзяцей. Над беларускімі лясамі, палямі і азёрамі, над спаленымі вёскамі і зруйнаванымі гарадамі, уздоўж беларускіх рэк вісіць няшчасце і гора. Там, дзе стаялі паселішчы, дзе цвілі сады, дзе радаваўся жыццю чалавек — вецер узнімае хмары халоднага попелу. Па адзічалых

дарогах бадзяюцца сіраты — ад бацькоўададбраў жыццё няпрошаны, ненавісны фашысцкі бандыт.

Але не забывайце, браты і сёстры, усе ведайце, што слаўная геранчная Чырвоная Армія вядзе ўпартае змаганне з ворагам, ведайце, што змаганне гэтае з кожным днём набліжае нас да канчатковай перамогі над нямецкімі захватчыкамі.

Фашысцкія бандыты, каб запалохаць нас, каб пасеяць сярод нас паніку і безнадзейнасць, распаўсюджваюць ілжывыя чуткі, што нямецкія войскі забралі Маскву, Ленінград, што Чырвоная Армія нібыта разбіта, што нібыта знішчана савецкая авіяцыя. Гэта няпраўда, гэта пустыя выдумкі ворага, які адчувае, што пад яго нагамі няма моцнай глебы, які адчувае сваю пагібель.

За прайшоўшыя месяцы вайны германская армія страціла больш чатырох з палавінай мільёнаў сваіх салдат. Яе двухмесячныя спробы ўзяць Ленінград скончыліся тым, што немцы страцілі там некалькі сот тысяч салдат, а цяпер Чырвоная Армія пачынае адціскаць іх ад Ленінграда.

Увесь кастрычнік месяц вораг стараўся прабіцца к Маскве. Ішлі самыя крывавыя за ўсю вайну баі за подступы к Маскве. Чырвоная Армія затрымала ворага. Нямецкае наступленне на Маскву спынена. Як вораг ні рвецца к Маскве, усе яго атакі адбіваюцца, і ён ужо не ідзе наперад ні на крок. На подступах да сталіцы ляжаць ужо сотні тысяч забітых немцаў.

Горы нямецкіх трупаў ляжаць на ўсіх іншых франтах. Нягледзячы, аднак, на такое пагібельнае знішчэнне нямецкага войска, Гітлер гоніць у бой усё новыя часці. Ён не шкадуе сваіх салдат, ды і іншага спосабу ў яго ўжо няма, бо пайсці назад — гэта значыць загубіць сваю ўладу.

Набліжаецца жорсткая руская зіма, якое так баяцца немцы. Вораг завяз на нашай тэрыторыі, і тут скора пачнецца яго пагібель.

Наш народ ваюе з нямецкімі фашыстамі не адзін. У Савецкага Саюза ёсць такія магутныя і вялікія саюзнікі, як Англія і Амерыка. Гэтыя дзве магутныя дзяржавы шлюць нам танкі і самалёты, узбраенне і ваенныя матэрыялы. Англійская авіяцыя бамбіць нямецкія гарады, прамысловыя цэнтры ў Германіі, ваенныя заводы і фабрыкі. Пачаўшы ваенную авантуру супраць усяго свету, Гітлер апынуўся на краю бяздоння. Яго ненавідзіць увесь свет.

Партызанская вайна супраць немцаў разгараецца ва Францыі, у Бельгіі, Нарвегіі, Чэхіі, Польшчы, Грэцыі.

Браты і сёстры! Беларускія партызаны ўжо зрабілі вялікія справы. Лепшыя сыны беларускага народа са зброяй у руках паўсталі на змаганне з лютымі фашысцкімі бандытамі.

Па ўсёй нашай краіне прагучэла слава пра мужных беларускіх партызан, іх храбрасць і адвагу, пра іх бязлітасную барацьбу з нямецкімі фашыстамі. Савецкі ўрад высока ацаніў заслугі выдатных беларускіх партызан. Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР прысвоіў званне Героя Савецкага Саюза партызанам т. т. Бумажкову і Паўлоўскаму, узнагародзіў многіх партызан ордэнамі і медалямі Саюза СССР.

Будзем жа мацней дапамагаць слаўнай Чырвонай Арміі хутчэй расправіцца з ворагам. Усе пойдзем у партызаны! Усе, як адзін, будзем памагаць партызанам!

Савецкая Беларусь жыла і будзе жыць! Ідзе той час, калі недабітыя рэшткі нямецкай навалачы без агляд кі папруць назад з нашай зямлі. Але мала катораму з іх удасца дабегчы да сваёй Германіі, узненавіджанай цяпер усім светам. Нашы разбураныя гарады, нашы спаленыя паселішчы, усё, што немцы ў нас зруйнавалі і стапталі — усё яны адновяць і адбудуюць самі, усё яны нанава зробяць сваімі рукамі.

Браты і сёстры! Перад намі ясная будучыня! Ідзе час нашага вызвалення! Наблізім жа гэты час нашым дзейным змаганнем з ненавіснымі чужынцамі-немцамі! Узнімайце барацьбу супраць ворага! Бязлітасна знішчайце яго жывую сілу, танкі і аўтамашыны, пускайце пад адкос варожыя паязды, узрывайце масты і дарогі, псуйце тэлефонную і тэлеграфную сувязь, падпальвайце склады і абозы нямецкіх захватчыкаў!

Гарачае прывітанне слаўным беларускім партызанам!

Няхай жыве вялікі беларускі народ!

Няхай жыве свабодная, шчаслівая Савецкая Беларусь!

Няхай жыве слаўная наша Радзіма — Савецкі Саюз!

У ІМЯ БУДУЧЫНІ

Шчаслівы час маленства! Залатыя гады! У гэты час жыцця і ўражанні глыбейшыя, і ўспрыяцці жыццёвых з'яў непасрэдныя! І пачуццё Радзімы пачынаецца ў гэтыя гады. Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма. Блізасць і замілаванне да роднай прыроды, да роднай зямлі, да самага важнага — да свайго народа — пачынаецца з малых і маладых год.

Дзяцей нашага народа, беларускіх дзяцей, у лепшыя годы іх яснага маленства спасцігла вялікае няшчасце ўбачыць сваю Радзіму пад жудаснай акупацыяй. Дзіцячая душа на ўсё жыццё захавае ў сабе малюнак залітай крывёй травы, попел пад ветрам на месцы роднай хаты і трупы замучаных. А часта — гэта труп бацькі ці маці.

Дваццаць чатыры гады таму назад адбылася Вялікая наша Кастрычніцкая рэвалюцыя, якая шырока адчыніла перад нашымі дзецьмі дзверы ў жыццё, у будучыню. Чалавек вырастаў як чалавек, як вольны гаспадар таго, што яму роднае, што з самых малых год на векі вечныя стала жыць у душы як радасць і шчасце. Родная зямля! Радзіма! Ад аднаго гэтага слова пачынае мацней біцца сэрца! І адразу раптоўна паўстала над нявінным дзіцём змрочная постаць азвярэлага чужынца.

Тое, што не пад сілу было б перажыць самаму моцнаму духам і целам мужчыну, на тое асуджае нашых дзяцей подлы нямецкі прышэлец. Што адчувала няшчаснае дзіця настаўніцы Кустановіч, з Петрыкава, калі нямецкі афіцэр укінуў яго ў агонь?

Нашы дзеці бачылі, як тлела ў агні хараство роднай зямлі. Нашых дзяцей расстрэльваў немец з самалётаў, калі яны з маткамі ішлі дарогамі, шукаючы ратунку ад нямецкай навалы. Нашы старэйшыя дзеці неслі на руках меншых, калі падала ад нямецкай кулі маці.

Сутнасць нямецкай акупацыі відна на муках, на енках кінутага ў агонь дзіцяці і на парыве жывой маці, якая ў гэты момант стаіць над агнём і душа якое папялее на векі вечныя.

І тады беларускае дзіця старэйшага пакалення становіцца героем. Няма нічога страшнейшага, калі на дзіцячым ілбе мы бачым маршчыну старасці. Але няма нічога больш вялікаснага за тое, калі дзіця, на хвалях пакут і змагання сваіх бацькоў, свайго народа, узнімаецца да сапраўдна-

га гераізму. Мы ведаем хлопчыка Сашу са Жлобіна, які адпомсціў немцам за смерць сваіх бацькоў тым, што ўзарваў гранатай нямецкую штабную машыну з афіцэрамі і пры гэтым загінуў сам.

Нямецкі фашызм пагражае нашым дзецям не толькі знішчэннем. Нямецкая гадзіна яшчэ мае намеры залезці ў душы нашых дзяцей. Выцягнуць душу, спустошыць яе, пасеяць у ёй атруту абыякавасці да роднай зямлі. Гітлераўская навалач будзе спрабаваць анямечыць нашых дзяцей і пустошыць, і аддаваць на згубу і забыццё роднае, беларускае.

Будзем усімі сіламі берагчы нашых дзяцей! Нашы дзеці — гэта дзеці вялікага гераічнага народа. Гэта дзеці бацькоў і ўнукі дзядоў, якія заўсёды змагаліся за сваю чалавечую годнасць. Савецкая Беларусь будзе жыць! Нямецкія арміі будуць знішчаны да апошняга салдата. Заваёвы Кастрычніка жылі і жыць будуць на Беларусі! І аб гэтым мы скажам сваім дзецям.

Скажам ім аб нашым вялікім замілаванні да роднай краіны, да памяці бацькоў і дзядоў нашых. Скажам нашым дзецям аб нашай любві да родных дарог, да жоўтых асенніх лясоў, да азёр і рэк нашых. Спынім іх увагу на яснотах сонечных праменняў, калі яны кладуцца ціхім хараством на траву і верасы, на бярозы і хвоі. Давядзём і пакажам нашым дзецям справамі нашымі, як мы любім іх. Няхай справы нашы пакажуць, што наша адданасць Радзіме зліваецца з нашым замілаваннем да нашых дзяцей. Паможам нашай Чырвонай Арміі вынішчыць усіх нямецкіх акупантаў у імя нашай будучыні. Час вызвалення блізак. Будзем яшчэ больш любіць, берагчы і ратаваць нашых дзяцей; адпомсцім нямецкім гадам за скалечанае маленства!

БУДЗЕМ АДЗІНАДУШНЫМІ І НЕПАХІСНЫМІ

Браты беларусы!

Па нашай зямлі ходзіць няшчасце і гора. Па нашай роднай зямлі топчацца двуногая нямецкая жывёла, тупая і азвярэлая. Нашы беларускія гарады ляжаць у руінах. Вецер узнімае хмары халоднага попелу там, дзе жыў чалавек у шчасці і радасці.

Наша поле было багата ўраджаем. Нашу краіну ўзбагачалі нашы заводы і фабрыкі. Пры Савецкай уладзе беларускі народ моцна стаў на ногі.

Але гітлераўская навалач не дала нам жыць. Банда прахвостаў і жулікаў хоча падняволіць сабе вялікі беларускі народ, народ мужнага Каліноўскага, народ шматлікіх змагароў за нацыянальную самастойнасць свае Радзімы — Андрэя Блажко, дукорскіх партызан, слуцкіх партызан, усіх іншых вядомых і невядомых герояў; народ, які ў самыя цяжкія часы сваёй гісторыі заўсёды быў самім сабою.

Гітлераўская Германія вымуштравала зграі тупых салдафонаў, якім убіта ў галаву, што яны маюць права жыць на шыі ўсіх народаў. І вось зграі гэтых атупелых людаедаў рынуліся на нашу зямлю. Яны скалечылі маленства нашых дзяцей. Яны спапялілі душы нашых сёстраў, жонак і матак, якія бачылі смерць сваіх дзяцей у агні і громе. Я быў разам з народам, бачыў яго пакуты, яго кроў, яго пакутнікаў. Па дарогах ад Мінска і да Смаленска я бачыў чатырохгадовых і васьмігадовых дзяцей, якія паднімалі ўгару замест рук акрываўленыя косці і крычалі: «мама». Мы ўсе бачылі няшчасную маці, вялікую беларускую жанчыну, якая ў гэты самы момант канала на дарозе пад кулямі арыйскага прахвоста, напоўненага прагнасцю па нашых касцях здабыць сабе ў Беларусі маёнтак. Я бачыў дзесяцігадовых і дванаццацігадовых дзяцей, якія неслі на руках меншых, не могучы адарваць вачэй ад дарагога твару забітай маці.

Я бачыў, як трашчалі ў агні беларускія кнігасховішчы, як гінула гордасць нашай рэспублікі і гордасць Савецкага Саюза — Ленінская бібліятэка ў Мінску. Я бачыў, як гарэла і гінула ў агні беларуская кніга, як падала ў руіны сталіца нашай рэспублікі — Мінск, як гінуў Гомель і Віцебск і іншыя нашы гарады.

Але разам з тым, перад усім светам, збіраўся на вялікае змаганне наш народ, вечна непакорны перад ворагам.

Браты беларусы! Кожны, хто любіць сваю беларускую зямлю, хто сын свайго народа, ведай, што вялікая няслава і ганьба таму, хто не выйдзе на расправу з ворагамі і на помсту.

Час расплаты пачаўся!

Наша слаўная Чырвоная Армія ўжо гоніць немцаў з савецкай зямлі. Нямецкія зграі ўжо коцяцца назад. Яны хацелі ўзяць Маскву, а замест гэтага знайшлі сваю пагібель.

Будзем адзінадушныя і непахісныя ў змаганні і помсце ворагу. Ніводзін немец не павінен астацца на нашай зямлі. Як паганая сука будзе кожны з іх лізаць свае раны і здохне пад няўмольным позіркам нашага чалавека. Косці яго сатлеюць пад вятрамі. Чорная кроў яго ўгноіць наша поле. Не павінен ён вынесці галавы з нашага дома! Як толькі можам, будзем рабіць смерць кожнаму з іх. Калі хто з іх выць будзе аб літасці, не павінна адгукнуцца яму чалавечае сэрца!

Ніводнаму немцу нічога не павінна быць даравана! Адна слязіна беларускай жанчыны аб замучаных дзецях перацягне на вазе справядлівасці ўсю гітлераўскую Германію, гэтую дзяржаву двуногай жывёлы.

Вечна жыў і вечна жыць будзе вялікі беларускі народ на сваёй, вызваленай ад нямецкай гадзіны, беларускай зямлі!

Браты беларусы! Усе, дзе б хто з нас ні быў — і хто на роднай зямлі перажыве яе пакуты, і хто выйшаў ад нямецкай навалачы! Ведайце, усе ведайце: скора мы зноў збяромся дома, на радзіме, на сваёй зямлі ў шчасці і радасці. Гэты час падыходзіць.

Смерць кожнаму немцу на нашай зямлі!

Няхай жыве наша родная зямля, наша Радзіма — Беларусь, наш вялікі беларускі народ!

Няхай жывуць вялікія магутныя савецкія народы, якія куюць нашу перамогу!

Няхай жывуць вялікія і магутныя — рускі і ўкраінскі народы, якія з намі плячо ў плячо робяць нашу перамогу!

Няхай жыве наша слаўная, грозная ворагу Чырвоная Армія!

7 Зак. 2701

НЕМЦЫ ЎСТАНАЎЛЯЮЦЬ ПАНШЧЫНУ

Дагэтуль нямецкі зброд, які навалокся на нашу зямлю, як ліхая плойма, займаўся тым, што забіваў і грабіў нашых людзей. Увесь час немцы выцягвалі жылы з нашага народа і абабралі яго да ніткі. Больш ужо няма чаго і грабіць, усё зжэрлі паршывыя ненаеднікі. І вось цяпер хітрая нямецкая шэльма спрабуе ўскласці на нашу шыю новае ярмо — сваю, як яны кажуць, зямельную рэформу. Жэрці ім трэба, браць больш няма адкуль, дык яны ўгаварваюць нас, каб мы сваю ўласную зямлю засеялі для іх, а яны спадзяюцца пасля ўвесь ураджай забраць к сабе ў Германію і там будуць жэрці і карміць сваё вашывае войска, якое тут сядзіць на нашай шыі.

Падышла вясна. Блізка пара араць і сеяць, дык вось яны і заварушыліся каля нашай зямлі, як чэрві.

Наўрад ці знойдзецца такі дурань на свеце, які б на сваёй уласнай зямлі ахвотна рабіў, каб якая-небудзь прыблудная гадзіна забрала сабе ўраджай і зжэрла яго, нават дзякуй не сказаўшы.

Немец гаворыць, што будзе надзяляць нас нашай зямлёй! Вось дзядзька знайшоўся! Але паглядзім, што гэта за надзел такі.

Нямецкія газеты і нямецкае радыё тлумачаць пра гэта так, што пакуль ідзе вайна, зямля павінна апрацоўвацца «абшчынай», гуртам, талакой. І трэба, каб усё было засеяна, бо трэба карміць нямецкую армію. А кіраваць гэтай «абшчынай» прыедзе з Германіі немец-інструктар. Гэта значыцца — з'явіцца з Германіі пан, ды яшчэ і чужаземны. За працу ж у гэтай «абшчыне» людзі не атрымаюць хлеба і якіх бы там ні было прадуктаў, а грошы. А гэтыя грошы значаць — акупацыйныя маркі, за якія нічога нідзе не купіш. У той жа час беларускіх хлопцаў і дзяўчат будуць гнаць у Германію, на катаржныя палявыя работы, гэта значыцца, з іх зробяць прыгонных мужыкоў нямецкіх паноў. Нямецкая газета так проста і піша: «Беларутэнія (так яны называюць Беларусь) ужо цяпер можа пасылаць у Германію тысячы сваіх маладых людзей і дзяўчат ва ўзросце ад 18 да 25 год, як сельскагаспадарчых рабочых». Германіі цікава мець звыклага да цяжкай працы рабочага.

Немцы тлумачаць яшчэ і на далейшае. Надзяленне сялян зямлёй,— крычаць яны,— будзе пасля вайны, і гэта

будзе спадчынная арэнда. Гэта значыць, што беларус будзе арандаваць у немцаў сваю ўласную зямлю.

А далей тлумачыцца, што не ўсе будуць мець права арандаваць зямлю. На гэта будзе мець права толькі той, хто прыдбае к таму часу жывёлу, сельскагаспадарчыя прылады і машыны.

Гладка скроена! Каму ж гэта будзе пад сілу купіць жывёлу і машыны, седзячы галодным і абрабленым? Значыцца, ніхто гэтай арэнды і ў вочы не ўбачыць. Ды да гэтага ўсё так і падведзена, каб не даць нам нашай зямлі і панюхаць, а каб на яе пасадзіць нямецкага пана, а нас зрабіць яго прыгоннымі парабкамі.

Вось і ўся нямецкая «зямельная рэформа». Яна ёсць самая страшная і лютая паншчына, якое не ведалі нават нашы дзяды і прадзеды.

Нямецкая шэльма прывыкла дзейнічаць ашуканствам і гвалтам. Нямецкае гадаўё не лічыць нас за людзей. Мы для іх толькі рабочая жывёла. Яны думаюць, што тут як з тым канём, з якім цацкаюцца, пакуль увядуць яго ў аглоблі. Але наадварот — мы людзі і мы не паддаліся двуногаму нямецкаму звяр'ю.

Не верце вы ні ў якую гітлераўскую зямельную рэформу, не слухайце абармотаў, якія селі на вашу шыю. Ведайце, што Чырвоная Армія ўжо блізка і нядоўга немцу асталося таптацца па нашай зямлі. Не дажджэ ён забраць наш ураджай! Не слухайце яго, тое, што пасееце — тое пажнеце самі. Не слухайце немцаў і не верце ім, а ўсе ўзнімайцеся на іх. Нямецкія гады вельмі добра гінуць і ад кулямётаў, і ад віл, калі іх усадзіць у нямецкае чэрава. Чырвоная Армія з кожным днём усё больш цісне немцаў на Захад. Блізак час вызвалення Беларусі. Ведайце гэта і памятайце, што тры аршыны магільнай зямлі для немца — самая найлепшая зямельная рэформа.

СУПРАЦЬ ЗВЕРА

На перасыльным пункце палонныя немцы некалькі дзён чакалі адпраўкі ў глыбокі тыл. З палоннымі гаварылі людзі, якія сабраліся паглядзець на іх. Прыйшлі сюды і чырвонаармейцы, сярод якіх былі і рускія, і беларусы, і ўкраінцы, і казахі. Мясцовы настаўнік сказаў да палонных такія словы:

— Мы хочам, каб народы ўсяго свету жылі ў дружбе. Каб чалавек чалавеку быў брат.

Пачуўшы гэта, чырвонаармейцы з яснымі тварамі пераглянуліся. У вачах іх свяцілася гордасць за гэтыя словы, сказаныя савецкім чалавекам. З насцярожанасцю яны павярнулі твары да немцаў — што яны на гэта скажуць, ці хочуць яны, каб чалавек быў чалавеку братам?

Немцаў было каля трыццаці, і толькі два з іх (адзін аўстрыец) праясніліся тварамі і пачалі ківаць галовамі, як толькі перакладчык растлумачыў ім сказаныя словы. Усе ж астатнія са змрочнай злосцю апусцілі вочы ў падлогу і так і застылі ў гэтай звярынай паставе. Тое, што яны пачулі, было чужое ім і непатрэбнае.

І вось чырвонаармейскія твары пачалі хмурнець. З вачэй спала надзея на тое, што ў нямецкага салдата асталіся чуйкія рэшткі чалавечнасці. Не. Усё чалавечае яму чужое. Гэта толькі звер з воўчымі зубамі і свінячай натурай.

Губы ў чырвонаармейцаў сціснуліся. Вочы сталі суровымі. І суровасць ператварылася ў непрымірымую нянавісць.

Гэтую карціну я наглядаў у другім месяцы пасля пачатку вайны. З таго часу прайшло ўсяго паўгода, але з нямецкім салдатам адбылася вялікая змена. Цяперашні палонны немец не падобен на таго, які быў у пачатку вайны.

Цяперашняму палоннаму немцу можна гаварыць, што хочаш, нават тое, што яго маці ёсць пярвейшая сука. І немец ужо не будзе з пагардай і самаўпэўненасцю глядзець у падлогу, як калісьці. Цяпер ён, як збіты сабака, будзе лісліва зазіраць табе ў вочы і, цярэбячыся за каўняром ад вошай, будзе згаджацца з усім.

Аднак жа ніякіх чалавечых рыс у ім не з'явілася. Ён астаўся той жа двуногай жывёлінай, толькі бітай, абскубленай і апаршыўленай. Яго самаўпэўненасць выбіла з яго наша артылерыя, наша авіяцыя, наш штык. К таму ж яго

яшчэ падмарозілі нашы марозы. Цяпер яму не да таго, каб думаць, што ён быццам бы лепшы за ўсіх на свеце. Цяпер ён выскаляецца ўсёй мордай і робіць выгляд, што быццам бы нічога і не здарылася: што ён не грабіў і не забіваў, не гвалціў і не кідаў у агонь нявінных дзяцей. Наша наступленне і нашы перамогі здорава прыпяклі яму.

На яго наступае і яго б'е вялікая сіла. Няма чаго і казаць, што Чырвоная Армія моцная сваёй зброяй. Наша авіяцыя ўжо даўно давяла сваімі баявымі справамі, што яна пануе над ворагамі па ўсім фронце і ў нямецкіх тылах. Наша артылерыя наводзіць жах на гітлераўскія дывізіі. І нашы танкі, і нашы штыкі ёсць грозная для ворага зброя. Чырвоная Армія бязлітасна знішчае нямецкія полчышчы і гоніць іх з савецкай зямлі. На Заходнім фронце ад немцаў ужо цалкам ачышчаны Маскоўская, Тульская вобласці. Чырвоная Армія падышла ўжо да самай Беларусі, і хутка пачнецца ачышчэнне ад немцаў нашай роднай Беларускай зямлі. На Паўднёвым і на Паўднёва-Заходнім франтах наша армія б'е і гоніць ворага. Ачышчаецца ад немцаў Украіна. Вораг убачыў, што нас ён не пераможа, і ў дзікай злосці, перад сваёй пагібеллю, яшчэ заядлей чыніць свае зверствы, на сваёй галаве адчуваючы сілу нашай зброі.

Але ў нас ёсць і яшчэ адна сіла, недаступная немцам. Гэта — чалавечнасць і патрыятызм. Наша Чырвоная Армія носіць у душы імкненне да брацтва ўсіх народаў, а на вялікія подзвігі і гераізм яе натхняе найвялікшае замілаванне да сваёй радзімы і да свайго народа. З нашага сэрца гэтага не вырвеш, і гэтым тлумачыцца тое, чаму Чырвоная Армія — гэта армія герояў, здольных перамагчы ўсякія выпрабаванні і давесці вайну да поўнага знішчэння ворагаў, усіх да аднаго.

Гэтай сілы няма ў немцаў. Там толькі кругавая парука забойцаў і шэльмаў. Які там к чорту патрыятызм, калі кожнаму нямецкаму ваяку ўбіта ў галаву, што ён пасля вайны будзе мець маёнтак на заваяванай зямлі. Заўважым: натхняючы сваіх салдат на вайну, бандыт Гітлер не шукаў у немцаў пачуцця радзімы, а пачуцця грабежніцтва і нажывы на чужым. Так крывавы забойца Гітлер выхаваў сваю салдатню, дык інакш і быць не магло, бо ён сам ёсць прайдзісвет і злая шэльма.

І ў гэтым пагібель яго і яго войска. Вашывы і паршывы напоны немец не мае ў сваёй душы якога б там ні бы-

ло апірышча для свайго спакою. Гэта злодзей, якога зла-віді, збілі і якому няма чым апраўдацца.

Так ідзе іх пагібель. Так у імя брацтва народаў, у імя шчасця свайго народа, любві да роднай зямлі, у імя высокага, благароднага патрыятызма кожны чырвонаармеец — герой.

Так набліжаецца наша перамога і гібель гітлераўскай Германіі.

Будзем ведаць усе гэта. І дзеля нашай чалавечнасці будзем знішчаць і душыць кожнага немца, аж пакуль на нашай зямлі сляды яго не расплывуцца пад дажджамі і вятрамі.

ЛЕЎ ДАВАТАР

Натура вялікага чалавека не вычэрпваецца якой-небудзь адной рысай. Яна шматгранная. І асабліва гэта выяўляецца ў тых выдатных асоб, якія ў сваёй дзейнасці абапіраюцца на масы жывых канкрэтных людзей, якія кіруюць калектывам, калектыўнымі арганізмамі чалавечага грамадства. У іх галаве і сэрцы знаходзяць поўнае адлюстраванне індывідуальныя помыслы і асаблівасці ўсіх членаў калектыву. Да такіх людзей належыць Герой Савецкага Саюза генерал-маёр Леў Міхайлавіч Даватар, за баявыя заслугі ўзнагароджаны ўрадам СССР ордэнам Леніна і медалём «Залатая Звязда».

З самага пачатку Айчыннай вайны Л. М. Даватар камандаваў вялікімі вайсковымі злучэннямі. Пад яго камандай біліся з ворагам тысячы байцоў і камандзіраў, тысячы людзей жылі баявым жыццём, перажывалі свае радасці і смуткі разам са сваім камандзірам — генералам. Генерал ведаў душу сваіх людзей, іх патрэбы і асаблівасці. Баец быў для яго чалавекам-воінам. Генерал быў бацькам сваіх байцоў. Кажучы простай мовай, гэта заўсёды быў добры чалавек.

Тут пачыналася і другая грань яго душы. Гэта быў суровы генерал, у войску якога жыла самая цвёрдая дысцыпліна, часці якога пад яго камандай крышылі ворага і наводзілі жах на яго.

У паходах, пераходах, у паўзах паміж сражэннямі і паміж вырашэннем стратэгічных планаў, хітрых ваенных ходаў, суровы і разумны генерал знаходзіў хвіліну, каб пацешыць вока лясным краявідам і каб падняць галаву і з прыемнасцю прыслухацца да порсткага шчэбету дробных птушак. А праз дзесяць хвілін генерал вёў свае вайсковыя злучэнні ў самае небяспечнае месца на патрэбную баявую аперацыю.

Суровы, добры, жартаўлівы, задуменны — вось некаторыя рысы яго натуры.

Гадамі — гэта «малады» генерал. Сваімі ведамі і справамі — гэта спрактыкаваны генерал.

Вышэйшым камандаваннем генерал Даватар быў прысланы камандаваць вялікім кавалерыйскім злучэннем і выканаць баявое заданне — прабіцца ў тыл ворага і дэзарганізаваць яго на вялікім участку фронту. Пачалася аперацыя. Некалькі дзён вялі разведку. А потым пайшлі ў

атаку і прарвалі нямецкі фронт на ўчастку ад У. да П. Масы кавалерыі спешыліся, вялі бой.

Варожыя часці былі разбіты і рассеяны. Часці Даватара рушылі ў тыл. Прайшлі балота, замасцілі дрыгвяпую грэблю на балотным пераходзе. Конны рэйд у тыл ворага закончыўся бліскуча.

На ўсіх навакольных дарогах, на ўсёй разлегласці ўстанавілі засады. Пачалася ліквідацыя асобных нямецкіх груп, знішчаліся цэлыя часці, разбураліся варожыя камунікацыі, знішчаліся эшалоны, сеялася паніка ў асяроддзі ворага.

Па нямецкіх часцях пайшла чутка, што ў тыле ў іх дзейнічае стотысячная савецкая конная армія. Даватар загадаў падтрымліваць гэтыя чуткі сярод немцаў. Немцы ўпадалі ў паніку. Многія часці рассейваліся і адступалі, не ўступаючы ў бой. У раёне Р. зняўся з свайго месца і ўцёк у паніцы штаб 6-й нямецкай арміі.

Генерал Даватар сам знайшоў сабе праваднiка па ўсіх навакольных месцах. Гэта быў калгаснік-канюх Б. Ён быў і разведчыкам, і вызнавальнікам дарог. Хадзіў ён заўсёды з аброццю цераз плячо і гаварыў, што шукае сваіх коней. Так не раз ён выратоўваўся ад немцаў. Гэты просты чалавек многа памог генералу Даватару ў справе арыенціроўкі на мясцовасці і ў справах разведкі. Калі пасля заканчэння аперацыі Даватар выводзіў сваю групу з нямецкага тылу, яго праваднік тав. Б. астаўся там у родных мясцінах. За свае дзеянні ён узнагароджан ордэнам Чырвонай Звязды. Даведаецца ён пра гэта скора, калі Чырвоная Армія ачысціць ад немцаў яго мясцовасць.

Дзейнічаць у тыле была нялёгка. Часта не было чаго есці. Жывіліся ягадамі і грыбамі. Генерал Даватар падсартоўваў:

— Папасецеся на ягадах. Ягада такая рэч, што з яе нават найлепшы спірт гоняць.

Першага верасня, пасля заканчэння аперацыі, з вялікімі баямі выходзілі з нямецкага тылу. Немцы замініравалі дарогі, парабілі завалы і пасткі. Даватар сам займаўся справамі разведкі, сам бываў на ўсіх участках баёў — гэты рухавы чалавек малога росту, добры бацька і друг для байцоў і суровы, хітры, разумны і здагадлівы іхні генерал.

Выдатны камандзір бліскуча правёў вялікую аперацыю ў тыле ворага і вывеў адтуль сваіх байцоў.

Увосень 1941 года і зімой 1942 года генерал Даватар

узначальваў ужо новыя баявыя аперацыі на іншых участках фронту ў вялікіх баях за Радзіму.

Ва Указе Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР сказана: «За ўзорнае выкананне баявых заданняў камандавання на фронце барацьбы з нямецкімі захопнікамі і праяўленыя пры гэтым адвагу і геройства прысвоіць званне Героя Савецкага Саюза з уручэннем ордэна Леніна і медаля «Залатая Звязда» генерал-маёру Даватару Льву Міхайлавічу.

Вялікая Айчынная вайна нараджае герояў — людзей мужных, адважных, разумных, адданых народу. Народ любіць іх і шануе. Іх імёны астануцца ў гісторыі змагання народа за сваю Радзіму, за яе славу. Імя Льва Міхайлавіча Даватара залатымі літарамі ўпісана ў гісторыю Вялікай Айчыннай вайны.

ЖЭНЯ ПАЛТАЎСКАЯ

Яна яшчэ толькі ўвайшла ў сваё юнацтва, у самую лепшую пару чалавечага жыцця. Вырасла яна ў савецкія часы. Эксплуатацыі чалавека чалавекам, прыніжэння чалавечай асобы яна не бачыла і не ведала. Як патрэба вады ў гарачую смагу, як спелы колас у канцы лета — так шчасце жыць у сваёй Радзіме было натурай для Жэні Палтаўскай, народнай гераіні, ясны вобраз якой зліваецца з вобразам усяго народа, з душой народа. Маладое жыццё яе загубілі гітлераўскія вылюдкі, жыццё яснае і раднасае, якое дала ёй Савецкая краіна. У пару самых лепшых маладых імкненняў і надзей перад Жэняй Палтаўскай паўстала суровая неабходнасць аддаць жыццё за родную Савецкую краіну. Толькі так магла стаяць справа: у душы пакалення гэтай маладой савецкай дзяўчыны жыве праўда таго, што чалавечае жыццё мысліцца толькі як жыццё ў такой краіне, якую чалавек пазнаў з маленства пасля Кастрычніка 1917 года.

Камсамолка Жэня Палтаўская была студэнткай мастацкага вучылішча. Пачалася вайна. Вораг ірваўся на Усход. Пад Смаленскам тысячы савецкіх людзей узводзілі ўмацаванні. Жэня добраахвотна пайшла на гэтую неабходную радзіме справу. Дзень пры дні яна працавала з рыдлёўкай на земляных работах. З ранку да вечара бачылі яе сярод занятых цяжкай работай людзей. Сваёй рыдлёўкай яна то пад спёкай, то пад дажджамі выкідала наверх грунт.

Надышла восень. Вораг люта рваўся да Масквы. Жэня была цяпер у Маскве. Савецкія патрыёты бралі зброю і ішлі на дапамогу Чырвонай Арміі. Яшчэ не сышлі мазалі з Жэніных рук пасля земляных работ. У іншы б час спрацаваныя рукі і плечы прасілі б адпачынку, але цяпер маці-радзіма клікала сваіх дзяцей на вайну супроць крывавага чужынца. Жэня Палтаўская ўзяла ў рукі вінтоўку і разам з групай моладзі пайшла да лініі фронту. Гэта было 4-га лістапада 1941 года.

Восем маладых герояў, сярод якіх была і Жэня, мелі на ўвазе перайсці лінію фронту і зайсці ворагу ў тыл. Фронт перайшлі. Пайшлі далей, браліся да штаба нямецкага войска. Непадалёку ад Валакаламска, на могільніку, наткнуліся на нямецкую засаду. Немцаў было ў дзесяткі разоў больш, аднак жа маладыя героі не здаліся во-

рагу. Пачалася перастрэлка. Біліся, пакуль былі патроны. Немцы выклікалі падмацаванне, акружылі і забралі ўсіх, калі ў іх не было ўжо чым страляць і некаторыя былі ранены. Палонных павялі ў Валакаламск. Паставілі ўсіх на двары, далёка адзін ад другога. На допыт уводзілі ў дом па адным. Дапытваў нямецкі генерал. Жэня не ведала, як і аб чым дапытвалі тых, каго ўводзілі раней за яе. Яна не ведала, і што адказвалі таварышы на допыце. Яна нічога аб гэтым не ведала. Яна маўкліва чакала свае чаргі. Нарэшце ўвялі ў дом і яе.

Генерал сказаў ёй:

— У вас, мусіць, ёсць маці.

Гітлераўскі гад, пачынаючы допыт, думаў разварушыць душу маладой дзяўчыны, якая вялікай практыкай апошніх месяцаў пазнала жыццё ва ўсіх гранях яго суровай праўды, але на твары і ў вачах якой так многа было яшчэ дзіцячай наіўнасці. Чыноўны нямецкі кат думаў давесці да смутку аб жыцці і да болю маладую душу, каб тады залезці ў яе сваімі гадаўскімі капытамі.

— Так, у мяне ёсць маці,— ціха адказала Жэня.

— Вам шкода сваёй маці? — спытаў гітлераўскі генерал.

— Вы лепш сябе пашкадуйце,— адказала Жэня.

— Хіба вы не баіцеся смерці? — спытаў немец.

— Хочацца жыць,— адказала Жэня, але калі трэба памерці за Радзіму — памру.

Усе помыслы гітлераўскага прахвоста разбіліся аб мужную душу савецкай дзяўчыны, як аб цвёрдую скалу. Нічога ён не дазнаўся. Нічога яму ніхто не сказаў, нічога ён не выпытаў. У страшнай ярасці ён загадаў пакараць усіх восем чалавек смерцю.

Усіх паставілі ў шарэнгу. За іх плячыма сталі нямецкія салдаты. Стрэлілі. Сем чалавек упалі. Восьмы павярнуўся тварам да людзей, якіх немцы сагналі глядзець на гэты крывавы малюнак.

— Дарагія, не пакутуйце за нас, знішчайце фашыстаў праклятых! Не бойцеся. Чырвоная Армія прыйдзе! — крыкнуў ён людзям.

Некалькі раненых паднялося і з імі Жэня.

— Няхай жыве наша Радзіма!

— Смерць нямецкім катам!

Такі быў перадсмяротны кліч герояў. Зноў залп з аўтаматаў. Немцы пачалі расстрэльваць камсамольцаў, а пасля пацягнулі іх да шыбеніцы. З шыбеніцы іх знялі чыр-

вонаармейцы, калі выгналі з Валакаламска нямецкую навалач. Чырвонаармейцы іх і пахавалі. Восем герояў пасмертна ўзнагароджаны ўсе ордэнамі Леніна.

Жэня Палтаўская!

Слаўная дачка савецкага народа!

Хіба, можа, словы народнай пахавальнай песні, створаныя вякамі ў нетрах народа, могуць вычарпаць глыбіню болю нашай душы, глыбіню замілавання і пашаны да твае светлай памяці:

«Ніц падаю лістам у лесе» — перад памяццю аб табе, перад тваім імем!

Ты — гордасць народа! Ты — слава яго — і цяпер, у вялікім змаганні, і ў блізкай будучыні нашай, калі разбітае Чырвонай Арміяй нямецкае звяр'ё сваімі касцямі ляжа пад нашы ногі.

ВЕРНАЯ ДАЧКА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Яна была заўсёды жыццярадасная і энергічная. Яна любіла быць на людзях, быць у атмасферы вясёласці. Вырасла яна ўжо ў савецкія годы, і маладосць яе не бачыла змрочных часоў старога свету, калі чалавек прыходзіў у жыццё з страшнымі думкамі: дзе знайсці месца ў жыцці і як пражыць на свеце. Свае жыццёвай долі Шура Луковіна-Грыбкова не шукала. Ясная доля была знойдзена і дадзена рэвалюцыяй. Шурына маладосць была светлай маладосцю, ніпто не абмяжоўвала яе шчырых і ўзвышаных парываў.

Шура вучылася ў мастацкім вучылішчы, яна была камсамолкай, яна любіла працу. Усё, за што яна бралася, даводзілася да канца старанна і дасціпна.

Добра было жыць і працаваць у мілай вольнай радзіме.

Калі пачалася вайна, Шура пайшла працаваць на фабрыку. Трэба было замяніць людзей, якія пайшлі на фронт. Пайшоў на фронт і Шурын брат. Шура пісала пісьмы брату, і самой ёй здавалася, што яна, камсамолка, студэнтка, працуючы на фабрыцы, усё ж занадта мала робіць для радзімы ў часы цяжкай і вялікай Айчыннай вайны. Такая гэта была натура — благароднай, скромнай савецкай дзяўчыны. Яна была патрабавальная да сябе — гэтая чыстая душа. І вось яна піша заяву:

«...Прашу паслаць мяне ў Дзеючую Армію».

Так склаўся невялікі атрад з 8 чалавек моладзі, які перайшоў лінію фронту і накіраваўся на баявую работу ў варожы тыл. У гэтым атрадзе была і Шура і яе падругастудэнтка таго ж мастацкага вучылішча Жэня Палтаўская.

Каля горада Валакаламска атрад наткнуўся на нямецкую засаду. Немцаў было ў многа разоў больш, але 8 смельчакоў пачалі бой. Біліся да апошняга патрона. Двое былі ранены.

Пачыналася раніца. За асеннімі туманамі адчувалася сонца. Нямецкія аўтаматчыкі выклікалі падмацаванне і акружылі 8 герояў. Павялі ў Валакаламск.

Іх дапытваў генерал. Усякімі спосабамі ён стараўся выпытаць у Шуры, хто яны, усе 8 чалавек. Спосабамі хітрага пэльмы і бессардэчнага ката ён стараўся выпытаць пра чырвонаармейскія часці, пра ўзбраенне. Страшны до-

пыт цягнуўся доўга, і Шура вытрымала. Яна не сказала ні слова. Разам з усімі яе павялі страляць.

Сваю апошнюю дарогу да страшнага месца пакутнай смерці ад рук гітлераўскіх забойцаў Шура прайшла, абняўшыся з сваёй падругай Жэняй Палтаўскай. Думаючы аб жыцці і Радзіме, маладыя героі цвёрда прыйшлі на месца і ў апошнюю сваю хвіліну, прабітыя ўжо кулямі катаў, знайшлі ў сабе сілы крыкнуць:

— Няхай жыве наша Радзіма!

— Смерць нямецкім катам!

І памерлі пад кулямі. Іхнія трупы немцы павесілі. Чырвонаармейцы, заняўшы горад Валакаламск, знялі іх з шыбеніцы і пахавалі маладых герояў з воінскімі почасцямі.

Так загінулі ад рук подлых нямецкіх акупантаў 8 герояў. Так аддала сваё маладое жыццё за Радзіму слаўная дачка беларускага народа, яго гордасць і слава, Аляксандра Луковіна-Грыбкова.

НАША АРМІЯ І НАРОД — АДЗІНЫ

У часе Вялікай Айчыннай вайны з вялікай сілай і ясней, як калі, выявіліся самыя глыбінныя тайнікі душы народа. Тое, чым заўсёды жыў народ і праз што выяўляліся твар і душа яго, тое — у вялікія, цяжкія і гераічныя часы вайны вылілася ў непераможнае імкненне адстаяць сваю Радзіму і назаўсёды знішчыць ворага. Гэтае магутнае імкненне злітых у адно цэлае народных сіл ёсць вынік вялікай любві кожнага нашага чалавека да роднай зямлі. А ў цэлым — гэта неадрыўнасць народа ад яго тэрыторыі, на якой, ад самага пачатку фармавання народа і праз вякі, праходзіла гістарычная яго дзейнасць.

Усёй душой і сэрцам мы любім сваю зямлю за тое, што тут мы нарадзіліся, што тут упершыню пазналі шчасце жыць, што тут адкрываюцца вялікія магчымасці для дзейнасці чалавека. Мы ганарымся прыродным хараством роднай зямлі і яе непаўторнымі асаблівасцямі. Паводле сваіх патрэб і жаданняў мы пераўтваралі сваю зямлю, удасканальвалі яе прыроду, клапаціліся аб дрэвах і рэках, аб полі і раслінах, аб гарадах і сёлах. Жоўтая восень цешыць наша вока, смольны пах хвойнага лесу робіць прыемнымі нашы дні. У нас было многа хлеба з нашага поля і многа тавараў з нашых заводаў. І тут зліваліся ў адно цэлае — і карысць з працы на патрэбу жыцця, і радаснае адчуванне роднага нам навакольнага хараства.

Мы не сухія практыкі, якія могуць толькі выцягваць матэрыяльную карысць з зямлі. Калі б гэта было так — наша жыццё было б сытым існаваннем, а не шчасцем жыць на роднай зямлі багата і па-чалавечы. Замілаванне да Радзімы — вялікая сіла, і яна ўсёй сваёй магутнасцю спрыяла таму, што тры родныя браты — рускі, беларускі і ўкраінскі народы з стагоддзя ў стагоддзе ніколі не скараліся перад чужынцамі-захопнікамі, а заўсёды крышылі іх і гналі вон, а самі раслі, мацнелі і ўзвышаліся на агульначалавечых дасягненнях свае нацыянальнай культуры.

Кастрычніцкая рэвалюцыя вызваліла на вялікую дзейнасць сілы народа, якія скоўваліся царызмам. І для абароны волі народа на вольнай роднай зямлі 24 гады таму назад з народных жа нетраў нарадзілася Чырвоная Армія — носьбіт народных ідэалаў і абаронца іх. У першыя свае годы Чырвоная Армія разграміла шматлікіх чужаземных інтэрвентаў і акупантаў, якія стараліся задушыць

маладую савецкую рэспубліку, хоць Чырвоная Армія была тады горш узброена за сваіх ворагаў і дрэнна адзета — у часе разрухі і матэрыяльнага абяднення ўсёй краіны. Але Чырвоная Армія была моцная духам і любоўю да абноўленай рэвалюцыяй роднай краіны.

Цяпер Чырвоная Армія ўзброена лепшай у свеце ваеннай тэхнікай — сваім узбраеннем гэта адна з самых магутных у свеце першакласных армій. Але Чырвоная Армія перавышае любую ў свеце армію сілай свайго поўнага зліцця з народам, адзінствам з ім у сваіх імкненнях, мэтах і любві да Радзімы. Чырвонаармейцы ідуць у бой са смуткам у душы за кожны метр занятай ворагам савецкай зямлі і з поўнай рашучасцю — знішчыць і скрышыць да канца ворага. Пакуль не будзе адпомшчана народная крыўда і кроў, датуль чырвоны баец не пакладзе зброі — так мысліць кожны чырвонаармеец.

Маладзейшае пакаленне беларусаў ваюе з ворагам у радах Чырвонай Арміі, а ў той жа самы час бацькі іх ваююць з ворагам у тыле, на роднай Беларускай зямлі, з самага пачатку вайны пайшоўшы ў партызаны. І гэта ёсць поўнае адзінства нашай Чырвонай Арміі з сваім народам, і гэтага адзінства не вытрымае вораг.

Чырвоная Армія і народ — адно цэлае і непадзельнае. Такога адзінства яшчэ не ведае гісторыя, і ў гэтым наша перамога.

ДЗЕНЬ ДОБРЫ, БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ!

За лета і восень нямецкая навалач прайшла з агнём і жалезам Беларускую зямлю, і па ёй скрозь крывавіліся свежыя раны. Ад Брэста і да Оршы па іх тапталася нямецкая двуногая жывёла, і смутак і жальба мацярок і бацькоў аб пакутах замучаных дзяцей ператварыліся ў нянавісць. У позпюю восень часамі высвечвала сонца, і абмытая дажджамі трава пры дарогах была зусім зялёная і чыстая. Жоўты лісток прыносіўся ветрам з-пад лесу і прыліпаў да земляной глыбы над выбітай нямецкай бомбай ямай. На чорных краях гэтага земляного калецтва бялелася парванае карэнне палявых раслін, і, хоць была восень, вызначаліся ўжо на ім пачаткі новых парасткаў. Жывое жыццё не спынялася ні на момант і рыхтавалася вясной зелянець і цвісці. Глыбы ўзарванай зямлі раўнаваліся і аплывалі, дажджы змылі з іх кроў дзяцей і жанчын, асірацелыя дзеці пахавалі трупы бацькоў. Усё цягнулася да свае ранейшай абыкласці. Зямля імкнулася хутчэй зняць з сябе калецтва.

Месяц за месяцам і год за годам — і ўдзірванеюць абочыны дарог, і каля іх — на полі і ўзлессях і на рэках, і на вуліцах вёсак і гарадоў — усюды, дзе разыгралася і прайшла крывавая драма беларускай зямлі, будуць панаваць і шырокія летнія дні і праплываць будзе грукат колаў і мелодыя песень, пахнуць будзе маладым жытам у палявым коласе, і дымам прытульнага чалавечага жылля, і дымам з фабрычнага коміна. Будзе жыць каханне і праца, і нараджэнне пакаленняў, і ўдасканаленне чалавечага быту. І вершаліны бяроз і хвояў будуць асвятляцца ціхім асеннім і быстрым летнім сонцам, і выростаць будуць выведзеныя чалавекам новыя расліны. Усхвалёванае вайной людское мора ўвальецца ў свае берагі, але беларуская зямля не астанецца такой, якой была. На яе мілым, родным, дарагім твары прыбавіцца новая пячаць і астанецца навекі.

Астанецца навекі новы гістарычны вопыт нашага народа, і астануцца сведкі сённяшняй крывавай драмы, так як яны асталіся ад самых пачаткаў і праз вякі нашай гісторыі. Ёсць на беларускім полі, скрозь ад Брэста цераз Мінск і за Оршу, і ад Пінска цераз Слуцак і за Гомель, нечапаныя плугам насыпы. Месцам іх так многа, што яны могуць быць элементам беларускага пейзажу. На гэтай

адвечнай удзірвапеласці калышацца пад ветрам жоўтая піжма і цвіце чабор, а пад сподам, у зямлі, акамянелі косці і старадаўніх, і пазнейшых імкліўцаў заўладаць беларускай зямлёй. У наш час адтуль выкопваліся з'едзеныя ржой сякеры і дзіды. Храбрых ахвотнікаў да чужой зямлі патачылі чэрві, і шкілеты іх ляжаць у шлемах і латах, а над імі ідуць вякі, і народ беларускай зямлі астаецца самім сабою. Усё, што імкнулася сюды з крывавымі мэтамі, гінула ад сілы гаспадара гэтай зямлі, вялікага народа. Час за часам і новыя «заваўёнікі» кляліся тут парыць зямлю сваімі касцьмі, а народ тварыў сваю гісторыю і развіваўся ў сваіх непаўторных нацыянальных асаблівасцях.

Тут быў стык захаду і ўсходу. На гэтых землях і поблізу іх тры вялікія родныя браты — рускі, беларускі і ўкраінскі народы, змагаліся з чужаземцамі за сваю нацыянальную свабоду і гордасць. У крывавых схватках тут часта вырашаўся лёс многіх народаў Еўропы. Тут непадалёку ад Барысава Напалеон злез з свайго імператарскага каня і перасеў у сані, загадаўшы хутчэй імчаць яго на захад, і назаўсёды пакінуўшы ў руках Кутузава сваю славу, і везучы з сабой сваю гібель. Няпрошаныя чужаземцы заўсёды пачыналі тут адчуваць, што не туды яны зайшлі. Яшчэ і цяпер на вялікім Слуцкім гасцінцы, за трынаццаць вёрст ад горада Нясвіжа стаіць Кукавіцкая карчма, якая бачыла ў сабе смутак і радасць салдат многіх нацыянальнасцей і краін. Сцены гэтай карчмы пасля вайны 1914—1918 гадоў і грамадзянскай вайны былі ўкрыты салдацкімі надпісамі на розных мовах. Выразаныя нажом надпісы асталіся і да нашых дзён. Сярод рускіх, украінскіх, беларускіх, польскіх, татарскіх, аўстрыйскіх, нямецкіх прозвішч і надпісаў, вышэй, злева ад чатырохверш'я з Тараса Шаўчэнкі, уззываў к богу нямецкі надпіс: «Божа, вярні мяне жывога ў Аўстрыю». Тады гэта пісаў палонны нямецкі салдат, які маршыраваў у рускі тыл і начаваў у карчме. Цяпер аб тым жа ныюць на нашай зямлі сённяшнія нямецкія заваёўнікі. Каб як жывым вярнуцца ў Германію — вось чаго прагнуць яны.

Імперыялістычная вайна скончылася на беларускай зямлі. Яшчэ не згладзіліся з яе твару і доўга яшчэ будуць існаваць сведкі змрочнага лёсу ўсё тых жа спрадвечных імкліўцаў да «ўсходніх земляў». Праз беларускую тэрыторыю асталіся нечапанымі тагачасныя нямецкія акопы і залітыя цэментам бліндажы, якія сыходзяцца ў свой цэнтр каля горада Баранавіч. Яшчэ да канца не сатлелі

тут бацькі цяперашніх вашывых заваёўнікаў нашай зямлі. З размытых дажджамі акопных краёў і з прысыпанага аб'ехаўшай глінай іх дна тырчаць паточаныя трупнымі чарвямі і высахлыя ногі і рукі фрыцаў і гансаў, з пачарнелымі ад часу і земляной вільгаці пярсцёнкамі на пальцах. На пярсцёнках выбіты ініцыялы іх каханых бертаў і мартаў, з якімі яны мяняліся пярсцёнкамі ў момант развітання перад заваёўным паходам. Аўдавелыя берты і марты сталі спарахнелымі старымі бабамі, і нічому іх не навучыў лёс іх няўдалых мужоў. Нешта занадта ахвотна іх сыны і зялёнаротыя ўнукі ўверылі ў Гітлера, а яны самі благаславілі іх на новы заваёўны паход. Нешта занадта ахвотна новае пакаленне мартаў і бертаў франціла лета і восень 1941 і зіму 1942 гадоў у плаццях, садраных ім маладымі фрыцамі з плеч замучаных беларускіх дзяўчат і жанчын. І нешта занадта доўга ўсе яны там аставаліся глухімі, каб пачуць енкі і стогны яснавокіх беларускіх дзяцей, якіх нямецкае афіцар'ё і салдатня кідалі жывымі ў агонь.

Што было — тое было, і ў часе яно займае вечнае месца. Можна глядзець на стагодні курган і думаць пра тое, што пад ім ляжаць косці няўдалага заваёўніка, але жывое жыццё падказвае нам, што гэты заваёўнік каштаваў нашым продкам крыві і пакут.

Пакуты і гора ходзяць цяпер па беларускай зямлі, і ў часы вялікіх выпрабаванняў нават само маленства страціла свой адвечны сэнс. Нашы дзеці пакінулі быць дзецьмі. Яны да дна выпілі чашу страшнай горычы ў самыя шчаслівыя свае гады. Калі няпрошаны нямецкі чужынец клаў у руіны беларускія гарады, на дарогах мы бачылі дванаццацігадовых дзяўчынак, якія неслі на руках гадовых і двухгадовых сірат, маткі якіх тут жа на дарозе асталіся навылёт прабітыя нямецкімі кулямі. Дванаццацігадовая дзяўчынка раптам адчула сябе грамадзянкай і ўзяла абавязак ратаваць асірацелае дзіця незнаёмай жанчыны.

Як народны герой, астанецца навекі ў памяці Саша Тышкевіч з-пад Жлобіна, якому ледзьве было 14 год. Увайшоўшы ў сваю хату, ён убачыў трупы ўсёй сваёй сям'і: іх замучылі немцы. Тады Саша ўзяў гранату і пайшоў за пяць кіламетраў у горад Жлобін і доўга там стаяў на вуліцы і чакаў. Ішла штабная нямецкая машына з афіцэрамі. Саша для вернасці падбег бліжэй і кінуў гранату пад машыну. Выбух узрыву, і куча афіцэрскіх касцей. За-

гінуў і сам Саша, але ён адпомсціў. Гэта рысы гераізму нашага народа. У няволі наш народ ніколі не будзе!

Прайшлі лета, восень і зіма вайны, і за гэты час на беларускай зямлі з'явіліся сотні тысяч новых земляных насыпаў. Калі-небудзь нашы патомкі будуць выкопваць з іх ужо не старажытныя мячы і сякеры, а жалезныя крыжы гітлераўскіх ваяк. Гледзячы на гэтыя знакі ўзнагароджання катам і забойцам, нашы патомкі будуць думаць пра тое, як у 1941—1942 гадах пакуты нашага народа ўзнялі яго на новую гістарычную ступень змагання і геройства дзеля волі беларускай зямлі. У вяках будзе стаяць вобраз чатырохгадовага беларускага хлопчыка, таго самага, у якога на Лагойскай дарозе пад Мінскам — відаць дзеля забаўкі, бо іншай мэты тут не магло быць — страляў з самалёта гітлеравец. Хлопчык убачыў, што яго маці раптам упала ў прыдарожную канаву, і штосьці раней нязнанае адчуў у сваіх руках.

— Мама! — закрычаў ён і ўскінуў рукі ўгару.

Але скрываўленая маці была ўжо нежывая, а ў яго не рукі былі ўскінуты ўгару, а патрушчаныя косці, без пальцаў і локцяў. З болю і жаху ён прабег некалькі крокаў і ўпаў на гарачую зямлю ўміраць. Гэты вобраз запішацца ў беларускую гісторыю побач з народнай нянавісцю навекі да немца-гітлераўца.

Будзе ўзнімацца ў вяках вобраз грознага помстніка за раны роднай зямлі — беларускага партызана.

Будзе стаяць у гісторыі народа мужны вобраз воіна Чырвонай Арміі, які ўвайшоў у беларускую зямлю, несучы ёй вызваленне.

Ідзе вясна. І адбываецца вялікі бой за Беларусь. За Савецкую Беларусь! Неўзабаве будзе расці трава на месцы, дзе ўлетку і ўвосень зямля разварочвалася нямецкімі бомбамі. Растане снег, і з'явяцца перад вокам трупы гансаў і фрыцаў. Груганнё будзе выдзёўбваць ім вочы. Наваўсёды ачышчаючы ад сябе беларускую зямлю, няўдалыя заваёўнікі будуць ныць душой аб нямецкай зямлі і аб жыцці. Чалавечы смутак мацеры, сястры і жонкі з вялікай сілай страсяне душу берты і марты. Пачаўся ўжо гэты смутак! Яго абудзіла да жыцця наша артылерыя, наша авіяцыя. Наша зброя, наша доблесная Чырвоная Армія. З жахам і сорамам нямецкая жанчына скіне з сябе здзёртае ў Беларусі з жаночых плеч яе мужам ці братам плацце, і, можа быць, з'явіцца ў яе чалавечая патрэба працягнуць у наш бок руку і сказаць:

— Даруй, беларуская жанчына! Даруй мне, што мой Ганс — гітлеравец!

Пакуль Ганс — гітлеравец і пакуль ён на нашай зямлі, мы яму не даруем. Яго ў нас чакаюць магільныя чэрві і гістарычная ганьба за тое, што ён не быў чалавекам, а ўвераваў у прахвоста Гітлера. Хіба мы калі-небудзь кваpілі на чужую зямлю? Хіба мы ішлі на іх зямлю? Гэта яны на нашу навалакліся і прынеслі ёй няшчасце і гора. І мы ім не даруем. Мы больш, чым яны самі, ведаем мяжу паміж нямецкім народам і Гітлерам. Народу, калі ён адумаецца, мы можам працягнуць руку, а гітлераўцы будуць братацца з магільнымі чарвямі. Змрочны лёс чакае таго, хто не адступіцца ад Гітлера і не адмовіцца ад думкі таптаць нашу зямлю. Не з нашага жадання чорны вобраз нямецкага фашыста лёг пад ногі нашай гісторыі, гісторыі нашай зямлі, якая стаіць на парозе свайго вызвалення, свае новай славы і новай радасці.

НА НАШАЙ ЗЯМЛІ ХОЧА ГАСПАДАРЫЦЬ НЯМЕЦКІ ПАН

Немцы выцягваюць з нашага народа жылы. Яны абабралі яго да ніткі. Больш ужо няма чаго і грабіць. Усё зжэрлі фашысцкія ненаеднікі. І вось цяпер хітрая нямецкая шэльма ўскладае на нашу шыю новае ярмо. Яны збіраюцца праводзіць на Беларусі «зямельную рэформу». Усё гэта зводзіцца да таго, каб як мага больш выцягнуць з нашай зямлі хлеба, жэрці самім і карміць сваю вашывую армію, якая сядзіць на нашай шыі.

Наўрад ці знойдзецца хто-небудзь такі, хто б на сваёй уласнай зямлі ахвотна араў і сеяў на тое, каб якая-небудзь прыблудная гадзіна забрала сабе і зжэрла ўраджай. А вось немец хоча падахвоціць нас на гэта. Ён выдумаў «зямельную рэформу».

Што ж гэта за «рэформа» такая?

Нямецкая газета і нямецкае радыё тлумачыць гэта так, што, пакуль ідзе вайна, зямля будзе апрацоўвацца «абшчынай», талакой. Кіраваць гэтай «абшчыннай» гаспадаркай прыедзе з Германіі нямецкі інструктар. Гэта значыць з'явіцца з Германіі на нашу шыю пан. За работу сяляне не атрымаюць хлеба і прадуктаў, а ім заплацяць грашыма. А гэта значыць — акупацыйнымі маркамі, за якія нідзе нічога не купіш.

Пасля ж будзе нейкае «надзяленне зямлёй», якое нібыта адбудзецца пасля вайны. Гэта будзе «спадчынная арэнда». Надзел, які каму прыйдзецца, селянін будзе арандаваць у немцаў. Але не ўсе будуць мець права арандаваць у немцаў сваю ўласную зямлю. На гэтую арэнду будзе мець права толькі той, хто набудзе жывёлу, сельскагаспадарчыя прылады і машыны.

А каму гэта будзе пад сілу купіць жывёлу і машыны, седзячы галодным і аграбленым? Значыцца, ніхто гэтай арэнды і ў вочы не ўбачыць. Да гэтага ўсё і вядзецца, каб не даць нам нашай зямлі, а каб на яе пасадзіць нямецкага пана і нас зрабіць яго прыгоннымі парабкамі. Гэта будзе самая страшная і лютая паншчына, якой не ведалі нашы дзяды і прадзеды.

Нямецкая шэльма прывыкла дзейнічаць ашуканствам і гвалтам. Не слухайце абяцанак нямецкіх абармотаў, не верце іхняй брахні, а ўзнімайцеся на змаганне з імі. Ня-

мецкае гадаўё гіне і ад кулямётаў, і ад віл, калі іх усадзіць у нямецкае чэрава. Чырвоная Армія ўсё далей ціспе немцаў на захад і неўзабаве ачысціць ад фашысцкай брыды Беларусь. Ведайце гэта, і ўсе ідзіце ў партызанскія атрады.

Тры аршыны магільнай зямлі для немца — гэта самая найлепшая зямельная рэформа.

ДА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Да цябе, вялікі наш, слаўны, гераічны беларускі народ, мы звярачаемся са словам адданасці і любві, з захапленнем ад шчырай душы перад тваёй сілай і тваёй славай.

У гэты час вялікіх тваіх пакут і вялікага ўздыму твае геранчнасці, у час нашага глыбокага гора і такой жа глыбокай волі да змагання і канчатковай перамогі над подлым ворагам, мы азіраемся на ўвесь шлях твае гісторыі і там, ад тысячагодняй даўнасці і да нашых дзён, з гордасцю за продкаў нашых, за нашых прадзедаў, дзядоў і бацькоў, бачым тваю сілу, тваю славу і тваю вялікасць. Нашы сэрцы б'юцца яшчэ мацней і нашы душы гараць яшчэ большай нянавісцю да крывавага чужынца, які ўварваўся на нашу мілую, дарагую нам, як родная маці, беларускую зямлю — і топчацца па ёй сваімі бруднымі капытамі, і залівае яе тваёй крывёй, родны наш народзе.

У далячыні стагоддзяў мы бачым і нашу слаўную Полацкую Русь і ўсю нашу зямлю, на якой вырастаў і фармаваўся наш народ, ва ўсіх сваіх непаўторных нацыянальных асаблівасцях, дзе ад мужнай народнай рукі з стагоддзя ў стагоддзе гінулі чужаземныя захопнікі. З часоў сівой мінуўшчыны даходзіць да нас блізкі нам шум вялікіх бітваў нашых продкаў за сваю свабоду і незалежнасць. Нашы вушы чуюць, як у бітве на Нямізе доблесныя воіны роднага народа ў чужаземных захопнікаў «веялі душу ад цела», як пра гэта сказана ў песні аб паходзе Ігаравым.

Ні ў часы панства, ні ў часы царызма не пакараўся ты, родны беларускі народ, сквапным прыгнятальнікам, не цярпеў няволі і скідаў яе з сябе сваёй сілай і сваім ясным розумам.

За шматвяковую гісторыю тваю мы бачым тваіх герояў, якія ставяць перад намі прыклад мужнасці і адданасці Радзіме. У вяках нашай нацыянальнай славы ўзвышаецца Кастусь Каліноўскі. Жыве памяць аб Вашчыле з Крычава, які падняў і павёў супраць панства простых працавітых людзей. Як святыня, шануецца памяць Андрэя Блажко з Міншчыны. Брацкая магіла слуцкіх партызан будзіць у нашых сэрцах лепшыя пачуцці аб гераізме нашага народа і аб яго дзейным імкненні жыць толькі вольным і свабодным.

Мы бачым рух славянства і рух чалавецтва ў няспынным прагрэсе, бачым напластаванне праз вякі чалавечай культуры. І перад намі ў стагоддзях узнімаецца магутная постаць нашага Францыска Скарыны з Полацка, першага друкара на землях стыку еўрапейскага захаду і ўсходу. Перад намі стаяць тураўскія творцы старaславянскай літаратуры.

Мы бачым дарагога нам Францыска Багушэвіча, які ў сваіх кнігах выразіў тваё гістарычнае права быць роўным з роўнымі ў сям'і народаў Еўропы.

Свабодалюбівы наш народ разам з сваімі роднымі братамі Рускім і Украінскім народамі прайшоў са славай вялікі шлях свае тысячагодняй гісторыі. Упрыгожваючы родную зямлю вынікамі працы сваіх дбалых рук, ён прынасіў у вялікую скарбніцу славянства багатыя свае нацыянальныя здабыткі.

І заўсёды, родны наш народзе, ты быў нацыянальна цвёрды і верны кроўнай роднасці сваёй з рускім і ўкраінскім сваімі братамі. Гэта брацкае адзінства давала табе сілы быць заўсёды самім сабою. І такім ты быў нават у самыя цяжкія часы свае гісторыі і заўсёды выходзіў на ясны свой шлях загартаваным пераможцам. На арэне свае гісторыі ты фармаваў свае нацыянальныя рысы і дзейнічаў як народ шчыры, дбалы, працавіты, імклівы да прагрэсу свае культуры, справядлівы, добры, чулы душой, цвёрды і непахісны перад ворагам, поўны нязломнай волі да змагання за свае права і незалежнасць. Народ-герой, з ясным розумам, вялікім сэрцам і з самым глыбокім замілаваннем да радзімы, да роднай зямлі.

Родная зямля! Перад нашымі вачыма жыве неўміручае хараство і багацце яе прыроды — ад Гродна і да Магілёва, ад Брэста і Пінска і да Гомеля. Па Нёману і Сожу, па Дняпры і Прыпяці, па Дзвіне і Бярозе. Веснавым шумам поўняцца нашы лясы, ажываюць пад веснавым сонцам нашы прасторы, б'е ў берагі звонкая хваля нашых азёр! Тут спелі на ўрадлівым полі нашы багатыя ўраджаі. Заводамі і фабрыкамі багацела наша зямля. Новы светлы дом станавіўся на месца старой хаты. У радасці і шчасці ішло вольнае жыццё нашага народа.

Сваю славу і сваю гордасць ты, родны народзе, напісаў на сцягу свае вялікай Камуністычнай партыі, і як вынік усяго папярэдняга твайго гістарычнага шляху, чвэрць стагоддзя жыла і красавала ў сіле і славе Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка.

І вось цяпер наша нацыянальная сталіца, тысячагодні наш Мінск ляжыць у руінах. У руінах ляжаць усе нашы гарады. На месцы новага дома нашага ўзнімаецца пад ветрам попел. Цудоўныя нашы дарогі сталі сцежкамі смутку і слёз для няшчасных сірат нашых, якія ў адзіноце і бяздом'і бадзяюцца па іх у пошуках прытулку і хлеба. Над тваёй душой, вялікі народзе, стаіць крывавы кат і забойца, чалавекападобны звер, прыгнаны для пакуты нашай пачварным вылюдкам Гітлерам.

Тупая і азвярэлая нямецкая салдатня топчацца па нашых палетках. Тое, што мы сеялі і жалі для сябе, тое зжэрла гэтая паганая саранча і вымагае ад нас больш — жэрці і каменем сядзець на нашай шыі. Яны загарадзілі нам усе дарогі, яны маюць нас не за людзей, а за рабочую жывёлу для іх. Яны хочуць панаваць над намі і на векі вечныя пакінуць нас у нямецкай няволі. Нашу моладзь яны вывозяць у сваю Германію на катаржную паднявольную працу, гвалцяць нашых жанчын, сіраццяць нашых дзяцей. На руінах нашых гарадоў і сёл стаяць шыбеніцы з павешанымі на іх нашымі людзьмі. І пад скрып вяровак на вісельных жэрдках нямецкае гадаўё жарэ наш хлеб і гоніць на сваю сабачую пацеху ў публічныя дамы нашых яснавокіх дзяўчат і жанчын — нашых сёстраў, дачок і матак нашых дзяцей.

Яны прыйшлі на мілую нашу зямлю як тупая і азвярэлая раз'юшаная сіла і сталі перад табою, родны народзе, як самая закончаная супрацьлегласць табе. Ты заўсёды марыў аб вялікім брацтве народаў і волі для кожнага чалавека. Яны ненавідзяць брацтва і баяцца яго і на сваіх паганых сцягах напісалі формулу паднявolення і знішчэння чалавека.

Толькі ў першыя дні нападу на Савецкі Саюз, калі яны клалі ў руіны сваімі бомбамі наш Мінск, і за першыя часы гаспадарання ў ім яны ўмярцвілі ў ім звыш як пяцьдзесят тысяч чалавек. У наступныя ж месяцы гэтая лічба павялічылася ўдвойчы.

Свой наступ на Брэст гітлераўскія банды пачалі з таго, што артылерыйскім агнём зруйнавалі мірныя кварталы горада і вуліцы ўкрылі тысячамі трупаў нашых людзей. У Гомелі нямецкае звяр'ё расстраляла звыш дзесяці тысяч чалавек. У Магілёве немцы расстралялі 24 тысячы чалавек, у Пінску 10 тысяч, у Шклове 8 тысяч, у Крупках 1080 чалавек. У Мінску і Гомелі некалькі дзён чуліся енкі і стогны здушаных руінамі людзей, якія ўміралі пакутнай

павольнай смерцю. Многія тысячы нявінных ахвяр замучаны немцамі па нашых мястэчках і сёлах. У зруйнаваным напалову Віцебску перад домам гістарычнага музея стаяць шыбеніцы, і на іх ужо доўгі час вісяць трупы замучаных дзяўчат.

Звярынай жорсткасці гітлераўскіх прахвостаў няма межаў. Усё больш і больш практыкуюць яны новыя спосабы мучыць нашых людзей. Цяпер ужо вісельную вяроўку яны замяняюць жалезным крукам, на які ўзнізваюць чалавека пад плячо або пад скіўіцу, каб чалавек некалькі дзён паміраў у нечалавечых пакутах. Яны паставілі сабе задачай фізічна знішчыць лепшую частку нашага народа, а рэшту застрашыць і паставіць сабе ў няволю. Яны хочуць уладаць нашай зямлёю і ўстанавіць для нашага сялянства прыгоннае права, вярнуць былую паншчыну, але ў многа разоў цяжэйшую. На нашу зямлю яны прывозяць з Германіі нямецкіх паноў і ствараюць ім маёнткі, а нашых сялян стараюцца зрабіць іх бяспраўнымі парабкамі. Гэтых паноў яны называюць «інструктарамі», а ўсю гэтую жудасную справу «зямельнай рэформай».

Яны зруйнавалі нашу нацыянальную культуру. Знішчылі нашы школы і бібліятэкі, знішчылі нашы беларускія кнігі, пакінулі нашых дзяцей на цёмнае невуцтва, на беспрасветнае існаванне, замест былога шчасця жыць вольна і радасна, калі перад нашай моладдзю былі адчынены шырокія дзверы ў навуку, у шырокі выбар прафесій, у вышэйшую асвету, у вольную працу паводле сваіх густаў і жаданняў. Яны зруйнавалі нашу гордасць — беларускія тэатры. Дзяды і прадзеды нашы, продкі нашы да дзесятага пакалення могуць садрыгнуцца ў магілах ад крывавага жаху, які перажывае беларуская зямля.

Але мы не леглі пад гітлераўскія капыты! Прыблудныя гітлераўскія гады не заваявалі нас і нашай зямлі. Наадварот! Як толькі яны перайшлі нашу граніцу — за імі ўжо стаў цень іхняй гібелі. Бо яны пасягнулі на зямлю і свабоду, на радзіму бяссмертнага народа, народа савецкага, розум і сіла якога вядзе яго толькі да перамогі. Лепш смерць, чым жыццё ў няволі — так заўсёды гаварылі нашы героі, і гэта заўсёды прыводзіла іх да поўнай перамогі і да знішчэння ўсякай няволі. І вось Вялікая Айчынная вайна з нямецкім фашызмам узняла наш народ на новую ступень геройства. Нашы лясы сабралі ў сабе лепшых сыноў Беларускай зямлі — партызан. За кожную кроплю народнай крыві — мора паганай нямецкай крыві — вось

які лозунг нашага змагання! За кожную сірочую слязу нашага дзіцяці — сотні тупых нямецкіх галоў! За боль душы нашай жанчыны аб замучаных дзецях — няхай крывяцца ў дзікіх грымасах страшнай смерці паганыя морды гітлераўскіх прахвостаў.

Па ўсім свеце ідзе слава аб беларускіх партызанах, нараўне з славай Чырвонай Арміі, якая крок за крокам вызваляе ад ворага савецкую зямлю — горад за горадам, сяло за сялом. Чырвоная Армія падышла ўжо да Беларусі і ўжо ўвайшла ў Беларускую зямлю, несучы ёй вызваленне. У радах слаўнай Чырвонай Арміі б'юцца з ворагам сыны беларускага народа. Лепшыя гітлераўскія арміі ўжо знішчаны. Мільёны немцаў параць сабачымі сваімі касцьмі савецкую зямлю. Яны не паднімуцца з магіл і не прынясуць Гітлеру перамогі. Цяпер Гітлер гоніць на фронт зялёнаротых недаросткаў і пажылых немцаў. І яго дывізіі, пабітыя і растрапаныя, кідаючы кожны дзень тысячы трупаў і сваю тэхніку, пад ударамі Чырвонай Арміі паўзуць назад, на захад. І гітлераўскія салдаты ныюць толькі аб адным — каб як выбрацца з вайны і дапаўзці да Германіі. У самой Германіі ўзнімаецца нездаваленне і ныццё. Блізіцца гібель Гітлера.

Па ўсёй Еўропе, па ўсіх акупіраваных ім краінах з кожным днём усё шырэй і магутней кіпіць народнае змаганне супраць крывавага акупанта. Блізіцца разгром гітлераўскай Германіі.

Праз нашу беларускую зямлю нямецкае гадаўё рушыла на Савецкі Саюз, на нашай зямлі яны і зложаць да рэшты свае галовы. Наша зямля бачыла многа чаго! На нашай зямлі, пад Барысавым, і Напалеон пакінуў быць палкаводцам і перасеў з імператарскага каня ў сані, каб толькі вынесці сваю галаву. На нашай зямлі да рэшты сыдзе крывёй і нямецкая гадзіна.

Ніхто нас не адолее! Мы моцныя сваёй сілай у змаганні!

Шырэй жа змаганне з ворагам! Усе, як адзін, у партызанскія атрады!

Родная, любая беларуская моладзь! Ты надзея і будучыня народа, і на табе ляжыць вялікі абавязак быць у першых радах вялікага змагання з ненавісным чужынцам! Гэта перад табой ён, няпрошаны гад, зачыніў дзверы ў жыццё, гэта цябе ён вывозіць у сваю Германію на паднявольную працу дзеля тупога, сытага існавання нямецкага панства — і ад усяго свайго чыстага сумлення і абавязку

перад народам — будзь бязлітаснай і цвёрдай перад ворагам.

Вялікая беларуская жанчына, сястра і маці! Ці не твае гэта папярэдніцы, у часы прыгоннай працы, спявалі калісьці на панскім полі сумныя песні над сваімі дзецьмі? Ці не ты гэта ў цяжкія годы над сваім дзіцем стварыла беларускую песню-калыханку, падобную сумнай вялікасцю свае музыкі на жалобны гімн? І ці не ты гэта яшчэ нядаўна радавалася шчасцю сваіх дзяцей? Твая глыбокая душа і вялікае сэрца заўсёды сагравалі вялікай ласкай усё наша жыццё. Благаславі сваіх дзяцей, выгадаваных табой у шчаслівыя часы, на геройства і подзвігі за шчасце радзімы, і сама высока ўзнімай чырвоны сцяг змагання з крывавымі гадамі!

Беларускія сяляне! Беларускія рабочыя!

Не выпускайце жывымі акупантаў з свае зямлі! Магутнымі партызанскімі ўдарамі памагайце Чырвонай Арміі хутчэй вызваліць Беларусь! Марыце голадам нямецкіх ненаеднікаў, адбірайце ў іх хлеб, не давайце ім грабіць, здзекавацца, гаспадарыць у нас! Біце іх і знішчайце! Псуйце шляхі іх адступлення, пускайце пад адкос іх паязды, знішчайце іх абозы, узрывайце іх склады!

Бязлітасна знішчайце паганых вылюдкаў, здраднікаў народу, якія пайшлі служыць фашыстам, якія сталі паліцэйскімі, старастамі, якія прадаюць народ!

У імя светлай блізкай будучыні — вышэй наш гонар, вышэй нашу славу, магутней нашу сілу! Да зброі ўсе, як адзін!

Смерць подлым акупантам! Сабачая ганебная смерць! Гітлераўскае гадаўё няхай гіне ад вашых вінтовак, ад вашых кулямётаў, аўтаматаў! Паганая чужацкая навалач вельмі добра гіне і ад віл, калі іх усадзіць у нямецкае чэрава!

Смерць нямецкім акупантам!

Слава партызанам!

Слава вялікаму Беларускаму народу!

Слава роднай Беларускай зямлі!

Слава доблеснай, непераможнай Чырвонай Арміі, якая спяшае на вызваленне Беларусі!

Чырвоная Армія ідзе! Чырвоная Армія блізка! Чырвоная Армія хутка будзе на Беларусі!

БЕЛАРУСКІЯ ЛІТАРАТАРЫ Ў ДНІ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Беларуская літаратура нарадзілася ў змаганні гераічнага беларускага народа за сваю сацыяльную і нацыянальную свабоду і незалежнасць. Яна ўзнялася да сваіх вялікіх вышынь у шчаслівыя часы савецкага жыцця. Вялікасць беларускай савецкай літаратуры ў тым, што яе ідэі — гэта жыццё народа, шчасце яго і роднай беларускай зямлі, яго вялікае і пачэснае месца сярод брацкіх народаў Вялікага Савецкага Саюза, яго месца і значэнне ў чалавецтве. Беларускую літаратуру тварылі таленты, якія выйшлі з народа. Мэта ўсяго іх жыцця — гэта служэнне свайму народу.

Гэтай сваёй вялікай мэце яны асталіся вернымі назаўсёды. Яны былі з народам у яго шчаслівыя часы, яны з народам і ў сённяшні пакутны і гераічны час змагання з подлымі нямецкімі чужынцамі, якія, як чорная хмара, навалакліся на нашу зямлю, каб ускласці на наш народ страшнае ярмо няволі і здзеку.

Беларускія пісьменнікі разам з родным народам змагаюцца супраць ворага. Іх беларускае мужнае слова гучыць у народзе, як кліч змагання, гучыць на фронце, дзе доблесная Чырвоная Армія вядзе няспыннае наступленне і з вялікай сілай гоніць ворага з роднай зямлі.

У нашы дні народнага гераізму, у дні вялікіх подзвігаў народных герояў, у дні змагання з гітлераўскай навалай, беларуская літаратура жыве і гучыць сваім магутным словам.

(НЕ ВЕРЦЕ НІВОДНАМУ НЯМЕЦКАМУ СЛОВУ!..)

Не верце ніводнаму нямецкаму слову!

Не выконвайце ніводнага нямецкага загада!

Нямецкія фашысты гавораць, што яны хочуць устанавіць у нас свой «новы парадак». Які гэта «парадак», відно з таго, як яны страляюць і вешаюць нашых людзей, сірацяць няшчасных дзяцей, адбіраюць апошні хлеб, здзіраюць з плеч апошнюю вопратку і лічаць нас не народам, а быдлам. Яны папалілі і паўзрывалі нашы гарады. Яны прынеслі нам гора і кроў, і няўжо мы будзем верыць ім і слухаць іх?

Праўды мы ад іх ніколі не пачуем. Яны даўно ўжо крычалі і хваліліся, што ўзялі Мінск. А тым часам Маскву яны не толькі не ўзялі, а якраз пад Масквой наша Чырвоная Армія зрабіла ім такі ўдар, што яны пачалі бегчы назад без аглядкі і адступаюць і цяпер. Яны кідаюць сваё ўзбраенне, пакідаюць мільёны трупаў сваіх салдат і адступаюць, а Чырвоная Армія гоніць іх з савецкай зямлі. Бai ідуць ужо на нашай беларускай зямлі. Ідуць баі за Беларусь. У блізкім часе наша родная зямля будзе ачышчана ад немцаў назаўсёды.

Пабітая і абяскроўленая пад ударамі Чырвонай Арміі, нямецкая армія вымагае вялікіх папаўненняў людзьмі і тэхнікай. Вайна выцягвае з Германіі сілы. Германія пасылае ўжо ў сваю армію зялёную моладзь і старыкоў. А ў самой Германіі не хапае людзей для работы на фабрыках, на заводах. І вось з многіх мясцін Беларусі немцы забіраюць нашых людзей і гоняць іх у свой тыл на катаржную працу на фабрыках і заводах.

Немцы забіраюць нашых людзей і гоняць іх у свае ваенныя абозы.

Немцы гоняць нашых людзей на земляныя работы будаваць свае ўмацаванні для таго, каб затрымліваць наступленне нашай Чырвонай Арміі.

Немцы выдаюць аб усім гэтым загады, таксама як загадваюць нам даваць ім хлеб, мяса, малако, шэрсць, лён і ўсё іншае.

Не верце ніводнаму іх слову! Не слухайце нямецкіх загадаў і не выконвайце іх! Супраціўляйцеся нямецкім загадам!

Не давайце немцам прадуктаў! Хавайце ад немцаў усё!

Не ідзіце на іх работы, не паддавайцеся ім, каб яны гналі вас на гібель недзе ў свае тылы! Не ідзіце ў іх абозы, не памагайце ім, сваім заклятым ворагам! Не памагайце немцам устанавіць над вамі сваю волю, запрагчы вас у ярмо, рабіць з вас быдла!

Зрывайце ўсе нямецкія мерапрыемствы! Перашкаджайце ім ва ўсім! І гэтым вы паможаце Чырвонай Арміі хутчэй выгнаць немцаў з беларускай зямлі, хутчэй вызваліць вас з-пад нямецкага панавання.

Ганіце вон кожнага немца!

Скора прыйдзе Чырвоная Армія!

У Беларусі немцы не будуць!

Усе, як адзін, паднімайцеся на праклятых фашысцкіх акупантаў!

Малюнак Кузьмы Чорнага
перыяду Вялікай Айчыннай вайны

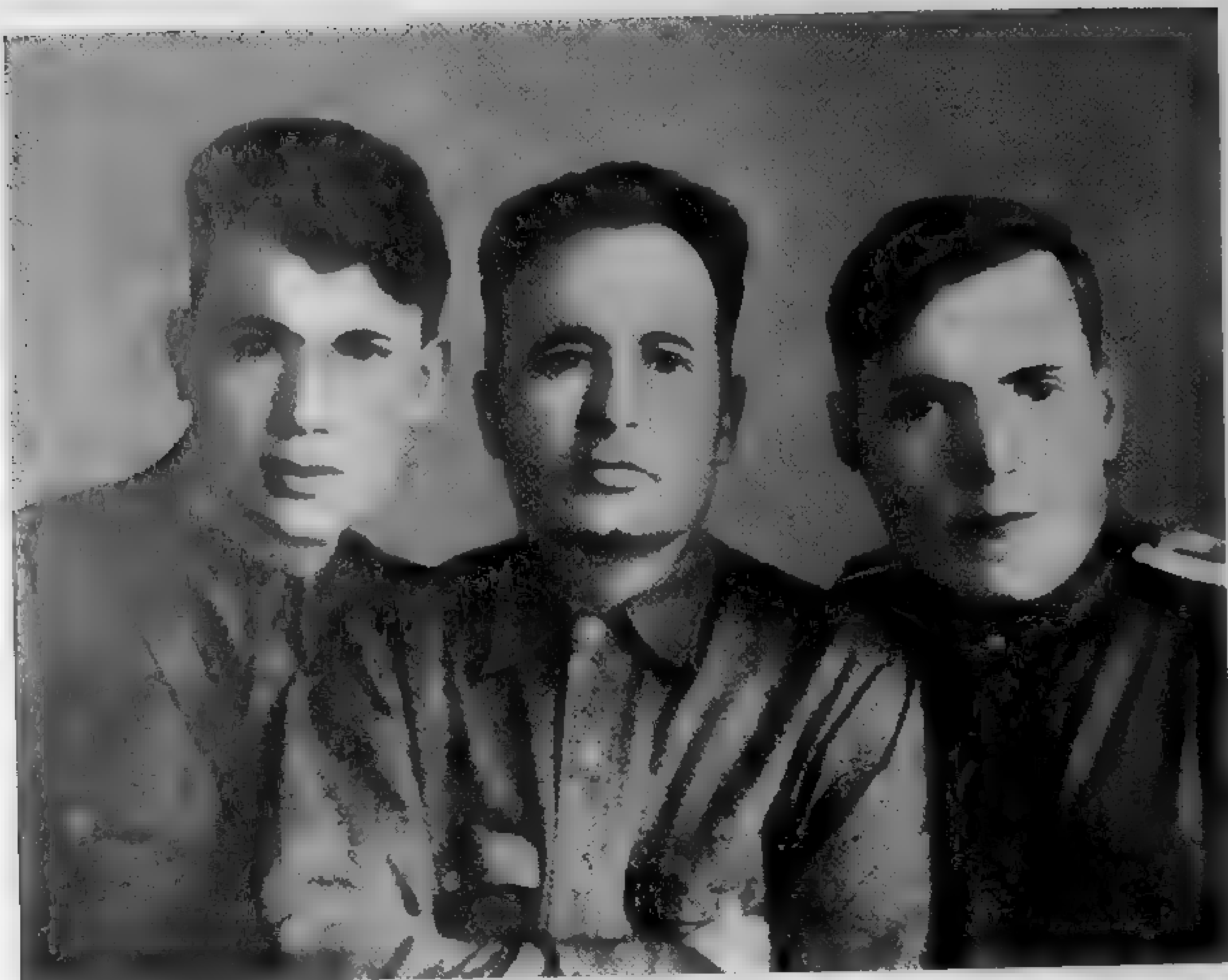

Кузьма Чорны з беларускімі партызанамі. 1943

ФАШЫСТ КУРЦ РАВЕ ЖАЛАСНА

Нейкі гітлераўскі Курц у гітлераўскай газетцы «Дэйчэ цэйтунг ін Остланд» вельмі ж расплакаўся аб лёсе беларускай сталіцы Мінску. Цераз усю курцаву морду ідзе сляза, і з душы яго верне жаль. Ён, небарак, бядуе, што «незадоўга да ўваходу германскіх часцей у Мінск, калоны НКВД падпалілі ўнутраную частку горада», якая была амаль поўнасцю знішчана.

Курц не быў бы гітлераўцам, каб прызнаўся ў чыстай праўдзе, як яно сапраўды было. Было так, што 24, 25 і 26 чэрвеня 1941 г. нямецкая авіяцыя рабіла на Мінск налёты і бесперапынна бамбіла горад. Гітлераўскія банды з паветра падпалілі горад з розных канцоў і забілі некалькі дзесяткаў тысяч мірных людзей. Некалькі дзён з-пад мінскіх руін чуліся енкі і стогны здушаных людзей, якія ўміралі там. А зверху немцы яшчэ сыпалі бомбы.

Курцава сляза — гэта сляза спрактыкаванага бандыта, які ўмее і за горла душыць і ў той жа час спяваць песеньку. Як кажуць,— ён, калі захоча, дык і раве жаласна.

А далей Курц цешыцца, што ў Мінску паміж нямецкімі ваеннымі ўладамі і «мясцовым самакіраўніцтвам» ужо знойдзен кантакт для супрацоўніцтва. Тут Курц напэўна пад супрацоўніцтвам разумее тое, што знайшлося двое прахвостаў, каб языком глянцаваць нямецкія боты. Бо не можа быць, каб Курц хваліўся тым супрацоўніцтвам беларускага народа з немцамі, ад якога нямецкае гадаўё кладзе свае галовы.

Дзеля ўцехі Курца можна сказаць, што скора гэтаму разжалабленаму малайцу не ў галаве будзе плакаць над чужым яму Мінскам, бо трэба будзе плакаць над сваім фюрэрам і над сабою.

КАТ У БЕЛАЙ МАНІШЦЫ

Дурны суддзя, пра якога расказваецца ў беларускіх народных апавяданнях, ніяк не мог выясніць, хто большы злодзей — ці той, што краў, ці той, што прымаў крадзенае, ці той, што камандаваў і тым і другім і жыў з іх руладзейскай работы. Дурны суддзя паглядзеў на твар і рукі кожнага і сказаў таму, што краў:

— У цябе ж не твар, а такое зладзейскае рыла, якога свет не бачыў! Ад зладзейскай работы ў цябе на пальцах нават і не мазалі, а гузы! Вось табе 25 бізуноў!

А ў таго, што прымаў крадзенае, суддзя ўбачыў твар крыху далікатнейшы і мазалі меншыя. Ён даў яму 15 бізуноў. Калі ж да суддзі падышоў той, што жыў з крадзенага і натхняў зладзеяў, суддзя збянтэжыўся: перад ім быў далікатны твар і замест мазалёў на белых пальцах пярсцёнкі. Суддзя скланіўся і прагаварыў:

— Няхай ваша ласка зробіць ласку выбачыць мне, што я гэтым дурням мала даў. Даю ім яшчэ па 10 бізуноў накідкі!

Яго ласка горда кіўнула галавой і па-панску выйшла з суда, ганарыста паглядаючы на ўвесь свет.

Вы ведаеце, што такое Розенберг, нямецкі барон і гітлераўскі падручны? Гітлер паставіў яго начальнікам над усімі акупіраванымі ім савецкімі землямі. У гэтага Розенберга на белых пальцах пярсцёнкі. Свайго далікатнага пальца ён не запэцкае аб вісельную вяроўку. Ён толькі памахвае стэкам або варухне губамі — і нашым людзям накладаюць пятлю на шыю нямецкія стварэнні са зладзейскімі рыламі, якіх не бачыў свет. А Розенберг, вярнуўшыся ў маёнткі, якімі да рэвалюцыі ўладаў у Прыбалтыцы яго бацька, фатаграфіруецца са сціснутымі губамі, што павінна вызначаць яго ганарыстую цвёрдую волю. Што і казаць! Пастаўце вы яго разам з Гітлерам, а з другога боку з тым дурным папіхачом, які ад шчырай працы каля вісельні панаціраў сабе вяроўкай мазалі на пальцах. Паміж гэтых двух лычоў Розенберг будзе выглядаць, як далікатная паненка, да якое ён не падобен хіба толькі тым, што кожны дзень дае распараджэнні, колькі да заходу сонца падняць вяроўкай людзей на вісельню.

Адным словам, у яго ёсць усё тое, з-за чаго той дурны суддзя не пазнаў пад далікатным абліччам бандыцкага рыла.

Беларусы пад залатымі розенбергаўскімі пярсцёнкамі бачаць крывавыя пальцы бандыта і ката, які ўзначальвае над народам крывавую гітлераўскую ўладу. Дачыненне беларускага народа да гэтай улады такое, што Розенберг павінен быў напісаць у сваім загадзе, што ўстаноўленая ім у Прыбалтыцы сістэма ўпраўлення «не будзе распаўсюджвацца на Беларусь, бо, у выніку 23-годняга прабывання бальшавікоў ва ўладзе, у Беларусі няма яшчэ ўмоў для арганізацыі гэтага ўпраўлення. Калі будуць знішчаны ўсе сляды бальшавізма, то Беларусь будзе рэканструіравана...».

Выходзіць, што вяльможнаму кату Розенбергу так і не дачакацца той пары, калі яму можна будзе, як ён сам захоча, устанавіць на Беларусі сваё ўпраўленне. Па-першае, таму, што беларускі народ ніколі не пакіне быць самім сабою, а гэта значыць,— ніколі не будуць «знішчаны сляды бальшавізма». А па-другое, таму, што яму самому нядоўга суджана з пагардай да народа сціскаць свае губы. З Чырвонай Арміяй і з народным гневам не жартуюць. І замест розенбергаўскіх губ будуць тырчаць толькі вышчараныя сківіцы бандыцкага чэрапа.

НАША ВЯСНА

Быў такі фрыц, які ўсю зіму вельмі чакаў вясны. Расказваюць, хто яго бачыў, што на ім за зіму расплодзілася вошай, як на валачашчым сабаку. Ён так і пражыў зіму, як той сабака,— залазіў начаваць, дзе цяплей і цішэй, еў, што траплялася вырваць у чалавека з рук. На яго шыі нарасла шышкамі караста. Ён чухаўся, дзёрся, ляскаў зубамі ад холаду і злосці, грэў у прасмердлых анучах звіслае абмарожанае вуха, брахаў на дзяцей і жанчын і дрыжаў перад грозным гаспадаром той зямлі, на якую прывалокся — перад партызанам.

Ён вельмі спадзяваўся на вясну. Вясной ён думаў скінуць з сябе свой сабачы выгляд. Выгадаваўшыся на гітлераўскім сабачніку, ён прывык мець сабачую душу, а зверху меў падабенства да чалавека, і нават гладкага і франтаватага.

Была ў яго недзе там, у Германіі і сука, таксама франтаватая. Фрыц замучыў многа беларускіх дзяўчат і жанчын, паздзіраў з іх шоўкавыя і шарсцяныя плацці і паслаў іх туды, к сабе. Выфранціўшыся ў прысланае плацце, фрыцава сяброўка ганарыста лічыла, што фрыц выконвае высокую нямецкую місію, на якую паслаў яго фюрэр,— заваяваць для Германіі ўвесь свет і з усіх жанчын свету паздзіраць для яе адзежу.

І вось нарэшце прыйшла чаканая фрыцам вясна. Сышоў з зямлі снег, пад цёплым дажджом і ясным сонцам зазелянела першая трава, і на ёй, чыстай і маладой, як пачварнае непатрэбства і паскудная зняважа вясне, вылез з-пад снегу спруцянелы фрыц. Прабіты чырвонаармейскай куляй, яго сабачы чэрап ужо вышчарыў смяротныя сківіцы, і груган ужо вырваў яго сквапныя вочы. Яго франтаватая хаўрусніца ходзіць у жалобе і раптам убачыла, што калі нагу душыць цесны чаравік, то ад шырыні акупіраванага мёртвым фрыцам свету ні карысці, ні ўцехі няма. Яна заныла, заскуголіла і раптам падумала пра тое, што, кружачы, свет пройдзеш, але назад не вернешся. І ў ёй ажыў чалавек, вытраўлены раней Гітлерам.

Не вернецца фрыц, і не паўстануць з магіл гітлераўскія дывізіі, і не прынясуць фюрэру перамогі! Ганс, які разам з фрыцам чакаў вясны і быў пры яго смерці, з сумам глядзіць на чужую яму беларускую вясновую траву, з жахам слухае гром савецкай артылерыі, дрыжыць перад

тварам Чырвонай Арміі і думае пра тое, якая страшная для яго рэч — вясна на савецкай зямлі! Фюрэр гаворыць пра наступленне, а перад яго вачыма выскаляецца смертны фрыцаў чэрап.

Вясна! Май!

Чырвоная Армія ідзе на Беларусь! І хутка вясна беларускай прыроды ператворыцца ў вясну беларускага народа — у час поўнага вызвалення яго ад гітлераўскай погані, якая чакала вясны не дзеля чалавечай радасці, а дзеля сваіх сабачых выгад.

Наша вясна — пагібель подлым прышэльцам!

Наша вясна — нам радасць перамог над імі!

АБАРОНЦЫ НЯМЕЦКАЙ ТЫФОЗНАЙ ВОШЫ

Немцы ператварылі Віцебск у чорныя руіны. Няшчасныя жанчыны яшчэ і цяпер адкопваюць з-пад руін трупы сваіх дзяцей. У разбураным нямецкім гадаўём Віцебску пануе сыпны тыф. Вашывая нямецкая салдатня навалакла сюды тыфозных вошай. Кожны дзень уміраюць людзі многімі дзесяткамі. Смерць, трупы, калецтва — гэта кожнадзённая з'ява ў абгнюшаным немцамі Віцебску. Ад голаду, ад пошасцей, ад катаванняў, ад зверстваў людзей косіць смерць.

І ў той жа час нямецкія шэльмы і іхнія падбрэхачы, мусіць, дзеля большага яшчэ здзеку з віцебскага насельніцтва, у сваёй газетцы пішуць, што вельмі ж ужо добрая ў іх ахова здароўя ў горадзе. Яны пішуць, што ў горадзе нават ёсць больніца, дзве аптэкі, што ў больніцы ёсць нават венерычнае аддзяленне. А як жа! Фрыцы валакуць з сабой не толькі сваю тыфозную вош. Без публічнага дома немец непаўнацэнны фрыц. Дзе ж яму лячыцца ад арыйскай венеры, каб дзеля яго не адкрылі венерычнага аддзялення?

Далей брудны фашысцкі лісток, у якім наперабой брэша паўдзесятак галаварэзаў і вісельнікаў, выхваляецца, што на санітарнай станцыі захавалася ад грабяжоў абсталяванне. Сапраўды, трэба дзівіцца, як фрыцы не расцяглі яго.

Санітарныя атрады,— захлёбваецца газетка,— у любы час выязджаюць на ліквідацыю ачагоў эпідэмічных захворванняў.

Быў слаўны, прыгожы, багаты, шчаслівы горад Віцебск. Быў ён без эпідэмічных захворванняў, без грабяжоў, без тыфу, без немцаў, без вошай, без публічных дамоў. Былі ў гэтым горадзе цудоўныя клінікі, амбулаторыі, больніцы, мединстытут. Прыпаўзло нямецкае звяр'ё, і ў горадзе з'явілася смерць, тая самая, што нарысавана на рукавах эсэсаўцаў. Хто яе прынёс — з тым яна і пойдзе і таму астанецца навек.

«ВЫХВАЛЯЎСЯ, ВЫХВАЛЯЎСЯ ДЫ І ЗДОХ»

Кажуць, што раз воўк бляваў лыкам. Не таму, што гэта яму вельмі падабалася, а таму, што ў яго не было чым іншым апаражніцца. Цягаўся ён па шырокім свеце і ўсюды рваў зубамі, дзе што трапіцца. Адусюль яго гналі, усюды ненавідзелі, і ён завалокся ў такую пустэчку, дзе не было ніякай спажывы. З вялікага галаду гэтая схуднелая падла нажэрлася лыка так, што аж назад вярнуць пачало. Пасля гэтага воўк узяў ды і здох.

Якраз тое самае здарылася з нямецкім фюрэрам. Гэты прахвост абышоў палавіну Еўропы, усюды рваў дзе што мог, усюды ліў чалавечую кроў, мінулай зімой атрымаў на савецкім фронце па сваіх вышчараных зубах і 26 красавіка выступіў у рэйхстагу з прамовай. Дзе дзелася яго ранейшая ганарыстая заўзятасць, калі ён, бывала, у кожнай прамове выхваляўся, што заваюе для немцаў увесь свет? Цяпер ён не выхваляўся, а ныў і скуголіў, быццам не гаварыў, а, як той воўк, раскідаў лыка.

Зімой нямецкія дывізіі навекі клаліся ў нашы снягі. Тады Гітлер цешыў немцаў блізкай вясной. Прыйшла вясна, і цяпер ён баіцца і ўспомніць пра яе. Ён сказаў: «Пакуты, якія мы перанеслі зімой, сталі для нас урокам. Намі ўжываюцца захады, каб танкі, бронемашыны і матарызаваны транспарт мог бы працаваць у зімовых умовах».

Вясна не прынесла немцам уцехі, і фюрэр пацяшае іх новай зімой. Нямецкія салдаты крычаць, што яны па горла наеліся вайны, а фюрэр абнадзеіў іх, што збіраецца ваяваць яшчэ і зімой.

Чырвоная Армія выбіла з немцаў дурное шаленства, і многія з іх раптам убачылі, што іхні фюрэр ніякі не асілак, а проста жулік і абармот. Свету ён не толькі не заваяваў, а крывавай дарогай давёў сваё абдуранае двуногае быдла да грані пагібелі. Быдла не хоча гінуць і з грымасай глянула на фюрэра. Фюрэр спалохаўся гэтай грымасы. Ён пачуў і злое маўчанне нямецкага народа. І ён, тонам злоўленага злодзея і з авечым выглядам, спрабуе ў сваёй прамове апраўдвацца. Няўдачы сваіх армій ён узвальвае на зіму. І раптам пачынае пагражаць. Каму? Таму, хто не здаволен, хто маўчыць, хто непаслухмяны!

Адным словам, змучаны вайной нямецкі народ падпаў пад новую няміласць свайго фюрэра. «Зімой я дзейнічаў

рашуча»,— крычыць фюрэр. Гэта ён гаворыць пра тое, як распраўляўся з нездаволенымі ім генераламі. Так будзе і з кожным! — чуецца ў яго прамове. Ён запатрабаваў ад свайго рэйхстага неабмежаваных паўнамоцтваў рабіць, як яму ўздумаецца, над кожным расправу. Ён будзе ўмешвацца ва ўсё сам,— гаворыць ён. З усіх сіл ён стараецца адцягнуць страшны дзень развалу і гібелі свайго фашысцкага парадку. І няма чым яму апраўдвацца за зло і страты, якія наближаюць катастрофу, дык ён спасылаецца і на зіму, і на нездаволеных ім, і на іншыя цяжкасці. Перапалоханыя няўдачамі на фронце, яго падручныя ў рэйхстагу «ўзаконілі» яго паўнамоцтвы на нямецкі народ. Голад і пакуты вайны, новыя горы нямецкіх трупаў на фронце! І хто будзе ў Германіі нездаволен гэтым, фюрэр з тым расправіцца па-свойму.

Апраўдваючыся і каб паказаць сябе разумным дзяржаўным дзеячам, ён, нарэшце, сказаў: «Лёс народаў і дзяржаў не можна давяраць вар'ятам». Святая праўда! Нямецкія акупанты на сваёй уласнай скуры ўжо адчуваюць гэта. Іх шалёны фюрэр у часы свайго назаўсёды сапсаванага настрою, сам таго не думаючы, даў сам сабе найвышэйшую ацэнку перад сваім канцом.

У прамове яго гучаў унылы тон асуджанага забойцы і імкненне хапацца за якую-небудзь надзею.

Ёсць прыказка: «Выхваляўся, выхваляўся ды і здох».

Да гэтага ідзе.

ДАЛІКАЦТВА КАЛЯ ВІСЕЛЬНІ

Ай, не дурыце галавы,
Сапраўды драма ёсць такая,
Калі ураднік станавы
Лірычным вершам прамаўляе.

Максім Багдановіч

Вары Няфёдавай было ўсяго дзевятнаццаць год, яе сястра Ольга была за яе старэйшая на два гады. Увечары да іх у дом увайшлі чатыры п'яныя нямецкія афіцэры.

Яны далікатна прывіталіся і загадалі дзяўчатам ісці за імі. Праз два дні дзяўчат прывезлі ў грузавіку назад. Пальцы на руках і нагах сёстраў былі вывернуты, на спінах была зроблена татуіроўка гарачым жалезам. Перад вокнамі дома паставілі шыбеніцу і павесілі на ёй знявечаных сёстраў. Узяўшы далікатна пад казырок, немец сказаў да старой маці няшчасных дзяўчат:

— Жыві, матка, у гэтым доме і глядзі праз акно на сваіх дачок. Яны маладыя, і за імі трэба наглядаць.

Маці ў той жа дзень звар'яцела.

Стаіць гэтая вісельня з трупамі маладых сёстраў на вуліцы ў Віцебску і цешыць вока Брандта, рэдактара бруднай фашысцкай газеткі, якая там выходзіць. Захлёбваючыся ад захаплення, ён піша: «Кожны салдат германскай арміі лічыць сваім абавязкам, увайшоўшы ў дом, прывітацца... Будзем жа браць з іх прыклад».

Гэты прапаведнік далікацтва так дбае аб культурнасці, што не можа стрымаць свайго рухавага пяра.

Ён піша аб «савецкім стылі абыходжання з людзьмі», пры якім быццам бы «зусім натуральна адштурхнуць жанчыну, а самому прайсці ўперад».

Бачыце, які джэнтльменісты кавалер гэты Брандт! І мае даволі-такі не кепскае вока, бо адразу, шэльма, убачыў, як немец далікатна прапускае жанчыну наперад, калі падводзіць яе да вісельні!

Дбаючы аб культурнасці віцеблян, блізкія і родныя якіх вісяць на шыбеніцах, пастаўленых далікатнымі фрыцамі на віцебскіх вуліцах, фашысцкі пісака даводзіць да ведама, што «пара прывучаць сябе, не будзем гаварыць да заходняга стылю, да гэтага нам яшчэ далёка, але хаця б проста да элементарных правіл абыходжання».

Калісьці царскія афіцэры стараліся вымуштраваць салдата так, каб ён на слова «дурак» адказваў «так точна». А Брандт пайшоў яшчэ далей. Каб дагадзіць свайму

нямецкаму гаспадару, ён сам сябе называе дурнем і паскудствам, якому далёка яшчэ да таго стылю, аб якім ён марыць. Расказваюць, што быў такі падлізнік, які так шчыра вылізваў панскі зад, што аж самому пану надакучыла.

— Даволі! — крычыць пан.

— Паночку, дазвольце яшчэ раз лізнуць у вашу ласку,— папрасіў той.

А гэты Брандт умільна шэпча:

— Далёка мне да панскага стылю, мне хоць бы штонебудзь пераняць ад вашай ласкі. А за гэтыя аб'едкі я вас, паночку, падхвалю ў сваёй газетцы. Гордасці ў мяне няма, паверце, паночку. Я перад вамі не чалавек, вы нават можаце ўзліць мне на галаву цэбар памыяў, а я скажу, што гэта дождж ідзе. Вы толькі пабольш вешайце гэтых віцеблян, якія не маюць аніякага далікацтва.

Далікацтва рэч умоўная. Мы дакладна ведаем, што віцебляне, таксама як і ўсе іншыя беларусы, і сапраўды не вельмі далікатныя. Яны вельмі недалікатна б'юць па мордзе нямецкаму гадаўю. «Далікатнаму» пісаку вельмі страшна такое недалікацтва, бо ён бачыць, што скора скончыцца яго бандыцкі хлеб, які ён зарабляе, расхвальваючы нямецкую вісельную вяроўку.

ШАРЛАТАНСКІ ЗБРОД НА СЛУЖБЕ Ў НЯМЕЦКІХ АКУПАНТАЎ

Вераломства, ашуканства і авантура — не толькі форма, але і змест нямецкай, з дазволу сказаць, палітыкі. Подкупы, шпіёнства, зладзейства, жорсткасць, бессардэчнасць, здзек — усё гэта жывая натура гэтай палітыкі. Скарыстаць дзеля сваіх мэт усякіх прайдзісветаў, абармотаў і жулікаў — гэта нязменны спосаб дзеяння нямецкіх захопнікаў. Вось чаму каля нямецкіх акупацыйных улад заўсёды знаходзілі і знаходзяць сабе месца цёмныя асобы, у якіх за душой няма нічога святога.

У часы акупацыі Беларусі ў 1918 годзе немцы стараліся жульніцкім спосабам стварыць як-небудзь дакумент, якім яны маглі б пахваліцца, што быццам бы на Беларусі іх вельмі любяць. З гэтай справай яны вельмі спяшаліся, бо ўсюды па Беларусі ўзнімаліся супраць іх народныя паўстанні.

Акупанты знайшлі ў Мінску трох ці чатырох шарлатанаў, якія далі ў Берлін кайзеру Вільгельму тэлеграму, у якой дзякавалі яго за тое, што немцы акупіравалі Беларусь. Гэтых асоб ніхто не ведаў і нічога пра іх ніколі не чуў. Яны падпісалі тэлеграму пад тытулам «беларускія міністры».

Сярод гэтай жульніцкай кампаніі «прэм'ер-міністрам» назваўся канавал Іван Серада, які займаўся сваім рамяством у ваколіцах Мінска і аціраўся па панскіх кухнях. Натурай сваёй гэта быў тыповы лакей. Да «міністэрскага партфеля» неіснуючага міністэрства ён дайшоў праз рэкамендацыю старой мінскай князіні Радзівіл, у якой ён некалькі год быў чымсьці накшталт дамашняга доктара яе ўлюбёных сабачак. Самадурка князіня мела сувязі з акупацыйным начальствам і, дазнаўшыся, што немцам спатрэбілася авантура з тэлеграмай Вільгельму, захацела пацешыцца і парагатаць з таго, як яе прыдворны сабачы лекар назавецца «беларускім прэм'ер-міністрам». Яна яго і парэкамендавала на гэты «высокі пост».

Прыкрыўшыся тэлеграмай Вільгельму так званых «беларускіх міністраў», немцы «ўзаконілі» крывавыя расправы з беларускім народам. Чым скончылася гэтая авантура,— мы ведаем. Народны рух супраць акупантаў увесь час шырыўся. А неўзабаве немцы ўжо выносілі з Беларусі ногі.

Тыя ж самыя жульніцкія способы «ўзаконення» свае крывавай улады над беларускім народам нямецкія акупанты практыкуюць і сёння.

Праводзячы сваю так званую зямельную рэформу, гэта значыцца, адабраўшы ад беларусаў зямлю і зрабіўшы сялян прыгоннымі бяспраўнымі парабкамі, нямецкія акупанты прыдумалі авантуру, вельмі падобную на тую тэлеграму Вільгельму. Яны знайшлі некалькі жулікаў, якія назваліся прадстаўнікамі беларускага сялянства і ездзілі ў Берлін дзякаваць Гітлера за зямельную рэформу. Сярод гэтых «сялян» такія «земляробы», як ксёндз Гадлеўскі і сын царскага чыноўніка Антон Адамовіч, бацька якога, служачы цару верай і праўдай, скалаціў сабе хабарніцтвам і іншымі падобнымі спосабамі круглы капіталец і набыў у Мінску ўласны дом. Радзіўшыся і вырасшы ў гэтым доме ў Мінску, яго недапечаны сынок з белымі ручкамі, здаўна ўжо нямецкі шпік, знайшоў сабе лёгкі хлеб. Ён ніколі не жыў у вёсцы, ніколі не бачыў, як аруць і сеюць, убачыўшы авёс, кажа, што гэта жыта, думае, што булкі, якія ён жарэ на нямецкай кухні, зайшоўшы туды з чорнага хода,— гатовымі растуць на полі. Але яму акупацыйнае начальства сказала назвацца селянінам і падзякаваць ад «імя беларускіх сялян» Гітлеру. Ён гэта зрабіў з такой жа шчырасцю, з якой бы поўз ракам цераз увесь Мінск, каб яму гэта загадалі немцы.

Не памогуць немцам ніякія авантуры! Ніколі яны ім не памагалі. Наконт падобных спраў наш народ склаў прымаўку: «Круцячы, свет пройдзеш, але назад не вернешся». Не будзе дарогі назад ні акупантам, ні ўсякім шарлатанам, якія каля іх аціраюцца! Здружыўшыся, яны астануцца ў цеснай блізасці навекі, пад трыма аршынамі магільнай зямлі.

«КОСЬ, КОСЬ, ПАКУЛЬ У АГЛОБЛІ»

Нямецкае акупацыйнае начальства абвясціла па Віцебску і ў яго ваколіцах, што кожны тыдзень з Віцебска праз Полацк ідуць у Германію два адмысловых паязды з тымі, хто добраахвотна захацеў паехаць туды.

«Ці не хочаце і Вы паехаць?» — пытае нямецкі абармот у гэтых аб'явах. І так далікатна ён пытае, што нават зварот «Вы» піша з вялікай літары.

На шыбеніцах вісяць трупы павешаных, і тут жа побач такая ліслівая ўсмешачка і такая лагоднасць! Пазнаём хітрую нямецкую шэльму!

У Германіі вельмі мала рабочых рук. Нямецкія салдаты кожны дзень многімі тысячамі кладуцца на фронце. На фронт Гітлер паслаў ужо бадай што ўсіх мужчын, пачынаючы ад самага зялёнаротага фрыца і да таго паважанага нямецкага «таты», з якога ўжо ззаду парахня сыплецца. У сельскай гаспадарцы і на фабрыках няма каму рабіць. Жаночых рук таксама не хапае. А ад гэтага вельмі цяжка прыходзіцца і нямецкаму фронту і нямецкаму тылу. І немцы вязуць у Германію на работу людзей з акупіраваных абласцей. Гэтыя людзі там працуюць суткамі, сядзяць на галодным пайку. Немцы стараюцца выціснуць з такога чалавека ўсё, што можна, а тады ён можа сабе ўміраць.

Так яно і ёсць. Прывезеныя ў Германію рабочыя ўміраюць сотнямі ў дзень — ад голаду, ад непасільнай працы, ад нямецкіх прыганятых, якія стаяць над імі з бізунамі.

Рабочых трэба многа, і немцы робяць усё новыя наборы. Часам яны проста загадваюць збірацца і гоняць сілай. Часам звярынае нямецкае рыла расцягваецца ў ліслівую ўсмешку, і спрактыкаваны нямецкі прахвост зварачаецца на «Вы» з вялікай літары да будучых кандыдатаў на смерць на катаржнай працы ў Германіі. Адным словам — як з тым канём: кось, кось, пакуль у аглоблі.

Ён абяцае проста-такі рай зямны. Ён пацяшае таго, хто яго паслухае, што там яму будзе і кватэра добрая, і есці ён будзе смачна, і нават нямецкай мове ён навучыцца! — ад гэтага, гаворыцца ў аб'явах, «будуць лепшыя магчымасці наперадзе».

«Вы многаму там навучыцеся»,— абвяшчае гітлераўскі абармот.

Перш за ўсё, той, хто паслухае і паедзе ў Германію, навучыцца горкай практыкай бачыць, што калі яго нем-

цы клічуць на пагібель, а гавораць, што ён трапіць на банкет, то ён сам павінен разабрацца, каму і чаму верыць.

Цераз кожныя пяць радкоў у гэтай аб'яве бесперастанку гаворыцца аб тым, што ўсе, хто паедзе ў Германію, вернуцца назад. Каб гэта было так, то нашто было б у гэтым так надакучліва ўпэўніваць людзей? А ўся справа ў тым, што ў Германіі ўсе, хто паехаў туды, мруць як мухі, і гэта немцы стараюцца скрыць ад нашых людзей.

Нарэшце, немец запрашае браць з сабой у Германію балалайкі і гітары, «каб мець магчымасць граць там».

А як жа! Вязі сваю галаву, вязі і балалайку. Для немца ўсё роўна — што галава нашага чалавека, што трохрублёвая балалайка. Ён сам пасля будзе смяяцца з таго, хто паслухаў яго і паехаў туды, куды ён яго кліча.

«Няхай гэты дурань цешыцца з свае балалайкі»,— так думае нямецкая шэльма. Самому яму лепш відно, які лёс чакае таго, хто паслухае яго і паедзе ў Германію. Таму ён, запрашаючы ехаць туды, і робіцца такім лагодным, што хоць ты яго да раны прыкладай.

«Хутчэй спяшайцеся, бо толькі нямногія могуць паехаць»,— лямантуе нямецкі махляр у сваіх аб'явах.

Яму самому трэба спяшацца скора выносіць ногі з Беларусі, а людзей яму трэба чым найбольш вывезці ў Германію. Вось і ўвесь сэнс яго абяцанак і яго запрашэнняў.

ПАЭТ НАРОДА

Дваццаць пяць год таму назад, 15 мая 1917 года, памёр найвыдатнейшы беларускі паэт Максім Багдановіч. Вялікі грамадзянін і патрыёт радзімы, ён усё сваё кароткае жыццё аддаў служэнню свайму народу. Памёр ён у самым росквіце свайго глыбокага таленту і ў вельмі маладыя гады, калі толькі праходзіла яго юнацтва. Аднак жа ён пакінуў глыбокі след у развіцці беларускай літаратуры. На новыя ступені развіцця ён узняў беларускую паэзію, давёў яе да фармальных дасканаласцей. Чалавек шырокай адукацыі, энцыклапедыст у самым поўным сэнсе гэтага слова, Максім Багдановіч ад самых пачаткаў свае творчасці быў у абсягу перадавых агульначалавечых ідэй, у якіх ён знаходзіў месца беларускай нацыянальнай думцы. Адсюль ідзе вялікая прагрэсіўнасць яго творчасці і яе абсалютная супрацьлегласць рэакцыйнай нацыяналістычнай абмежаванасці.

Ён любіў свой народ і сваю родную зямлю. Шчасце свайго народа ён бачыў у выхадзе яго на шырокую арэну агульначалавечай гісторыі. Як роўны з роўнымі, беларускі народ мысліўся ім сярод усіх іншых народаў, і ў гэтым галоўныя матывы яго творчасці. Адсюль ідзе і яго замілаванне да чалавека, як да асобы, перад якой павінны быць адкрыты ўсе дары жыцця, шчаслівага і радаснага. У гэтым глыбока нацыянальнае значэнне паэзіі Максіма Багдановіча, у якой матывы асобы беларускага чалавека гучаць, як гімн яго імкнення ў прагрэс усяго чалавецтва. Адсюль і матывы нянавісці да ўсялякіх ворагаў народа і да ўсяго рэакцыйнага і цёмнага. І, нарэшце, адсюль ідуць матывы веры ў перамогу народа над усімі цёмнымі сіламі.

Максім Багдановіч жыў і тварыў напярэдадні рэвалюцыі.

Беларусь, твой народ дачакаецца
Залацістага яснага дня.
Паглядзі, як усход разгараецца,
Колькі ў хмарах залётных агня.

Гэтыя словы яго паэзіі гучаць, як адчуванне блізкага выхаду роднага народа на прасторы вольнага жыцця.

«Не хіліцца з бяды, не пужацца агня...» —

характэрнае слова паэзіі Максіма Багдановіча, паэта-змагара, грамадзяніна і патрыёта. І так жа характэрна для яго паэзіі:

І такім парадкам паэзія Максіма Багдановіча з новай сілай загучала ў нашы дні...

Успомнім шэдэўр Багдановічавай паэзіі «Слуцкія ткачыхі»:

Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы
Яны, бяздольныя, узяты
Ткаць залатыя паясы.

Нямецкія акупанты абвясцілі ўсё чалавецтва чымсьці ніжэйшым за нямецкага салдафона, які ад свае тупагаловасці надумаўся запанаваць над усім светам. У сваёй звярынай нянавісці да ўсяго светлага, чалавечага, гітлераўцы імкнуцца ўвергнуць народы ў няволю, дастаць з чалавека яго душу, спустошыць яе, анямечыць усё, што толькі існуе і жыве. Яны знішчаюць народы і стараюцца зрабіць чалавека паслухмяная прыладай дзеля сваіх жывёльных патрэб. Так яны абышліся і з нашым народам. Яны вывозяць нашу моладзь у сваю Германію на паднявольную працу. Але:

Тчэ, забыўшыся, рука
Замест персідскага узора
Цвяток радзімы васілька.

Беларускі народ, так як і ўсе народы, на зямлю якіх уварваліся нямецкія акупанты, не даў і не дасць сваю душу і сваё шчасце на здзек гітлераўскім цемрашалам. Народ — бяссмертны, а ворагі яго згінуць ад яго ж сілы. Усе помыслы нашага вялікага народа накіраваны на бязлітаснае змаганне з ворагам. Воляй да перамогі народам кіруе яго замілаванне да радзімы, яго святое пачуццё нянавісці да подлага чужынца, які задаўся дзікай мэтай вырваць з чалавека яго «я». І грозна, як ніколі раней, гучаць гнеўныя словы вялікага беларускага паэта:

Біце ў сэрцы іх, біце мячамі!

Вось чаму ў нашы дні гераічнага змагання з чорнай сілай, змагання за лёс народаў, за шчасце чалавека, магутная постаць слаўнага беларускага паэта Максіма Багдановіча яшчэ і яшчэ паўстае перад намі. І дарагое нам яго імя жыве ў народзе. І яго светлая асоба ўзвышаецца ў нашай гісторыі, у няспынным руху нашага народа да прагрэсу, да людскога брацтва, да перамог над усімі працоўнымі народу чорнымі сіламі.

Кузьма Чорны *(першы злева)*
на пахаванні Янкі Купалы. 1942

Кузьма Чорны. Малюнак З. Паўлоўскага

НЯМЕЦКІ ПАСЛУГАЧ ВЫЎ, ЯК СУКА

Вось і вясна прыйшла. І цёпла стала. І зазелянела ўсё. І рэчка пры лесе ачысцілася ад лёду. І ўсё навокал падчысцілася, падхарашылася, паспрытнела, палягчэла, павесялела. І фрыц, худы і доўгі, як жэрдка, надумаўся пазграбнець на вясну. Што ж,— падумаў ён сабе,— пакуль прыйдзецца ў веснавым наступленні, пра якое кажа фюрэр, лыткі стуліць навек, дык хоць тыдняў са два пабыць чалавекам. А вядома, што такое па-нямецку быць чалавекам! Вось ён і пачаў рабіцца нямецкім «чалавекам».

А трэба вам сказаць, што ён за зіму вельмі стаў падобен на валачашчага сабаку. На яго галаве распладзілася вошай гэтулькі, колькі за дзень злятае брахні з языка ў Гебельса. З яго шыі кароста звісала шышкамі. Ён чухаўся, дзёрся і грэў у прасмердлых анучах абмарожанае вуха. А цяпер прыгрэўся на сонцы, выпарыў з галавы вошы, чысцей прыадзеўся і атрымаў нейкі чын пры каменданце ў нашым мястэчку, бо ранейшых чыноў мы такі ніводнага жывога за зіму не пакінулі.

І вось у новым чыне ён, з веснавой прычыны, прыглядзеўся да дачкі местачковага старасты Сымона Пшыкупа. А гэтая Пшыкупоўна ходзіць, як загладуха, пакручваецца перад кавалерам і спадзяецца, што той возьме яе за жонку.

І Пшыкуп стаў дагаджаць фрыцу. Адкарміў яго, адпаіў і зяцем сваім зрабіў. Дык гэты зяцёк тыдняў два нешта, як у мяду, плаваў у Пшыкуповай лагодзе, а пасля павёз маладую жонку ў Германію. Ехала кампанія. Напіліся і нажэрліся, чаго Пшыкуп даў на дарогу, а пасля загаўкалі сваю песню і сапхнулі Пшыкупоўну з поезда пад мост.

Неўзабаве водпуск яго скончыўся, і ён вярнуўся і сказаў, што маладая жонка ўжо ў Германіі. Пшыкуп рад, а фрыц таксама рад, што стаў «чалавекам» — пасыцеў на Пшыкуповым хлебе, аж блішчаць стаў.

Тут мы ў адну ціхую ночку наскочылі атрадам, і камендант толькі ойкнуў, і канцы. Паліцэйскія таксама. А фрыца і старасту Пшыкупа жывымі ўзялі. У нас у атрадзе мы яму сказалі, што ведаем, як яго дачка жыве ў Германіі. У адзін момант ён узненавідзеў фрыца і выў, як сука. Як сука, ён і здох разам са сваім фрыцам ад нашай кулі.

ПОДЗВІГ ЦІХАГА ЧАЛАВЕКА

Усё тут было роднае і з маленства знаёмае. Цешылі вока хвойныя лясы на ўзгорках, у лагчынах паміж лясоў цяклі рэчкі і ўліваліся ў Днепр. На ўрадлівым полі густа стаялі сёлы. У гэтай прыгожай мясцовасці, на беларускай Магілёўшчыне, гэты чалавек радзіўся і вырас. Прозвішча яго было Манетаў. Ён быў калгаснік. Гэта быў просты беларускі чалавек, які любіў з маленства сваю родную зямлю і сваю радзіму. Шчырая душа, чалавечае глыбокае сумленне, спакойная працавітасць — былі яго натурай. Здавалася заўсёды, што ён вельмі ціхі.

Сонечнымі раніцамі знаёмыя лясы асвятляліся сонцам, палявыя прасторы ляжалі ў золаце. Сонца ўсходзіла і заходзіла, усё было быццам бы як і заўсёды раней, але чалавек жыў, як у магіле. На мастах цераз рэкі стаялі нямецкія часавыя, у мястэчках на шыбеніцах віселі трупы замучаных людзей, у сёлах панавала цішыня, людзі баяліся паказвацца на шырокім свеце. Жыццё стала прыдушаным, абязвечаным. Па ўсёй мясцовасці распраўляўся з людзьмі нямецкі карны атрад. І ў той жа час, то ў адным кутку, то ў другім, то на дарогах, то ў мястэчках і сёлах з'яўляўся грозны для немцаў і няўлоўны партызанскі атрад. Ляцелі пад адкос нямецкія паязды, узрываліся на дарогах грузавыя машыны. Кожны дзень на месцы руху нямецкіх часцей аставаліся новыя трупы акупантаў.

За нядоўгі час было налічана на дарогах 233 нямецкія трупы.

І вось з'явіўся новы карны атрад. Яму было даручана напасці на след партызанскага атрада і разграміць яго. К партызанам пацягнуліся жанчыны і падросткі: гэта насельніцтва папярэджвала атрад аб небяспецы. І атрад падрыхтаваўся спаткацца з ворагам.

Спатканне гэтае адбылося праз некалькі дзён пасля з'яўлення карнага атрада. Звыш сарака мёртвых немцаў асталося ляжаць на месцы бою. Карны атрад ледзьве паспеў уцячы ад тых, каго хацеў знішчыць.

У партызанскім атрадзе асталося некалькі чалавек раненых. Іх трэба было лячыць, іх трэба было пакласці ў цяпле і спакоі. І вось камандзір атрада выбраў дзеля гэтага хату заўсёды ціхага і мала каму дзе знаёмага калгасніка Манетава.

— Ты сам ведаеш, што трэба,— сказаў Манетаву ка-

мандзір.— Людзей трэба вылечыць. Ім трэба спакой. А ты такі чалавек, што на цябе мала хто падумае.

— Ведаю,— ціха кіўнуў галавой Манетаў.

У той жа дзень, як сцямнела на ноч, раненых даставілі да Манетава ў хату.

Усё было ціха, як і заўсёды цяпер у сяле. Ніхто не запальваў агню, людзі спалі трывожна і чула. Ноч прайшла без кепскіх прыгод. Пачаўся дзень. І дзень пачаў праходзіць быццам бы ціха. Раптам у сяло прыехалі немцы. Нейкім парадкам яны пранюхалі, што недзе тут ляжаць раненыя партызаны. Як толькі нямецкія грузавікі чутны сталі на сяле, Манетаў перавёў раненых у svіран, цёмны і стары, а сам, ціхі і як заўсёды незаўважны, астаўся ў хаце чакаць. Яго мучыў смутак ад таго, што так цяжка прыйшлося жыць, што ён не гаспадар у сваёй хаце, што па яго душу могуць з'явіцца каты.

І яны прыйшлі. Увайшоўшы ў хату, нямецкі афіцэр адразу стараўся ўзяць Манетава словам:

— Ты скажы, дзе партызаны. І будзеш тады спакойна жыць.

Спакойна жыць? Які ж можа быць спакой чалавеку, калі на яго роднай зямлі, над яго душой будзе вісець крукам чужынец, самазваны гаспадар?

— Я не ведаю, дзе партызаны,— ціха адказаў Манетаў.

— Дык ты зараз будзеш ведаць! — крыкнуў афіцэр і даў Манетаву кулаком у твар.

— Адкуль жа я магу ведаць,— страсянуўся Манетаў,— калі мне ніхто не сказаў.

— Табе зараз будзе смерць!

— Дык хіба смерць можа што-небудзь зрабіць, калі я не ведаю?!

— Табе жыць асталася адна хвіліна!

— Няхай сабе хоць і паўхвіліны, адкуль жа я магу ведаць, дзе партызаны?

Афіцэр закалаціўся, запырскаў слінаю і прыпёр рулю рэвальвера да грудзей Манетава.

— Прыйшла твая смерць! Але калі скажаш, дзе партызаны, будзеш жыць.

Манетаў хацеў адшатнуцца ўбок ад рэвальвера.

— Стой! — закрычаў афіцэр.

Манетаў уздыхнуў і сказаў:

— Сволач ты нямецкая, няўжо ты думаеш, што ўсіх нас перастраляеш? Скора цябе самога будуць тачыць чэрві.

Немец стрэліў, і Манетаў упаў мёртвы, гэты ціхі, спакойны чалавек. Ён стаў народным героем таксама ціха і незаўважна. З такіх людзей складаецца гераічны беларускі народ. Сваім подзвігам Манетаў выратаваў раненых партызан, і яго вялікае імя навекі асталося жыць у народзе.

Пасля вайны і нашай перамогі мы назавем і тых партызан, і тое сяло ў Магілёўскай вобласці, дзе ўсё гэта нядаўна адбылося.

БЕЛАРУСКАЕ МАСТАЦТВА Ў ЧАСЕ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Яшчэ ў даўнія часы было сказана: мастацтва — душа народа. Беларускае народнае мастацтва заўсёды здзіўляе яго знаўцаў — вялікай сваёй глыбінёй і шчырасцю. Беларуская народная песня, якая праз стагоддзі нараджалася, бытавала і развівалася ў самых глыбокіх народных нетрах, і ў народным быту была часта як першапачатковы прымітыў, мела ў сабе такія найвялікшыя магчымасці і патэнцыі, на аснове якіх з вялікай сілай і за вельмі кароткі час <нрз> вышэйшыя формы беларускай музыкі.

Пачатак гэтай пары належыць да першых год рэвалюцыі. За гады Савецкай улады ў Беларусі стварылася і атрымала высокае прызнанне шырока за межамі рэспублікі беларуская опера, беларуская філармонія. Была створана і выхоўвала дзеячаў беларускай музыкі Беларуская кансерваторыя. Музычны геній беларускага народа атрымаў <закр.>, выйшаў на прасторы вялікіх сваіх магчымасцей і выявіўся з новай сілай.

Усе галіны беларускага мастацтва дайшлі да высокіх ступеней свайго развіцця. Беларускі жывапіс і беларуская скульптура займалі пачэсныя месцы на мастацкіх выстаўках і ў мастацкіх музеях Савецкага Саюза і заўсёды мелі высокую ацэнку. Беларускія драматычныя тэатры стаялі ў першым радзе тэатраў драмы Савецкага Саюза. Беларуская драматургія вызначалася сваімі сапраўды народнымі чалавечымі характарамі і атрымала поўнае прызнанне і высокія ацэнкі на ўсесаюзных конкурсах і ў самых лепшых тэатрах Савецкага Саюза.

І вось цяпер беларускія тэатры ляжаць у руінах. Майстэрні беларускіх скульптараў і жывапісцаў разбураны, і мастацкія працы, якія былі ў іх, апаскуджаны або раскрадзены гітлераўскімі вандаламі. Беларуская песня змоўкла. Па беларускай зямлі ходзяць нямецкія дзікуны.

Беларускі народ падняўся на сваё вялікае змаганне за сваё жыццё, за сваю радасць, за свой лёс. І тыя людзі, якія больш, як хто, бачылі і чулі глыбокую душу свайго роднага беларускага народа — работнікі беларускага мастацтва, не маглі не астацца вернымі свайму народу ў часіну яго горкага выпрабавання. Работнікі беларускага мастацтва растаться з народам і разам з ім, як гарачыя патрыёты радзімы і змагары за яе, пайшлі супраць ненавіснага ворага.

У беларускім мастацтве за час вайны з новай сілай загучэлі матывы бязмежнага замілавання да радзімы і страшнай сваёй сілай нянавісці да яе прыгнятальнікаў — нямецкіх акупантаў. Работнікі беларускага мастацтва з першых жа дзён вайны дзейна ўключыліся ў змаганне за шчасце радзімы. Частка з іх знаходзіцца непасрэдна ў Чырвонай Арміі, на фронце, частка ў тыле працуе над новымі творамі і над далейшым развіццём беларускага мастацтва.

На фронце, сярод байцоў і камандзіраў, працуе ўвесь час мастацкая брыгада — франтавы ансамбль беларускай песні і пляскі пад кіраўніцтвам т. Прагіна. Артысты жывуць баявым франтавым жыццём. У перапынках паміж баямі і на блізкіх адлегласцях ад фронту ансамбль выступае перад байцамі. Выконваюцца беларускія народныя песні і новыя баявыя песні, створаныя ў ваенны час беларускімі кампазітарамі і паэтамі.

Беларускія кампазітары нястомна працуюць над новымі творамі. Кампазітар Я. Цікоцкі напісаў многа песень, сваім зместам прысвечаных геройству Чырвонай Арміі і народа ў змаганні з ворагам. Напісаны песні на словы беларускіх паэтаў — П. Броўкі, А. Астрэйкі, М. Машары, Я. Коласа. Цяпер Я. Цікоцкі разам з паэтам П. Броўкам працуюць над операй. Кампазітар пачаў пісаць ужо музыку першага акта. Змест оперы — гераізм народа ў Вялікай Айчыннай вайне.

Кампазітар Багатыроў напісаў шмат патрыятычных песень і рыхтуецца да працы над операй.

Ужо ў поўным складзе сабраўся ў г. Горкім Беларускі ордэна Леніна дзяржаўны тэатр оперы і балета і пачаў сваю працу. Тэатр рыхтуе новыя пастаноўкі і аднаўляе свае ранейшыя лепшыя спектаклі.

Народная артыстка БССР Л. Александроўская ўвесь час выступае на канцэртах і радыёканцэртах з выкананнем беларускіх песень і сольных нумароў з беларускіх опер. У другой палове красавіка месяца адбыўся ў Маскве вялікі радыёканцэрт беларускай песні і музыкі. Горда і магутна гучэла ў выкананні народных і заслужаных артыстаў БССР музычнае мастацтва беларускага народа — народа непакорнага і непакоранага ворагам, народа-героя, песня і музыка якога зараз прагучыць гімнам канчатковай перамогі і вызвалення.

Кампазітар І. Любан, будучы многа месяцаў на самых перадавых лініях фронту як камандзір, у самай баявой абстаноўцы напісаў новыя баявыя песні, якія сталі да-

стаяннем байцоў-франтавікоў. Гэта характэрна для нашага мастацтва, якое заўсёды было сапраўды народным у самым лепшым сэнсе гэтага слова. Народная артыстка БССР Млодэк і заслужаны артыст БССР Мурамцаў удзельнічаюць у радыёканцэртах як выдатныя беларускія салісты.

18-га мая адбудзецца ў Маскве вялікі канцэрт беларускай песні і музыкі. Яшчэ і яшчэ загучыць беларускае музычнае мастацтва, як паказнік таго, што створаныя народам яго нацыянальныя духоўныя багацці не могуць ніколі загінуць, якія б выпрабаванні ні выпадалі на долю народа. Бо народ жыве вечна, таксама як асуджан на пагібель кожны, хто пасягае калі-небудзь на жыццё і шчасце свабодалюбівых народаў.

У поўным сваім складзе эвакуіраваны ў глыб краіны і вядуць сваю творчую працу беларускія драматычныя тэатры. Першы Беларускі ордэна Працоўнага Сцягу дзяржаўны драматычны тэатр працуе ў г. Томску. Тэатр стварыў некалькі новых спектакляў, працуе над новымі пастаноўкамі. Другі Беларускі дзяржаўны драматычны тэатр працуе ў г. Уральску. Тэатр аднавіў некаторыя свае ранейшыя пастаноўкі і стварыў новыя спектаклі. Абодва гэтыя тэатры карыстаюцца вялікім поспехам у гледача.

Для драматычных тэатраў пішуць новыя п'есы на тэмы аб Вялікай Айчыннай вайне беларускія драматургі К. Крапіва і К. Чорны.

Усе беларускія тэатры дзейна рыхтуюцца да моманту свайго звароту ў вызваленую ад нямецкіх акупантаў Беларусь. Тэатры прыедуць з новымі спектаклямі.

Асобна трэба сказаць аб творчай рабоце беларускіх скульптараў. Скульптары З. Азгур і Грубэ працуюць над серыяй партрэтаў герояў Айчыннай вайны.

Як жыве і змагаецца вялікі і гераічны беларускі народ, так жыве і яго мастацтва. Работнікі беларускага мастацтва асталіся вернымі народу і ўсе сілы і таленты свае аддаюць радзіме. І разам з народам яны неўзабаве будуць мець ясную радасць перамогі і вызвалення.

Няхай жа хутчэй загучыць на роднай Беларускай зямлі ўрачысты гімн народнай радасці, свабоды і шчасця.

БЕРЛІНСКІ АНУЧНІК

Мінулым летам і ўвосень ваяўнічыя фрыцы здзіралі з плеч беларускіх дзяўчат плацці і «арганізоўвалі» пасылкі сваім мартам. Шчаслівыя марты змылі з «заваёваных» плаццяў кроў замучаных беларускіх дзяўчат і выфранціліся ў здабыткі гітлераўскай «місіі на ўсходзе». Зімою сумныя марты начапілі чорныя павязкі на рукавы «трафейных» плаццяў і аддаліся жалобе па сваіх фрыцах, якія з вялікім поспехам заваявалі сабе кожны па тры аршыны беларускай зямлі. Яшчэ не паспелі чэрві патачыць іх у магілах, як міністр гаспадаркі Германіі Функ нядаўна апублікаваў адозву наконт збору старой адзежы сярод германскага насельніцтва.

«Усё больш працоўных,— гаворыць ён у адозве,— змяньваюць молат на вінтоўку і плуг на зброю. Іх рабочае месца занялі мужчыны і жанчыны, і яны маюць патрэбу ў адзежы... Здавайце адзежу, якую яшчэ можна насіць».

Коратка і ясна. На савецкім фронце фрыцы ляглі касцьмі. На іх месца фюрэр паслаў новых на трохаршынныя зямельныя заваёвы, зняўшы іх з фабрык. На месца гэтых на работу пастаўлены новыя, без адзежы і без хлеба, але затое з багатымі надзеямі пайсці скора на новую замену на фронце. А тых, што заменяць гэтых на фабрыках, у якія анучы адзене іх спрактыкаваны Функ?

Па ўсёй Германіі цяпер ідзе збор старызны, каб прыадзець даведзеных Гітлерам да жабрацтва нямецкіх рабочых людзей. Затое Гітлер прысвоіў сабе раскошныя палацы і маёнткі, а Герынг нажыў на вайне мільёны і ванну ў сваіх палацах вылажыў залатымі пліткамі. І колькі б Функ ні збіраўануч, ён імі не заткне дзірак у струхлелых сценах гітлераўскай Германіі, якія трашчаць і расшатваюцца з кожным днём усё больш і больш ад таго, што Чырвоная Армія ўсё больш і больш кладзе на фронце фрыцаў.

ЦУДОЎНАЯ ПЕДАГОГІКА

Жонкі і маці гітлераўскіх фрыцаў вельмі ахвотна блаславілі сваіх мужоў і сыноў на ваяўнічы паход супраць народаў. Гэтыя «жапочыя душы» нават і не спрабавалі задумацца над тым, што ёсць на свеце французская, чэшская, беларуская і ўкраінская жанчына — сястра свайго брата, маці сваіх дзяцей. Для гітлераўскай немкі гэта былі і не жанчыны, і не дзеці, а нейкая туманная для яе разуменняў «ніжэйшая раса». На рабскай працы невядомай ёй беларускай ці чэшскай жанчыны гэтая немка думала гадаваць сваіх дзяцей, любіць, як умее, свайго фрыца і піць асалоду германскай сытасці.

Яна аставалася глухой да стогнаў і енкаў нашых дзяцей, якіх яе фрыц кідаў жывымі ў агонь. Яна не хацела бачыць ні з чым непараўнанага гора беларускай і ўкраінскай жанчыны, калі яна, пракаланая фрыцавымі штыхамі, умірала над трупамі сваіх дзяцей. Немка франціла ў плаццях, садраных фрыцамі з плеч замучаных нашых жанчын.

Што такое вайна — яна не ведала. Вайна адбывалася на чужой для яе зямлі, дзе чужыя ёй «ніжэйшыя» людзі.

На другім месяцы вайны з СССР яна пісала свайму фрыцу на фронт: «Падумаць толькі, што робіць нямецкая зброя! Слава і гонар!»

Мы памятаем той месяц на беларускай зямлі. Яшчэ дыміліся ў агні руіны разбамбёнага і спаленага фрыцамі Мінска. Яшчэ палаў агнём Гомель. Яшчэ на беларускіх дарогах ляжалі непахаванымі натоўпы бежанцаў, перастраляных з самалётаў фрыцамі дзеля вясёлай забавы.

Зімой, калі фрыц пакінуў слаць пасылкі з «трафейнымі» туфлямі і калі Германія да адказу напхалася бязногімі і бязрукімі «заваёўнікамі СССР», у немкі прачнулася трывога. Яна напісала фрыцу: «Калі ж ты, нарэшце, вернешся дадому?»

Але фрыц не вярнуўся. На яго месца паслалі другога. Лёг і гэты. Гітлер пачаў выскрабаць старых і малых. Трывога ў немкі павялічылася, але розум і пачуццё асталіся тыя самыя.

Цяпер ад англійскіх бамбардыровак Кёльн і Эсэн лажацца ў руіны і гараць агнём. Вайна прыйшла ў самую Германію ўпершыню за гэты час. Сваімі вачыма гітлераўская немка ўбачыла, што значаць бомбы над яе горадам.

Як сука, падтуліўшы хвост, яна пабегла з сваімі дзецьмі. Яна пазнае, што такое бежанства, што такое бяздомнасць.

Гітлераўскі кат Гейдрых ляжыць прутам ад кулі чэшскага патрыёта. Польскі народ, пра якога гітлераўская газета пісала, што «ён не мае права мець жыццёвы ўзровень, роўны палавіне нямецкага», зброяй паказвае немцам сваё сапраўднае права. Англічане штодзень крышаць нямецкія прамысловыя гарады авіябомбамі. Чырвоная Армія гатова да апошняга ўдару нямецкаму гадаўю. Амерыка гатова для яшчэ большых удараў, якія нядаўна зрабіла Англія.

Калі вызваленыя народы ў скорым часе вынесуць справядлівы і бязлітасны прысуд Гітлеру і яго бандзе, немка да таго моманту яшчэ больш што пазнае і яшчэ большае адчуе. Мазгі яе тады стануць на месца. У яе з'явіцца і сапраўднае чалавечае пачуццё. Яна будзе рваць на сабе валасы і праклінаць сваю ранейшую бесчалавечнасць.

Ёсць усякія спосабы выхавання. Ёсць слова. Але ёсць авіябомба і гармата. Для сапсаваных Гітлерам немцаў — гэта найцудоўнейшая педагогіка.

ДУБОВАЯ ГАЛАВА І САБАЧАЯ НАТУРА

Збіраючы нямецкую моладзь у банды для нападу на нашу радзіму, Гітлер сказаў:

— Наша моладзь павінна быць гнуткай не розумам, а целам.

Калі, такім парадкам, у нямецкай моладзі Гітлер адбіў розум, Гімлер сказаў:

— Прадстаўнік германскай моладзі павінен быць адданы фюрэру, як сабака.

Калі, такім парадкам, маладыя немцы сталі сабакамі, Гебельс сказаў:

— Нямецкі хлопец павінен быць стройны, як дуб. Ён не павінен думаць. Ваяўнічы дух павінен ап'яняць яго мазгі, як маладое віно.

Пасля гэтага нямецкі дуб, без розуму і п'яны ад ваяўнічага духу, рушыў у паход. Але тут дуб спаткаўся з людзьмі, якія і думаюць, і ведаюць, што такое чалавек і што такое сабака. І раптам нямецкі дуб працверазіўся. З таго часу яго мазгі пачалі падпойваць ужо не маладым віном ваяўнічага духу, а старым саракаградусным шнапсам. І дубы пачалі хадзіць у атаку п'яныя ўдрызг.

Аднак жа камандзір СС брыгады Фегелен, напалоханы тым, што палавіна яго дубовых салдат адубела ў Пінскіх балотах пад кулямі беларускіх партызан, напісаў слязлівае данясенне свайму начальніку:

«Захоп і знішчэнне гэтых найдрабнейшых партызанскіх груп з'яўляецца немагчымым».

А генерал Роквес паслаў шырэйшае данясенне вышэйшаму камандаванню, у якім ныў, што:

«У асобе партызан мы сустрэлі вельмі дзейнага, рухавага і рашучага праціўніка, які выдатна ўмее карыстацца мясцовасцю і, дзейнічаючы ў сваёй уласнай краіне, падтрымліваецца насельніцтвам. Мы павінны навучыцца такой жа спрытнасці і рухавасці, якімі ўладаюць партызаны...»

Прыемна чытаць гэтае данясенне нямецкага генерала Роквеса аб тым, што беларускія партызаны не даюць яму спакою і што ён марыць хоць каб як-небудзь падвучыцца ў партызан ваяваць. У такой жа меры прыемна бачыць, што нашы балоты ўсцілаюцца нямецкім дуб'ём.

Пакуль гэтыя данясенні дайшлі да вышэйшага нямецкага камандавання, яны апынуліся ў руках партызан, ра-

зам з нямецкім штабам. У гэтай сваёй новай аперацыі партызаны, як людзі гнуткія і розумам і сілай, добрасумленна пацвердзілі данясенне генерала Роквеса, што яны не даюць немцам спакою. Што праўда, тое праўда. Супраць фактаў не пойдзеш. Нямецкага ап'яненне ваяўнічым духам занадта мала перад цвярозым ваяўнічым духам савецкіх людзей, якія любяць сваю Радзіму, як людзі, тады калі нямецкія зграі навучаны быць адданымі Гітлеру, як сабакі.

Нездарма Гімлер з скуры вылазіў, каб укласці ў нямецкага салдата сабачую натуру. Сабачае сумленне памагае нямецкаму салдату грабіць і забіваць жанчын і дзяцей. Сабачая рухавасць языка памагае Гебельсу весці сваю прапаганду. Нямецкія загады і паведамленні можна ўпусціць у адно вуха і тут жа выпусціць праз другое, і ад гэтага яшчэ большая карысць будзе.

У Сіроцінскім раёне на Віцебшчыне немцы навывешвалі многа загадаў і паведамленняў. У адной такой паперцы напісана, што савецкія войскі ўсе як ёсць знішчаны і партызаны ўсе пераловлены. А ў другой паперцы, тут жа побач з гэтай, загад аб тым, каб усе, хто толькі там жыве, памагалі немцам лавіць і знішчаць партызан.

Як усяму свету вядома, сабака брэша не думаючы. Нямецкаму салдату загадана быць верным фюрэру, як сабака, і, барані божа, каб не думаць. Гебельс брэша не думаючы. Не думаючы, нямецкія каменданты пішуць і вывешваюць свае загады. Бо каб сіроцінскі камендант думаў, ён ведаў бы, што няма ніякай патрэбы лавіць партызан, калі яны даўно, як ён кажа, пераловлены. Але дзе ўжо яму думаць, калі ён дрыжыць ад страху.

Затое нашы людзі думаюць. Яны ведаюць цану і нямецкаму загаду, і яго аўтару. Цана яму грош, таксама як і яго загаду, як яго дубовай галаве, як яго сабачай натуры. Яго галава пачынае думаць толькі тады, калі ён здыхае ад партызанскай кулі нашага чалавека. Такім парадкам да кожнага немца ў нашай зямлі рана ці позна з'яўляецца патрэба падумаць, але думаць тады яму ўжо занадта позна. Таксама як позна нямецкаму генералу Роквесу прыйшла ў галаву думка навучыцца ваяваць у нашых партызан.

У чалавека можа вучыцца толькі чалавек. Дубіна ж з сабачай натурай праходзіць навуку ў Гітлера, Гімлера і Гебельса.

ШТО ПАСЕЕШ — ТОЕ І ПАЖНЕШ

Абармот і злодзей стараецца жаць там, дзе ён не сеяў. А фрыц — дык той яшчэ танчэй удасканаліў гэтыя абармоцкія замашкі: ён хоча жаць там, дзе ён усё спаліў.

У Віцебску немцы прапануюць абрабленаму насельніцтву арандаваць у іх пад гароды віцебскія пажарышчы. Аб гэтым даводзіць да ведама віцеблян фашысцкі «сельскагаспадарчы лісток».

«Гарадская ўправа прапануе ў арэнду пад гароды ўчасткі на пажарышчах. Гэта вельмі добрая справа».

Дзіва што добрая! Прыцягнууўся, спаліў табе хату і бярэ за горла: арандуй у мяне месца, дзе стаяла твая хата.

А далей тлумачыць, чаму трэба віцеблянам арандаваць пад гароды свае пажарышчы:

«Вельмі востра стаіць пытанне, як жа забяспечыць сябе хоць бы самымі неабходнымі прадуктамі, каб захаваць жыццё... Спадзявацца, што германскае камандаванне забяспечыць насельніцтва прадуктамі, трэба менш за ўсё».

Можна сабе ўявіць, да чаго давялі фашысты віцеблян, калі нават самі яны вымушаны пісаць, што трэба думаць, як бы захаваць ад голаду жыццё.

Вядома, не аб «захаванні жыцця» тут ідзе гаворка. Немец «ахоўвае» жыццё віцеблян на шыбеніцах. Там гэтае жыццё задушана вяроўкай. Ён хоча пажаць на пажарышчах і зжэрці. Бо той жа лісток тут жа, побач друкуе такі зварот:

«Давядзіце здачай як магчыма большай колькасці малака, што вы добра ўяўляеце сабе свае задачы і заслугоўваеце назвы свабодных людзей».

Дзіва што ўявіць сабе свае задачы такі «свабодны чалавек». Ён сабе іх і ўявіў. Свабодны ад дома, ад хлеба, ад свабоды чалавек вырашэннем сваіх задач і займаецца. І ад гэтага фрыцаўская морда дрыжыць і азіраецца, каб не спаткацца з партызанам.

Цяжка прахвосту жаць там, дзе ён паліў. І яшчэ цяжэй яму будзе дацягнуць ногі туды, адкуль ён прыцягнууўся.

ЗЯМЕЛЬНЫ НАДЗЕЛ ДУРНОГА БАДЗІЛЮКА

Быў у нас такі Раман Бадзілюк, няхай яму зямля будзе... як бы вам сказаць... не то што пухам, а... а як ён сам таго заслужыў. Адным словам, гэты Бадзілюк пайшоў немцу служыць за паліцэйскага. І верна служыў, як сабака, ліха яму.

Ну добра. Стаю я раз на дарозе, аж бачу — Бадзілюк конна едзе з воласці, ды яшчэ і падпіўшы ў добрую меру. Папстрыквае сабе вусам, патрэсае лыткамі і сам сабе ўсміхаецца. Што за чорт, думаю, чаго гэты дурань такі вясёлы?

— Пане Бадзілюк! — крычу яму насустрач, а сам у кішэні наган мацаю.

— Што ж гэта ты мяне панам завеш,— вышчарыў зубы Бадзілюк.— Я ж з тваім сынам бадай што аднагодак.

— Мала што,— адказваю я.— Але мой сын просты чалавек, а вы, пане Бадзілюк, сталі нямецкім паліцэйскім.

Бачу — дурному Бадзілюку спадабалася. Засмяяўся.

— Гэта я хачу запытацца ў вашай Бадзілюковай ласкі, што з зямлёю. Чыя яна — наша ці нямецкая?

Вядома, Бадзілюк! Нават і не бачыць, што я насміхаюся з яго. Падправіў вус і пачаў тлумачыць:

— Вы ўсе дурні. Зямлі вы не ўбачыце, як свайго вуха. Не ідзяце служыць. А пра цябе нават чуткі пайшлі, што ты больш недзе ходзіш, як дома сядзіш. Якая ж табе зямля можа быць?

— А вы, пане Бадзілюк, служыце, а зямлі таксама вам не надзялілі,— падштурхнуў я яго на пахвальбу.

— Як не! Пяць гектараў мне далі. Я папрасіў, каб яшчэ два накінуў — дык ён мне тры. От я цяпер і еду ад гэтай справы з воласці.

— Бо вы верна служыце. К таму ж немцу не цяжка было зямлю табе даць. Ды што немец. Нават я магу. Унь бачыш лес. Дык я табе яго аддаю. Бяры яго сабе.

— А што ты такі за начальнік, каб лясы раздаваць? Но!

— Тпр-р! Хлопцы — сюды!

Цімох з Паўлюком выскачылі з кустоў. Праз адну хвіліну мы з Паўлюком глядзелі, як Бадзілюк, са страхам азіраючыся на Цімоха, валокся ў падараваны мной яму лес па новую надбаўку зямлі да свайго надзела.

БАНДЫЦКАМУ ФЮРЭРУ, КРЫВАВАМУ ЛЮДАЕДУ, СУСВЕТНАМУ АБАРМОТУ І ПРАХВОСТУ, ДУРНОМУ АДОЛЬФУ ГІТЛЕРУ — ПІШУЦЬ БЕЛАРУСКІЯ ПАРТЫЗАНЫ З АТРАДА БАЦЬКІ МІНАЯ

Слухай! Ты! Які гэта чорт паддаў табе ахвоты шукаць сваё згубы на нашай зямлі? Сядзеў бы ты сабе ў сваім берлінскім логавішчы і смуродзіў бы сабе ў сваёй Германіі. Дык не! Павяла цябе твая бандыцкая натура сюды. З свайго фашысцкага свінуха палез ты ў наш зялёны агарод, нават тупога лыча не абскробшы. І ўся твая сабачня перла сюды на злом галавы, як бы яе ззаду пярун гнаў. І ўскочыў ты, сукін сын, у такую калатушу, з якое — здохнеш, а капытоў не выцягнеш.

Берлінская ты свіння, цірольскі шчанюк, смярдзючы разнік, нямецкі асёл, абдрыпаны свінюк, і будзе табе скора каюк. Пляскатая тупіца, трыбухатая падла, пісклявы ты брахун і вялікі ты дурань. Бо каб ты хоць крыху быў разумнейшы, дык ты мог бы падумаць, што не табе зачэпацца з намі.

Не такіх у нас бачылі і галаву ім мылілі. А ты думаў, што ў нас не знойдзецца сілы, каб расквасіць тваю тупую віславухую даўбешку? Хіба дрэнна табе пад Масквой нашы растаўклі нюхаўку?

Ці доўга ты яшчэ будзеш аціраццa па нашых вёсках і гарадах? Вядома, няма ўжо табе іншай рады, як перціся на ражон. У цябе ж цяпер то хвост угразне, то нос увязне. Куды ні паткнешся, усюды цябе лупяць, як сукінага сына, а ты ўсё хвалішся, што бярэш верх. Быў у нас такі Савоська-канакрад. Бывала ўкрадзе каня, дык яго зловяць ды як накладуць па карку, дык ён два тыдні чухаецца, а на трэцім пачне выхваляцца, што вельмі ж назад адбіваўся добра. А нарэшце ён украў кабылу, і яму такіх плескачоў далі, што ён неўзабаве і свой канакрадскі дух спусціў. Вось так — выхваляўся, выхваляўся ды і здох.

Зараз так і з табой будзе. Так штурханем цябе з нашай зямлі, што ты сваіх смярдзючых костак не збярэш. Завыеш ты скора, як паганая сука,— і па сваёй змешанай з зямлёй фашысцкай сабачні, і па сваёй дубовай галаве. Скора ўвесь свет пачуе скрып жэрдкі пад тугой вяроўкай,

на якой будзеш вісець ты, гадзіна, крыважэрная морда, бандыцкі зладзюга і мюнхенскі сабакар.

Вось так мы табе сказалі пра самога цябе праўду, а больш не маем часу, бо па дарозе пруцца дзве роты тваёй задрыпанай брыдоты, і мы яе зараз паложым, як мае быць. Скажы Герынгу і Гебельсу, што ім таксама пара падумаць аб сваіх душах на тым свеце. Станьце вы ўсе ўтрох і пацалуйце адзін аднаму, куды трэба, і на гэтым на векі вечныя закончацца ўсе вашы справы. А ты пабольш выхваляйся, дык хутчэй здохнеш.

Пад дыктоўку 127 партызан запісаў

Арцём Чамярыца

СЁМАЯ СКУРА

Раней справы ішлі не так. У беларусаў раней усяго было многа. З самага пачатку рабілася ўсё куды прасцей. Спаткае, напрыклад, хоць бы сабе мінулым летам, фрыц беларускую дзяўчыну ў шоўкавым плацці і ў дарагіх туфлях. І фрыц адразу камандуе:

— Давай сюды плацце! Давай туфлі!

Калі дзяўчына паспрабуе спрачацца, фрыц адразу страляе і здзірае плацце і туфлі з мёртвай дзяўчыны. Вось і гатова пасылка ў Германію.

Цяпер часы прыйшлі горшыя. З дзяўчыны туфель, а з старога чалавека кажуха не здзярэш, бо і кажухі, і туфлі даўно ўжо апынуліся ў Германіі. Ды, сказаць праўду, і здзіраць менш стала з каго. З таго, каго фрыцы застрэлілі або павесілі,— што ты з яго там лішняе здзярэш? А жывыя не вельмі чакаюць, каб фрыц здзіраў з іх вопратку разам з плячыма. Яны самі займаюцца здзіраннем з фрыцаў шапак разам з іх галовамі.

Так што часы прыйшлі горшыя. Здзіраць жывасілам няма чаго і менш стала з каго. А зусім не займацца гэтым зладзейскім рамяством фрыц не можа. Гэта ў яго ў крыві. Гітлеравец такі: пакуль сёмай скуры не здзярэ, то на пятай не спыніцца.

Дык вось нядаўна фрыц звярнуўся праз сваё радыё да насельніцтва акупіраванай ім нашай зямлі з тым, каб людзі мелі добрае сумленне і самі з сябе здзіралі ўжо сваю сёмую скуру і неслі яе яму.

«Мужчыны і жанчыны ўсходніх абласцей! Перагледзьце свае шафы. Абшукайце ўсе куткі вашых кватэр».

Бач, які спрактыкаваны гэты фрыц! Ведае, ліха яму, дзе можа ляжаць дабро ў чалавека.

«Шэрсць і баваўняныя або шоўкавыя матэрыі. Старыя покрыўкі, паношаныя польты і іншыя рэчы — павінны быць ахвяраваны для больш важных мэт».

Далікатна камандуе сваю просьбу наконт ахвяравання шэрсці і старога пальто: «павінны быць ахвяраваны». Бо калі не, дык... Яго крыклівая просьба: «перагледзьце свае шафы» гучыць як: «падлічыце свае галовы!»

«Вас просяць прынесці толькі маленькую ахвяру».

Сапраўды, маленькую! Наўрад ці хто знойдзецца такі, хто б думаў, што старое, разлезлае пальто вельмі ўжо вялікая ахвяра. Другая справа, што новае пальто даўно ўжо

здзёрта з чалавечых плеч. Але ж на гэта, умеючы, такса-ма льга знайсці апраўданне: тое пальто было першая скура, а старое — гэта ўжо сёмая скура. Ды і сама скура, калі яна сёмая,— якая там ужо скура! Гэта ўжо не скура, а адзін толькі дых, ды і той на ладан. Так, мусіць, думаў немец, калі ён праз радыё камандаваў добраахвотна пры-носіць яму шэрсць, шоўк і старызну. Змучаны і абдзёрты чалавек, думаў фрыц, можа спалохаецца і панясе.

Фрыц добра ўяўляе сабе, што яго справы дрэнныя. У шафе вісіць старое пальто, а сам чалавек з кулямётам падпольноўвае немцаў. Так што, калі фрыц не нажорся новым шоўкам, то не наліжацца і разлезлай старызнай.

Калі злодзей улез у чужую хату і сядзіць у ёй, то рана ці позна яму будзе, як кажа той фрыц, капут.

НЕ ВЕР ВУШАМ СВАІМ

Ёсць такія простыя людзі, якія думаюць, што калі хто памёр, дык той нежывы, мёртвы; або калі фрыцы каго павесілі, дык той чалавек ужо не жыве на свеце. Прызнацца, я і сам так заўсёды думаў. Думалася, што калі нямецкі афіцэр у горадзе Петрыкаве вырваў у настаўніцы Кустановіч з рук дзіця і кінуў яго жывое ў агонь, дык таго паганага гітлераўца трэба сцерці з твару зямлі. Беларусы ненавідзяць немцаў. Гэтае сваё нефрыцалюбнае пачуццё яны апраўдваюць тым, што немцы папялілі і паўзрывалі беларускія гарады, расстралялі сотні тысяч беларускіх жанчын і дзяцей, скрывавілі беларускай крывёю беларускую зямлю.

Простыя, наіўныя людзі. Так і відаць адразу, што яны прывыклі верыць сваім вачам і вушам. Што бачаць — у тое і вераць. Фрыцы — дык тыя зусім інакш. Берлінская радыёстанцыя зусім не так думае. Гэтымі днямі яна паведамляла, што таўстазады фрыц з вышчаранаю мордаю — гэта вельмі далікатнае і цудоўнае стварэнне, якога трэба любіць самымі ўзвышанымі пачуццямі, бо «немцы прыйшлі ў Беларусь, каб навесці ў ёй парадак».

А што вы думаеце. Хіба гэта быў парадак, калі людзі жылі сабе, як людзі, елі свой хлеб, будавалі сабе новыя дамы, садзілі сады, вучылі сваіх дзяцей у інстытутах і універсітэтах? Які гэта парадак. Вось гэта парадак, калі на месцы дома вецер круціць попел, а маці з дзецьмі валяецца пры дарозе, прабітая нямецкімі кулямі.

«Як самастойная палітычная адзінка Беларусь не існуе. Там прыйшлося ўвесці нямецкае ўпраўленне».

Прыходзіцца паверыць берлінскай радыёстанцыі. Сапраўды, на Беларусі немцы ўвялі сваё нямецкае ўпраўленне, з вісельнямі, з расстрэламі. І сапраўды, хочуць, каб Беларусь, як самастойная палітычная адзінка, не існавала. Яны задушылі Беларускую рэспубліку, але не задушылі і не задушаць беларускі народ, якога яны баяцца.

Берлінская радыёстанцыя гаворыць:

«Важнай праблемай з'яўляецца пытанне аб жывёлагадоўлі, бо пагалоўе жывёлы ў Беларусі вельмі зменшылася».

Чыстая праўда. Калі фрыц выведзе з хлява апошнюю карову, то якое ўжо там к чорту ў тым хляве пагалоўе! Праўда, па Беларусі цяпер валочыцца пагалоўе нямецкай

двуногай жывёлы, але з яе, як той казаў, ні шэрсці, ні малака. Гэтае пагалоўе само стараецца, дзе толькі можа настрыгчы шэрсць і здзерці сем скур. Дзеля гэтага яно і навалаклося на Беларусь.

Далей берлінская радыёстанцыя гаворыць: «Беларусы не маюць ініцыятывы. Таму немцам прыходзіцца рабіць усё самім».

Сапраўды, якія безыніцыятыўныя беларусы! Не падстаўляюць пад нямецкую вяроўку сваіх галоў. Больш таго, на Беларусі немцы дрыжаць за свае галовы. Так што тут беларуская ініцыятыва ёсць, але яна ідзе не ў той бок, у які хацелі б немцы.

«Немцы вымушаны клапаціцца і аб падняцці культурнага ўзроўню беларусаў».

От жа бог даў клопату гэтым фрыцам. Пранёс Гітлер «культуру» вісельнай вяроўкі па Еўропе. Прынёс і ў Беларусь. А беларусы працівяцца гэтаму фрыцаўскаму «культурнаму ўзроўню». Не хочуць фрыцаўскай «культуры», і канец. Вядома, як кажа ў сваёй «гутарцы аб Беларусі» тая берлінская радыёстанцыя,— цёмныя беларусы. Прывыклі верыць сваім вачам, калі бачаць немца над сваёй душою. Больш таго, маюць яшчэ прывычку пускаць пад адкос нямецкія паязды. Таму берлінская радыёстанцыя і вылазіць са скуры, каб навучыць беларусаў не верыць сваім вачам. І гэтае нямецкае навучанне ператвараецца фактамі жыцця ў заклік для кожнага беларуса: не вер вушам сваім, калі брэша берлінскае радыё.

ГАЎЛЯЙТАР І ЯГО ПАДЛІЗНІКІ

Якое цудоўнае слова «гаўляйтар»! Для беларускага вуха гэта не слова, а «музыка». Гэтае слова абазначае чыноўны тытул таго самага Вільгельма Кубэ, якога Гітлер назначыў генеральным камісарам Беларусі. Гэты гаўляйтар прыехаў на Беларусь пхаць у сваё шырознае нямецкае горла беларускі хлеб і душыць беларусаў вісельнай вяроўкай. Кажуць, што ў гэтага гаўляйтара, з таго часу, калі ён з'явіўся на Беларусь, здорава патаўсцела морда. Так што таўстаморды Кубэ з гаўляйтарскім чынам на Беларусі — важная персона.

Каля гэтай персоны круціцца кампанія гаўляйтарскіх падлізнікаў. Гэта мясцовая драбяза, якая хоча толькі аднаго: падбіраць абсліненыя гаўляйтарам крошкі, якія падаюць з гаўляйтарскага стала. Гэта ўсялякія казлоўскія, адамовічы, ксяндзы гадлеўскія, станкевічы. Яны слова «гаўляйтар» з вялікай радасцю ўставілі ў тую сваю «беларускую мову», на якой выдаюць у Мінску гаўляйтарскую газетку.

З вялікай ахвотай яны ўставяць у беларускую мову ўсё, што толькі загадае берлінскі гаўляйтар. Нават калі гаўляйтар запатрабуе анямечыць беларусаў, а з беларускай мовай абысціся з такой увагай, з якой фрыцы абыходзяцца каля шыбеніцы з беларускім народам, гаўляйтарскія падлізнікі ахвотна выканаюць гэта.

Кат акупіраваных немцамі савецкіх земляў Розенберг сказаў: «Нямецкае кіраўніцтва хоча дапамагчы беларусам так развіць край, каб з яго стаў моцны і квітучы перадкрай Нямеччыны».

Коратка і ясна. Беларусь не мае права быць самастойнай рэспублікай, а толькі «нямецкім перадкраем». І гаўляйтарскі падлізнік Казлоўскі ў сваёй газетцы трашчыць, парашчыць і з скуры лезе, каб гаўляйтарскія словы расхваліць на ўсе лады.

Гаўляйтар сказаў, што беларусам няма чаго рабіць з рускімі, а ім ёсць што рабіць з немцамі. Дык Казлоўскі там жа піша, што гэта святыя гаўляйтаравы словы. Імкненне немцаў задушыць беларускую культуру ён называе спыненнем на Беларусі русіфікацыі. Каб памагчы нямецкай навалачы як найспрытней узяць у ланцугі беларускі народ, гаўляйтаравы паслугачы стараюцца «давесці», што беларусы нічога агульнага не маюць з рускімі, бо

«рускія — славяне, а беларусы — арыйцы». А вядома — раз арыец,— дык калі не немец, то хоць палавіна немца.

Гэта так стараюцца гаўляйтарскія падбрэхачы. Што ж да самога гаўляйтара, то яму не важна — славянін беларус ці арыец. Яму патрэбен беларус не як чалавек, а як рабочая жывёла для Германіі. І чым больш гэтая «жывёла» будзе далей ад культуры, тым яна будзе больш паслухмяная. А калі так — дык падлізнікі рады старацца.

Высокія з'явы беларускай культуры, якія беларускі народ стварыў за час існавання Беларускай Савецкай рэспублікі, для гаўляйтарскіх паслугачоў не культура. Наогул іх дачыненне да культуры характарызуецца іх лакействам перад гаўляйтарам. Яны паводле жаданняў гаўляйтара стараюцца культуру беларускага народа замяніць стагоддзі таму назад аджытымі прымітыўнымі абрадамі, якія былі адлюстраваннем тагачаснага прымітыўнага чалавечага мыслення.

Так у пачатку ліпеня яны ў Мінскім гарадскім садзе наладзілі святкаванне купалля. Расклалі агні і скакалі навакол іх. Гаўляйтар Кубэ быў тут жа і з высакамернай усмешкай глядзеў на нябачаную ім раней фацэцію, наладжаную для яго ж уцехі. Трэба думаць, што яго асабліва цешылі дробныя выкрунтасы, якія выробляў ксёндз Гадлеўскі.

Гаўляйтарскія лізуны могуць усё зрабіць. І народ прадаць, і ракам паўзці да гаўляйтара на паклон. І нават калі хто-небудзь гугнявы ў слове «гаўляйтар» не так выгаварыць літару «л», гандляры народным горам прызнаюць гэта вялікай мілагучнасцю беларускай мовы, якая ім патрэбна ў той меры, у якой за анямечанне яе можна поўзаць каля гаўляйтара.

НЕМЦЫ ЗНІШЧАЮЦЬ БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ

У нямецкія планы ўваходзіць панасаджваць скрозь на беларускай зямлі нямецкіх памешчыкаў і каб у іх беларусы былі парабкамі — бяспраўнымі і паслухмянымі. А дзеля гэтага немцы і стараюцца зрабіць так, каб беларускі чалавек стаў цёмны, некультурны, непісьменны, запалоханы — тады яго лягчэй будзе трымаць у ланцугах. Так думаюць немцы.

Дзеля гэтых сваіх мэт яны стараюцца знішчыць культуру беларускага народа. Яны папалілі ўжо і пазакрывалі беларускія школы, інстытуты, універсітэт, разграбілі і разбурылі беларускія бібліятэкі, Беларускую Акадэмію навук, беларускія тэатры. Пазнішчылі і забаранілі беларускія кнігі.

Але нямецкія акупанты ведаюць, што ўсім гэтым яны азлобілі супраць сябе беларускі народ, які не хоча скарыцца ненавіснаму немцу, а пачаў з ім бязлітаснае партызанскае змаганне. І немцы зрабілі выгляд, што яны быццам бы даюць волю нам, беларусам, у нашым нацыянальным жыцці. Нямецкія фашысты пачалі выдаваць на беларускай мове газеты, у якіх нават часам сказана, што беларусы павінны любіць свой край. У той жа час яны называюць Беларусь нямецкім «перадкраем». Гэта азначае, што беларусы, нямецкія паднявольныя, бяспраўныя парабкі, павінны любіць сваю няволю ў сваім краі і маўкліва працаваць на немцаў. І замест свае высокай нацыянальнай культуры мець толькі якія-небудзь просценькія нацыянальныя звычаі.

Напрыклад, мець права ісці на паклон да нямецкага пана ў сваім нацыянальным убранні і прапяяць хвалу гэтай нямецкай таўстамордай гадзіне словам якой-небудзь беларускай прыгоннай песні.

Свае подлыя справы немцы стараюцца прыкрыць тым, што быццам бы гэтую «нацыянальную справу» робяць самі «беларусы». Немцы сабралі каля сябе некалькі мясцовых шарлатанаў, такіх, як усялякія адамовічы, гадлеўскія, казлоўскія, станкевічы, і іхнімі рукамі стараюцца бязлітасна заціснуць у ярмо фізічнай і духоўнай няволі беларускі народ.

Але народ бяссмертны. Не задушыць немцам вялікі беларускі народ! Немцы лягуць паганымі косцьмі на

свяшчэннай беларускай зямлі. Вечна жыць будзе гераічны беларускі народ.

За нашу нацыянальную гордасць, за нашу волю, за родную беларускую зямлю, за шчасце дзяцей нашых — усе, як адзін, са зброяй на паганых немцаў і на іх паслугачоў!

Забі немца! — такі свяшчэнны наказ маці-радзімы.

ГАЎЛЯЙТАРСКАЯ «АКАДЭМІЯ»

Непадалёку ад Вілейкі, у дробным гарадку Смаргоні, яшчэ задоўга да першай імперыялістычнай вайны, адзін з тамашніх панкоў ушчэнт прасвістаўся ў карты. Яму трэба было нейкім парадкам выцерабіцца з даўгоў. Яго рухавыя мазгі ахапіліся шчаслівай думкай. Ён адчыніў у Смаргоні «акадэмію», у якой налоўленыя ў лясах мядзведзі праходзілі вышэйшы клас танцаў.

У гэтай адзінай на ўвесь свет «акадэміі» была чыгунная падлога, пад якой, у падвале, палілася печ. У «акадэмію» ўганялася чарада мядзведзяў. У той меры, у якой награвалася падлога і прыпякала мядзведжыя лапы, мядзведзі не маглі спакойна стаяць на месцы і скакалі з аднюй лапы на другую. У той жа час за сцяной білі ў бубен. Нарэшце падлога так награвалася, што мядзведзі рабіліся лёгкія і рухавыя, як матылі, і раўлі на ўсе свае жылы. Так што няшчасныя смаргонцы кожны дзень затыкалі вушы і праклінaлі на чым свет стаіць свайго вынаходлівага земляка.

Прайшоўшы курс «акадэмічнай» навукі, касматыя «акадэмікі» прадаваліся за дарагую цану брадзячым балаганшчыкам. Даволі было такому «акадэміку» пачуць грукат бубна, як выпрацаваны рэфлекс прымушаў яго падпімаць лапы і пускацца ў грацыёзны танец. Кажуць, што вынаходлівы смаргонец не толькі выцерабіўся з даўгоў, але нават нажыў круглы капіталік.

Дарэмна некаторыя думаюць, што тое, што калі-небудзь было на свеце, другі раз быць не можа. Няпраўда. Гаўляйтар гер Кубэ нядаўна адчыніў у Мінску «акадэмію», ганаровым прэзідэнтам якой ён і назначыў сам сябе. А неганаровым прэзідэнтам ён зрабіў нейкага доктара Ярмачэнку. Віцэ-прэзідэнтам стаў гестапавец з Берліна. А «акадэмікам» той самы Адамовіч.

Трэба думаць, што ў гаўляйтарскай «акадэміі» абыходзяцца без чыгуннай падлогі, бо гаўляйтарскія «вучоныя» ўжо даўно навучыліся скакаць пад гаўляйтарскі бубен. Ды і чарга іх куды меншая за чараду тых смаргонскіх «акадэмічных студэнтаў». Невядома толькі, які поўны абхват «навук» будзе ў гэтай «акадэміі», калі гаўляйтар падбярэ поўны штат сваіх «акадэмікаў». Бо пакуль што тут мы бачым толькі чатырох спецыялістаў. Сам Кубэ — спецыяліст вышэйшай гітлераўскай школы, каб душыць

беларускі народ. Адамовіч можа з вялікім поспехам узначаліць «кафедру» шпіёнства і прадажніцтва. Доктар Ярмачэнка, які мае ў сваім «навуковым» багажы артыкулец на тэму «Кал хворага чалавека», паводле сваёй спецыяльнасці і гаўляйтарскага загаду, ужо ўзначаліў гэтую «акадэмію». Берлінскі гестапавец напэўна ўзначаліць «кафедру» катаванняў і расстрэлаў.

Астаюцца яшчэ вакантнымі месцы на «кафедрах» такіх, напрыклад, як «кафедра па вывучэнню спосабаў найбольш эфектыўнага аграблення беларускага народа». Або, скажам, «кафедра па дакладнаму ўстанаўленню таго, як лепш вешаць людзей — ці на жалезны крук тварам, ці пятлёй за шыю».

Гаўляйтар нямала можа адчыніць «кафедр» сваёй «акадэміі», абы-толькі яму ўдалося налыгаць чараду адамовічаў.

Хто яго ведае. Падумаўшы — то можа і не памыляюцца тыя, якія думаюць, што былое другі раз не паўторыцца. Сапраўды. Вучоныя смаргонскія мядзведзі прадаваліся брадзячым балаганшчыкам на простую людскую пацеху. Гаўляйтарская ж «акадэмія» сваіх «вучоных» трымае ў сваім уласным крывавым балагане, і не на простую пацеху, а дзеля ланцугоў на беларускі народ.

Ланцугі, ускладзеныя на народ, рэч нетрывалая. Такі будзе і век гаўляйтарскай «акадэміі».

НЯМЕЦКАЯ ЦАЦА ШЫРОКАГА СПАЖЫВАННЯ

Расказваюць пра аднаго злодзея, які залез к чалавеку ў клецьі ўзваліў ужо на плечы кубел з салам. І раптам убачыў, што тут жа стаіць гаспадар з папруцінаю ў руках і мерыцца перацягнуць прыемнага госця па спіне. Злодзей ад страху вышчарыў зубы і далікатна сказаў:

— Гэта я прыйшоў нацягнуць на твой стары кубел новыя абручы, пане браце.

За такое панібрацтва гаспадар так сцёбнуў злодзея, што той адразу забыўся, як нацягваюцца абручы на чужыя кублы. Так што на свеце адным бондарам стала менш. Але нічога на свеце ад гэтага не змянілася. Добраму чалавеку ўсё адно прыходзіцца стаяць каля свайго дабра, і ўжо нават не з папруцінай, а кулямётам. Да нас у Беларусь гэтулькі навалаклося з Германіі ахвотнікаў да нашага сала, што аж дзіва бярэ, як гэта там магло расплядзіцца гэтулькі зладзеяў.

Яны, як саранча, прайшлі па нашых клецях і свірнах і абчысцілі ўсё. І раптам пачулі над сваёй галавою свіст — не папруціны, а партызанскай кулі. І не адным, а многімі тысячамі нямецкіх зладзеяў стала менш. Дык яны павышчаралі зубы і далікатна гэтымі днямі сказалі праз сваё радыё:

«У Беларусі пачаўся продаж тавараў шырокага спажывання па зніжаных цэнах для рабочых і сялян, якія маюць добрыя вынікі працы».

А вядома, што азначаюць для нас гэтыя нямецкія «вынікі працы». Гэта значыцца, каб мы дазвалялі ім абчышчаць нашы клеці, каб нават самі неслі свой хлеб гэтай нямецкай брыдзе. Каб мы працавалі на іх, сеялі і жалі, а каб яны жэрлі з нашага мазаля. Каб нашы сёстры, жонкі, браты, дочкі паслушна ехалі ў іхнюю паганую Германію і там уміралі на катаржнай працы. Без нашых рук яны абысціся не могуць, бо гаспадарка іхняя за вайну занепала, а рабочых асталося ў іх мала. Усіх іх Гітлер пагнаў на фронт. К таму ж яны дрыжаць ад страху перад нашымі партызанамі. Расстрэламі і здзекамі яны толькі распальваюць нашу нянавісць.

Дык фрыцаўская морда расплылася ў лісліваю ўсмешачку і абяцае за «добрыя вынікі працы» цацу «шырокага спажывання».

Мы ведаем, што ў немцаў і сапраўды ёсць тавары вельмі шырокага спажывання, якія яны, як з меха, шчодра сыплюць нашым людзям: бізуны, ланцугі і шыбеніцы. Аддамо ж ім назад гэтыя іхнія цацы, і ў сто разоў больш, чым яны нам іх нарыхтавалі. Калі немец стараецца табе ўсміхнуцца,— ведай, што гэта грымаса паганай сволачы. Сашчамі зубы і адкажы на яго ўсмешку так, каб яна навек акамянела на яго паршывай мордзе.

«АКАДЭМІЧНЫ» ФРЫЦ

Каб фрыц кожны дзень мог выцягваць з чужога хлява за хвост парася, яго шчасце было б поўным. Ён выпіваў бы сабе колькі яму трэба шнапсу, нажыраўся б парасяціны, разгадаваў бы тоўсты зад і такую ж морду і пладзіў бы сваіх фрыцанят. На гэтым яго жаданні і канчаюцца. Гэтае парасячае шчасце ў поўнай меры яму абяцаў фюрэр, калі фрыц будзе добра ваяваць і заваюе ўвесь свет.

У Францыі ён абцерабіў усе вінаграднікі, у Нарвегіі пажор усю рыбу, у Беларусі дарваўся да сала. Яму ўсё роўна, на якім канцы свету красці. У гэтым сэнсе чыстакроўны арыец — поўны інтэрнацыяналіст. Яму ўсё роўна — ці румынская ці фінляндская свіння. І гэтую, і тую ён зжарэ з касцьмі і вантробамі. Ён майстар на ўсе рукі: жэрці, і красці, і вешаць, і паліць — усё ён умее. Нездарма некалі казалі, што немец малпу выдумаў.

Калі вы не верыце ў такія універсальныя фрыцаўскія таленты, можаце паглядзець на вельмі паважанага фрыца, таго самага гера Кубэ, які сядзіць у Мінску на пасадзе гаўляйтара над Беларуссю. Таленты ў гэтага таўстамордага малайца не паддаюцца ўліку. Спрытны ядок беларускага хлеба. Найтанчэйшы знаўца вісельнай тэхнікі. Знаўца таго, на якім сметніку знайсці Адамовіча і Гадлеўскага і за якую скулячку ў іх душы тузануць. Майстар дакладнага падліку — колькі ад усходу да захаду сонца павесіць беларусаў.

Як бачым: і хлебазнавец, і тэхнік, і псіхолаг, і матэматык. Дык якое дзіва, што ён выдумаў сабе «акадэмію» ў Мінску, каб быць у ёй ганаровым прэзідэнтам! Маючы гэтулькі «вучоных» спецыяльнасцей, ён з поўным правам можа насіць годнасць «акадэміка».

Дапаў фрыц да шчасця! І морда тоўстая, і чын высокі, і спецыяльнасці аб'яднаных ў «навуковую годнасць», і смажаныя парасяты самі ў разяўленую ляпу бягуць і нават не пішчаць.

Вядома, каб быць ганаровым прэзідэнтам «акадэміі», то трэба, каб былі і «акадэмікі». Дык яны такі ў гера Кубэ і ёсць. Чым кепскі «акадэмік» Адамовіч? Яго шпіёнская спецыяльнасць даходзіць да акадэмічнага ўзроўню. А Гадлеўскі? А Станкевіч? А Ярмачэнка? Кожны з іх з акадэмічнай спрытнасцю шчыра і аддана працуе на тое, каб на беларускай зямлі сядзелі нямецкія паны і каб ня-

мецкая вісельня працавала на Беларусі з акадэмічным размахам.

Ну, добра, скажаце вы. Дык пры чым жа тут Беларусь? З такім жа поспехам нямецкі гер мог бы назвацца «акадэмікам» і ў Турцыі, і ў Швецыі, і ў Бельгіі, і ў Францыі, і ўсюды.

Калі вы так думаеце, то вы такі разгадалі фрыцаву натуру. Яму ўсё роўна, чый жэрці хлеб, абы ён быў чужы. І яму ўсё роўна, на якім канцы свету сабраць каля сябе «акадэмічных» жулікаў, абы яны былі жулікі.

Беларускі народ любіць сваю свабоду. Так што «акадэмічны» фрыц у Мінску, разам з сваімі «акадэмікамі», скора ляснецца касцьмі.

БЕЛАРУСКАЯ ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ ЧАСУ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Беларускі народ ідзе цяпер праз новы рубеж свае гісторыі. З таго моманту, які мы сёння перажываем, астанецца навекі новы гістарычны вопыт нашага народа, таксама як астануцца навекі сляды той крывавай драмы, якая разыгралася сёння на беларускай зямлі. Набытыя ў жорсткай практыцы вялікага змагання з нямецкім захопнікам, з ненавісным чужаземным прышэльцам на нашу зямлю, новыя рысы ўдасканаляць наша аблічча, узбагацяць нас новымі якасцямі. Нацыянальныя рысы беларускага народа з новай сілай і новымі сваімі гранямі выступаюць сёння перад усім светам. Вядомая з старадаўніх часоў гераічнасць беларускага народа выяўляецца сёння ў новай сваёй магутнасці. Справядлівасць, чуласць, працавітасць, замілаванне да свае радзімы — гэтыя нацыянальныя рысы беларускага народа выліліся сёння ў цярплівае ўпартае змаганне, у непахіснасць і непакорнасць перад ворагам. Воля народа нагартована да апошняй вастрыні. І калі яшчэ ў мінулую імперыялістычную вайну беларускі чалавек меў часам некаторыя адзнакі пакутніка-бежанца, які зносіў сваё нацыянальнае гора, то сёння пакуты нарадзілі бурны пратэст, гнеў і нястрымную волю да крывавай расправы з нямецкай навалаччу, якая навалаклася на святую для ўсіх нас родную беларускую зямлю, каб стаптаць яе, здушыць ланцугамі няволі народ і дамагацца знішчэння яго непаўторных нацыянальных асаблівасцей, дзеля ператварэння народа ў масу парабкоў без твару і імкненняў. Не ўдалося і не ўдасца гэта праклятаму чужынцу. Непакорнасць і змаганне да поўнай перамогі — вось што стала сёння самай яркай нацыянальнай беларускай рысай. Нянавісць да ворага і ўсеабдымная прага пераможна вярнуцца зноў у сям'ю народаў Вялікага Савецкага Саюза — гэта сённяшняя асаблівасць жыцця і дзейнасці беларускага народа. Перажытая апошняя чвэрць стагоддзя ўзняла беларускі народ да вялікай гістарычнай дзейнасці. Існаванне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі ўзвысіла беларускі народ да свае нацыянальнай дзяржаўнасці. Вялікая партыя Леніна вывела народ беларускі на вялікія прасторы нацыянальнай, гістарычнай дзейнасці. І гэтага ад народа ўжо ніхто не адбярэ. Гэта ніколі не загіне. Яно дало народу новыя сілы

і акрэсліла яго мэты для сённяшняга вялікага змагання з гітлераўскім звяр'ём. Праз сваё змаганне, праз свае перамогі, праз блізкае вызваленне беларускі народ шпаркай і магутнай хадою ідзе да свае новай славы і новай радасці.

Сярод вобразаў беларускай літаратуры, як манумент, узвышаецца трагічны вобраз Міхала з «Новай зямлі» Якуба Коласа. Неўміручая сіла гэтага вобраза, яго манументальнасць у той жыццёвай праўдзе, з якое ён радзіўся пад магутным пяром нашага вялікага пісьменніка. Трагедыя Міхала гэта, можна сказаць, былая нацыянальная трагедыя беларускага чалавека да рэвалюцыі, калі ён на сваёй роднай зямлі не быў гаспадаром яе, а прымушан быў яшчэ шукаць яе. Царскае чыноўніцтва і мясцовае панства ўладалі тым, над чым ён паводле свайго права ад бацькоў і прадзедаў павінен быў бы быць законным гаспадаром. Дамагаючыся і шукаючы ў сваёй роднай краіне сабе месца і прытулку, гэты чалавек надрываў свае сілы і ў той момант, калі ў яго вачах паўставалі цьмяныя абрысы нейкага нязведанага яшчэ берага, да якога ён даплываў у апошніх сваіх намаганнях, перад туманнымі засцiламі гэтага міражу ён уміраў знясілены. З найвялікшай сілай Якуб Колас адлюстраваў той гістарычны перыяд у жыцці беларускага народа. Усё тут сышлося ў трагедыі Міхала. А з гэтай трагедыі, з лёсу гэтага чалавека, нараджалася ў разнавіднасць і самая багатая разнастайнасць, гаворачы ў пэўным сэнсе, дзеячаў народа — малых і вялікіх, заўважных і незаўважных бунтароў, паўстанцаў, пратэстуючых парабкоў, бедных сялян. Нараджаўся тып у жыцці чалавека, які зганяўся нават з тае малое зямлі, якую ён і меў. Ён ішоў у гарады шукаць спосабу жыць. Гэта быў просты беларускі люд, выяўлены ў мільёнах разнавіднасцей, індывідуальнасцей. З гэтай жывой народнай крыніцы нараджаліся і ствараліся нашымі пісьменнікамі іншыя тыпы і вобразы нашай літаратуры, усё яе вялікае рэалістычнае багацце. Твар нашай літаратуры заўсёды вызначаўся той акалічнасцю, што сапраўдныя яе творцы, самыя лепшыя нашы пісьменнікі прыходзілі да свае дзейнасці з народных мас і праз усё сваё жыццё заўсёды былі з народам, ніколі не былі адшчапенцамі ад народа, і гэта давала ім сілу тварыць, гэта надавала аблічча іх творчасці. Айчынная вайна, якую мы цяпер вядзем з паганым нямецкім захопнікам, яшчэ раз пацвердзіла гэта. Ніводзін беларускі пісьменнік не астаўся служыць немцам, ніводзін не пайшоў супраць народа.

Беларуская літаратура нарадзілася ў змаганні гераічнага беларускага народа за сваю сацыяльную і нацыянальную незалежнасць і свабоду. Яна ўзнялася да сваіх вышынь у шчаслівыя годы савецкага жыцця. Вялікасць беларускай савецкай літаратуры ў тым, што яе ідэі — гэта жыццё народа, шчасце яго і роднай беларускай зямлі, яго вялікае і пачэснае месца сярод брацкіх народаў Вялікага Савецкага Саюза, яго месца і значэнне ў чалавецтве. Беларускую літаратуру тварылі і тварыць таленты, якія выйшлі з народа. Мэта ўсяго іх жыцця — служыць народу. Гэтай сваёй вялікай мэце яны асталіся вернымі назаўсёды. Яны былі з народам у яго шчаслівыя часы, яны з народам і ў сённяшні пакутны і гераічны час змагання з подлымі нямецкімі чужынцамі, якія, як чорная хмара, навалакліся на нашу зямлю, каб ускласці на наш народ страшнае ярмо няволі і здзеку. І гэта традыцыі Якуба Коласа.

Зноў вісне над нашым народам здань трагічнага лёсу, з такой сілай адлюстраванага Якубам Коласам праз вобраз Міхала з «Новай зямлі». Сёння гэты персанаж нашай літаратуры стаў яшчэ больш жывы і рэальны: мільёны беларускіх людзей выганяюцца захопнікамі з родных хат, зямлёй іх хоча ўладаць нямецкая прыблудная навалач. Замест царскага чыноўніка на шыі нашай хоча абгрунтавацца гітлераўскі гаўляйтар. І вось пад пяром беларускіх пісьменнікаў нарадзіліся новыя вобразы, якія выйшлі з тых жа вытокаў, з якіх чэрпалі сваё творчае натхненне Янка Купала і Якуб Колас — з самых глыбінных народных нетраў. Гэтыя вобразы ёсць народныя тыпы, народныя характары. Усе яны ёсць тыя сапраўдныя вобразы, важныя і тыповыя, на якіх развівалася і развіваецца беларуская літаратура. У сваёй лагічнай паслядоўнасці яны развіваюць далей літаратуру, уваходзяць у бесперапынны працэс яе жыцця і развою, яны выяўляюць сабой новыя, ужо ў сённяшнюю эпоху народжаныя і адкрытыя грані жыцця народа. І ў той жа самы час маюць непарыўную сувязь з ранейшымі вобразамі беларускай літаратуры. І тут мы можам з радасцю сцвердзіць: працэс развіцця і росту беларускай літаратуры не спыніўся ў часе вайны. Беларуская літаратура жыве і творыцца, развіваецца далей. Яна ёсць магутная і вострая зброя супраць ворага беларускай зямлі і беларускага народа. Мужнае слова беларускіх пісьменнікаў гучыць у народзе, як кліч да змагання, гучыць на фронце, дзе доблесная Чырвоная Армія вядзе няспыннае змаганне. У нашы дні народнага гераізму, у дні подзвігаў

народных герояў, у дні змагання з чорнай гітлераўскай навалай, беларуская літаратура жыве і гучыць магутным сваім словам. І новыя яе вобразы паўстаюць перад намі ва ўсім багацці сваіх нацыянальных рыс, ва ўсёй сіле свае народнасці, паводле традыцый усяго працэсу развіцця беларускай літаратуры.

Беларуская проза і драматургія за апошні год узбагаціліся новымі творамі, якія ёсць выдатная з'ява як у агульналітаратурным сэнсе, так і ў тым, што яны з вялікай сілай адлюстроўваюць бязмежную гераічнасць беларускага народа ў сённяшнім яго змаганні. Адной з самых яркіх з'яваў нашай літаратуры сёння з'яўляюцца навелы Міхася Лынькова. Міхась Лынькоў напісаў цыкл навел, частка якіх ужо апублікавана. У гэтых навелах Міхась Лынькоў паглыбляе далей свае індывідуальныя творчыя асаблівасці: аналіз чалавечай душы, часам самы незаўважаны ў вонкавым сваім выяўленні рух яе. Перад намі ў навелах Міхася Лынькова праходзяць вобразы таго ж, кажучы старым словам, простага народа — тыповыя персанажы і найцікавейшыя літаратурныя вобразы. Старэйшы сваяк іх, Міхал з «Новай зямлі» Якуба Коласа, калісьці раскрыў перад намі сваю тагачасную трагедыю. Гэтыя вобразы раскрываюць перад намі сваю страшную драму, жудасную і крывавую — сённяшнюю драму ўсяго беларускага народа. Перад намі праходзіць тып самаахвярнай вялікай беларускай жанчыны, душа і сэрца якой месціць у сабе гэтулькі справядлівасці, дабраты і ласкі, што яе хапіла б на ўвесь свет. І вось гэтыя вялікія чалавечыя пачуцці раптам нарадзілі сваю супрацьлегласць — ні з чым непараўнаную нянавісць. Нянавісць няўмольная і няспынная, якая не ідзе ні на якія кампрамісы, нарадзілася таму, што з самай сваёй прыроды беларуская жанчына, сястра і маці, адвеку ўстае перад намі, як увасабленне чыстаты, благародства, вялікай душы і вялікага сэрца. Вайна не давяла нашага чалавека да грубасці. Наадварот. Ніколі так, як цяпер, не выяўляецца чулая чалавечнасць душы нашых людзей, мужчын і жанчын, суровых нашых воінаў і іх сёстраў і матак. Чалавек узняўся па знішчэнне звера ў асяроддзі чалавецтва. У імя жыцця чалавека чалавек павінен зрабіць смерць двуногаму зверу, які прыйшоў на нашу зямлю і сам прынёс нам нашу нянавісць да яго, да немца. І той, хто робіць смерць яму, хто задушыць гада, каб не даць яму задушыць нявіннае дзіця, той вырастае перад намі ў

постаць благародную і чулую. І калі на гэты подзвіг ідзе жанчына-маці, яна вырастае перад намі ў святое-святых нашай зямлі. У беларускай літаратуры гэта вобраз пакутнай і велікадушнай жанчыны, падзвіжніцы і гераіні. Гэты вобраз з вялікай сілай ажыў перад намі ў навеле Міхася Лынькова «Ірына». Гэты вобраз не засланяе сабой іншых вобразаў з новых навел Міхася Лынькова, але ён такі значымы і такі глыбокі, што ўяўляецца нам, як нейкі цэнтральны вобраз, ад якога могуць адыходзіць усе іншыя вобразы навел Лынькова. Гэты вобраз быццам бы пакідае рамкі навелы і вандруе ў часе і прасторы. Нам уяўляецца Ірына ў даўно мінулыя часы, калі яна ў гарачыню на панскім полі закалыхвала сваіх дзяцей, спяшаючыся хутчэй да работы, каб не ўгнявіць панскага прыганятага. Яна тады ўдзельнічала ў сялянскіх паўстаннях. Дзеля шчасця сваіх дзяцей яна, усім сваім добрым вялікім сэрцам, ненавідзела праклятага пана. Яна пасля аплаквала свайго сына, які пакутаваў у царскай турме. Цяпер яна ўбачыла паганага немца, які працягнуў крывавую лапу да яе дзяцей. І яе гнеў стаў святым пачуццём. Яна стала носьбітам помсты і змагання. У хаатычным грукаце ўзарванага ёю нямецкага поезда мы чуем музыку яе роднага голасу. «Нешта хацела сказаць Ірына і не паспела. Усё ўзнялося ў вогненным смерчы, патанула ў грукаце, скрыготах». Так скончылася тое, што пачалося тады, калі Ірына, маці, убачыла, «калі суседкі ўнеслі і моўчкі палажылі на ўслончык пасінеўшы дзіцячы трупік» Ірынінага дзіцяці, забітага немцамі.

«Вочанькі вы мае ласкавыя... Нежывыя вы». Гэта смутак усёй беларускай зямлі, і ён канчаецца бурнымі выбухамі гневу.

Гэта характэрнае апавяданне для ўсяго цыкла апавяданняў, напісаных Міхасём Лыньковым. У гэтых апавяданнях усе чалавечыя персанажы вырысаваны ў моманты найбольшага абвострання іх пачуццяў і думак, тады, калі ад чалавечых помыслаў адыходзіць тое, што ў звычайны час бывае як неабходнасць, а цяпер робіцца нецікавым, няважным, як дробнае непатрэбства. Бо прыйшла пара самага важнага, сапраўды цяпер адзінага, ад чаго залежыць усё іншае. Гэта — жалезная неабходнасць сцерці з твару зямлі лютага крывавага звера. Адсюль і ўсе персанажы апавяданняў Міхася Лынькова нарысаваны ў моманты найвышэйшага напружання іх душэўных сіл і ва ўсім іхнім благародстве, у імкненнях да самых

высокіх мэт чалавека. Пісьменнікам выпісаны вобразы нашых жанчын і дзяцей, і суровых мужчын, у душах якіх гарыць многа ласкі і дабраты, тым больш што ў гэтыя моманты яны аддаты дзейнай нянавісці да звера. У гэтыя моманты ў гэтых людзей на вялікім уздыме лепшыя іх чалавечыя пачуцці — каханне, смутак аб страчаным, замілаванне да блізкіх людзей і да роднай зямлі... І пад знакам расплаты за гэтае сваё вялікае, чалавечае, яны не шкадуюць нават самога свайго жыцця ў змаганні з ворагам. Асабліва характэрны гэтым навелы «Салют», «Пацалунак», «Ірына», «Васількі». Жывыя вобразы нашага гераічнага народа адчуваем мы, чытаючы гэтыя навелы. Мы бачым самаахвярнасць нават дзяцей. І гэта жывая праўда аб нашым народзе, які ніколі не будзе ў няволі і які скора ўбачыць пад сваімі нагамі свайго ворага.

У гэты ж час з'явілася ў друку апавяданне Якуба Коласа аб беларускім чалавеку, які стаў партызанам. Гэтае апавяданне мае ўсе адзнакі тае эпічнасці, якая так характэрна ўсім творам Якуба Коласа. Сваімі асаблівасцямі апавяданне быццам бы мае свае вытокі дзесьці ў аповесці «Дрыгва» і ў ранейшых літаратурных вобразах Якуба Коласа. Ціхі чалавек жыве сваім працавітым жыццём. Сваёй працай ён аздабляе родную зямлю, удасканальвае жыццё на ёй. Ён носьбіт чыстага сумлення, працавітасці, дабраты і справядлівасці. І раптам звыклы парадак яго жыцця парушае нямецкая навалач — гітлераўскі тып, істота змрочная і абсалютна супрацьлеглая таму чалавеку, жыццё якога ён прыйшоў задушыць, шчасце ў якога адабраць і шчаслівы лёс якога ператварыць у страшную трагедыю. І ціхі чалавек робіцца гнеўным, няўмольным мсціўцам, ярасці якога няма межаў. Воля яго загартоўваецца для адной толькі мэты: сцерці з твару зямлі таго, хто з звярыным сваім аблічам явіўся сюды.

Тэма ўпартасці нашага чалавека, яго волі да змагання, яго цвёрдасці праходзіць праз усе новыя творы беларускіх пісьменнікаў. Чалавек не гнецца, чалавек дамагаецца свайго. І ў якія б умовы ён ні трапляў, ён усюды знаходзіць, што яму рабіць дзеля ўсё той жа адзінай цяпер яму справы. Гэтая тэма асабліва характэрна для цыкла апавяданняў, напісаных Алесем Стаховічам. І Васіль з апавядання «Васількова бярэт», і Марыся з аднайменнага апавядання, і Дзёмка (апавяданне «Груша»), і док-

тар Сымон Ігнатавіч (апавяданне «Неспакойны гарадок») — усе яны носяць у сабе вялікую ўпартасць. Ніхто і нішто іх не пераканае супроць таго, што яны носяць у сваёй душы. Яны ўпэўнены ў сваёй праўдзе, і іх вера ў сябе і ў свае справы вядзе іх на подзвігі, на геройскія ўчынкі, прымушае іх не думаць пра небяспеку і быць у імя перамогі самаахвярнымі. Васіль знаходзіць у сабе кемлівасць, каб дапасавацца да тых умоў, у якія ён трапіў, і так выратавацца і зрабіць шкоду ворагу. Марыся кідае перад тварам ворага гнеўныя словы, накіраваныя сваім людзям на тое, каб яшчэ больш узняць іхні гнеў:

«Няхай немцы выпрастаюцца на нашай зямлі, пакуль пачуюць хоць адно добрае для іх слова».

Дзёмка — малы падростак, хлопчык, носіць у сваёй душы нянавісць, яна не дае яму спакою, пакуль ён не дае ёй выхаду ў тым, што робіцца змагаром з ворагам. Доктар Сымон Ігнатавіч становіцца бургамістрам дзеля таго, каб выкарыстаць гэты свой стан дзеля партызан, дзеля змагання супраць акупантаў. Гэта ўсё людзі цвёрдай волі і цвёрдых пераконанняў, і яны перамагаюць і канчаткова пераможуць. Жыццё належыць ім, яны яго гаспадары і ў змаганні яны возьмуць верх. Са старонак гэтых твораў павявае аптымізмам. Гэта творы, якія сцвярджаюць тую адвечную праўду, што вера ў сваю праўду, яснасць мэты і воля да перамогі прыносяць чалавеку завяршэнне яго мэт і імкненняў. І гэтая плынь характэрна і для ўсіх новых твораў, якія з'явіліся апошнім часам у беларускай прозе.

Трэба адзначыць бурнае развіццё беларускай публіцыстыкі, бліскучую трапнасць яе слова, сапраўднае высокае майстэрства ў гэтым жанры беларускіх пісьменнікаў і публіцыстаў. Беларуская публіцыстыка і з даўніх часоў была высокім узорам гэтага жанру. Але ў часе Вялікай Айчыннай вайны публіцыстыка асабліва стала нашым папулярным жанрам. Гэта бадай што самы рухавы і аператыўны від моўнай творчасці. Тут непасрэднае слова гучыць больш востра. Публіцыстыка стала цяпер магутнай зброяй нашага змагання. Успомнім артыкулы і фельетоны Міхася Лынькова і Кандрата Крапівы, артыкулы нашых байцоў і партызанскіх атрадаў, якія пішуць свае звароты і адозвы да насельніцтва. Успомнім, нарэшце, нашы беларускія лістоўкі. І, нарэшце, самай найвялікшай увагі заслугоўвае ваенная публіцыстыка нашых народных паэтаў Якуба Коласа і Янкі Купалы. Нашы на-

родныя паэты за час вайны многа разоў выступалі з сваімі прамовамі, зваротамі да народа і артыкуламі. Яны, нашы народныя трыбуны, агністым сваім словам заклікалі народ загартоўваць сваю волю і сілы да канчатковай перамогі над нямецкімі захопнікамі. Успомнім прамову Янкі Купалы на беларускім мітынгу, прамову Якуба Коласа на Усеславянскім мітынгу. Гэта ўзоры нашага магутнага беларускага слова.

Нядаўна Кандрат Крапіва закончыў драму «Проба агнём». Для гэтай п'есы характэрны глыбокі аналіз чалавечай душы. Я б назваў п'есу псіхалагічнай. Гэта вызначаецца хоць бы сабе тым, што ў ёй як быццам бы і няма многа якіх бы там ні было чыста вонкавых вялікіх падзей, хоць п'еса і напісана на ваенную тэму, на тэму Айчыннай вайны. Толькі ў трэцяй дзеі адбываюцца падзеі, якія так ці інакш набліжаюцца да батальных сцэн, хоць і гэта трэба сказаць умоўна. Усё ж іншае, што мы бачым у п'есе,— гэта чалавечая душа, чалавечыя імкненні ў сваёй суладжанасці і ў сваіх супярэчнасцях. Асноўны канфлікт, вакол яго разгортваецца драматычная сітуацыя, гэта канфлікт псіхалагічны. І тым большая ад гэтага наша цікавасць да гэтага драматургічнага твора. Гэта сведчыць аб высокім узроўні беларускай савецкай драматургіі, аб яе спеласці. Мы чытаем п'есу ад пачатку да канца з напружанай цікавасцю. Мы тут маем справу з людзьмі, якія носяць у сабе пачуццё вялікага абавязку перад Радзімай у сённяшні цяжкі час жорсткіх выпрабаванняў. Гэтаму пачуццю ў іх падначальваецца ўсё. Усе іх помыслы накіраваны на тое, каб кожнадзённымі сваімі справамі служыць радзіме. І ўсё асабістае адступае перад гэтым кудысьці на задні план. Гэта і адзіны і магутны матыў усёй п'есы. І разам з тым, дзеля гэтага матыву, дзеля яго гучання, на сцэне праходзяць перад намі як бы чыста асабістыя справы: каханне. У гэтым якраз і майстэрства драматурга, і праўдзівасць паводзін яго герояў. Чалавечае жыццё не спыняецца ні на момант. Чалавек заўсёды мае свае інтарэсы, ён імі жыве, яны ёсць яго прыналежнасць, і, дзеля іх завяршэння, дзеля завяршэння сваіх імкненняў, ён робіць вялікую агульную справу, якая, у сваю чаргу, месціць у сабе ўсё індывідуальнае, што ёсць у кожнага. Паняцце радзімы — гэта не паняцце, адцятае ад чалавека. Радзіма — гэта і звыклы з маленства колер неба, і знаёмае дрэва, і вырыс пейзажу, і магілы продкаў, і дзяржаўны лад,

і дачыненне да блізкіх і родных людзей, і кожнадзённая патрэба прачынацца раніцой і працаваць, і смак вады ў гарачыню, і каханне да любай жанчыны, і ціхія колеры неба на захадзе сонца. Гэта кожны па-свойму ўспрымае, але з гэтага складаецца ў кожнага жыццё, яго прывязанасці, яго асаблівасці, яго імкненні: гэта жыццё. Гэта радзіма. І калі ўсяму гэтаму пагражае вораг, кожны з свайго індывідуальнага, я б сказаў, месца ідзе на вялікае змаганне, усе з'ядноўваюцца ў адно цэлае. Гэта агульнанародны арганізм — вялікая сіла жывых людзей, адданых адзінай справе. Усе падначальваюць свае душы адной, агульнай для іх справе. Баронячы ад ворага агульную справу, кожны зліваецца з ёю ўсім сваім індывідуальным. Мне здаецца, што ў некаторай ступені так льга ахарактарызаваць галоўныя матывы п'есы «Проба агнём», дзе людзі жывуць сваімі як быццам індывідуальнымі інтарэсамі, а мы бачым перад сабой карціну змагання за радзіму.

На маю думку, адзін з самых яркіх носьбітаў гэтага ў п'есе Кандрата Крапівы ёсць персанаж п'есы Караневіч. Праўда, у п'есе ёсць і не менш важны персанаж лейтэнант Перагуд, які, па сваёй значымасці і па сваіх, калі льга так сказаць, ідэёвых функцыях, можа нават прэтэндаваць на тое, каб лічыцца самай важнай, можа нават цэнтральнай, асобай ва ўсім замысле п'есы. Але мне здаецца, што камандзір палка Караневіч выходзіць у п'есе на першы план таму, што тыя пачуцці, якія так характэрны і Перагуду, у Караневіча не астаюцца бездапаможнымі, на грані чаго часта стаяць пачуцці Перагуда. Караневіч — гэта і пачуццё, і розум. І такім парадкам мы з вялікім хваляваннем чакаем яго на сцэне і прыслухоўваемся да кожнага яго слова. Проста-такі вялікай сілай у гэтым персанажы гучыць тое, што калі ён паміраe, ранены, перад намі вырысоўваецца ў яго вобразе, у Караневічу, да якога мы прывыклі ўжо,— вобраз такога чалавека: як індывід ён страціў ужо ўсё, ён неўзабаве памрэ. Але не страціў і не можа страціць ён толькі аднаго: пачуцця радзімы. Усё кожнадзённае, што ў такую хвіліну стала дробным і не важным, паглынаецца гэтым вялікім. З гэтага выходзячы, нават стушоўваецца і тая, чыста тэатральная сцэна, калі ён благаслаўляе каханне паміж яго жонкай і Перагудам. Можна гаварыць аб тэатральнай умоўнасці ў гэтым моманце, але вобраз Караневіча вырысоўваецца перад намі ў такі воб-

раз, які мае вялікую значымасць у нашай літаратуры. Гэтым, вядома, не вычэрпваецца поўная ацэнка новай п'есы Кандрата Крапівы, п'есы цікавай сваім глыбокім псіхалагічным рысункам і сваёй ідэяй: Радзіма вышэй усяго, інтарэсы кожнага з нас — гэта інтарэсы патрыётаў Радзімы і змагароў за яе.

Віталі Вольскі нядаўна закончыў лібрэта для оперы «Несцерка». Аўтар напісаў лібрэта паводле сваёй, раней яшчэ напісанай, камедыі «Несцерка». Аўтар пісаў сваё лібрэта паводле беларускага фальклору. У цэнтры ўсёй дзеі — вясёлы і разумны Несцерка, прататып якога мы знойдзем у шматлікіх беларускіх казках, апавяданнях. Ён повен аптымізму, з прычыны свайго розуму, свае кемлівасці ён заўсёды выходзіць з поспехам з усякіх злых прыгод. Усімі намі чакаецца вельмі цікавая опера на аснове гэтага лібрэта.

Беларуская літаратура жыве. Яна — вострая зброя ў руках беларускага народа ў справе яго змагання з ворагамі, з подлымі нямецкімі акупантамі. На аснове сваіх класічных традыцый яна расце і развіваецца далей, узбагачаецца новымі творамі і займае сваё вялікае месца ў жыцці беларускага народа, у яго вялікім змаганні.

Вялікі беларускі народ жыў і жыць будзе. Ворагі лягуць пад яго ногі. На вызваленай ад паганага немца беларускай зямлі неўзабаве запануе зноў радасць і шчасце. Беларускія пісьменнікі прыйдуць да яснага дня вызвалення з новымі сваімі творамі. Ім, верным сынам беларускага народа, ужо ёсць што прынесці роднай краіне к таму светламу блізкаму дню.

Няхай жыве вялікая беларуская літаратура! — гэта лозунг працы беларускіх пісьменнікаў.

Смерць нямецкім акупантам! — гэта тое пачуццё, якім яны гараць сёння ў сваёй творчасці.

ГЕРОЙ САВЕЦКАГА САЮЗА ЦІХОН ПІМЕНАВІЧ БУМАЖКОЎ

На беларускім Палессі

На беларускім Палессі цякуць поўныя рэкі і густа стаяць лясы. На ўзлессях, на палянах, на прасторах, дзе лясы адыходзяць да прыгожых палескіх далягляда́ў, ідзе поле. Там хвалюецца пад ветрам багатая збажына. З полем мяжуецца балотны абшар. Прастор, зарослы асакой, пераходзіць у куп'істае балота. Ідуць тарфяныя масівы. Раптам узнімаецца сцяна высокай травы. Тут асцярожна трэба ступаць нагой: трава расце на дрыгве, якая гойдаецца пад нагамі, з якое сочыцца вада. Нага правальваецца ў балотную нетру. Паволі цячэ палеская рэчка. Яна абрасла лесам. Лес расце і на дрыгве. У гэтым месцы лес не высокі, густы. Дрэвы зліваюцца з гушчырнёй хмызнячных зараснікаў. Усё зелена. Спеюць ягады, растуць пад дрэвамі грыбы. У вадзе поўна рыбы. Найбагацейшая расліннасць пышна красуе ўсюды. Усё звініць птушынымі галасамі. Палескае неба мае свае адмысловыя найтанчэйшыя адценні. На зямлі багатая разнастайнасць травы, кветак, палескай мятліцы. На балотах, на рэках, у лясах найбагацейшыя віды птушак і дзічыны. Гусі і качкі гнездзяцца над самай вадою. Дзікі япрук рые зямлю ў глухіх закутках. На ўзлессях ходзіць лось. Раптам мясцовасць як бы прыўзнімаецца ўгару. Пачынаецца пясок, на ім без краю хвойны лес. Нізкарослая вярба гусціцца тонкім веццем. Гэтая адмысловая вярба апошнімі гадамі разроствалася тут вельмі шпарка: палескія людзі штучна яе насаджвалі ўсюды на пясках. Яна затрымлівае пяскі на месцы, змацоўвае іх сваімі карэннямі. На пясках з'яўляецца травяная раслінасць, пясок дзірванее.

За апошнія гады багаты палескі край асабліва шпарка ўдасканальваўся савецкім чалавекам. Быў зацверджан урадам СССР пятнаццацігадовы план асушкі палескіх балот. І як толькі пачаліся асушальныя работы, адразу відно стала, што пятнаццацігадовы план будзе выканан за час, на палову карацейшы. Палескія людзі былі вялікімі энтузіястамі ў справе ўпарадкавання сваіх прыродных багаццяў. Велізарныя масівы палескіх балот пераварыліся б за кароткі час у бязмежныя прасторы найурадлівейшага поля. Багацці Палесся павялічыліся б

удвойчы. Чалавечы быт, узровень чалавечага жыцця падняўся б вышэй. І гэтыя вялікія работы перарваў напад ворага на нашу краіну.

За гады Савецкай улады многа выдатных людзей з'явілася ў беларускім Палессі. Гэта дзеячы народнай гаспадаркі, дзеячыператварэння і ўдасканалення краю, дзеячы навукі і культуры. Палессе выявіла ў сабе многа людзей, якія ў гады вайны сталі народнымі героямі ў справе змагання беларускага народа за сваю волю і незалежнасць, за сваю нацыянальную дзяржаўнасць. Палескія людзі заўсёды, як героі, змагаліся з усялякімі акупантамі на беларускай зямлі. Традыцыі гэтага змагання ідуць і з даўніх часоў, і з свежых яшчэ ў нашай памяці гадоў — войнаў 1914—1920 гадоў. І асабліва людзі беларускага Палесся выявілі свой гераічны патрыятызм цяпер, у час Вялікай Айчыннай вайны, калі самы найзлейшы за ўсе вякі, самы крывавы і паганы вораг уварваўся на беларускую зямлю, каб прысвоіць яе сабе, навекі яе заняволіць і ўздзець на наш народ ланцугі рабства. Змаганне з нямецкімі акупантамі стала магутным народным рухам. І адным з яго пачынальнікаў і выдатным кіраўніком ёсць дзеяч беларускага Палесся, цяпер Герой Савецкага Саюза, Ціхон Піменавіч Бумажкоў.

Маленства і юнацтва

Бацькі Ціхона Піменавіча Бумажкова былі бедныя сяляне з вёскі Пудоўля на Магілёўшчыне. У пошуках спосабу жыць гэтая сям'я на некалькі год трапіла на Далёкі Усход, пасля зноў вярнулася ў Беларусь. Бумажковы абсталяваліся жыць у Дрыбінскім раёне, у вёсцы Куляшова, Чарняўскага сельсавета. Пімен Бумажкоў раней займаўся сельскай гаспадаркай, пасля пайшоў працаваць на завод рабочым.

Ціхон Піменавіч радзіўся ў 1910 годзе. Ужо з самых малых сваіх год хлопчык пачаў уваходзіць у працоўнае жыццё сваіх бацькоў і ўсіх навакольных простых, працавітых людзей. Спачатку ён быў пастушком у кулака, пасля, калі падрос, служыў парабкам. Маленства яго праходзіла ў працы і заклапочанасці, і гэта клала сваю пячаць на фармаванне маладой натуры. Вырастаў юнак сталы, дзелавіты, які ўмеў сярод усялякіх спраў адразу ўбачыць самае важнае і найбольш патрэбнае. Ён мог падначаліць важнай справе парывы нават свайго мален-

ства. І калі справа была даведзена да канца, маладая душа поўнілася радасцю, і парывы маладосці былі тады ясным шчасцем маладому чалавеку. Так вырас чалавек справы і цвёрдага слова. Людзі, што блізка ведаюць Ціхона Піменавіча, сцвярджаюць, што не ведаюць яны аніводнага выпадку, калі б ён не давёў да канца справы, за якую ўзяўся, або каб не стрымаў дадзенага слова.

Юнацтва Ціхона Піменавіча ішло па гэтым жа шляху, вызначанаму ўжо выразна з момантаў першай маладосці. Гэта быў чалавек кожнадзённай працы, якая перарастала ў дзейнасць. Ціхон Піменавіч рабіўся грамадскім і палітычным дзеячам. Гэты кірунак свае дзейнасці ён пачаў з камсамола. Ужо з першых часоў, пасля ўступлення ў камсамол, ён пачаў выяўляць сябе на камсамольскай рабоце. Разам з гэтым ішла яго вучоба. Ён вучыўся заўсёды. Пасля пачатковай школы займаўся самаадукаваннем, а пасля прыехаў вучыцца ў Мінскі хіміка-тэхналагічны тэхнікум, які скончыў у 1933 годзе. Будучы студэнтам тэхнікума, ён быў ужо членам партыі (з 1930 года).

Тэхнікум даў Ціхону Піменавічу спецыяльнасць, якой ён аддаваўся ўсімі сіламі, але ў якой аднак жа не замкнуўся. У кожным разе гэта не была тая натура, якая зрабіла б чалавека вузкім спецыялістам. У 1933 годзе, пасля заканчэння тэхнікума, Ціхон Піменавіч быў назначан на Гомельскі цагельны завод № 6 тэхнічным кіраўніком. У тым жа годзе ён быў прызван у армію і служыў у кавалерыі два гады. Пасля арміі Ціхон Піменавіч назначаецца тэхнічным кіраўніком на вапняны завод № 2 у Клімавічах. Гэта было ў 1935 годзе. Праз малы час ён назначаецца дырэктарам гэтага ж завода. Завод адразу пачаў паляпшаць сваю працу. Вытворчыя планы пачалі перавыконвацца. Праз год Ціхон Піменавіч пераводзіцца ў г. Петрыкаў дырэктарам на вялікі цагельны завод. І там ён працуе да 1938 года.

Ціхон Піменавіч Бумажкоў стаў выдатным гаспадарнікам, вядомым кіраўніком прамысловых прадпрыемстваў. Гэта была праца з ранку да вечара. Яна патрабавала ўвагі да сотні вялікіх і дробных спраў. І ўсё ж такі дырэктар завода, чалавек малады, у якім яшчэ не спыніўся своеасаблівы працэс фармавання характару, не стаў замкнутым у сабе спецыялістам, які выконвае сваю справу і толькі гэтым задаволен. Гэты момант не вычэрпваецца тым, што дырэктар завода вывучаў спосабы палеп-

шання свайго завода, імкнуўся змяніць і перабудаваць яго. Ён быў гаспадарнік усяго раёна: ён ведаў мясцовасць, дзе сам працуе, і яго слова было патрэбным тут. Ён быў грамадскім дзеячам, работнікам савецкім і партыйным.

У 1938 годзе Ціхон Піменавіч выбіраецца старшынёй Петрыкаўскага райвыканкома. У тым жа годзе ён выбіраецца дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР.

У жніўні 1939 года Ціхон Піменавіч пераводзіцца ў толькі што створаны Кастрычніцкі раён, на Палессі, сакратаром райкома партыі. На гэтай працы яго застала Вялікая Айчынная вайна.

Першыя тыдні вайны

На Мазырскім Палессі было яшчэ ціха, калі гітлераўскія полчышчы ўжо рваліся на Случчыну, на Бабруйшчыну, на Міншчыну. Стаялі ясныя дні. Даспявала ў полі жыта. Над Мазырскім Палессем з'яўляліся нямецкія самалёты. Людзям было цяжка думаць, што гітлераўскае звяр'ё можа перарваць штодзённую працу: блізкую прыборку багатага ўраджаю. Трывожныя былі дні. З заходняй стараны даходзілі сюды бежанцы, якім пашанцавала выбрацца з агню нямецкіх бамбардзіровак. Праходзілі групамі і па адным параненыя чырвонаармейцы. Яны адыходзілі ў тыл, на ўсход. Ішлі байцы, якія выбраліся з нямецкага акружэння.

Ужо немцы спалілі і разбамбілі Мінск. Ужо дайшлі весткі, што нямецкія танкі рваліся на Бабруйск па старым Маскоўска-Варшаўскім шасэ. Быў час — напярэдадні гістарычнай прамовы вялікага правадыра таварыша Сталіна, які заклікаў савецкія народы стаць грудзьмі на абарону Бацькаўшчыны.

У гэтыя дні ў Кастрычніцкім раёне арганізоўваецца партызанскі атрад. Гэта быў актыў работнікаў раёна. Рыхтавалася ў лесе база, з якой павінен быў дзейнічаць атрад. У лясной гушчыні было схавана многа засоленага мяса і сухароў. Там жа схавалі спірт, палаткі, плашчы, адзежу. Пачалі збіраць зброю. Збіралі бутэлькі на ўсіх складах раёна, налівалі іх бензінам і хавалі ў лясах.

Вораг пачаў насядаць на Палессе. Над тэрыторыяй Кастрычніцкага раёна часцей пачалі з'яўляцца нямецкія самалёты. Яны пачалі ўжо бамбіць масты і пасёлкі. Паміж лясоў прабіраліся да населеных пунктаў шпіёны і дыверсанты. Яны разносілі хлуслівыя чуткі, што Чырвоная

Армія знішчана немцамі, і што Масква гарыць ад нямецкіх бомб, і што Савецкі Саюз гіне і праз некалькі тыдняў будзе ўвесь заняты гітлераўскім войскам. Гэта быў час страшны і цяжкі. І асабліва адчуваў гэта той, на чыіх плячах ляжаў клопат аб усім раёне.

Гэта — сакратар раённага камітэта партыі — Ціхон Піменавіч Бумажкоў.

У раёне было ў тыя дні расстраляна некалькі нямецкіх шпіёнаў і дыверсантаў.

Прамова таварыша Сталіна дала пачынальнікам беларускага партызанскага руху ў гэтым раёне ўпэўненасць, што яны на правільнай дарозе і што перад імі — дні вялікага і цяжкага змагання. Справа стала так: або перамагчы ворага, або памерці ў змаганні.

І вось пачалі з'яўляцца на тэрыторыі раёна немцы. Фронт быў яшчэ заходней ад тэрыторыі раёна, але пачалі высаджвацца невялікія дэсанты, пачалі прасоўвацца разведчыкі і часам прарывацца танкі. К гэтаму часу ў атрадзе было 80 чалавек. Пачалася першая дзейнасць атрада.

Бумажкоў, галоўны арганізатар атрада, быў і яго камандзірам. Яго цвёрдая воля і здаровая развага адразу выявіліся ў тым, што атрад стаў у першыя ж дні свае дзейнасці на самыя важныя ўчасткі. Туды — дзе было самае важнае ў змаганні з ворагам у тыя дні.

Атрад быў разбіты на групы, якія занялі пераправы на рэках. Тут маглі прабівацца на ўсход нямецкія танкі. Фронт быў яшчэ наперадзе. І з часцямі Чырвонай Арміі на фронце ўжо была ўстаноўлена сувязь. Значная частка партызан разышлася па дарогах дзеля таго, каб у атрадзе было вядома ўсё, што робіцца на тэрыторыі раёна. Гэта была няспынная і сталая разведка.

Для большай аператыўнасці, рухавасці атрада была выдзелена група партызан пад камандай Фёдара Іларыёнавіча Паўлоўскага. Гэтая група выконвала аперацыі і заданні, якія даваў камандзір усяго атрада Бумажкоў.

Апрача Паўлоўскага і Бумажкова, былі памочнікі і дарадцы — Чарэднік Іван Сцяпанавіч, Царанкоў Дзімітры Сцяпанавіч.

Пачаліся баявыя сутычкі з дробнымі групамі немцаў, якія пачалі прасоўвацца на тэрыторыю дзейнасці атрада.

Тэрыторыя Кастрычніцкага раёна, таксама як і мясцовасць у суседніх раёнах, нейкі час заставалася незанятай немцамі яшчэ і тады, калі на флангах нямецкая армія ўжо здолела прарвацца далей на ўсход. Тэрыторыя Каст-

рычніцкага раёна была ўжо бадай што занята немцамі. Астаўся вузкі выхад у бок мястэчка Азарычы. Бумажкоў займаўся справамі атрада, быў у курсе разведкі, пасылаў разведчыкаў, на матацыкле сам выязджаў у найбольш паграпныя месцы, дзе асабліва дакладна трэба было арыентавацца ў абстаноўцы. Ён кіраваў баямі атрада з групамі ворага, якія стараліся часта пераходзіць цераз пераправы на рэках. У той жа час Бумажкоў не пакідаў сваіх абавязкаў сакратара раённага камітэта партыі. Вораг быў блізка і нават ужо займаў тэрыторыю. Бумажкоў займаўся арганізацыяй насельніцтва на абарону. Ён быў агітатарам-прапагандыстам. Ён прымаў у атрад новых людзей. Ён не дапусціў якога б там ні было развалу раённых устаноў і арганізацый. Пад яго наглядам працаваў ваенкамат: ішла мабілізацыя ў Чырвоную Армію прызыўных узростаў.

Паўсталі новыя патрэбы. Бумажкоў заняўся арганізацыяй вялікай сталоўкі і шпіталя. Праз некалькі дзён у сталоўку прыязджалі ўжо ваенныя кухні і бралі гатовы абед для параненых байцоў-франтавікоў і для маршавых часцей. Яшчэ праз некалькі дзён пачаў працаваць новаадкрыты шпіталь. Там лячыліся байцы, якія адставалі ад сваіх часцей і накіроўваліся ў тыл.

Тым часам варожае кола навакол раёна ўжо сцягвалася, звужалася і неўзабаве гатова было замкнуцца. А на захад ад лініі фронту, у тыле ў ворага, разведчыкі атрада Бумажкова пачалі выяўляць чырвонаармейскія часці, якія трапілі ў акружэнне і шукалі дарогі ў незнаёмай мясцовасці, каб выбрацца з варожага тылу. Бумажкоў даў загад асобным групам свайго атрада вывесці з акружэння выяўленыя часці. І ўжо ў самыя апошнія дні перад вялікімі баямі атрада на пераправах група партызан Бумажкова правяла патайнымі дарогамі з нямецкага акружэння полк з усім узбраеннем і вайсковым абсталяваннем.

Бумажкова бачылі ўсюды. На матацыкле ён кожны дзень з'яўляўся на той пункт, дзе былі найбольш важныя справы. Ён сам наглядаў за ўсім, ён сам усё правяраў і арыентаваўся ў абстаноўцы адразу. І загадваў цвёрда і рашуча. За гэты кароткі час ён у сваім раёне асабліва стаў папулярны. На яго спадзяваліся як на чалавека, які ў рашучы момант дасць верную параду.

І гэта ўжо былі апошнія дні той пары, калі яшчэ ў гэтым палескім кутку было некаторае падабенства цішыні. Гэта быў яшчэ невялікі вецер перад вялікай бурай.

Прыйшлі дні вялікіх партызанскіх баёў з грознай сілай ворага. Надышоў час подзвігаў і геройства.

Была сярэдзіна ліпеня месяца.

На рацэ Пцічы

Ужо другі дзень Бумажкоў не пакідаў свайго атрада. У гэтых зарасніках на беразе Пцічы людзі сядзелі прытоеныя. Артылерыйская кананада даходзіла сюды прыглушаным громам. Гарачае лета стаяла над спелай збажыной затоенай трывогай. Цішыня поля і лесу здавалася вялікай перад громам артылерыі і перад узрывам бомб з нямецкіх бамбардзіроўшчыкаў.

У той дзень Бумажкоў некалькі разоў пасылаў разведку, і кожны раз пацвярджалася тое, што нямецкія танкі з'явіліся там, адкуль яны могуць пайсці проста да пераправаў на Пцічы. Але ў першыя дні сярэдзіны ліпеня танкі тут не з'явіліся. Затое вялікая група нямецкіх разведчыкаў падышла да самага берага ракі. І дазорныя атрада Бумажкова іх заўважылі.

У гэтым глухім лясістым месцы, дзе лес часта саступаў месца балоту, трэба было разведваць кожны крок. І вельмі можа быць, што немцы цэлай вялікай групай абмацвалі дарогі для сваіх танкаў. Бумажкоў наглядаў з свайго ўкрыцця, як немцы то па адным, то невялікімі групамі пачалі збірацца да рачнога берага. Атрад яго быў напагатове і пакуль што нічым не выяўляў сябе. Бумажкоў чакаў, пакуль немцы збяруцца разам, каб напасці на іх нечакана. Трэба было прычакаць зручнага моманту.

Партызанскі залп быў для немцаў нечаканым. Але пасля першага збянтэжання яны пачалі ўкрывацца для бою. Ужо ляжала некалькі нямецкіх трупаў. Партызаны расстрэльвалі гітлераўцаў з блізкай адлегласці. Немцы неўзабаве таксама адкрылі стральбу. Але яны стралялі ўсляпую, тады калі партызаны, з свае больш выгаднай пазіцыі, бачылі цэль.

Можна сказаць, што гэта была генеральная баявая рэпетыцыя атрада Бумажкова. Нямецкая група была разбіта, і рэшткі яе шпарка адышлі. Атрад Бумажкова ўжо займаў з гэтага дня пазіцыю тут, каля дзвюх пераправаў цераз Пціч. З усяго было відно, што неўзабаве прыйдзецца вытрымаць вялікія баі з немцамі.

Бумажкоў паслаў наперад сваіх падрыўнікоў. З прыфрантавой паласы ўжо былі эвакуіраваны ўсе паязныя

саставы і ўся чыгуначная маёмасць. Чыгунка хіба толькі магла служыць для нямецкіх бранепоездаў. Падрыўнікі Бумажкова ў некалькіх месцах узарвалі чыгуначнае палатно і масты. Атрад стаяў на пераправах цераз Пціч.

Гэтыя пераправы трэба было ўтрымліваць за сабой што б там ні было. Яны яшчэ спатрэбяцца нашым рэгулярным часцям. І вось адбылося тое, аб чым раней думаў Бумажкоў. На той самай дарозе, па якой раней ішла вялікая група варожай разведкі, з'явілася вялікая калона нямецкіх танкаў. Разведка Бумажкова данесла, што, не даходзячы да ракі, танкі перагрупіроўваюцца. Яны пайшлі дзвюма групамі на дзве пераправы. Яны пачалі перапраўляцца ўжо на гэты бераг, Бумажкоў сваім атрадам загарадзіў ім дарогу. Гэта быў час наогул першай спробы бою чалавека з танкамі. Яшчэ не было практыкі гэтага страшнага паядынка. Яшчэ партызанамі Бумажкова не была на практыцы праверана сіла бутэлькі, налітай гаручым. А пакуль што ў атрадзе гэта была адзіная супрацьтанкавая зброя.

Партызаны першай групы кінуліся насустрач танкам. Другая група вяла бесперапынную стральбу. Тут былі меткія стральцы, якія цэліліся ў нямецкіх танкістаў, што прымушаны былі выбягаць з танкаў. Пад прыкрыццем стралкоў бранябойшчыкі падбягалі і падпаўзалі да нямецкіх машын і закідалі іх бутэлькамі. Яны працавалі ўздоўж гэтых дзвюх танкавых калон. Немцы адказалі страшным агнём, але калоны танкаў спыніліся на месцы: пярэднія танкі ўжо гарэлі, заднія іх аб'ехаць не маглі, бо тут былі толькі дзве вузкія пераправы і яны былі ўжо заткнуты. Бумажкоў ляжаў на мокрай прыбалочанай зямлі і кідаў бутэльку за бутэлькай. Ён адчуваў паабапал сябе сваіх байцоў, яны чулі голас свайго камандзіра ў кароткія моманты, калі перарываўся гром бою. Але такіх момантаў было мала. Усё грымела і аддавалася рэхам у лясах. Нямецкія танкі гараць. Бумажкоў бачыць, як курчацца фашысты каля гусеніц сваіх жа танкаў, прастрэленыя партызанскімі кулямі. Адзежа на іх гарыць. Яны падаюць адзін за другім. Бумажкоў бачыць, як баец каля яго ўскінуў угару руку і раптам упаў тварам у зямлю. Бумажкоў ускінуў руку на галаву свайго байца. Баец не варушыўся. Ён быў мёртвы. Бумажкоў акідае вачыма грымучую калону нямецкіх танкаў. Ён бачыць: гарыць звыш дзесяці танкаў. Слаўна папрацавалі яго байцы. Раптам ён бачыць: нямецкія танкі, якія яшчэ не

гарадь, выбіраюцца з калоны, адзін за адным заварочваюцца і на ўвесь свой рух уцякаюць туды, адкуль з'явіліся.

— Загарадзіць ім дарогу! Знішчыць іх усіх! — камандуе Бумажкоў.

Байцы бяруць на прыцэл кожны танк, які робіць разварот паўз дарогу. Вось ужо і на абочыне дарогі гарыць танк, а пасля другі. Байцы кідаюцца да нямецкіх танкістаў, якія хочуць шпаркасцю сваіх ног выратавацца з агню. Вінтовачныя кулі кладуць іх усіх на месцы. Гудзе і трашчыць агонь на нямецкіх машынах. Некалькі нямецкіх танкаў імчыцца назад, уцякаюць. Вось іх ужо не відно. Бой сціх, толькі трашчыць агонь. Байцы становяцца на ўвесь рост, збіраюцца разам. Бумажкоў пайшоў дазнацца аб выніках бою на другой пераправе. Там хацела перайсці раку меншая калона танкаў, але там менш было і байцоў. І там гараць нямецкія танкі.

Вялікі ўздым і радасць. Вялікая перамога над ворагам. Бумажкоў гаворыць сваім байцам:

— Таварышы, сябры! Мы знішчылі семнаццаць нямецкіх танкаў!

У гэтым баі загінула некалькі чалавек партызан. На іх пахаванне сышліся людзі з вёсак. Па ўсім шырокім наваколлі пайшла вестка пра перамогу атрада над вялікай калонай нямецкіх танкаў. У атрад пачало сыходзіцца больш людзей. К гэтаму часу атрад пачаў дзейнічаць ужо ў сістэме часцей Чырвонай Арміі. Праз некалькі дзён пасля таго славутага бою з танкамі атрад прабраўся праз фронт у тыл ворага як дэсант. К атраду была дадзена група чырвонаармейцаў. Атрад сарваў планы немцаў на ўчастку фронту, многа зрабіў ворагу шкоды. З боем атрад выйшаў з тылу.

Калі варочаліся назад, праходзілі праз месца таго выдатнага бою. Як пачварныя страшыдлы, стаялі на беразе Пцічы, на гэтым маляўнічым палескім узлессі, асмаленыя недагаркі нямецкіх танкаў. Байцы атрада з радасцю і гордасцю глядзелі на іх.

— Чыстая работа,— сказаў адзін партызан, і ўсе глянулі на свайго камандзіра Бумажкова.

Юныя разведчыкі

У гэтыя часы прыйшлі ў атрад два хлапчукі. Жэня і Віця. Гэта былі выхаванцы Пінскага дзіцячага дома. Сі-

раты. Жэня меў 12 год, Віця — 13 год. Ідучы з Пінска, далей ад фронту, яны затрымаліся тут, пабылі нейкі час і прыйшлі ў атрад Бумажкова. Пачалося з жартаў. Пыталі: а што вы будзеце рабіць у атрадзе? А ці ўмееце вы бульбу скрэбці? А ці ўмееце вераб'ёў лавіць? На такія запытанні хлопцы адказвалі таксама жартамі: мы бульбу скрэбці не вельмі здатныя. Мы толькі ўмеем яе есці. А што да вераб'я, дык мы яго хутчэй зловім, чым ты, дзядзька, варону застрэліш. Адным словам, гэтым хлопцам не было дзе дзецца, яны асталіся пры атрадзе. Бумажкоў нейкі час да іх прыглядаўся, разы са два пагаварыў з імі і аднойчы сказаў:

— Мне трэба, каб вы былі хітрымі хлопцамі.

— Мы хітрыя і ёсць.

— А можаце вы так зрабіць, каб пабыць у немца, а пасля, як бы нічога і не было, вярнуцца сюды і расказаць усё мне?

— Можам.

— А чаму вы думаеце, што можаце?

— А таму, што хоць ужо мы вялікія, але мы яшчэ малыя. Немец не вельмі будзе да нас прыглядацца.

— Ну, дык пойдзеце?

— А куды ісці?

Бумажкоў даў ім месцы, дзе трэба ўсё абгледзець і разведаць. Жэня і Віця выбраліся ў дарогу. Праз нейкі час яны ўвайшлі ў вёску. У руках іх былі пугі і пустыя завязаныя торбачкі. Адразу кідалася ў вочы, што гэта пастушкі. Яны прыгналі з поля кароў і яшчэ не паспелі зайсці ў свае хаты і пакуль што бадзяюцца па вуліцы. У вёсцы было многа немцаў. У вялікім садзе, агароджа навакол якога была ўжо зломана, стаяла 20 нямецкіх бронемашын. Стаяла многа матацыклаў, легкавых і грузавых машын. Пасля стала вядома, што гэта машыны аднаго нямецкага штаба. Жэня і Віця ўвайшлі ў гэты сад і пачалі прыкідвацца, што ім вельмі цікава паглядзець на машыну зблізку. Падыходзячы да машын, яны паміж сабой пасварыліся за яблык, стараліся вырваць яго адзін у аднаго з рук. Пасля Віця некалькі разоў штурхануў Жэню ў плечы, і той упаў. Усхапіўшыся, ён папусціў агрызкам яблыка ў Віцю. Адным словам, усё гэта было вельмі падобна на сапраўдную сварку паміж пастушкамі. Усё гэта было разыграна натуральна, і немцам не было дзіўна бачыць каля сябе гэтых хлапчукоў. У кожным разе яны не з'явіліся перад вачыма нечакана.

Жэня і Віця пералічылі ўсе да адной бронемашыны, матацыклы, легкавыя і грузавыя аўтамабілі. Яны пацерліся каля немцаў, памацалі колы ў машынах. Да іх падышоў немец, які ўмеў гаварыць па-руску.

— Добрыя машыны? — запытаў ён.

— Добрыя,— адказалі хлапчукі.— У нашых такіх няма.

— А далёка вашы адгэтуль?

— О, далёка. Нашых тут зусім няма. Нідзе не відно чырвонаармейцаў.

— А партызаны?

— Партызан тут ані нідзе не чутно. Іх у нашым раёне зусім няма.

Так, пагаварыўшы з немцамі і абнадзеіўшы іх, што няма ні Чырвонай Арміі, ні партызан, Жэня і Віця пайшлі назад, да Бумажкова. Яны расказалі аб справах свае разведкі. Немцы там адчувалі сябе спакойна. Нічога падазронага не прадчуваючы, яны грэлі ваду і каля сваіх машын у садзе мыліся.

Бумажкоў выслухаў сваіх разведчыкаў. Ён распытаў дакладна, у якім нават месцы саду стаяць машыны, і адразу ж звязаўся па тэлефону з камандзірам браняпоезда, які стаяў у лясным укрыцці. Неўзабаве браняпоезд пайшоў у кірунку на вёску Азімлю. Бумажкоў з групай партызан быў на браняпоездзе. Кіруючыся расказамі Жэні і Віці, ён даў арыенціры для артылерыі.

І вось браняпоезд залпамі сваёй артылерыі адразу накрыў нямецкі штаб разам з бронемашынамі. Гэта было для немцаў вялікай нечаканасцю. Яны не паспелі нават сесці ў машыны. Разгром матарызаванай нямецкай часці быў поўны.

Жэня і Віця пасля гэтага асталіся разведчыкамі на браняпоездзе. Пасля яны былі ўзнагароджаны медалямі «За адвагу».

Змаганне за раённы цэнтр

Немцы ўжо займалі тэрыторыю раёна. Іх калоны былі ўжо за два кіламетры ад цэнтра раёна — пасёлка Кастрычнік. Бумажкоў на матацыкле паехаў у разведку. Яго не было гадзіны дзве. Калі ён вярнуўся назад,— убачыў, што каля раённых устаноў стаяць грузавыя машыны і многа работнікаў раёна ўжо гатовы выязджаць. А з раёна яшчэ трэба было эвакуіраваць многа маёмасці. Бумаж-

коў забараніў выязджаць. Ён загадаў усім зараз жа брацца за зброю.

Немцы пачалі біць па пасёлку з артылерыі і мінамётаў. На вуліцах ірваліся снарады. Бумажкоў вывеў сваіх людзей да асноўных сіл атрада і павёў атрад шырокім абходам у тыл нямецкай часці, якая была ўжо гатова займаць раённы цэнтр. Месца было лясістае, і гэта выкарыстаў Бумажкоў. Ён падвёў атрад да самага месца, дзе дзейнічала нямецкая часць. Удар з тылу быў да таго нечаканы, што немцы пачалі кідацца і мітусіцца. Байцы Бумажкова дзейнічалі цяпер галоўным чынам гранатамі. Яны збілі немцаў з пазіцыі і прымусілі іх адступіць, пакінуўшы на месцы бою многа забітых і параненых.

У раённым цэнтры стала ціха і спакойна. Цяпер ужо тым больш можна было спакойна вывезці ўсё, што трэба было. К таму ж, гэта была вялікая падмога адной нашай вайсковай часці, якая ў гэтых месцах вяла з праціўнікам жорсткія абарончыя баі.

Разгромам нямецкай часці Бумажкоў на тры дні затрымаў немцаў на іх ранейшых пазіцыях. Гэты бой адбыўся 3 жніўня. А немцы занялі раённы цэнтр толькі 7 жніўня перад вечарам. У той жа дзень атрад Бумажкова пакінуў пасёлак Кастрычнік і пайшоў у лясы.

У варожым тыле

Трэба думаць, немцы ведалі, што недзе тут, паблізу, скрываецца грозная для іх сіла — партызанскі атрад. У раённым цэнтры яны бадай што і не былі: вельмі скора яны выйшлі з пасёлка і абсталявалі свой штаб у вёсцы Ломавічы. У цэнтр раёна толькі наязджалі паасобныя нямецкія групы, каб пеграбіць. Гэтыя групы нямецкага гадаўя раз'язджалі і па ўсіх вёсках. Ужо адразу з'явіліся віселыні, ужо ляжалі на вуліцах і дарогах застрэленыя немцамі жанчыны і дзеці. Мястэчкі і вёскі быццам абязлюдзелі. Чалавек баяўся выйсці на вуліцу. Усё прытаілася, замоўкла. Расказвалі, што па дарозе, непадалёку ад Ломавіч, ішла жанчына з дзіцем на руках. Яна была родам, як пасля выявілася, з Старобінскага раёна, ужо раней занятага немцамі. Яна выратавалася там ад немцаў з адным меншым дзіцем. А двое большых загінулі ў часе нямецкага грабяжу. Яна тут шукала сабе прытулку, не могучы прабірацца далей на ўсход: яна была хворая. Каля вёскі Ломавіч яе дагнаў нямецкі матацыкліст. Ён яе

скамандаваў бегчы. Яна спачатку не зразумела і стаяла, спалоханая, збянтэжаная. Немец крычаў і дзіка рагатаў. Нарэшце яна зразумела і пабегла, тулячы да сябе сваё дзіця. Немец спачатку гнаўся за ёю на сваім матацыкле, пацяшаючыся, што яна не можа справіцца з машынай. Пасля спыніўся. Жанчына азірнулася. Твар яе поўніўся жахам і смуткам. Немец крыкам зноў пагнаў яе наперад, але сам не паехаў за ёю, а прыцэліўся і стрэліў ёй у спіну. Яна ўпала пасярод дарогі, і дзіця яшчэ доўга плакала, пакуль зайшлося пры нежывой маці. Ломавіцкія людзі бачылі гэта, і праз некалькі дзён па ўсёй навакольнасці ішла пра гэта паміж людзей гаворка. Прайшло ўсяго некалькі дзён пасля таго, калі атрад Бумажкова даваў немцам бой і разграміў нямецкую часць, а ўжо гаварылі, што атрада нідзе не чуваць і што можа здарылася што нядобрае.

У гэтыя самыя дні Бумажкоў быў у горадзе Мазыры, яго выклікаў да сябе абласны камітэт партыі. Праз некалькі дзён ён вярнуўся і знайшоў свой атрад, як і раней заўсёды, у поўнай баявой падрыхтаванасці. Атрад стаяў у лесе, кіламетраў за дзесяць ад пасёлка Кастрычнік. Расказвалі, што ў гэтыя дні Бумажкоў быў яшчэ больш, як калі раней, скупы на словы. Ён сабраў каля сябе сваіх бліжэйшых сяброў і развіў перад імі план новай задуманай ім аперацыі. Таварышы запомнілі яго словы:

— Цяпер пачалася новая пара ў нашым змаганні. Мы ўжо ў варожым тыле. Калі немец будзе адчуваць сябе гаспадаром у нашым родным кутку — грош нам цана.

Быў прыняты план разгрому нямецкага штаба ў Ломавічах.

Да Ломавіч атрад падышоў з двух бакоў. Разведка некалькі разоў паказвала, што там даволі моцная групіроўка немцаў. Бумажкоў паставіў задачу аб поўным разгроме штаба. І ён надаваў вялікае значэнне раптоўнасці ўдару. Ён дамагаўся таго, каб усё ішло паводле распрацаванага плана. Атрад ужо меў немалую практыку. Ужо людзі ведалі асаблівасці адзін аднаго, ужо звыкліся адзін з адным, і ўжо ўсіх добра ведаў іхні камандзір Ціхон Піменавіч Бумажкоў.

Удар быў нечаканы для немцаў. Толькі праз хвілін дзесяць — пятнаццаць яны маглі ўступіць у бой. Да гэтага часу сярод іх ужо многа ляжала мёртвых. Бой не цягнуўся доўга. Нямецкі штаб быў разгромлен. Мізэрная рэштка нямецкіх салдат разбеглася па лясах. Частка з іх перай-

шла кудысьці ў іншае месца, дзе іх камандаванне збірала новы свой акупацыйны лагер, а некаторыя з іх бадзяліся па лясах і вылаўліваліся калгаснікамі і партызанамі Бумажкова. Так скончыў сваё існаванне нямецкі акупацыйны штаб на тэрыторыі Кастрычніцкага раёна на беларускім Палессі. У Ломавічах немцы нават больш і не спрабавалі зноў абсталёўвацца. І наогул на тэрыторыі Кастрычніцкага раёна яны баяліся смела разгульваць. Іх часці і групы, як правіла, стараліся абмінаць ляспыя дарогі і паселішчы, дзе былі блізка лясы.

Ніводзін немец не астанецца жывым на нашай зямлі

Ужо вялікая слава хадзіла пра атрад Бумажкова. Ужо скрозь, па ўсіх шырокіх мясцовасцях і па ўсёй Беларусі, пайшла вестка, што слаўны мсцівец за крыўды роднага народа — Ціхон Піменавіч Бумажкоў вядомы стаў па ўсім Савецкім Саюзе. Урад Савецкага Саюза прысвоіў адданаму і вернаму сыну беларускага народа званне Героя Савецкага Саюза. Былі ўзнагароджаны лепшыя партызаны. У шчырай свядомасці свайго вялікага абавязку перад роднай краінай, перад родным народам партызаны пакляліся не складаць зброі да таго шчаслівага дня, пакуль ніводнага жывога немца не астанецца на роднай зямлі.

Палескія вёскі і мястэчкі часта бачылі на сваіх вуліцах свайго героя і яго слаўных партызан. Пачалі ляцець пад адкосы нямецкія паязды. Людзі часта сустракалі на дарогах, у лясах і каля сваіх хат разведчыкаў з атрада Бумажкова. У атрадзе ведалі кожны рух немцаў і скоўвалі яго.

Адзін раз, у сонечны ціхі дзень, Бумажкоў прыйшоў з двума партызанамі на галоўную базу свайго атрада. Скупы на словы, ён моўчкі праверыў, што і як у атрадзе, пасля сабраў людзей і сказаў:

— Чатыры гадзіны таму назад зноў паляцеў пад адкос нямецкі поезд. Зараз вернецца рэштка нашых людзей.

На твары яго праступала пячаць і смутку і радасці. На лбе ляжала глыбокая маршчына. Думка, упартая і глыбокая, ніколі не пакідала яго. Пасля ўдачнай справы ўночы было некалькі гадзін адпачынку. Яму трэба было б паспаць. Ён быццам чагосьці чакаў. Ён паволі выйшаў на ўзлесак. Прыгнуўся к зямлі, сарваў нейкую шыракаліс-

тую лясную расліну. Расцёр у пальцах ліст. Востра пахла полем, лесам, мокрым рачным берагам. Сонца свяціла і грэла зямлю. Бумажкоў стаяў у задуменні. Два партызаны ўбачылі яго тут. Яны варочаліся з свае аперацыі, на якой былі ўночы. Гэта былі яго ранейшыя работнікі ў раёне, калі яшчэ тут не было немцаў.

— Ну, браткі...— сказаў ім Бумажкоў, і яны спыніліся.

— Ціхон Піменавіч,— сказаў адзін,— як гэта... ты стаў такі сівы.

— Сівы стаў? — перапытаў Бумажкоў.

— Галава твая сівая стала. За такі кароткі час. Нейк адразу.

Бумажкоў правёў рукой па валасах. Партызан дастаў з кішэні круглае кішэннае люстэрка. Бумажкоў убачыў сваю пасівелую галаву і ціха ўсміхнуўся. Позірк яго спыніўся на вачах тых, каму ён быў бацькам і другам, і цвёрдым камандзірам.

— Пойдзем,— сказаў ён.— Дні якія стаяць... Не, яны тут усе лягуць касцьмі. Яшчэ будзе той, хто ўцалее ў Германіі пасля вайны, ірваць на сабе валасы...

Яны ішлі ў глыбіню лесу. Усім ім хацелася заспяваць родную, тутэйшую знаёмую песню.

Праз некалькі гадзін у Бумажкова быў ужо гатоў план новай баявой аперацыі.

БУРГОМІСТР І КУРЫЦА

Раней фрыцы пажэрлі ўсіх курэй, а пасля загадалі, каб гэтыя куры неслі ім яйкі. У створанай немцамі Дамінікоўскай воласці не асталося ніводнай курыцы.

Немцы загадалі:

«Паводле колькасці птушкі ў вашым раёне, вам устаноўлена здаць 65 тысяч 940 яек».

Трэба паспачуваць валасному бургомістру, якому раённае нямецкае ўпраўленне дало гэты загад. Ходзіць гэтая нямецкая затычка ды пачухваецца: хоць садзіся сам у рэшата ды нясі тыя яйкі. Бо па ўсёй воласці, апроч вераб'ёў, няма ўжо ніякай іншай «колькасці птушкі». А якія там к чорту ў вераб'я яйкі! Ён такі самы без'яечны, як і той няшчасны бургомістр. Колькі б ён, гэты бургомістр, ні пяўся і ні стагнаў у саломе, усё ж такі ён бургомістр, а не курыца. Не тое што 65 тысяч 940 штук, а нават пары яек ён не знясе. Так што прыйдзецца яму, небараку, шукаць іншага спосабу здабываць тыя яйкі, каб нямецкай саранчы было чым напхаць вантробу. Пабяжыць гэтае паскудства па хатах з крыкам: давайце яйкі, гэтага патрабуе нямецкая дзяржава!

Яечная кампанія скончыцца так: і фрыцам, і іхняму бургомістру скора не ў галаве будуць яйкі. Яны будуць старацца несці з нашай зямлі свае ногі і не вынесуць.

НЯМЕЦКАЕ ВАРАННЁ НАД СЛУЧЧЫНАЙ

На Случчыну злятаецца нямецкае вараннё. Кіпцюрастае, крыклівае, злоснае, ненаеднае, яно дзяўбе і грабе сабе кожнае зерне з урадлівага поля Случчыны. Садзіцца на галаву жывога чалавека, выпівае зажыва вочы і вырывае душу.

Мардастыя, тупыя, распусныя, бяздушныя, закаранелыя ў грабяжах і разбоях, з'язджаюцца на Случчыну фрыцы «арганізоўваць» тут сабе маёнткі. Яны робяць на Случчыне 60 новых маёнткаў у дадатак да раней створаных 35. У кожным маёнтку садзіцца на шыю народа «зондэрфюрэр» з сваёю паршываю зондэрфюрыхай. Сялянская зямля забіраецца ў гэтыя маёнткі.

Случане павінны цягнуць ярмо нявольніцтва на сваёй уласнай зямлі. Прыгожыя случанкі павінны абмываць і абчэсваць паршывых шчанят, якіх зондэрфюрэры з зондэрфюрыхамі збіраюцца пладзіць на нашай Случчыне.

Ад Семежава і Вызны, ад Капыля і Грозава, ад Слуцка і Урэчча ідзе смутак і гора.

Не для паганай нямецкай сабачні слуцкія бэры, не для гэтай навалачы слуцкія сады, урэцкія дачы, вызнянскія паплавы, семяжоўскія коні, Шастакоўскія і Прускія пушчы, Скіп'ёўскія і Смаленшчынскія лясы, селіцкая збажына, шчычынская і марачанская рыба, страхіньскія балоты, орлікаўскія хвоі, цімкаўскія настольнікі, жавалкаўскія ручнікі, пячэрынская гонта, лешанскія вышыўкі. Не для нямецкай погані тонкае палатно нашых удалых случанак і гучныя слуцкія песні.

Кол у горла кожнаму зондэрфюрэру, а не наша зямля! Ніякага паслухмянства перад немцамі! Ніякай спагады гадзіне! Няхай кожны зондэрфюрэр у зробленым на нашай зямлі маёнтку ўдушыцца ў лапах паганай смерці, з віламі ў чэраве ці з куляй у тупой галаве.

ЗАПЛАЦІМ ПАНУ І ЯГО ПАСЛУГАЧУ

Пайшоў другі год, як у Мінску з'явіўся начальнік нямецкіх бандытаў на Беларусі гер Кубэ. Гадавіну крывавага нямецкага панавання над беларускім народам гэты Кубэ адзначыў, як «гадавіну ўстанаўлення цывільнай нямецкай улады ў Мінску».

Гэты год астаецца ў нашай гісторыі, як самы жудасны час за ўсе доўгія вякі жыцця беларускага народа. На кожным кроку немцы прыніжаюць нацыянальную гордасць беларусаў і фізічна знішчаюць беларускі народ. У адным толькі Мінску расстраляна і павешана звыш 85 тысяч чалавек.

Самую тэрыторыю Беларусі немцы разглядаюць не як тэрыторыю краіны, а як «няяснае геаграфічнае паняцце, з хісткімі межамі». Так сказаў аб Беларусі Кубэ. А аб насельніцтве Мінска ён сказаў, што ў Мінску з 300 тысяч чалавек асталося ўсяго 100 тысяч.

У гадавіну сваёй крывавай улады Кубэ выступіў у другу. Ён назваў сябе «прыхільнікам беларусаў». Гэты няпрошаны прыхільнік прыхіліўся да беларускага народа як соль да раны.

Раз-поразу ён напамінае, што «беларусы няздольны кіраваць самі сабой». Вядома, нямецкія банды для таго і навалакліся на Беларусь, каб адабраць у нашага народа ўсе правы, ператварыць беларусаў у рабочае паслухмянае быдла і жыць на нашай шыі.

Каля гера Кубэ круціцца кампанія «тутэйшых» прахвостаў і жулікаў. Кубэ даў ім сякую-такую службу каля сябе, у той меры, у якой іхнімі рукамі яму зручней душыць і зневажаць беларускі народ. Але вышэй іх не пускае.

Ён распарадзіўся свайму падбрэхічу нейкаму Юрду даць ім зразумець іх сапраўднае месца. І ў крывавую гадавіну «цывільнай нямецкай улады ў Мінску» гэты Юрда напісаў у мінскай газеце:

— У Беларусі немцы павінны «моцна трымаць лейцы ў руках». У Беларусі былі такія «скруцігаловы, якія хацелі самі кіраваць», але ім паказалі на іх сапраўднае месца.

Гэтае месца вядома дзе — на шпіёнскім і лакейскім сметніку. Пасля таго, калі гер Кубэ выкарыстае іх да кан-

ца і калі яны ўжо стануць яму непатрэбныя, ён выкіне іх на гэты сметнік.

Наш народ ненавідзіць гэтых чорных махляроў у такой меры, у якой ненавідзіць і крывавага гера Кубэ, і ўсю нямецкую банду. Гнеў народа разліваецца бурным акіянам і змяце з твару роднай зямлі нямецкую погань і ўсіх, хто ёй служыць.

ДУХ ПРАГНАСЦІ

І так жа яму хочацца далезці да нашай нафты. І так жа яму хочацца пажэрці ўсё наша масла, глынуць усю нашу пшаніцу, напхаць сваю вантробу нашым дабром. Пнецца з усіх жыл. Лезе, як толькі можа. Аж пара з яго верне. Аж пот з яго гоніць і ўсякае паскудства з яго прэ. Дух каля яго стаіць такі, што дыхнуць цяжка.

Вісіць над яго галавою наша зброя, наша ўпартасць. Адапхнуць ён хоча яе ад сябе. Штурхане крывавай лапай, а тут, з размаху — бац яму ў чэрап! Штурхане зноў, а яму з размаху — трах у спіну, у капыты, у морду! Кроў з яго ручаём свішча, а ён усё стараецца адапхнуць ад сябе наш удар і плішчыцца з усёй натугі.

Пакуль яшчэ паўметра вышэй дапаўзе, дык з яго арыйскі дух выйдзе.

СІМПАТЫЧНАЯ ДУБІНА

Гаўляйтарскія падлізнікі ў сваёй «Беларускай газеце» расхвальваюць беларускі народ, паліцыю і немцаў. Народа яны баяцца, немцам служаць, а на паліцыю спадзяюцца, як на сваю абарону ад народа. Вось як яны віляюць хвастом перад народам: «Характар у беларуса мяккі, дабрадушны, спагадлівы...»

Даўнейшы купец, які пражываў жыццё на гандлярскім ашуканстве і ў распусце, пад старасць будаваў цэрквы і маліўся богу. Так і гэты: як памаўзлівы сабачка, ён нарабіў шкоды і прадчувае кару. Дабрадушны народзе, выпадкам чаго — не карай мяне строга, ты ж спагадлівы!

«Праўда, і сярод беларусаў,— піша далей газетка,— сустракаюцца п'яніцы і грубіяны».

Гэта так. Згодзен. Ёсць і п'яніцы, ёсць і грубіяны. Ёсць нават і бандыты: і Адамовіч ёсць, і Ляхновіч ёсць. Ёсць і спадар Станкевіч. Усякая поскудзь ёсць, нічога не зробіш. Хоць лікам і мала яе, але — мала куча, але смярдзюча.

Газетка піша: «У такой арганізацыі, як паліцыя, адлюстроўваецца характар народа. Трэба, каб у беларускім паліцыянце і адлюстроўваўся характар беларускага народа».

Вось як! А мы ўжо гатовы былі паверыць, што той пісака меў кроплю шчырасці, калі хваліў дабрадушны характар народа. Аж ён не туды гне. Ён хоча, каб беларускі народ прыйшоў у гаўляйтарскую канцылярыю, адбіў крываваму геру паклон і запісаўся ў нямецкую паліцыю. І каб характар беларускага народа адлюстроўваўся праз паліцэйскага дзяржыморду. Вось жа маладзец! І якая тонкасць у разуменні народнай душы!

«Далікатны і тактоўны, чулы, заўсёды гатовы дапамагчы кожнаму — вось маральная сыльвэтка беларускага паліцыянта».

Ах, якая сыльвэтка! Адкапаў, шэльма, і старое шляхечае слоўца. Толькі гаворыць туманна, баіцца дагаварыць да канца. Прыйдзецца сказаць яго словы так, каб быў відзён іх сапраўдны сэнс: — Далікатны і тактоўны перад немцам, чулы да ўсякага жадання гітлераўскага бандыта і абдзірайлы, гатовы дапамагчы кожнаму немцу, калі ён грабіць або вешае,— вось маральнае аблічча таго, хто, стра-

ціўшы чалавечае сумленне і свой нацыянальны гонар, пайшоў у паліцыю служыць крывавым нямецкім акупантам.

Далей газетка, навучаючы гэтага малайца клапаціцца аб сваім выглядзе, піша: «Трэба памятаць і аб сваім вонкавым выглядзе. Праўда, беларусы яшчэ не надта рупяцца аб гэтым. Не толькі сяляне, але вельмі часта сустракаюцца і гарадскія інтэлігенты няголеныя, з нячэсанымі валасамі, дый ува ўсёй іхняй вопратцы відаць нядбайства».

Чыстасардэчнае прызнанне! Абарваныя, нячэсаныя, галодныя ходзяць людзі на Беларусі. Калі на кожным кроку цябе падпільноўвае нямецкая вяроўка і калі цябе душыць гора аб замучаных немцамі дзецях — то тады не да франтаўства. І франціць няма ў чым: немцы абдзерлі кожнага.

«Паліцыянт, заўсёды аголены, валасы нядоўгія, дакладна прычэсаныя... Калі злучыць гэты вонкавы выгляд з маральнымі якасцямі, дык выйдзе сапраўды сімпатычная сыльвэтка беларускага паліцыянта, які будзе карыстацца любасцю ўсяго народа».

Можна сабе ўявіць гэтага сімпацягу: дубіна падалася ў нямецкія халуі і заядлыя ворагі свайго народа. Народная любасць да гэтага нямецкага папіхайлы, на пальцах у якога народная кроў, выяўляецца ў тым, што яго ўсюды ненавідзяць, б'юць, як самага апошняга сабаку і гада.

ВЯЛІКІ ПАЭТ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Якуб Колас сваёй творчасцю ахоплівае дзве эпохі жыцця беларускага народа: эпоху змагання народа за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне і светлы шлях народа пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Трагедыя беларускага чалавека, які калісьці на сваёй зямлі прымушан быў шукаць для сябе гэтай зямлі, ператварылася ў вызваленчы рэвалюцыйны рух народа, які закончыўся рэвалюцыяй, і народ выйшаў на шырокія прасторы жыцця. Такі змест літаратурнай творчасці народнага паэта.

Уся творчасць вялікага паэта ёсць найглыбейшае адлюстраванне жыцця беларускага народа за некалькі самых бурных і яркіх дзесяцігоддзяў яго гісторыі. Выйшаўшы з самых глыбінь народа, Якуб Колас стаў песняром народнай душы. Нездарма ён, як паэт і дзеяч, узняўся да сваёй дзейнасці на хвалях рэвалюцыі 1905 года, калі народныя масы падрыхтоўвалі тое, што адбылося ў 1917 годзе,— вялікі Кастрычнік.

Кожны народ нашай радзімы ішоў да Кастрычніцкай рэвалюцыі, да вызвалення ад векавога гнёту і рабства сваёй нацыянальнай дарогай. Творчасць Якуба Коласа ёсць найдасканалае адлюстраванне гэтага.

Вобразы мілыя
роднага краю...

Гэтыя словы Коласавай паэзіі ёсць як бы азначэнне характару ўсіх створаных ім паэтычных вобразаў і шматлікіх чалавечых літаратурных тыпаў.

Сярод вобразаў усёй беларускай літаратуры, як манумент, узвышаецца трагічны вобраз Міхала з паэмы «Новая зямля». Чалавек вялікага сумлення і працавітасці, ён марыць аб зямлі, на якой ён не быў бы парабкам у пана. Доўгія годы ён дамагаецца гэтай новай зямлі і, каб здабыць яе, кладзе сваю працу. Нарэшце ён ужо агораў яе, ён ужо бачыць перад сабой шчаслівыя берагі, да якіх так цяжка і доўга плыў. І гэтае шчасце ў адзін момант стала яму непатрэбным: знясілены жыццём, ён памірае. Можна сказаць, што гэта была нацыянальная беларуская трагедыя дарэвалюцыйнага жыцця, калі вялікія абшары нашай зямлі належалі не народу, а панству. Трагедыя Міхала ясна гаварыла, што толькі рэвалюцыйным шляхам чала-

век можа здабыць сабе права і магчымасць жыць на роднай зямлі.

Багачы і панства,
нашы дабрадзеі,
Мы на суд вас клічам,
каты вы, зладзеі.

Гэта яшчэ ў самыя першыя часы свае творчасці пісаў Якуб Колас. І гэтыя гнеўныя матывы бурным струменем ішлі праз усю яго творчасць.

Мой родны кут, як ты мне мілы,
Забыць цябе не маю сілы...

Так пачынаецца «Новая зямля». Мы паглыбляемся ў гэты вялікі твор і самі як бы пачынаем жыць мілым жыццём у родным кутку, сярод мілых вобразаў роднага краю. І раптам у гэтым нашым абсягу пачынаецца і да канца паэмы даходзіць да страшнай сілы трагедыя Міхала. Не! Патрэбен ачышчальны агонь рэвалюцыі, каб родныя з'явы не атручваліся сацыяльнай няпраўдай.

Прасторны шлях,
калі ж, калі
Ты закрасуеш на зямлі
І злучыш нашы ўсе дарогі?

Сістэма вобразаў паэмы даводзіць нашу думку да дзвярэй у прасторны шлях, у які павінна ўліцца індывідуальная дарога кожнага чалавека з шматмільённай народнай сям'і. Мара аб рэвалюцыі! Мара аб сацыялізме! Мары аб з'яднанні народаў у агульначалавечую сям'ю! Нацыянальныя вобразы паэзіі Якуба Коласа выходзяць у свет шырокага інтэрнацыяналізма.

Выдатны празаік і драматург, Якуб Колас стварыў цэлыя плеяды чалавечых вобразаў і тыпаў. Кожны з іх ёсць індывідуальнасць з жывога народнага жыцця.

Пасля Кастрычніка асабліва пладатворна ідзе вялікая праца Якуба Коласа. Галоўныя свае аповесці ён напісаў у гэты час. Імя яго ёсць гордасць народа. Як народны трыбун, ён выявіў і выказаў народную радасць яснай пары Беларускай Савецкай рэспублікі. Яго слова стала цяпер магутнай зброяй у справе змагання народа супроць ненавісных нямецкіх чужынцаў.

(БЫЎ ЧАС У ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА...)

Быў час у жыцці беларускага народа, падобны як бы на досвітак перад новым днём. Ішла рэвалюцыя 1905 года. Бяспраўе народа даходзіла да жахлівай меры. І ў такой жа ступені бурліла ў народзе бунтоўная нездаволенасць. Гэта і быў час маладых год Якуба Коласа. Ясны розумам і чысты душой юнак выйшаў з самых глыбокіх нетраў народа. Усё, што пасля з такой сілай раскрылася перад намі ў створаных паэтам паэтычных і літаратурных вобразах, гэта — карціны жыцця і змагання народа — якраз цяпер, у гэтую пару маладосці, убіралася маладой чулай душой. Перш за ўсё гэта быў просты чалавек, чалавек працы, бяздольнасці, чалавек з сумленнем і справядлівасцю. К таму ж чалавек, якога ў тым укладзе дзяржаўнага жыцця і за чалавека не лічылі, а называлі тутэйшым, мужыком, без нацыянальнага твару. Мова гэтага чалавека, яго звычаі, яго глыбокая душа і чыстае сэрца, яго сум і радасць, яго памяць аб продках і клопат аб дзецях, усё, чым ён жыў і праз што выяўляўся яго твар,— было зняважана, абязвечана і абсмеяна. Працай сваіх рук ён аздабляў родную зямлю, а з хараства роднай зямлі мог толькі як бы здалёк цешыцца. На сваёй зямлі ён шукаў гэтай зямлі, і яна была ад яго далёка.

Стаялі палацы магнатаў; у трухлявых хатах, ці, як у тым кутку Беларусі паны і панскія службоўцы казалі, «афіцынах» цяглі сваё беспрасветнае існаванне парабкі. Вясковыя людзі мадзелі на сваіх драбнюткіх кавалках зямлі. Дзеці гэтых людзей раслі на такую ж беспрасветную бацькаўскую долю. Гэта быў той людскі свет, у якім пачалося свядомае жыццё маладога чалавека, будучага вялікага паэта. Даведзеныя беспрасветнасцю да галечы, людзі зганяліся з зямлі і ішлі ў гарады шукаць іншага спосабу жыць.

Праз гэтую мясцовасць ішлі вялікія дарогі на Вільню і Мінск. Непадалёку ад роднай паэту вёскі Мікалаеўшчыны, у дробным горадзе Нясвіжы жыў у замку, апушчаным вадой, з чыгуннымі пад'ёмнымі мастамі, князь Радзівіл, зямельны магнат, які, здавалася, уладаў паўсветам. З замкавай вежы далёка чутны былі сумныя гукі старых курантаў. У мястэчку Свержані на кірмашы з'язджаліся простыя людзі. Старцы гралі на лірах, рухава ішоў дробны

гандаль у местачковых крамах. А да станцыі Гарадзеі ішлі абозы з скупленым у сялян жывым набыткам і гналіся чароды буйнай жывёлы. Усё гэта грузілася ў вагоны і адпраўлялася ў Варшаву, дзе часткаю асядала на мясцовы ўжытак, а часткаю ішло далей на захад, у Германію. Некалькі купцоў і перакупшчыкаў нажывала сотні тысяч рублёў. На дарогах стаялі карчмы, а ў бок ад дарогі —

«магілкі ў полі адны-адзінюткі»,

як пісаў паэт. Тут, у гэтым месцы вечнага сумнага спакою, ляжалі бацькі і дзяды тых, хто рыхтаваўся неўзабаве выйсці на расправу.

Гэты свет абкружаў сваімі праявамі маладога паэта. Карціны жыцця паўставалі перад ім ва ўсіх сваіх узаемных супярэчнасцях.

Стаялі лясы. Цяклі рэкі. Тут Нёман паіў зямлю сваёю вадою. Журботная восень уціхамірвала душу сваёю цішынёй у лясах. Стагоднія дубы, здавалася, вартуюць хараство роднай прыроды. На захад Навагрудчына, на ўсход Случчына, на поўдзень Палессе: усё цудоўныя краявіды. Гэта радзіма паэта. Гэта тут яшчэ ў свае маладыя гады падслухаў паэт голас прыроды, і ў яго творчасці яна заняла вялікае месца. Прырода ў Якуба Коласа — гэта тыя абсягі, у якіх жыве і дзейнічае чалавек.

Першыя творы Якуба Коласа і маюць у сабе два тэматычныя моманты: сацыяльнае змаганне і прырода. Глыбачадумная паэзія Якуба Коласа тых часоў — гэта было поўнае адлюстраванне душы таго простага чалавека. Гэта былі і матывы суму, і матывы народнага гумару.

А як песню заспяваюць,
Колькі ў песні той нуды.
Уцякаў бы, бег, здаецца,
Сам не ведаю куды.

Тагачасныя апавяданні Якуба Коласа і многія вершы — гэта тонкае разуменне народнага смеху, калі чалавек і ў горы смяецца, і гэта ёсць той народны аптымізм, які робіць чалавека нязломным.

Вядома, чалавек з такой чулай душой не мог быць толькі пасіўным наглядальнікам народнага гора. Ён з самых маладых сваіх год падаецца ў грамадска-палітычную дзейнасць, ужо і ў часы свайго студэнцтва ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі.

Пасля, будучы маладым настаўнікам, ён робіцца грамадскім і палітычным дзеячам, трапляе пад падазрэнне

паліцыі, арыштоўваецца і чатыры гады адбывае зняволенне ў мінскай турме. Выйшаўшы з турмы, без перспектыў на далейшае, малады настаўнік і паэт шукае сабе жыццёвай дарогі: яму забаронена ў пэўных мясцовасцях быць настаўнікам. Але ніхто не мае сілы адабраць ад яго самай вялікай перспектывы: быць заўсёды з сваім народам. І ўсе горасці і радасці народа — гэта радасці і горасці самога паэта. Пачынаецца нястомная літаратурная дзейнасць — гэта была бліскучая форма змагання за шчасце народа.

АБ НАШАЙ ГОРДАСЦІ

Дваццаць пяць год Кастрычніцкай рэвалюцыі!

Гэта той усеабдымны факт, які стаў шчаслівым гістарычным лёсам. Ніякія сілы, самыя злыя і крывавыя, не могуць выкрасліць вялікага факта: Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка!

Немцы разбурылі Беларускую Акадэмію навук, але яны не маюць сілы, каб знішчыць беларускую навуку. Немцы разбурылі Беларускі універсітэт і беларускія школы, але яны ніякімі спосабамі не могуць знішчыць беларускую асвету. Немцы прыдумалі ў Мінску «Мінскую газету» на беларускай мове, але ніякімі спосабамі яны не знішчаць вялікай беларускай літаратуры. Немцы панаставілі на Беларусі шыбеніц, але нязломны беларускі народ высока падняў галаву, і перад яго ваяўнічасцю дрыжыць нямецкае гадаўё.

Немцы заяўляюць, што «Беларутэнія» — гэта нямецкі «перадкрай», а беларусы, узрываючы нямецкія паязды і косячы нямецкія галовы, горда кажуць: тут Беларусь, мы беларусы і чужацкая навалач ляжа тут касцьмі. Ад такога павароту справы немцы, як выпрабаваныя шарлатаны, пачалі ашуканскую гульню з беларусамі. Але маюць на гэта бязлітасны адказ ад узброенага беларускага народа: воляй Кастрычніка я, магутны народ, жыву на сваёй зямлі, маю свае традыцыі, за чвэрць Кастрычніцкага стагоддзя я ўсвядоміў сваю нацыянальную гордасць, маё імя за гэты час стала вядома ўсяму свету, і ўсё гэта мой нацыянальны здабытак, і паганая немчура нічога са мною, што б яна хацела, не зробіць.

Дробная кучка адшчапенцаў стараецца ўгаварыць беларусаў, што пад нямецкім ботам з пятлёй на шыі вельмі прыемнае нацыянальнае жыццё. «Мінская газета», распісваючы адкрыццё «беларускага народнага дома» ў Навагрудку, піша: «Прыгожая дэкарацыя сцэны, на якой побач з нямецкімі сцягамі горда (!) павявалі нашы белачырвона-белыя штандары».

Як стаіць свет, ад самых яго пачаткаў і да нашых дзён, ніякі мудрэц, нават з самай вострай фантазіяй, не мог уявіць сабе гордасць абдрыпанага вераб'я, які сядзіць побач з драпежным каршуном, у якога кіпці ў крыві. Праўда, паўзучаму чарвяку можа часам і здаецца, што ён ляціць. А ўрэшце, хто разбярэцца ў лакейскай душы? Мо-

жа лакей і адчувае якую-небудзь «гордасць», калі вылізвае зад свайму пану?

Ёсць наша гордасць: Чырвоны сцяг Кастрычніка і Дзяржаўны герб Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. З гэтай гордасцю ў сэрцы вялікі беларускі народ кладзе ў магілы нямецкую навалач. Кулямёт і вінтоўка супраць немца — у руках беларускага чалавека — вось вынік нашай нацыянальнай гордасці.

У нас гордасць людзей, якія жывуць з праўдай у сэрцы і сілай у руках. І жыць у няволі мы не будзем! Смерць немцу і воля нам!

ШЧАНЮК З БЕРЛІНСКАЙ САБАКАРНІ

Шчанюк навучаецца ў старой спрактыкаванай сукі. Лёкай пераймае манеры свайго пана. Дурны хамула, які паслужыў у пана за прыганятага над парабкамі, стараецца і да ветру хадзіць так, як ходзіць пан. К таму ж услужлівы папіхайла стараецца хваліць таго, з чыіх рук ён есць хлеб.

Пісака з мінскай «Беларускай газеты» ад імя кучкі «мясцовых» прахвостаў піша: «Нас згуртаваў нямецкі жаўнер... Ён прыйшоў як носьбіт новага светапогляду, што сцэментаваў усю Нямеччыну, даў ёй сілу, якую яна выкарыстоўвае для перабудовы Еўропы».

Вельмі ж падабаецца яму нямецкая «перабудова» Еўропы! Паводле гэтага ўзору ён усімі сіламі стараецца памагаць немцам «перабудаваць» і Беларусь. Гэтая «перабудова» ідзе сапраўды па-нямецку. Стаіць сабе шыбеніца, на ёй вісіць беларус, яго ахоўвае нямецкі жаўнер, той самы «носьбіт новага светапогляду», а збоку гэты малойчык, якога ён «згуртаваў», тутэйшы хамула, што праходзіў навуку ў берлінскай сабакарні. Вельмі ж да смаку яму прыйшоўся «новы нямецкі светапогляд».

— Які цудоўны нямецкі дух,— мармыча ён.— І так гэты дух гладка прыйшоўся да майго носа! З якога б месца вашай нямецкай ласкі гэты дух ні ішоў,— мне ён як пітво ў смагу.

«Цяпер мы павінны кансалідавацца, — піша ён,— але не паводле дэмакратычнага прынцыпу, а на асновах новага, агульнага ўсім беларусам светапогляду. Гэты светапогляд мусіць быць светапоглядам таго тыпу адроджанага нацыяналізму, які ў Нямеччыне выкрышталізаваўся ў нацыянал-сацыялізм, у Італіі ў фашызм і г. д.».

Адным словам, куды тата, туды і я. Каб раптам канакрадства было абвешчана ў Германіі адзіным светапоглядам, гэты малойчык, вокам не міргнуўшы, заявіў бы, што канакрадства — гэта светапогляд беларуса. Ён так думае: я сам перабудаваўся паводле вобраза і падабенства нямецкага. А ўсе беларусы мусяць стаць такімі, як я. Бо калі гэтага не будзе, дык я ж страчу ласку ў немца. Няхай беларус стане, кім захоча немец.

І ён пнецца, каб быць падобным да нямецкага салдафона. Падвучваецца мардабойству, вісельнай справе. Навучыўся брахаць і красці. А звыш гэтага — віляць хва-

стом, лізаць немцу зад і спускаць з свайго запаганенага языка слова «Беларусь».

Нямецкая ўлада стаіць перад ім у падбітых жалезам ботах, у галіфэ з награбленага ў Еўропе сукна. Морда яе падобна да млынавага кола. Гэтая асоба смокча тоўстымі губамі цыгару, вырваную з рота неасцярожнага француза. А ён ляпеча:

— Я ёсць вашай нямецкай ласкі собскі спадар. Мне хоць бы крыху быць падобным да вас. Бо сам я не маю свайго нацыянальнага твару, ды ён мне і не патрэбен. Толькі клопату тады не абярэшся. А так лягчэй. Не трэба думаць, а толькі скачы сабе ў той бок, куды лясне ваша ласкавая пуга. К таму ж не трачу надзеі, выпадкам чаго, схавацца ад беларускага народа за вашай пазухай.

Брэша, дрыжыць і скавыча.

КРЫВАВЫ АПЯКУН

Таўстаморды гаўляйтар, які пакуль што яшчэ сядзіць у Мінску, стараецца давесці, што ёсць на свеце нявінны злодзей, ласкавы бандыт, прыемны немец і мілы кат. Ён хоча, каб яму верылі, што ў чорта анёльская душа, што далікацтву трэба вучыцца ў хулігана, розуму ў дурня, а справядлівасці ў грабежніка і што ён сам ёсць даўгажаданы апякун беларусаў.

Спачатку ён думаў, што тут будзе вельмі проста: палавіну гэтага «нязнанага» яму народа ён паравешае і пастраляе, а другую палавіну сагне ў крук і прымусіць хадзіць у нямецкім ярме і з біркаю на грудзях. Аж раптам ён убачыў, што «нязнаны народ» знаць не хоча на сваёй шыі нямецкую навалач. Рыла яго скрывілася ад страху, калі ён пачуў гром узарваных партызанамі паяздоў і ўбачыў раструшчаныя сківіцы свайго фрыца. Такое знаёмства з «нязнаным» народам прымусіла яго завыць воўчую песню на салаўіны лад.

Гэты апякун беларускай мовы выграб з сметніка пару нейкіх «спадароў», якія «собскімі дзівосамі і смяхосамі» ўсхваляюць крывавага фюрэра і яго гаўляйтара і называюць гэты свой паскудны жаргон беларускай літаратурнай мовай. А калі да гэтага дадаць яшчэ тое, што за знойдзеную кнігу беларускага пісьменніка немцы страляюць чалавека, дык карціна «апякунства» будзе поўная.

На адной толькі Случчыне немцы зрабілі каля сотні маёнткаў, і сотня мардастых немцаў прыехала туды, каб панаваць. Так што беларускае поле сапраўды пад нямецкай таўстазадай апекай. А хату — з'еў агонь. Толькі ў Мехаўскім, Віцебскім і Суражскім раёнах за чатыры дні чэрвеня гэтага года немцы спалілі 85 вёсак.

Далей ідзе апякунства над сямейным жыццём. Бацьку на шыбеніцу, маці пад расстрэл, дачку ў няволю ў Германію або ў публічны дом, а малых дзяцей на сірочую бяздомнасць. Так што толькі жыві, чалавеча, сваім сямейным жыццём.

Школа! А школ такі на Беларусі і сапраўды асталося дзесяткі са два. Універсітэт і інстытуты разгромлены, сярэднія школы закрыты або спалены, а ў тых, якія асталіся, стаяць сабе нямецкія коні або загнаным туды сілай дзецям убіваюць у галаву, што ў крывавага Гітлера анёльскі дух.

Далей — культура. Яе такі многа: бізун, ланцугі, розгі, публічныя дамы, якіх на Беларусі не было ўжо чвэрць стагоддзя. Тэатр, асвета, мастацтва... Проста цуд! Асвета без школы! Тэатр — можа хіба гаўляйтар мае на ўвазе публічныя ідовішчы, калі фрыцы зганяюць людзей глядзець, як яны спрытна ўвіхаюцца каля шыбеніцы? Тут жа і мастацтва. Хіба знойдзецца на свеце лепшы мастак вісельнай справы, як гітлеравец?

Так што гаўляйтар нездарма гаворыць, што немцы апякуюцца над беларусамі. І чым больш яны будуць апекавацца, тым хутчэй іх спячэ агонь народнай нянавісці.

ТОНКАЯ ДУША ТОЎСТАЙ ГАДЗІНЫ

Ёсць на зямлі заплыўшыя салам паўзучыя гадзіны, якія раз у два месяцы напіхаюць свой жывот жывымі зайцамі ці да іх падобнымі траваяднымі. Праглынутыя гадзінай ахвяры нейкі час яшчэ жывуць у яе жываце, і відно, як варушыцца гадаўскае чэрава: ахвяра яшчэ калоціцца ў апошніх канвульсіях. Але ў гэты час гадзіна ўжо дрэмле ў салодкім спакоі. Яна будзе драмаць два месяцы, пакуль не апарожніцца яе жывот і калі зноў не падаспее яе адзіная жыццёвая дзейнасць — зноў напіхаць яго жывымі істотамі. Гэтым і вычэрпваецца ўвесь сэнс яе існавання.

Каб гэтая гадзіна магла ўсвядоміць самую сябе і ўсё навакольнае, яна б напэўна ўмілілася душой перад зладжанасцю і хараством свету. Яна б ліла слёзы радасці і ўдзячнасці ўсявышнаму за тое, што свет такі прыгожы і прасторны, і многа ў ім усякай жывой жыўнасці, і што цёплы вецер прыемна абвявае яе такое гладкае гадаўскае цела, і што дрэвы цвітуць, і птушкі пяюць, і кветкі пахнуць, і калышуцца залатыя нівы, і праглынуты заяц так прыемна для жывата трапечацца ў ім у апошнія свае мінуты. Гадзіна магла б напісаць на гэтую тэму трактат, каб толькі бог яе не пакрыўдзіў умельствам да гэтага.

І нічога дзіўнага не было б. Свет вялікі, і многа ў ім усякіх цудаў. І ўсё ў ім бывае. І ўсякія пахі, і краявіды, і трактары, і артыкулы. І нават нядаўна адзін такі артыкул з'явіўся ў нямецкім часопісу «Дас рэйх», і называецца ён «У імя чаго», і пісаў яго сам Гебельс. І так ён уміляўся душой — і аб сонцы, і ветры, і аб спелых нівах, і аб нямецкіх жыватах.

«У гэтым велічэзным змаганні,— піша ён,— мы напоўнены смуткам па шчасцю і дабрабыту».

«Мы хочам цудоўнага жыцця не толькі для нашых сыноў і ўнукаў, але і для нас саміх».

«Мы бачым бязмежныя нівы на ўсходзе... На іх калышацца залатая збажына. Усюды пануе радасць».

Адным словам, як той казаў, «на земле мир, во человецех благоволение», абы-толькі «нівы на ўсходзе» як-небудзь падграбці сабе. Гэта нічога, што гэтыя нівы не нямецкія, а беларускія, украінскія, рускія. На тое ёсць гітлераўская практыка: беларусаў і ўкраінцаў перавешаць, перастраляць, павывозіць у Германію на катаржную працу. А на іхніх нівах можна будзе раскашэльвацца.

Таксама і чэхаславацкі, і польскі, і французскі, і ўсе іншыя народы пакласці пад нямецкія ногі, і няхай народы сыдуць крывёй, і няхай іх жыццё стане вечнай крывавай пакутай. Тады будуць для таўстамордай нямецкай гадзіны калыхацца прысвоеныя чужыя нівы і «ўсюды панаваць радасць». І які тады прыгожы будзе божы свет! На чужой крыві будзе добра радзіць збажына, і ёю абжырацца будзе нямецкае горла.

«Мы змагаемся за залатыя нівы на ўсходзе, якія даюць даволі збожжа»,— піша Гебельс.

Трэба думаць, што тоўсты Герынг прачытаў артыкул Гебельса «У імя чаго» (у імя чаго немцы ваююць) і ліў слёзы ўмілення, купаючыся ў сваёй залатой ванне. І напэўна думаў: «Якая тонкая душа ў гэтага Гебельса, як ён тонка адчувае, што і к чаму, як ён дасканала разбіраецца, што няма большай прыемнасці, як сядзець у залатой ванне і ведаць, што чужая кроў пахне маім золатам і сытасцю». І не толькі Герынг быў так расчулен. Ліў слёзы ўвесь нямецкі народ. І няхай сабе ён плакаў не ад радасці і ўмілення. Але ўсё ж такі плакаў. Кожная сляза мокрая. І кожная цячэ з вока. Нямецкі народ пачынае плакаць ад занадта дарагой цаны, якую ён плаціць за дзікую гітлераўскую спробу прысвоіць за народную кроў усходнія нівы.

«Мы вядзём вайну за вартае чалавека нацыянальнае існаванне»,— уміляецца тонкай душой Гебельс. Мы ведаем гэтае «нацыянальнае існаванне» беларусаў, украінцаў, чэхаў, палякаў, французаў і іншых народаў, на нівы якіх запаўзла тоўстая нямецкая гадзіна.

«Мы вядзём змаганне за жыццё, якім павінны жыць 120 мільёнаў»,— канчае Гебельс. Невядома, адкуль ён набраў гэтулькі немцаў, якія павінны жыць на касцях іншых народаў. Нямецкі народ будзе жыць не на касцях народаў, а на касцях гітлераўскай банды.

А ўсходнія нівы і сапраўды прыгожыя. І яснае сонца скора над імі засвеціць, і вецер будзе калыхаць па іх каласы. І свет шырокі і прыгожы. І кветкі цвітуць, і трава зелянее, і гітлераўскі падручны Гейдрых навек апруцянеў ад кулі чэшскага патрыёта, і чэрві точаць мільёны гітлераўскіх салдат на ўсходніх нівах, і наглае нямецкае быдла спрабуе смак англійскіх бомб над Кёльнам і Эсэнам, і Гебельс з Гітлерам скора будуць пагойдвацца на шыбеніцах.

Прыгожы і шырокі свет, і прыгожыя ўсходнія нівы.

(НОВАЯ ПАРА ГІСТАРЫЧНАГА ЖЫЦЦЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА)

Новая пара гістарычнага жыцця беларускага народа пачалася з Кастрычніцкай рэвалюцыі. Духоўныя сілы нашага народа і ўсе яго вялікія магчымасці, якія да рэвалюцыі скоўваліся царызмам, выйшлі на прастор узнятай народнай дзейнасці.

Кастрычніцкая рэвалюцыя паставіла беларускага чалавека на такое месца ў жыцці, што ў далейшым, у часы горкіх сваіх выпрабаванняў, ён быў ваяўнічым змагаром за сваё права. Гістарычная дзейнасць беларускага народа ўжо ішла пад сцягам Камуністычнай партыі, а гэта значыць — роўна з дзейнасцю ўсіх іншых савецкіх народаў, і нацыянальнае жыццё беларуса стала фактам усясветнага значэння. Беларускі народ заняў сваё выдатнае месца на гістарычнай арэне народаў усяго свету. У гэтым і ёсць тое важнае для нас, беларусаў, што даў нам Вялікі Кастрычнік. Назаўсёды знікла перад беларускім народам якая б там ні была небяспека быць выціснутым з вялікага гістарычнага жыцця і астацца зноў без гістарычнага прызнання.

Навекі запісан у нашай гісторыі той факт, што калі ў першыя гады пасля рэвалюцыі Беларусь перажыла дзве акупацыі, то гэты час выявіў многа беларускіх герояў у барацьбе за свабоду роднай зямлі. Народ не аставаўся цярплівым чакальнікам вызвалення. Ён сваімі рукамі і зброяй дамагаўся волі. Не дабітыя ў акопах пад Баранавічамі нямецкія прахвосты ўбачылі ў час акупацыі Беларусі, што трэба думаць толькі пра тое, як бы вынесці ногі з гэтай краіны.

Пасля ачышчэння Беларусі ад акупантаў была створана Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка, як завяршэнне гістарычных надзей і імкненняў народа. Працавіты і дбалы беларускі народ атрымаў поўныя магчымасці быць гаспадаром на сваёй зямлі. Прыйшоў час вялікага росквіту ўсіх галін жыцця народа. Высокія якасці беларускага чалавека знайшлі поўны прастор для свайго выяўлення. Пачалі адбудоўвацца беларускія гарады, узнікалі новыя паселішчы. Багатымі ўраджаямі, шматлікасцю новых сельскагаспадарчых культур, разнастайнасцю лепшых парод жывёлы пачала вызначацца наша сельская гаспадарка.Ператварыўся твар нашай зямлі.

Усюды будаваліся заводы і фабрыкі. Беларусь стала краінай высакаразвітай прамысловасці і сельскай гаспадаркі.

Сталіца Беларускай рэспублікі Мінск стаў вялікім, сапраўды сталічным горадам. На вуліцах нашых гарадоў з'явіліся выдатнай архітэктуры палацы.

Геній народа за якія-небудзь два дзесяткі год пераварыў сваю рэспубліку ў найбагацейшую індустрыяльную краіну.

З'явіўся новы тып беларускага чалавека, чалавека — дзяржаўнага дзеяча, будаўніка сваёй нацыянальнай Беларускай дзяржавы. Вышэйшая асвета стала масавай з'явай беларускага жыцця.

Прычына ўсім гэтым працэсам была тая, што Кастрычнік вывеў нашага чалавека на дарогу і даў яму поўную магчымасць творчасці, вольнай працы і развіцця сваіх здольнасцей і таленту.

Можа нідзе так, як у Беларусі, не выяўляліся з такім рэзкім узняццем жыватворчыя ўплывы Кастрычніцкай рэвалюцыі на жыццё чалавека. Самы працэс Кастрычніка ўжо ўзняў з народных глыбінь тысячы выдатных талентаў усіх галін чалавечай дзейнасці. Адкрыццё інстытутаў і Беларускага універсітэта дало гэтым здольным людзям асвету, і ўжо ў першыя годы існавання Беларускай Савецкай рэспублікі Беларусь мела ўжо вялікія кадры свае інтэлігенцыі.

Да таго ж часу належыць і пачатак новых працэсаў у беларускай літаратуры і мастацтве. Як бы ў адзін момант з'явіліся цэлыя плеяды маладых пісьменнікаў і паэтаў, мастакоў і кампазітараў, і за вельмі малы час беларуская літаратура і мастацтва сталі фактамі міжнароднага значэння.

Тое, што дала беларускаму народу Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя, астанецца ў народзе навек як яго вялікі нацыянальны здабытак. Як вынік Вялікага Кастрычніка жыве ў народзе свядомасць свае сілы і свайго гістарычнага права на выдатнае месца ў чалавецтве. Вось чаму так нязломна беларускі народ змагаецца цяпер за сваю волю з подлымі нямецкімі акупантамі, якія старающца зрабіць лёсам народа — няволю. Не выйдзе так. Беларускі народ будзе вольны, і Беларусь будзе савецкай.

НЯМЕЦКІЯ ФАШЫСТЫ ЗНІШЧАЮЦЬ КУЛЬТУРУ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Распрацоўваючы свае людаедскія планы заваёвы еўрапейскіх краін, Гітлер ставіў сабе мэту падначаліць фашысцкай Германіі народы Еўропы, і ў першую чаргу, славянскія народы. Ён задаўся дзікай звярынай думкай зрабіць народы бяспраўнымі нявольнікамі наглых нямецкіх памешчыкаў і баронаў.

Дзеля гэтага Гітлер выхаваў пакаленне жорсткіх бандытаў, якім было ўбіта ў галаву, што яны ёсць вышэйшыя людзі, а кожны, хто не немец, той не мае права жыць як чалавек.

Напаўшы на Савецкі Саюз, гітлераўцы мяшалі з зямлёй нашы гарады і сёлы і знішчалі сотні тысяч нашых мірных людзей. Бесчалавечная крывавая жорсткасць — гэта свядомы гітлераўскі спосаб вайны. Шматлікія дакументы, захопленыя Чырвонай Арміяй у разгромленых ці ўзятых у палон нямецкіх штабах, паказваюць, што вышэйшае нямецкае камандаванне ставіла і ставіць перад сваімі афіцэрамі і салдатамі задачу быць жорсткімі да насельніцтва акупіраваных абласцей.

Гітлераўская банда ведае, і яна гэта ўбачыла на практыцы, што цяжка зрабіць з чалавека акупіраванай зямлі нявольніка. Савецкі чалавек не хоча ісці ў няволю. Ён ідзе на змаганне з ворагам і не пакараецца яму. Бо ў яго душы жыве яго нацыянальная гордасць, свядомасць таго, што ён вольны чалавек, а немец прыйшоў зрабіць яго сваім парабкам, аддаць яго і яго дзяцей у вечную няволю і бяспраўе.

Дзеля гэтага гітлераўцы задаліся мэтай вытравіць з душы народа акупіраваных абласцей яго нацыянальную свядомасць, павагу да самога сябе, знішчыць яго чалавечую годнасць і давесці яго да стану жывёліны. Такі ажывёлены чалавек будзе пакорлівым рабом — з такой думкі выходзіць гітлераўскі план здзеку з нашых людзей. Развіваючы гэтыя паганыя планы, фашысцкія тупыя заправілы не маглі дадумацца толькі да аднаго: да таго, што свабодалюбівы чалавек ніколі не пойдзе ў няволю і ніхто не можа вытравіць з яго душы імкненняў да свабоды і змагання за сваю чалавечую годнасць. Гэтага фашысты не бралі на ўвагу. Яны, як дзікары і звяры, разбураюць усё тое, што створана розумам, працай нашага чалавека.

Уварваўшыся на Беларусь, яны пачалі паліць і знішчаць усе культурныя здабыткі беларускага народа. Яны задаліся мэтай сцерці з твару зямлі нашу культуру, думаючы, што тады наш народ стане цёмным і пакорлівым.

Немцы зруйнавалі ўсе беларускія школы, знішчылі і закрылі беларускія інстытуты, універсітэт, тэатры, бібліятэкі. Спалілі кнігі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, таксама як і кнігі маладзейшага пакалення беларускіх пісьменнікаў. Немцы зруйнавалі ў Мінску Беларускую Акадэмію навук.

Акупанты дамагаюцца таго, каб беларускія дзеці з самых малых сваіх дзён засвойвалі абавязак кланяцца партрэту прайдзісвета і прахвоста, забойцы іхніх бацькоў, крывавага бандыта Гітлера. Немцы імкнуцца пакласці сваю лапу на выхаванне беларускіх дзяцей. Яны стараюцца, каб беларускія дзеці выраслі з пустой душой, з халоднай абыякавасцю да свае радзімы, да роднай зямлі, да роднай мовы, да роднай культуры, да памяці сваіх бацькоў, да свае чалавечай годнасці, да свае нацыянальнай гордасці. Акупанты хочуць такім парадкам ператварыць наш народ у рабочую жывёлу, у сваіх вечных рабкоў, у якіх не будзе ніякага духоўнага жыцця і якія толькі за кавалак хлеба будуць рабіць на нямецкіх паноў.

Вось дзеля чаго немцы так бязлітасна і рашуча знішчаюць культуру нашага народа, таксама як і ўсе іншыя нацыянальныя культуры на тых землях, куды ім удалося ўварвацца.

Беларускі народ, таксама як і ўсе іншыя свабодалюбівыя народы, не стаў і не стане на калені перад акупантамі. Гераічны беларускі народ узняўся на вялікае змаганне з немцамі, якія прынеслі яму гора і няшчасце. З гэтай прычыны немцы пачалі дзейнічаць хітрымі спосабамі, каб ашукаць беларусаў. Немцы, знішчаючы да канца беларускую культуру і баючыся народа, стараюцца стварыць некаторае ўражанне, што быццам бы яны не ўмешваюцца ў нацыянальнае жыццё беларускага народа. Дзеля гэтага яны сабралі каля сябе некалькі прадажных шарлатанаў і адшчапенцаў ад народа і загадалі ім выдаваць на беларускай мове пару дробных і пустых газетак. У гэтых газетках прадажныя пісакі ўгаворваюць горды і гераічны беларускі народ скарыцца перад нямецкімі акупантамі і быць ціхім у нямецкім ярме. Такім парадкам хітрыя

нямецкія шэльмы і родную мову беларускага народа хочуць праз здраднікаў выкарыстаць супраць самога народа.

І тым большая ўзнімаецца народная нянавісць да паганай фашысцкай навалачы. І тым больш бурліць народны гнеў. У скорым часе слаўная Чырвоная Армія выганіць немцаў з Беларусі, і тады пачнецца жорсткая народная расправа з усімі тымі, хто памагаў акупантам вырываць з народа яго душу. Беларускі народ не даруе за свае пакуты і крыўды ні немцам, ні іх паслугачам.

Шырэй жа няхай разліваецца народны гнеў! Слава партызанам!

ЧТО ТАКОЕ ГИТЛЕРОВСКИЙ «СОЦИАЛИЗМ»?

Чтобы легче обманывать народ, Гитлер бесстыдно называет себя «социалистом».

Германией управляет кучка проходимцев с Гитлером во главе. Эти жулики управляют государством так, как это выгодно немецким капиталистам-миллионерам, владельцам крупнейшей германской промышленности и крупнейших имений.

Гитлер и его министры и сами обзавелись собственными фабриками, заводами и имениями, от которых они получают миллионные прибыли.

В то же время немецкий народ, миллионы простых немецких людей служат батраками у немецких помещиков, бесправными рабочими на фабриках капиталистов. В германских городах и селах миллионы безработных немцев влачат жалкое существование, тогда как небольшая кучка владетелей германских богатств и кучка германских правителей утопают в роскоши.

Вот какой гитлеровский «социализм».

Чтобы успокоить недовольных таким «социализмом» немцев, Гитлер убеждает своих «подданных», что немцам нужно завоевать новые земли. На этих землях будут жить немцы, многие из них станут помещиками, и покоренные народы будут у них рабами. Так Гитлер начал свои походы на Европу, так он напал на нашу страну.

Гитлер все время проповедывал, что его цель уничтожить славянские, и особенно советские, народы, а на земле их поселить немцев. Теперь же, боясь грозного народного партизанского движения в занятых им районах, он в своих листовках пишет, что он несет завоеванным народам «освобождение» и «настоящий социализм».

Этот гитлеровский «социализм» в захваченных фашистами районах очень выразительно показал свое лицо. Сотни тысяч расстрелянных и замученных людей, тысячи замученных детей, тысячи и десятки тысяч изнасилованных, обесчещенных и убитых женщин — все это гитлеровский «социализм».

Разграбленные и уничтоженные города и села, земля, превращенная в пустыню, грабежи, насилия, массовые убийства, неслыханные издевательства над населением — это гитлеровский «социализм».

Беспощадная народная месть подлым немецким захватчикам — вот наш ответ на кровавые преступления перед нашей землей, перед нашим народом обманщика Гитлера.

Самая жестокая расправа с немецкими фашистами — вот наш ответ на наглую гитлеровскую проповедь того мракобесия, которое этот кровавый убийца называет «социализмом».

Будем расправляться с врагом до последнего его издыхания!

Пусть ни один немецкий фашист не уйдет живым из нашей земли!

Истребим их всех до одного!

АБ СВАІМ НОВЫМ РАМАНЕ

Раман пісаўся ў часы вялікіх выпрабаванняў роднай зямлі і вялікага гора і разам з тым вялікага геройства беларускага народа — у часы свяшчэннай Айчыннай вайны. Усё тое вялікае і слаўнае, што ёсць асаблівасць нашага народа, у часы змагання з бесчалавечным ворагам выступіла з глыбокай сілай на паверхню, і перад усім светам яшчэ ясней раскрыліся грані душы нашага народа. Замілаванне да радзімы, працавітасць, ясны розум, вялікае сэрца, пагарда і нянавісць да ўсякага прыгнечання, мара аб вечным брацтве народаў, нязломная воля да свабоды, незалежнасці і перамогі — вось асаблівасці народа, які вядзе нябачанае ў свеце змаганне з цёмнымі сіламі.

Несучы на сваіх плячах вялікі цяжар, з крывавымі ранамі ў сэрцы і душы, у пакутах і смутку, савецкія народы сілай свайго ўдару па ворагу расчышчаюць шлях усяму чалавецтву да шчасця і радасці. Беларускі народ з гонарам стаіць у першых радах гэтага вялікага наступлення на армію вырадкаў і вылюдкаў, якія нарадзіліся ў нетрах фашысцкай Германіі.

Я імкнуўся, каб матывы гэтага гераізму гучэлі ў рамане, я стараўся, каб кожны, хто будзе чытаць маю кнігу, лішні раз падумаў аб беларускім народзе, які працай сваіх залатых рук заўсёды аздабляў зямлю, які сваёй душой здольны расплавіць камень жорсткасці і лячыць чужыя раны і які сам робіцца жорсткім і няўмольным, калі становіцца справа вытрымаць цяжкае змаганне і перамагчы.

У рамане выведзены беларускія людзі. Найбольш яны паказаны ў самыя вострыя моманты свайго жыцця. У рамане выведзены прадстаўнікі гітлераўскай Германіі, жорсткая бесчалавечнасць якіх вядзе іх да гібелі ад яснай і магутнай сілы нашага народа.

НЕМЦЫ ЗНІШЧАЮЦЬ БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ, ТОПЧУЦЬ АСВЕТУ І НАВУКУ, МАСТАЦТВА І ЛІТАРАТУРУ

Увесь свет даўно і добра ведае ўжо, што фашысты — гэта гуны, самыя пачварныя дзікуны, якіх не ведала самая старажытная, першабытная гісторыя.

Аб гэтых сваіх якасцях фашысты з усёй паўнатой заявілі перш за ўсё ў сябе, у Германіі. Адразу ж пасля прыходу Гітлера і яго зграі да ўлады ў Германіі пачаўся паход зверападобных істот супраць усяго жывога, чалавечага, светлага. Фашысты пачалі крывавыя расправы над усімі тымі, хто не схіліў свае галовы перад рэжымам тэрору, здзекаў і катаванняў. Яны разагналі і знішчылі ўсіх перадавых людзей навукі і мастацтва, апаганілі нацыянальныя святыні і нацыянальных герояў. Па ўсёй Германіі на плошчах гарадоў запалалі кастры, на якіх фашысты спальвалі тварэнні геніяў чалавецтва, лепшых прадстаўнікоў духоўнай культуры свету. І вакол гэтых кастроў, б'ючы ў шаманскія бубны, скакалі двуногія дзікуны, пацяшаючыся страшэнным відовішчам разбурэння і знішчэння чалавечай культуры.

Услед за Германіяй немцы-фашысты ўзяліся за знішчэнне еўрапейскай культуры. Усюды, куды ступала нага фашысцкіх акупантаў, знішчаліся лепшыя прадстаўнікі навукі, літаратуры і мастацтва, аддаваліся агню лепшыя тварэнні нацыянальных культур. Замест усяго гэтага ўстанаўліваўся рэжым духоўнага абнішчэння заняволеных народаў, панаванне дзікуноў, для якіх уся культура вырысоўвалася ў вобразе акрываўленага тапара і віселыні.

Такі ж рэжым прынеслі фашысты і ў Беларусь.

Заявіўшы, што беларусы «не здольны кіраваць сваёй дзяржавай», немцы, як самыя спрактыкаваныя разбойнікі з вялікай дарогі, пазбавілі беларускі народ яго дзяржаўнасці. Услед за ліквідаваннем беларускай дзяржаўнасці немцы ўзяліся за знішчэнне ўсіх духоўных і культурных багаццяў беларускага народа.

У чым выявілася тэатральная палітыка немцаў на Беларусі?

А вось у чым.

Немцы ліквідавалі ўсе тэатры, закрылі іх. Разам з тэ-

атрамі закрылі і кінатэатры і ўсе клубы. У памяшканнях цудоўных тэатраў немцы арганізавалі салдацкія пастоі або дамы распусты. І ўсё ж немцы імкнуцца зрабіць выгляд, што яны цаніцелі мастацтва і прыхільнікі тэатральнай культуры. У Мінску, напрыклад, немцы выпісалі нейкі Ляндсбергскі нямецкі тэатр, мастацкі ўзровень якога не перавышае звычайнага балаганнага зброду... Гэты тэатр, канешне, ставіць п'есы на нямецкай мове. У беларускім тэатры за ўвесь час яшчэ не было пастаўлена ніводнай п'есы на беларускай мове. Цікава, які ж рэпертуар у тэатры, якія ж жыццёвыя ісціны ён сцвярджае і ўслаўляе.

Паказальнай у гэтых адносінах з'яўляецца пастаноўка п'есы «Тоталем». І хто б вы думалі аўтар гэтай п'есы? Не хто іншы, як гер Кубэ — душыцель і вешацель беларускага народа. Сваёй п'есай ён імкнецца апраўдаць тыя страшэнныя зверствы, якія твораць немцы на Беларусі. У ёй да ўзроўню станоўчых герояў узведзены такія нямецкія тыпы, што ад гэтых роляў адмовіліся нават такія «патрабавальныя» артысты, як артысты Ляндсбергскага тэатра, і да пастаноўкі п'есы прыйшлося выклікаць салдат з нямецкай арміі — саміх выканаўцаў страшэнных фашысцкіх планаў, забойцаў і вешальнікаў, марадзёраў і распуснікаў.

У Беларусі не засталося ніводнага кіно. Ёсць, праўда, па аднаму кінатэатру ў такіх гарадах, як Мінск, Віцебск, але ўваход у іх дазволен толькі немцам. Пустуе цудоўнае памяшканне Вялікага ордэна Леніна тэатра оперы і балета БССР. Пустуе, бо тыя выступленні, якія наладжваюцца гітлераўскімі падлізнікамі, толькі абражаюць цудоўнае памяшканне, ганьбуюць святыню опернага і балетнага мастацтва беларускага народа. Але і тое бяздарнае, што паказваюць у оперным тэатры, не да густу нямецкім гаспадарам. Обер-бандыт рэйхс-міністр Розенберг распарадзіўся «ператварыць памяшканне тэатра оперы і балета ў месца мітынгаў і дэманстрацый». Навошта разбойнічай душы немца мастацтва? Ім патрэбны салдафонскія парады, гэта іх мастацтва, і толькі адно яно можа крануць іх паганую скуру-душу.

Немцы нарыхтавалі беларускім дзецям страшэнны лёс невуцтва і дзікунства. Усім памятна, наколькі шырока і ўсебакова была пастаўлена ў Беларусі народная асвета. Беларускім дзецям былі адкрыты шырокія дарогі да ведаў — яны маглі навучацца ў пачатковых і сярэдніх шко-

лах, у тэхнікумах, рабфаках, у інстытутах і універсітэтах. Усё гэта адабралі немцы ў беларускіх дзяцей і юнакоў. Сотні школ фашысты спалілі і зруйнавалі, у астатняй частцы яны пасялілі сваю брудную салдатню. Гэта вымушаны прызнаць сам гер Кубэ, які, як вядома, надзвычай скупы на праўдзівыя прызнанні, і якія час ад часу прарываюцца міма ўсякай яго волі. Так і на гэты раз. У сваёй праславутай гутарцы з прадстаўнікамі фашысцкай прэсы Кубэ заявіў, што «справа з асветай на Беларусі абстаіць надзвычай дрэнна», што «школьныя памяшканні скарыстоўваюцца не па прызначэнню».

Фашысты, аднак, робяць выгляд, што яны прымаюць захады для арганізацыі асветы. Што ж гэта за захады, у чым яны выражаюцца?

Фашысты наладжваюць на Беларусі нямецкія школы. На гэтыя школы немцы ўскладваюць вялікія надзеі, яны хочуць ператварыць іх у асноўныя ачагі анямечання беларускага народа. Але гэтая фашысцкая надзея ганебна праваливаецца: дзеці не ідуць у нямецка-фашысцкія школы, бацькі не пускаюць сваіх дзяцей на калецтва, усе чэсныя настаўнікі адмаўляюцца працаваць у нямецкіх школах.

У народзе ўжо ёсць такая пагаворка: «Там, дзе немец ступіў, там трава не расце». Мярцвячая рука фашысцкіх дзікуноў дакранулася і беларускай навукі. Гэтае «дакрананне» пачалося з разграблення багацейшых архіваў Беларускай Акадэміі навук, са знішчэння тых работ, над якімі натхнёна працавалі беларускія вучоныя. Але і на гэты раз фашысты, не здраджваючы сваёй подлай натуры, робяць выгляд, што яны прыхільнікі беларускай навукі. І вось крывавы гер Кубэ арганізоўвае «акадэмію» навук, «акадэмікамі» ў якую прызначае самых спрактыкаваных катаў беларускага народа, подлых здраднікаў і рэнегатаў. Так і атрымалася: не беларуская акадэмія навук, а разбойніцкая акадэмія па далейшаму ўдасканальванню метадаў і прыёмаў заняволення, абрабавання і знішчэння беларускага народа.

Усім беларусам памятны дні нашага красавання і росту беларускага мастацтва, Дэкада беларускага мастацтва ў Маскве. Беларускае мастацтва літаральна было падобна маладому расцвіўшаму дрэву, поўнаму жыццятворных сокаў, прыгажосці і захаплення, чаго не засталося ў Беларусі зараз...

Тое ж самае і адносна літаратуры. Уся літаратура, ка-

лі яе можна так называць і прыхільнікамі якой стараюцца паказаць сябе немцы, прадстаўляецца бруднымі, нікчэмнымі пісаннямі папоўскага стаўленіка Віцьбіча, акадэмічнага стаўленіка Аляхновіча і нейкага навяаўленага «пііта» турэмных засценкаў Тодара Лебяды. Вось яны — фашысцкія літаратары.

Фашысты прымаюць усе меры, каб апаганіць душу беларускага народа, закаваць яго талент, яго цудоўныя здольнасці на ўсё прыгожае, светлае. Але не ўдалося і не ўдасца гітлераўскім душагубам умярцвіць творчую і мастацкую душу беларускага народа, не ўдалося і не ўдасца пагасіць творчае полымя нашых беларускіх людзей.

Беларускае мастацтва жыве і квітнее. Яно дужэе ў смяротнай бойцы з ненавіснымі нямецкімі акупантамі, яно загартоўваецца і набывае сапраўдную сталасць на франтах Айчыннай вайны, яно жыве і квітнее на вольнай савецкай зямлі. Вялікі рускі народ і іншыя народы Савецкага Саюза па-брацку прытулілі майстроў беларускага мастацтва, літаратуры і навукі, далі ім магчымасць творча працаваць на карысць беларускага народа.

...Кожны дзень набліжае час вызвалення Савецкай Беларусі ад нямецкіх акупантаў. Будзе на нашай вуліцы свята. Зноў зажывем мы свабодна, радасна і шчасліва. І зноў пышна зацвіце і закрасуе савецкае беларускае мастацтва, узмужалае, як і ўвесь наш народ, за час Айчыннай вайны.

Дык давайце ж набліжаць гэты радасны дзень бязлітаснай барацьбой супраць нямецкіх акупантаў!

Усе, каму дарагі інтарэсы беларускага мастацтва, хто па-сапраўднаму любіць народ і яго прыгожую душу, хто цэніць талент нашага народа і жадае яму творчага шчасця і росквіту,— няхай кожны паднімаецца на барацьбу, на барацьбу супраць нямецкіх дзікуноў — гэтых лютых ворагаў і знішчальнікаў беларускай культуры.

ПРАКЛЯЦЦЕ КАТУ ГІТЛЕРУ

Калісьці добрыя душы любілі карціну мастака-ідэаліста, які марыў аб спыненні на зямлі крывавых пакут. Ён намаляваў: стаіць дзіцё ў белай кашульцы і да яго з аднаго боку ласкава прытуліўся страшэнны драпежнік-леў, а з другога боку лашчацца воўк з тыграм. Гэта мастак назваў «Карцінай будучыні».

Хто цяпер баіцца льва або ваўка?

Каб мой мастак цяпер жыў і каб прайшоў ён па зямлі — для свае карціны ён мог бы ўбачыць штосьці іншае. Ён уздрыгнуў бы і сказаў: дзе ж той благаславенны воўк з тыграм? Усё ж такі ў іхні час жылося спакайней! Мастак хапіўся б за галаву ад таго, што ён убачыў бы ў нашы дні.

Ён ўбачыў бы мільёны дзіцячых магіл і трупаў і над імі вышчараную ляпу германскага фюрэра Гітлера. Глянуўшы на Гітлера, што б ён мог падумаць пра звера? Якое мілае стварэнне — звер! Калі ён не галодны, ён цябе не зачэпіць.

Марачы аб лепшым часе, які павінен прыйсці пасля скanання Гітлера, мастак ніколі не адважыўся б намаляваць крывавага фюрэра побач дзіцяці, як калісьці ён гэта зрабіў з ваўком і тыграм. На гэта мастак не знойдзецца.

Гітлер са свінячай бесцырымоннасцю пайшоў напралом, на ашуканства, фальсіфікацыю. Ён абыходзіцца фотаапаратам: у сваім маёнтку каля свайго палаца ён здымаецца з дзецьмі. Гэтыя здымкі ён друкуе ў берлінскіх часопісах, якія потым рассылаюцца на фронт нямецкім салдатам і ў акупіраваныя краіны: глядзіце, які добры Гітлер, як ён любіць дзяцей! Але хто гэтаму паверыць? Няма дурняў!

Вось у вёсцы Катлубаеўшчына Любанскага раёна сядзелі на прызбе дзеці і прыдумлялі кару Гітлеру. Дзяўчынка раіла яго проста «застрэліць, як падлу». Другая, большая, раіла ўтапіць. Хлапчук гадоў дзесяці сказаў:

— А па-мойму, дык яго трэба павесіць, а перад гэтым пабіць добра, каб ён ведаў, як лёгка было майму тату, калі яго немцы забівалі.

Нарэшце адзін хлапчук так сказаў:

— Трэба яго вадзіць напаказ па ўсім свеце і каб усюды плявалі на яго.

Адкуль жа ў дзяцей такая нянавісць да таго, каго яны ніколі не бачылі?

У Катлубаеўшчыне немцы расстралялі вельмі многа людзей, і дзеці іх сталі сіратамі. Мільёны замучаных гітлераўцамі дзяцей клічуць да помсты. Мільёны жывых ва ўсім свеце дзяцей з гневам і агідай гавораць пра крывавага ката Гітлера.

Пра ваўка гавораць: каб ён здох. Пра Гітлера кажуць: яго трэба павесіць, утапіць, вадзіць напаказ, каб усе на яго плявалі.

Немцы доўга шукалі на Катлубаеўшчыне таго, хто навучыў гэтаму дзяцей. Яны не здагадаліся зірнуць у бок свайго фюрэра, які асіраціў дзесяткі тысяч дзяцей. Дзеці праклінаюць гэтага ката. Калі ён апруцянее, кожны скажа: калом яму зямля!

ЗАБІЯЦКІ ПЫК

Прызнацца вам, дык я хаваў у сваім хляве ад немцаў калгаснага быка. А жыву я ў лесе. А ў Мінску адзін гаўляйтарскі рэферэнт, нейкі «беларускі» дзеяч Сымон Пхайчык, заныў душой: а ці возьмуць яго немцы з сабою, калі будуць уцякаць з Беларусі. Дык ён пачаў так падлабуньвацца пад гаўляйтара:

— Чаму б вашай гаўляйтарскай ласцы не паехаць на паляванне?

— А партызаны?! — аж затросся гаўляйтар.

— Я вам пакажу такое месца, дзе няма партызан. Вы там убачыце не кранутыя бальшавіцкім уплывам народныя беларускія тыпы.

Вось яны і прыкацілі ў мой бок. Цягаліся цэлы дзень і, апроч схуднелай вароны, нічога не ўпалявалі. Тут раптам яны пачулі, што зароў бык. А вядома, што немец,— які б ён ні быў: ці просты фрыц, ці сам гаўляйтар,— найлепшы паляўнічы ў чужым хляве альбо пры курыным седале.

— Што гэта? — натапырыў вушы гаўляйтар.

— Бык,— адказаў дзеяч.

— Пык! А дзе ён?

Пхайчык з паўдня разнюхваў, пакуль знайшоў у маім хляве на прывязі быка.

І вось з'яўляюцца — наперадзе фрыцы з аўтаматамі, далей гаўляйтар, а морда ў яго — як млынавы камень! От, думаю, раз'еўся, каб цябе чэрві раз'елі! А за гаўляйтарам — Пхайчык. «Прападзе бык»,— падумаў я, а яны проста ў хлеў чэшуць. Адчынілі хлеў і глядзяць на быка.

— Адвязвай быка,— сказаў мне «беларускі» дзеяч пры гаўляйтары Сымон Пхайчык, а сам баязліва схаваўся за бычыны зад.

— Лепш вы станьце перад быком, бо ён мае кепскую натуру: брыкаецца, ліха яму.

Бачу — стаў Пхайчык перад быком, і сам гаўляйтар падышоў бліжэй, каб бачыць лепш.

«Ратуйся, бычок»,— падумаў я і так хапіў ззаду за казытнае месца, што той, не вытрымаўшы козыту, чмыхнуў і рыпуўся з хлява. Ён, напэўна, падумаў, што гэта яго хочуць павесці ў Берлін, каб ён падзякаваў Гітлеру за зямельную рэформу ў Беларусі, і так папёр, што збіў з ног Пхайчыка, а гаўляйтара рагамі падхапіў пад зад, і той

імчаўся так ад хлява і аж да варыўні. Там гаўляйтар грымнуўся вобземлю і ледзьве выскрабся пасля. Сымон Пхайчык падпаў ад гэтага пад нямецкую няласку і баіцца паказвацца гаўляйтару на вочы. А гаўляйтар як пачуе, што салдаты забралі дзе-небудзь у вёсцы быка і прывялі на гаўляйтарскі двор, зачыняе на замок дзверы і тлумачыць сваім падначаленым:

— Пык — гэта такая забіяцкая штука, ад якой доўга баляць рэбры.

ЗА БЛІЗКІХ І РОДНЫХ

Быў ён бацька чацвярых дзяцей. Зосьцы пачаўся пятнаццаты год, Лідзе адзінаццаты, а Толік і Стась былі яшчэ зусім малыя. Ён ужо некалькі месяцаў ляжаў хворы на раматус ног. Ён ледзьве мог паварушыцца, і Зоська не адыходзіла ад яго, памагала яму і глядзела яго.

Лета жыло быццам без людзей. Людзі жалі жыта ўкрадкам, сярпамі, каб ніхто не бачыў, бо калі дойдзе да нямецкіх вушэй, тады трэба будзе аддаваць немцам у паўсотню разоў больш, чым ты нажаў. Праўда, немцаў тут блізка не было, але ўстаноўленая імі ўлада пільна сачыла за кожным чалавекам. Зоська заўважала, што занадта нешта ўжо часта адзін з тутэйшых, праз увесь ранейшы час шукальнікаў «лёгкай службы», Фамкоў, дапытваецца ў яе:

— А ці праўда, твой бацька хворы, а можа ён так ляжыць?

Так зразумела Зося фамкоўскія допыты. На гэта бацька сказаў ёй:

— Прыйдзецца, дачушка, дзе-небудзь у лесе ляжаць, бо гэты чорт з'есць мяне. Успомніш, Зоська, маё слова: ён калі не служыць яшчэ ў немцаў, то пойдзе да іх на службу.

Зоська ціхом ад бацькі пачала раіцца з маткаю, што рабіць. Няшчасная жанчына, на галаву якое ўпала няшчасце карміць сям'ю і лячыць мужа ў такі цяжкі час, адразу ж дайшла да думкі, што мужу не трэба ляжаць у сваім доме. Было ясна: Фамкоў да нечага рыхтаваўся.

Усё адбылося, аднак жа, куды хутчэй, чым спадзявалася жанчына са сваёю белагаловай Зоськай.

У познюю раніцу ў хату ўвайшоў Фамкоў і з ім паліцэйскія. Нават і дзень добры не сказаў, а адразу ў бакоўку да хворага:

— Ну, чаго глядзіш так, я стараста! Нямецкая ўлада мяне паставіла на гэта. Прыйдзецца цябе патрывожыць.— Тут ён павярнуўся тварам да паліцаяў: — Гэта ляжыць той самы Іван Іванавіч Пракопенка, пільна абсачыць якога вам загадана. Пачынайце.

Потым ён звярнуўся да Пракопенкі:

— Табе прыйшоў канец. А ці памятаеш ты, як стараўся аб калгасе, і ў сельсавеце, і ў райкоме ты быў сваім чалавекам? Кайся! Прасіся!

Пракопенка маўчаў. Дзеці плакалі.

Ледзьве прычакалі ўсе яны вечара. Як толькі стала цёмна, Зоська пабегла да людзей і выпрасіла на паўгадзіну каня з возам.

У цемені ночы і ў вялікай цішыні маці і Зося паклалі хворага на воз і павезлі ў лес.

Іван Іванавіч ляжаў у лесе пад кустом.

— Накажы нашым людзям, Зоська,— сказаў Пракопенка.— А ты,— ён глянуў на жонку,— ідзі дадому ды прыходзь сюды з малымі.

На захадзе сонца Зоська была ўжо зноў пры бацьку і гаварыла яму:

— Уночы прыйдуць да цябе партызаны.

— Як жа ты знайшла іх?

— А я пайшла пад Доўгі лес і заспявала песню. Нейкі чалавек выйшаў да мяне з лесу, пачаў распытваць мяне. Мы адразу згаварыліся. Але таксама я дазналася, што Фамкоў шукае цябе. Я пры табе пабуду, пакуль маці з малымі прыйдзе. Яна зараз будзе тут. А тады я пайду ў разведку, дзе што робіцца.

Змеркла, і вечар скончыўся, і ноч настала глыбокая, а жанчыны з дзецьмі не было. Зоська пабегла ўстрывожаная і не вярнулася. Ужо зоры пайшлі на раніцу, як пачала ў лесе абзывацца птушка, якая ў гэты час звычайна спіць. Пракопенка здагадаўся і перагукнуўся з птушкаю. Неўзабаве над ім схіліўся чалавек:

— Па цябе едзе фурманка. А тут у вёску немчуры панаехала, як плоймы. Фамкоў водзіць іх і паказвае, дзе ў каго жывёла ці хлеб. Забіраюць усё пад мятлу.

— Нешта з маёю сям'ёю сталася, ніхто не прыходзіць,— сказаў Пракопенка.

Неўзабаве яго павезлі ў другі лес, а партызан пайшоў шукаць яго сям'ю. Гэта быў малады хлопец, Пракопенкаў аднавясковец. Чатыры дні ён не меў спакою, пакуль не ўзбіўся на след. Пракопенкава сям'я ўся была арыштавана немцамі. Фамкоў напісаў данос, што Пракопенка савецкі актывіст.

Праз дзень той жа малады партызан ішоў праз суседні пасёлак. Немцы з гэтых мясцін выехалі далей, забраўшы ўсю жывёлу і хлеб. Пасёлак быў пусты. Нідзе ні душы. Раптам хлопец убачыў страшны малюнак. Пракопенкава жонка і ўсе яго дзеці ляжалі мёртвымі. Засохлая кроў была на іх тварах і адзежы. Мёртвая маці трымала ў абнімках малога Стася. Толік і Ліда ляжалі цесна адзін пры адным. Асобна ад усіх ляжала Зоська, густавалосая,

белатварая. Вецер ускінуў на яе мілы тварык высахлую травіцу...

Пачалося ўпартае змаганне з хваробаю. Хутчэй устаць на ногі! Хутчэй адпомсціць! Пракопенка яшчэ звыш двух месяцаў ляжаў у лесе і перамог хваробу.

Увесь верасень месяц ён правёў у пошуках Фамкова. Знайсці гадзіну стала яго мэтай.

І аднойчы партызаны ўбачылі, як Пракопенка вёў злоўленага нягодніка. Фамкоў не хацеў ісці, але яго падганяў задумёны і суровы позірк Пракопенкі.

Усе, хто быў тут, сышліся выказаць свой прысуд паганцу-здрадніку. Фамкоў не глядзеў у твар людзям: ён раптам упаў на калені перад Пракопенкам. Пракопенка сціснуў зубы і адвярнуўся.

Партызанскі суд прыгаварыў Фамкова да смерці.

Праз некалькі дзён разведка высачыла, што па шашы будзе ехаць нямецкі генерал. У забалочанай дарожнай абочыне ляжалі ў засадзе два партызаны. Бадай што двое сутак яны праляжалі тут. Сонца рушыла ўжо к захаду, як на шашы відны сталі тры нямецкія машыны. Першая прайшла без злой прыгоды паўз засаду: яе прапусцілі, здагадаўшыся, што гэта генеральская ахова. Калі падышла другая машына, з густой і высокай травы мільгануў на момант Пракопенкаў твар і махнулася яго рука. Граната рванулася пад самай машынай. Задняя машына шпарка пайшла назад.

— Самае важнае тут засталося,— сказаў Пракопенка, надыходзячы блізка і гледзячы на кавалкі нямецкага генерала і яго машыны.

Іван Іванавіч Пракопенка помстай душыць свой смутак па сям'і.

Помста чужынцу за блізкіх і родных гоіць раны чалавечай душы.

СМЕРЦЬ ГАЎЛЯЙТАРА Ў МІНСКУ

Нямецкае радыё паведаміла, што ў Мінску партызаны забілі гітлераўскага «генеральнага камісара» Беларусі Вільгельма фон Кубэ.

Даскакаўся-такі гаўляйтар да свайго канца. Гэты тоўсты гер з'явіўся ў Беларусь неўзабаве пасля таго, як нямецкія ваенныя зграі прайшлі праз разбураны імі Мінск і ўжо на ўсход ад яго палілі, расстрэльвалі, грабілі і забівалі. Кубэ прыехаў з Берліна ўстанаўляць на Беларусі «цывільную нямецкую ўладу».

Ён адразу абсталяваўся ў Мінску і пачаў наводзіць «новы парадак». Каб пакора і паслушэнства навакол яго давалі яму ўпэўненасць, што ён на ўсё жыццё знайшоў сабе важнецкі кавалак хлеба, ён упрыгожыў Мінск у трох месцах шыбеніцамі.

На Тэатральным скверы стаялі дзве шыбеніцы, на бульвары пры Заходнім мосце таксама дзве, а за Брэсцкім мостам — адна, але вельмі трывалая: не было такога дня, каб яна не трымала на сабе павешанага чалавека. Але мілыя нямецкаму воку гарадскія пейзажыкі з шыбеніцамі і павешанымі на іх людзьмі пачалі дапаўняцца трупамі нямецкіх салдат.

Мінскія партызаны іх забівалі штоночы. Гер Кубэ задумаўся. Ён пачаў закідваць у народнае мора свае вуды. Вясною 1942 года ён ездзіў у Койданава і выступіў там з прамовай перад людзьмі, якіх паліцаі сілком пазганялі на плошчу. Там стаялі асірочаныя гітлераўцамі беларускія дзеці. Кубэ закаціў вочы і назваў іх «вясною беларускага краю».

Ён сабраў каля сябе кучку прахвостаў і шарлатанаў і заявіў, што гэта ёсць «Беларуская Акадэмія навук», а ён яе прэзідэнт. Адначасна ён і вешаў людзей і падлізваўся да іх. Ён калаціўся ад страху. Ён называў сябе «прыхільнікам беларускага народа», пісаў артыкульчыкі ў фашысцкую «Беларускую газету», у якой пісаў, што «немцы апякуюцца над беларускай моваю». І нават пускаўся ў лірыку: «Пад нямецкай апекай беларускае жыццё асвеціцца залацістым сонцам». Дзіва што!

Вешаць людзей — гэта аднак жа было для гітлераўскага гера Кубэ толькі дробнай забаўкай. Ён любіў дзейнасць у вялікіх маштабах. Так на Камароўскай ускраіне Мінска пад яго наглядам і з яго распараджэння было

расстраляна адразу каля сотні тысяч людзей. Іх звалілі ў канаву і засыпалі. Вялікая частка іх была яшчэ жывая. На некалькі кіламетраў зямля гэтай жудаснай, небывалай у свеце магілы варушылася больш як паўсуткі. Нямецкія аўтаматчыкі па загаду Кубэ расстрэльвалі натоўпы асірацелых дзяцей, бацькі якіх былі раней расстраляны. Па загаду Кубэ салдатня ўпрагала беларускіх вучоных у бочкі і вазіла на іх у свае казармы ваду.

Адным словам, берлінскі дзяржыморда пускаўся на ўсе хітрыкі, абы-толькі ўціхамірыць «перадкрай Нямеччыны», як называў ён Беларусь. Уціхамірваў ён Беларусь, уціхамірваў — і шыбеніцамі, і расстрэламі, і артыкульчыкамі, і дзяржымордаўскай «лірыкай», а на Беларусі кіпеў народны гнеў, і партызаны штодзень пускалі з рэек нямецкія паязды і адпраўлялі на той свет усё больш і больш акупантаў.

Па ўсёй Беларусі штодзень каціліся пад адкос нямецкія паязды, на дарогах узрываліся грузавікі з салдатамі, абозы з прадуктамі і танкавыя калоны. У раёне Мінска партызаны разграмілі і адправілі ў магілу нямецкае абласное кіраўніцтва, у Віцебску адправілі на той свет рэдактара фашысцкай газеты Брандта. Дзесяткі тысяч гітлераўскіх бандытаў знайшлі сабе магілу ад караючай рукі народных мсціўцаў.

Вялікі беларускі народ ніколі не цярпеў і цярпець не будзе на сваёй шыі крывавых катаў, няпрошаных апекуноў, усялякую чужаземную навалач, ахвотнікаў на чужы хлеб, якія да таго ж называюць сябе прыхільнікамі народа і прыхіляюцца да народа, як соль да раны.

Партызаны гэтымі днямі адправілі да магільных чарвей гітлераўскага гера фон Кубэ. Народная справа зроблена. Сабаку сабачая смерць. І калом яму зямля.

НАСТАЎ ВЯЛІКІ ДЗЕНЬ

Чырвоная Армія ўзышла на беларускую зямлю. Дарагая і любая Беларусь, бацькаўшчына наша, дачакалася вялікага дня. Канчаецца нямецкае панаванне! Ужо рынулася перапалоханае нямецкае вараннё на захад адусюль, дзе яно думала абжывацца і нажывацца на беларускіх землях, дзе яно думала ўладаць маёнткамі, дзе думала пладзіцца і множыцца, і каб беларускі чалавек служыў яму, і каб беларуская прырода рыхтавала дары свае сквапнаму нямецкаму горлу.

Пабегла гэтая навалач з Беларусі. Пакацілася пад грознымі ўдарамі Чырвонай Арміі.

Беларускія дарогі бачылі калісьці на сабе дзікі рух на захад растрыбушанай напалеонаўскай зграі. І сам Напалеон каля нашага Барысава ў Студзянцы ўздрыгнуўся і перасеў з імперскага каня ў сані і памчаўся на захад. На нашай зямлі, пад Баранавічамі, ляснула марна заваёўчая прага кайзера Вільгельма.

Гітлераўскае шарлатанства, якое каштавала і нашаму народу і ўсяму свету гэтулькі крыві, у гэтыя дні кладзе на беларускай зямлі сляды сваёй немінучай гібелі. На полі гарачых баёў падаюць і падыхаюць гітлераўскія заваёўнікі. Абапал дарог тлеюць нямецкія косці заваёўнікаў, знішчаных партызанамі — лепшымі сынамі вялікага беларускага народа.

Нямецкі салдат з выпусташанай Гітлерам душою страціў самога сябе.

Браніраваная нямецкая саранча патаптала нашу мілую, родную зямлю, ліла кроў нашых дзяцей і жанчын, залівала нашы дарогі слёзамі нашых сёстраў, здзірала з плеч чалавека кашулю і грабіла да апошняга наш набытак, а гітлераўская прапаганда крычала наўздагон сваёй салдатні, што гэта адбываецца вялікі акт узняцця Германіі да славы і дзейнасці і што ўсё гэта робіцца дзеля таго, што нямецкі салдат вельмі шчыра любіць сваю айчыну. А гэты ваяка пёр на злом шыі ў глыб нашай радзімы, значачы свой след шыбеніцамі і катаваннямі нявінных людзей. Захалоджаным у нязвыклым яму клімаце голасам ён хрыпеў аб славе фюрэра і дабрабыце Германіі, а сам сабе думаў у той жа час аб тым, каб як найбольш награбіць панчох, чаравік і кашуль. Гэта нічога, што здзёртая з цела замучанага чалавека рубашка будзе ў крыві. Дома Эльза ці

Марта вымые і выпрасуе яе, і ўкрадзеная ва славу фюрэра рубашка будзе добрая як мае быць.

Гэта заваёўнік паклаў у руіны нашы гарады, стаптаў наша поле, пастраляў і павесіў нашых блізкіх і родных. І ўсё пхаў у сваё ненаедпае горла. Ён выславіўся на ўвесь свет як крывавы кат і бессаромны злодзей і зганьбіў на стагоддзі самое імя Германіі і германца. Па-гітлераўску гэта называлася замілаванасцю да Германіі, нямецкім патрыятызмам.

І вось нямецкія мазгі ставяцца на месца. Біты нашай зброяй і адбіты ад сваёй разгромленай часці, нямецкі заваёўнік валочыцца па нашых лясах або ранены ці кантужаны валяецца дзе-небудзь пры дарозе і душой прагне, каб хоць убачыць яшчэ сваю Германію, каб хоць дацягнуцца да яе.

Мы любім сваю родную зямлю чыстай душой і вялікім сэрцам. Не прагнасць на чужое, а творчасць і праца дзеля бацькаўшчыны — гэтым жыве наш чалавек.

Нашай роднай беларускай зямлі давялося перанесці першы ўдар ад нямецкай зграі. Прыйшоў дзень расплаты і вызвалення. Блізка той дзень, калі ўстане з руін і Гомель, і Мінск, Віцебск і Магілёў... Блізка дзень мірнай працы на вольнай беларускай зямлі.

Слава Чырвонай Арміі!

Беларуская жанчына ўжо ўзняла насустрач слаўнаму воіну сваіх дзяцей.

ВАЎКІ РАТУЮЦЬ СКУРУ

Драпежнае звяр'ё так ідзе на здабычу: спачатку бягуць львы і тыгры. Гэтыя смокчуць свежую, яшчэ гарачую, кроў. За імі цягнецца ўжо драбяза. Бягуць шакалы, валачэцца крывазадая гіена. Дзікае сабач'ё бродзіць у пошуках аб'едкаў. Ваўкі шныраць пратаптанымі сцежкамі. А пасля ўжо драпежная птушка кружыцца чародамі над акрываўленым месцам. Сцярвятнікі. Груганнё. Гэтыя аб'ядаюцца без доўгіх пошукаў і клопату на месцы крывавага піру сваіх папярэднікаў.

Спачатку праз Беларусь на ўсход пёрлі нямецкія генералы. Ганарыстыя, атупелыя. Гэтыя ўладалі агнём і жалезам. Яны гналі перад сабою зграі салдатні і афіцар'я. Гэта быў першы крывавы пір нямецкай навалачы на беларускай зямлі. Расправа з людзьмі была куляй, на месцы. Гэта быў час, калі, ачмурэлая ад гітлераўскай прапаганды і шалёнага руху наперад, немчура напіхала танкі жаночым абуткам і адзеннем, садраным з ног і плеч нашых жанчын і дзяўчат.

Яшчэ не астылі трупы і не высахлі слёзы і кроў «заваяваных людзей», як на Беларусь пацяглася навалач другога гатунку. Гэта былі зямельныя арандатары з-пад Брэслаўля і Мюнхена, дробныя чыноўнікі, якім не ўдалася кар'ера па службе і якія з скуры вылазілі, каб пагрэцца каля фюрэра. Тут быў і шпіён, які цэлыя гады збіраў па Еўропе патаемныя весткі фюрэру. Дыверсант жа пасля першых тыдняў вайны тут і застаўся чакаць дакляраванай фюрэрам здабычы. На Беларусь пацягліся з-пад Берліна і Лейпцыга дробныя землеўласнікі, няўдалыя камерсанты, гандлёвыя жулікі і махляры ўсіх гатункаў, банкруты ад сваіх нячыстых спраў і ўвішныя прайдзісветы з падазроных цёмных хаўрусаў, дазволеных Гітлерам.

Усё гэтае груганнё верна выслужвалася перад сваім фюрэрам і меркавала за свае шпіёнскія і махлярскія заслугі перад Гітлерам пажывіцца на беларускай зямлі.

«Генеральны» гер Кубэ, які нядаўна здох у Мінску ад партызанскай кулі, выдумаў нават «зямельную рэформу», каб прыгрэць гэты зброд. Сутнасць гэтай «рэформы» была ў тым, што лепшыя землі на Беларусі аддаваліся гэтым прышэльцам. Беларусы зганяліся з зямлі, каб даць месца немцу з тоўстым задам і лупатай жонкай, якая ахвотна з'явілася сюды «ўладаць» і таўсцець.

На адной толькі Случчыне немцы стварылі больш за сотню такіх маёнткаў. Яны папрывозілі з сабой з Германіі жонак, дачок і цяжарных сук, каб нават і сабачую пароду на Беларусі анямечыць. Яны тут думалі пладзіцца і размножвацца і мець беларусаў за сваіх бяспраўных парабкаў.

Што з гэтага выйшла, вельмі ясна відно ў гэтыя дні, калі Чырвоная Армія ідзе па беларускай зямлі.

Але яшчэ і раней лёс гэтай навалачы вызначыўся як мае быць. У Заляддзе, саўгас на мяжы Чырвонаслабодскага і Слуцкага раёнаў, прыехаў нейкі Тоўхарт з жонкай. Тутэйшыя людзі адразу пазналі яго: гэта быў сын таго самага Тоўхарта, які да той першай вайны быў упраўляючым радзівілаўскім маёнткам «Клярымонты», што ў Капыльскім раёне. Усе гэтыя «ўпраўляючыя», што прыязджалі з Германіі, былі шпіёнамі. Тоўхартаў сынок з'явіўся цяпер сюды як уладар залядскага маёнтка. Не пражыў ён тут і чатырох месяцаў, як уночы залядскія мужчыны ўвайшлі ў дом і звалаклі «ўладара» з пасцелі так, што ён ужо больш не ўстаў з падлогі. Тоўхарціха вылезла з цёплай пасцелі, і яе павялі ў партызанскі атрад. Так яна і не паспела нарадзіць тут малога тоўхарціка на далейшае ўладанне залядскім маёнткам.

Закалаціўшыся ад страху, калі наша Чырвоная Армія ўвайшла ў Беларусь, не трапляючы зубам на зуб, прэ з беларускай зямлі ў сваё нямецкае логава нямецкае ваўкаўё. Як сабакі з падтуленымі хвастамі, пруць са сваіх насапечаных маёнткаў заграбастыя нямецкія ахвотнікі да чужой зямлі і да чужой працы. Даюць яны драла з-пад Гомеля і Віцебска, з-пад Магілёва, Оршы і Барысава, завaрушыліся пад Мінскам і Слуцкам, пад Бабруйскам, Баранавічамі, пад Лепелем і Навагрудкам... Ныюць і пруць, пускаюцца ў дарогу і думаюць аб нядаўнім канцы свайго гаўляйтара ў Мінску і грозным наступе Чырвонай Арміі. Ірвуцца на захад, ратуючы скуру.

Вось і прыходзіць канец нямецкай брыдзе на Беларусі.

ВАРОЧАЕЦЦА ЖЫЦЦЁ

У канцы жніўня 1941 года нямецкія генералы палажылі пад Гомелем восемдзесят тысяч сваіх салдат. Гомель абышоўся ім дорага. Прагнучы заняць гэты цудоўны беларускі горад, яны, як саранча, лезлі на сваю пагібель. Не ў сілах з бою ўзяць яго, яны з паветра падпалілі яго і разбамбілі. Гомель гарэў і разбураўся. У значнай сваёй частцы ён ужо ляжаў у руінах, калі нямецкая навалач увайшла ў яго.

Адзін нямецкі афіцэр пісаў тады ў Германію з Гомеля: «Мы блукаем па пажарышчах і заходзім у гомельскія сады. Дарма. Сады пустыя. Усё абабрана і дзелася немаведама куды. Падвозу пакуль няма. Мы галодныя».

Гітлераўскі прахвост думаў, што ён будзе бавіць у Гомелі. Пакідаючы свой горад, гамельчане знішчылі тое, што не маглі забраць з сабою. Здавалася, што на каменнях вулічнага бруку людзі пакінулі сляды свае нянавісці да ворага.

Руіны і пажарышчы заклікалі да помсты. Нямецкая ўлада ўжо была ў Гомелі, а горадам уладалі гомельскія партызаны.

Нямецкае афіцар'ё сабралася ў гомельскім рэстаране, што на Савецкай вуліцы, на свой нейкі ўрачысты банкет. Партызаны ўзарвалі ў паветра ўсё гэта гадаўскае зборышча. Ад партызанскіх куль падала немчура на гомельскіх вуліцах, у парках, у прыгарадах. Гомель змагаўся, ён не скарыўся.

Гэта быў адзін з самых індустрыяльных і самых прамысловых беларускіх гарадоў. Другая па велічыні паліграфічная база ў Беларусі — «Палесдрук», Гомсельмаш, паравозавагонарамонтны завод... Эвакуіраваная ў далёкі тыл гомельская прамысловасць поўным размахам працуе на армію, на абарону, на перамогу.

Гомель быў цудоўным злучэннем індустрыяльнага, прамысловага горада з горадам-садам. Гомель стаяў у фруктовых садах. У Гомелі быў цудоўны вялікі парк. Берагі ракі Сож! «Мельнікаў луг»! Гарадскія прысады! Бульвары і скверы!

Немцы разбурылі, спалілі і запаскудзілі горад. Яны «ўпрыгожылі» гомельскі пейзаж шыбеніцамі. Але Гомель і яго ваколіцы ўпрыгожыліся таксама і магіламі нямецкай навалачы. Гэта ўжо здабытак нашай гісторыі і навек на-

памінак нямецкім ахвотнікам да чужых гарадоў: не лезь не ў сваё!

Наша родная Чырвоная Армія перайшла раку Сож. Чырвоная Армія заняла Нова-Беліцу, прыгарад Гомеля. І нарэшце доўгачаканы момант:

Наша войска заняло Гомель!

Слаўны наш Гомель вызвален ад нямецкіх акупантаў! Трупы нямецкіх прышэльцаў яшчэ валяюцца на подступах да горада. Яшчэ скалечаны нямецкі танк, як пачварнае страшыдла, са свастыкай і разяўленай жалезнай ляпай тырчыць на ўездзе ў гомельскую вуліцу. Нямецкія грузавікі і гарматы плазам ляжаць на дарожных абочынах. Мошкі, чэрві і груганы яшчэ не паспелі апанаваць мёртвых фрыцаў. Яшчэ свежанькімі мерцвякамі яны ляжаць, гэтыя гітлераўскія крывавыя пасланцы на нашу зямлю.

А па гомельскіх вуліцах праходзяць байцы. Гомель вызвален дзеля адбудовы і жыцця.

НЕПАРАЗУМЕННЕ

Пра Паўлюка Бранчыцкага казалі, што ён вельмі зайздросны і сквапны. Здаецца, яно так і было. Заўсёды, бывала, усё выглядае і прыслухваецца, а ці нельга дзе і як упісаць сабе лішні працадзень, або каб дзе лягчэйшая работа, або каб затанна што купіць і задорага перапрадаць. Бывала, людзі работу робяць, а ён ходзіць ды выслухоўвае, дзе хто што скажа. Любіў Бранчыцкі на кожнага скляпаць і падаткнуць куды-небудзь, каб з гэтага выгаду мець. Ён і па свеце цягаўся: усё шукаў лёгкай службы, каб гультаяваць і смачны хлеб есці. Цярпець яго не маглі нашы людзі.

А як навалакліся немцы, дык ён адразу ў паліцаі падаўся. «От ужо дапаў да лёгкага хлеба!» — пачалі ўсе казаць. Невядома, які ён там хлеб еў, але што нямецкім падбрэхічам быў дык пярвейшым. Бывае, што камендант (немец) нічога і не думае, а Бранчыцкі яму ў вушы ўвядзе, дык тады ўжо хоць на свеце не жыві. А пасля знік недзе, і на доўгі час. Казалі, што баяцца пачаў людзей, дык папрасіўся ў іншае месца кудысьці. Можа і так.

Тым часам надышоў добры час: у Мінску гаўляйтара Кубэ партызаны пляснулі дагары нагамі, а Чырвоная Армія пачала гнаць немцаў з Беларусі.

Чуем — Бранчыцкі з'явіўся. Казалі, што бачылі яго, як ён мыўся зранку на двары. І ўжо адзеты як чалавек, а не як нямецкі паліцай. Дык у нас усялякія думкі з'явіліся. Камандзір нашага атрада ўзяў і паслаў мяне разведаць, што з Бранчыцкім такоўскае сталася.

— Бранчыцкі! — сказаў я, увайшоўшы да яго.

— Чаго табе? — сказаў ён, гледзячы на мяне.

— Адкуль ты? — сказаў я, падступаючы бліжэй.

— Чаго табе? — сказаў ён, збялеўшы як палатно.

— Чаго ты так збялеў?

— Хіба?

— Хіба... Вось табе і хіба. Ці не думаеш ты, што я прыйшоў па тваю душу? — намякнуў я.

Тут ён пачырванеў, пасля зноў збялеў.

— Братачка! — размяк ён.— Я думаў...

— Ты думаў, што ў цябе душы няма. Дык дрэнна думаў. Душа твая хоць і чорная, але яна ў цябе ёсць. І відна яна навылёт усім людзям.

— Дык што ж мне рабіць? — аж затросся Бранчыцкі.

— Ідзі запытайся, што табе рабіць.

— Гэта ты мне так кажаш? А божа! Ты ж партызан, я ведаю.

— Дзіва што ты ведаеш. Ты ж усё заўсёды разнюхваў.

«Нідзе дзенешся»,— падумаў я.

Праз тыдняў нешта тры пайшла пагалоска, што ў воласці згінуў немаведама куды бургамістр.

— Але ж і следу няма,— казалі ўсе.— Усё роўна як чэрці на форму схапілі.

Пакуль у нас меркавалі, якія там чэрці яго схапілі, я зноў ткнуўся да Бранчыцкага. Каб вы толькі ведалі, як ён мяне спаткаў! Такой крыўды свет не бачыў, якая была ў яго голасе. Ён аж заікацца пачаў, стараючыся ўсё адразу выказаць.

— Што ж ты, пане-браце?.. Прыйшоў, даў мне напамінак, а сам хвастом накрыўся...

— Якім хвастом? — аж падтуліў плечы я.

— Як гэта якім? Не ведаеш, якім хвастом накрываюцца, калі кажуць адно, а робяць другое? Ты ж мне выразна сказаў, каб я да каменданта схадзіў параіўся, што мне рабіць. Дык выбачай... Папрабуй сам, ідзі дастуціся да таго каменданта. Пасля таго, калі ў Мінску забілі Кубу, камендант баіцца з дому носа выткнуць. Падвоіў варту каля сябе і нікога да сябе не пускае. Што мне было рабіць? Ты ж мне выразна сказаў... А можа, не будзеш ты гневацца,— падумаў я,— калі я табе заместа каменданта бургамістра вазьму. Я пайшоў да яго параіцца, якую мне дзе службу дастаць, пазваў яго ў госці, звязаў, заткнуў яму рот — я чалавек здаровы,— усклаў яго на воз і павёз уночы да швагруся — ён у глухім месцы пры лесе жыве. Дык бургамістр там і цяпер, а мне хоць на свеце не жыві, баюся немцаў і скрыцца не магу, бо цябе чакаю. А ты не ідзеш.

Вось як зразумеў мяне Паўлюк Бранчыцкі. Пайшоў я з ім да яго швагруся. Бургамістр там і сапраўды замкнуты ў свірне. І Бранчыцкага швагрусь пільнуе яго. А гэтага швагруся я ведаў.

Які яны ўсе гвалт паднялі, калі пад вечар прыйшлі сюды нашы з атрада.

Бургамістр скардзіўся:

— Гэты сукін сын Бранчыцкі ўсе мае планы спаскудзіў. Я ўжо намерваўся сам ісці да вас, годзе ўжо немцам служыць, каццы іхнія віднь. А ён са мной так зрабіў. Хто

ж цяпер мне паверыць, што я сам хацеў ужо?.. Гад ты печаны, Бранчыцкі! Каб ты апух!

Бранчыцкі прыставаў да мяне:

— Гэта ж так доўга не з'яўляўся. Чорт жа яго ведаў, дзе цябе шукаць.

Бранчыцкага швагрусь аж енчыў:

— Каб яно згарэла было. Завалілі мне гэтым бургомістрам свіран. Пільнуй яго цэлы тыдзень. Ды яшчэ да ветру вадзі яго, а ў яго ж трыбух, як мех. Стой каля яго можа дзве гадзіны.

Было хоць вушы затыкай. Нашы хлопцы аж клаліся з рогату.

ФРАНТАВАТЫ КАМЕНДАНТ

У нашым мястэчку чатыры вуліцы. А калі я яшчэ быў малады, гэта ў першыя часы пасля вайны з палякамі, тут тады было пустое месца. Поле і лес. Зямля раней была панская. Пасля, пры Савецкай уладзе, мы ўсе, у каго раней не было ні зямлі, ні пляца, ні хаты, пачалі будавацца. Год за годам і павырасталі новыя хаты і дамы. Пабудавалі мы і школу. А тым часам і дзеці ў нас нараджаліся. Растуць сабе малыя. Прайшлі годы, дык з тых дзяўчатак, што тады нарадзіліся, такія дзеўкі павырасталі, што аж вачэй ад яе не адарваць, калі каторая пройдзе перад табою або засмяецца. Жылі мы ў сваім новым мястэчку хораша. У раннюю весну, бывала, толькі снег сыдзе і зямля падсыхаць пачне, дык так ужо і ведай: з кожнага двара ці саду такім смачным духам цягне, што аж слінка цячэ. Гэта людзі вэндзілі сабе на лета шынкі, паляндвіцы і каўбасы. А сыры якія ў нас рабілі! Таго сыру, здаецца, і жаваць не трэба, сам ён у роце растае. Ды што сыры! Усё ў нас добрае было. Хаты якія стаялі, дамы якія! Якія кветкі перад вокнамі раслі! А якая капуста радзіла ў агародах! А якія сады ўзяліся на яблыкі і грушы! А колькі збожжа нажыналі! Тыя дзяўчаты, што нарадзіліся на свет, калі пачало будавацца наша мястэчка, да гэтага часу ўжо і замуж пачалі ісці, як раптам з'явіўся да нас нейкі Грызгамер, франт і забіяцкі хвалько. Праўда, ён не адразу ўзяў і з'явіўся. Спачатку нямецкае войска ішло і палавіну нашага мястэчка выпаліла. А пасля з'явіўся і камендант Грызгамер.

Галіўся, падла, чыста, рыжыя вусы падстрыгаў штодзень і нават, казалі, калі да ветру садзіўся, дык трымаў перад сабою круглае люстэрачка і ўсё ўглядаўся ў яго, усё нейкія прышчы выціскаў пад губою і на пераноссі. Але чорт яго бяры з яго губою, няхай яна яму навек апухне. Але ж ён не толькі прышчы тыя на сваёй мордзе выціскаў, а жыць нам не даваў. Яго рукамі ўсё рабілася. То ў Германію нашых людзей гоняць, то хлеб забіраюць, то дзяўчат немаведама куды забіраюць, то дзяцей страляюць. Вядома, немцы! Самае паганае на свеце стварэнне — гэта немец. Абжора, скваппік, злодзей. Я ведаў немца, які ўкраў у Дарахвея порткі, схаваў іх сабе ў шафу, а пасля падводзіў усіх да шафы і хваліўся, што ён порткі выдумаў і што каб не ён, то людзі без портак хадзілі б.

Камендант у нашым мястэчку Грызгамер быў такі свінюк, якога свет не бачыў. Жор, спаў, піў, чапіўся да жанчын, вешаў людзей, страляў дзяцей і, нарэшце, прыглядзеўся да аднае нашае дзяўчыны, равесніцы нашага мястэчка — Ганны. Спачатку ён яе ўгаварваў, а пасля сказаў, што калі яна не гляне на яго так, як яму хочацца, то ён адправіць яе ў Германію.

Не ведаў берлінскі кураед, што за асоба наша Ганна. Прыходзіць Ганна да мяне і кажа мне:

— Што рабіць, дзядзька Сымон? Жыць не дае паганы немец.

— Э, дачухна ты мая! Хіба адной табе не дае. Усяму народу не дае жыць немец. А гэтую прышчаватую падлу мы зараз ажэнім. Выведзі яго за мястэчка як-небудзь.

Далей усё пайшло вось як: каля нашага мястэчка быў малады парк, яго пасадзілі 25 год назад. Парк ужо добра ўзбуяў. Ветру ўжо было як пабушаваць у вершалінах дрэў. У нядзелю па абедзе Ганна ішла сюды, і яе вёў пад руку Грызгамер. Прыйшлі яны і селі на лаўку. Выходжу я з-за кустоў і да Грызгамера:

— Што, з нашай Ганнаю пагуляць захацеў?

— Не, не,— спалохаўся ён,— гэта я захацеў павучыць вашу Ганну нямецкай культуры.

— Гэ,— сказаў я,— дык жа злодзей куды стаіць вышэй за немца. Той, калі ўлезе ў чужы свіран, дык хоць не хваліцца, што гэта ён залез у свіран, каб абкультурыць яго. Можа, ты,— сказаў я,— будзеш гаварыць, што з Нямеччыны сюды прывалокся, каб зрабіць дабро нашаму мястэчку?

Але тут Ганна не вытрымала, і мне стала брыдка.

— Дурны ты, дзядзька Сымон! — крыкнула Ганна.— Нашто ты з немцам гаворыш? З немцам не трэба гаварыць. Яго трэба біць, пакуль дух з яго не выйдзе.

Гэта былі апошнія чалавечыя словы, якія прышчаваты немец чуў на гэтым свеце.

Каб нямецкая падла не засмуродзіла нашага парку, мы таго прышчаватага немца закапалі адразу ж.

ЯНКА КУПАЛА

Кароткі біяграфічна-крытычны нарыс

1

Вялікі паэт беларускага народа, чалавек, жыццё і дзейнасць якога з вялікай сілай адлюстравалі ў сабе цэлую гістарычную эпоху народа, Янка Купала (Іван Дамінікавіч Луцэвіч) нарадзіўся ў 1882 годзе, у пасёлку Вязынка, Вілейскага павета, Віленскай губерні. Сям'я Луцэвіча — гэта была сям'я дробнага зямельнага арандатара. Арандатар, бяззямельны чалавек, павінен быў арандаваць зямлю ў буйнога зямельнага ўласніка. Ужо гэта, само па сабе, ставіла чалавека ў поўную залежнасць ад пана, на зямлі якога ён сядзеў. У атмасферы залежнасці ад пана, у атмасферы беспарапыннага клопату аб грошах, каб заплаціць арэнду, і ў цяжкай працы на чужой заарандаванай зямлі праходзіла маленства сына арандатара Луцэвіча. Перад яго вачыма праходзілі карціны жыцця народа. Яго дапытлівыя вочы навучаліся перш за ўсё бачыць узаемадачыненні паміж панамі і мужыкамі, яго чулая душа ўспрымала з самага маленства гора і радасць простага працавітага беларускага чалавека. Будучы заўсёды ў асяроддзі людзей цяжкой працы за кавалак хлеба, бачачы перад сабой вяльможных уласнікаў зямлі, адчуваючы горкай практыкай свае сям'і тую сцяну, якою аддзялялася панскае багацце ад мужыцкай нядолі, сын бяздомнага арандатара ўжо з самых малых і маладых сваіх год падслухаў душу народа, ведаў і адчуваў яе імкненні і спрадвечную яе імклівасць да радасці і шчасця. Перад маладой натурай, якая толькі яшчэ фармавалася і складалася, стаяў ва ўсёй сіле сваіх імкненняў і ў сваіх, толькі яму аднаму ўласцівых, асаблівасцях і ў сваім непаўторным харастве вобраз простага, працавітага чалавека, сына і законнага гаспадара роднай зямлі; чалавека, які жыў у старой хаце з саламянай страхою і ў нядолі гадаваў сваіх дзяцей; чалавека, які працай сваіх рук аздабляў твар роднай зямлі, які гадаваў на зямлі багатыя ўраджаі, але не для сябе, а для таго, хто ўладаў зямлёй. Парабкі ў панскіх маёнтках, бедныя беззямельныя і малазямельныя сяляне, тыя, хто кідаў на зямлі галоднае жыццё і ішоў у гарады шукаць работы, каб пражыць на свеце,— многія мільёны гэтых людзей, працоўны беларускі народ магутным сваім мільён-

ным чалавечым вобразам паўстаў і ажыў у маладой душы. І так з'явіўся паэт народа. І так ён сказаў пасля аб мільёнах беларускіх простых людзей, што яны хочуць людзьмі звацца.

Гэта быў час, калі ў абшарах царскай імперыі бяспраўе народа даходзіла да жахлівых памераў усюды. Беларусы неслі на сабе прыгнёт не толькі сацыяльны, але і нацыянальны. Царызм вёў палітыку трымаць беларусаў у стане «ціхай пакорлівай масы». З пункту погляду царскіх чыноўнікаў, само паняцце «беларус» было паняццем этнаграфічным і ні ў якім разе не нацыянальным. Жыццё ў беспрасветнай галоднай працы, бяспраўе, беззямелле і малазямелле, адсутнасць доступу да пісьменнасці ставіла беларускага простага чалавека ў стан, які характарызуецца прыказкай самога ж народа: «ні госць, ні гаспадар у сваім доме». І вялікае значэнне для змагання за волю мела ўсведамленне чалавекам свае ўласнай высокай годнасці, развіццё пачуцця свае нацыянальнай гордасці, усведамленне таго, што на «тутэйшай» зямлі жыве не нейкая шэрая маса сярмяжных «тутэйшых» людзей, цёмных і смешных у вачах пана і царскага чыноўніка, а тут, на сваёй багатай і прыгожай зямлі, у сваім родным краі, імя якому Беларусь, жыве беларускі народ, слаўны сваёй шматвяковай гісторыяй, сваімі нацыянальнымі духоўнымі багаццямі, сваім нацыянальным складам жыцця, сваімі непаўторнымі асаблівасцямі. І таму змаганне за лепшую долю чалавека, за яснасць яго жыцця, за вызваленне ад царызму і панства — ёсць, разам з тым, і вызваленне з-пад прыгнёту яго нацыянальнага я. Адсюль патрэба ў народзе фармавання і росту яго нацыянальнай гордасці, яго нацыянальнай самасвядомасці. І вось сын бяздомнага арандатара на панскай зямлі, які стаяў ужо на парозе свайго юнацтва, сваёй маладой душой успрыняў гэтую праўду свайго народа, і ў яго галаве пачалі фармавацца і прасіцца «на свет цэлы» думкі аб лёсе, аб сучаснасці, аб будучыні ўсёй роднай краіны і ўсяго роднага народа.

У гэтым сэнсе ў яго быў ужо яго слаўны непасрэдны папярэднік: Францішак Багушэвіч, які ўжо сфармуляваў у прадмове да свае «Дудкі беларускай» думкі аб сацыяльным і нацыянальным пратэсце беларусаў у іх імкненні да лепшай долі. І вось Івану Луцэвічу, які зараз назавецца Янкам Купалам, суджана было стаць магутным трыбунам таго, што цьмяна яшчэ брадзіла дзесьці ў глыбокіх нетрах народных мас і к моманту рэвалюцыі 1905 го-

да пачало рвацца бурнай рэчкай на паверхню жыцця, набываючы ўжо новыя, больш дасканалыя формы і пераростваючы ў новую якасць, набываючы новы свой змест.

Так прайшло юнацтва арандатаравага сына, і так пачаўся паэт Янка Купала. К гэтаму моманту ў яго памяці і перад яго душэўным узрокам ужо навечна занялі сваё месца карціны народнага жыцця, з якім зліваўся і асабісты лёс самога паэта.

Ужо назаўсёды, на ўсё жыццё не знікне з яго памяці мокрая і халодная асенняя ноч. Цішыня цёмнага поля. Зоры не свецяць. На небе хмары. Разбітай калясьмі дарогай паўзуць фурманкі: арандатарава сям'я вязе ў далёкі панскі маёнтак збожжа — плата натурай у лік зямельнай арэнды. На пярэднім возе — старэйшы брат Янка, далей едзе маладзейшы брат, яшчэ зусім невялікі хлопчык Казя. Праходзіць ноч, пачынае цадзіцца золкае світанне. Ехаць трэба далёка. Праходзіць дзень, блізіцца ноч, калі браты варочаюцца дадому. У прыдарожнай карчме папасваюць коні. У карчме поўна падарожных людзей: брадзячыя цесляры з сякерамі, пільшчыкі з піламі, местачковыя балаголы, сезонныя панскія парабкі, якім скончыўся тэрмін службы і якія трунца паміж людзей, каб дачуцца — ці няма дзе на старане работы. Забрыў у карчму перадыхнуць ад вечнай свае дарогі і жабрак з торбамі накрыж цераз плечы, з ліраю. Лірнік круціць корбу і пад гукі ліры спявае аб нядолі сірат. А час ад часу ён запявае аб смелым казаку Марозе, які любіў праўду, нічога не баяўся, вёў людзей на злога пана, многа пабіў паноў і папаліў іх маёнткаў і якому паны выкалалі вочы і спалілі жывога ў агні. Цягнецца ў карчме вечар. Карчмарка налівае гарэлку. Па дарозе паўз карчму грукаціць абоз параконных фур: у жалезных бочках вязуць з панскага бровара на склады ці на станцыю спірт. Абоз спыняецца. Першы ўваходзіць у карчму маёнткавы намеснік. Штосьці, праз дзесяткі год, захавалася ў яго абліччы ад цівуна часоў прыгону. І не дзіва. Ён служыць у пана, уласніка тысяч дзесяцін зямлі. А навокал яго парабкі — галодныя, абарваныя.

Два браты паміж людзей. Да ўсяго прыглядаюцца, да ўсяго прыслухоўваюцца. Але вось праходзіць вечар. Коні выстаяліся. А заўтра трэба араць поле. Трэба ў дарогу. Два браты са сваімі фурманкамі выязджаюць у дарогу. Смутак аб жыцці душыць сэрца. Жаданні і імкненні жывуць у душы і не знаходзяць дарогі ў свет. Быццам штосьці страчана, штосьці патрэбнае не знойдзена.

К канцу ночы яснее неба. Хмары звалакліся за цёмны далягляд. Перад світаннем запальваюцца зоры. Маўчыць прыдарожны лес. Беларуская восень пахне хвояй і цішынёй. На ўсходзе пачынае шарэць край неба. Маладая душа паэта адгукаецца хараству свету, і тым большы смутак у ёй, што жыццё так неўладавана, што — бяздомнасць, чужая зямля.

Меншы брат страшна перамёрз за ноч. Яму нездаровіцца. Вось ужо і дадому прыехалі, і маці спаткала сыноў добрай сваёй мілай усмешкай. Пасля кароткага спачыну трэба ехаць араць поле.

Стаіць пагодны асенні дзень. Жоўтая восень. Чыстая вада ў рэчцы. Запозненыя грыбы ў лесе. Чырванеюць арабіны. Спяваюць асеннія птушкі. Пастушкі наклалі агню, і ядлаўцовы дым плыве над полем. Спакойна і ціха на зямлі. І нечага не хапае ў душы. Думка аб хлебе, аб спосабе як жыць, аб заўтрашнім дні не дае спакою вечна заклапочанаму бацьку, адданай ласкавым сваім сэрцам дзецям маці. К вечару Казя адчувае сябе горш. Праходзіць два дні, ён ляжыць у гарачцы. Меншая сястра таксама захварэла. Праходзіць яшчэ некалькі дзён. Казя і меншая сястра памерлі ў адзін вечар, а дзве старэйшыя сястры ляжаць хворыя на скарлаціну. Можа, ніколі так, як цяпер, гэтая сям'я адчула сваю бездапаможнасць на свеце, калі бяда і гора так бязлітасна паказалі тут свой твар. Спатрэбіліся неадкладна грошы, каб лячыць хворых, хаваць мёртвых і неўзабаве аддаць пану рэшту арэнды. Іван Дамінікавіч быў старэйшы з дзяцей, і на яго плечы лягло ўсё.

Быццам нейкая злая наканаванасць павісла над сям'ёй. Вечныя турботы без пары звялі ў магілу бацьку. Праз некалькі месяцаў пан загадаў выбірацца з арэнды і ачысціць зямлю іншаму арандатару, у сям'і якога было больш рабочых рук і на якога пан мог больш спадзявацца, што ён у тэрмін выплаціць арэнду. Іван Дамінікавіч, малады юнак, у сваёй душы гатовы ўжо да вялікай сваёй дзейнасці ў сваім народзе, пачынае хадзіць па панскіх маёнтках у пошуках якое-небудзь новай дробнай арэнды. Пасля ўжо, праз многа год, паэт успамінаў гэты час свайго жыцця, як самую чорную безнадзейнасць, як камень, які душыў і думкі і душу. У гэтыя цяжкія дні ў Івана Дамінікавіча пачалі з'яўляцца думкі шукаць сабе ў жыцці якой-небудзь іншай дарогі, дамагацца якога-небудзь іншага спосабу жыць. Сёстры яго, успамінаючы той час, гавораць, што іх брат стаў тады вельмі маўклівы, задуменны, увай-

шоў у сябе, імкнуўся аставацца сам з сабой. Начамі ён запальваў лямпачку і падоўгу штосьці пісаў. Сёстры не ведалі, што піша іх брат.

Нейкая захудалая зямля ў арэнду была знойдзена, але ўсё гэта было Івану Дамінікавічу чужое, непатрэбнае, нецікавае. Ён пачаў шукаць сабе службы дзеля кавалка хлеба. Нейкі час быў прыказчыкам пры маёнткавай канторы ў пана, пасля працаваў на бровары. Усё гэта было страшнае, чужое. Перад чалавекам стаяла жыццё, а дарогі ў яго не было. І з новай сілай паэт адчуў, як лёс яго зліваецца з лёсам народа, усіх тых простых людзей, якія жывуць навокал яго. І перад ім ужо ва ўсёй сваёй паўнаце вырысаваўся вобраз «мужыка», якім «усе пагарджаюць», але які будзе жыць, бо «ён мужык». Гэта ўжо быў бунт. І так з'явіўся першы надрукаваны верш Янкі Купалы «Мужык». Гэта было ў 1905 годзе, у вялікім годзе рэвалюцыі. Рэвалюцыйны ўздым падняў на сваіх хвалях чулага, разумнага, вялікага сваёй душой і сэрцам маладога сына народа і зрабіў яго народным трыбунам. Яго талент ішоў ад багацця народнай душы, ад думак і імкненняў народа. Паэт пачаў ад імя народа «на свет цэлы» гаварыць мовай гэтага народа — прыгожай, багатай беларускай мовай, якая лічылася царскімі сатрапамі і панствам мовай «простай, мужычай». Мову гэтую забаранялі ў школах, друкаваць на ёй не дазвалялі, яе абсмейвалі так, як эксплуатавалі народ, які гаварыў гэтай мовай. І на гэтай мове загучала бурная, магутная паэзія вялікага паэта. Цяжкая, пакутная ў тыя часы, але пачэсная і слаўная дарога ўсяго жыцця была знойдзена.

Адзін за адным з'яўляюцца творы маладога паэта. Яны клічуць народ «да шчасця і да зор». І ўжо неўзабаве ён у вершы, які Максім Горкі назваў гімнам, сфармуліраваў імкненні беларускага народа да выхаду на шырокую арэну гістарычнага жыцця, да роўнасці паміж усімі іншымі народамі.

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Рэвалюцыя 1905 года выклікала да жыцця гэтыя імкненні мільёнаў працоўных беларускіх людзей, і вялікі паэт народа Янка Купала стаў трыбунам народных мас. За першыя годы яго літаратурнай дзейнасці выходзяць з друку кнігі яго паэзіі «Жалейка», «Гусляр» і «Шляхам жыцця».

Кнігі гэтыя выходзяць з друку нелегальна, трэба было ашукаць або абысці царскую цэнзуру, якая не выпусціла б гэтых кніг у свет і за іх змест і за тое, што яны напісаны на беларускай мове.

У гэтыя часы Іван Дамінікавіч паехаў у Пецярбург вучыцца ў народны універсітэт. У гады навукі ён быў, як і раней, у атмасферы свае кіпучай творчай дзейнасці.

2

Калі мы гаворым пра Янку Купалу, пра яго жыццё і дзейнасць, калі думаем аб датах і фактах яго жыцця, перад намі не можа не паўстаць другая не менш магутная постаць нашай літаратуры — Якуб Колас. Біяграфія Янкі Купалы мысліцца намі ва ўзаемадачыненні з біяграфіяй Якуба Коласа, якога да вялікай творчай дзейнасці ў беларускім народзе таксама выклікала рэвалюцыя 1905 года. Два вялікія паэты ўпершыню спаткаліся яшчэ ў маладыя свае гады, тады яны ўжо былі вядомы як паэты. У сваіх спатканнях яны былі блізкімі, і іх дружба была той жывой вадой, якая асвяжала тагачасную маладую беларускую літаратуру. У тыя часы з'явілася цэлая плеяда маладых талентаў. Мала пазней за Янку Купалу і Якуба Коласа пачаў друкаваць свае творы Змітрок Бядуля. Яшчэ пазней з'явіўся Максім Багдановіч. Была тады заснавана ў Вільні беларуская газета «Наша Ніва», якая і з'явілася цэнтрам, навокал якога групаваліся тагачасныя літаратурныя сілы. Праз нейкі час Янка Купала пераязджае з Пецярбурга ў Вільню на сталую працу ў рэдакцыю «Нашай Нівы».

Пачалася новая паласа ў грамадскім жыцці. Рэвалюцыйныя сілы пасля ўздыму 1905 года прымушаны былі пайсці ў падполле. Па ўсёй краіне запанавала рэакцыя. Царская паліцыя па-зверску распраўлялася з тымі, хто ўзнімаў свой пратэст, хто бунтаваў, хто ішоў у рэвалюцыю. Па турмах сядзелі лепшыя сыны народа. Чыноўнікі і панства перажывалі сваю ўрачыстасць. Здавалася, што ночы бясправўя не відно канца. Родная Беларусь уяўлялася паэту як попелішча, на якім спраўляюць свой драпежны банкет чорныя совы і груганы.

У гэты час Янка Купала піша сваю паэму-драму «Раскіданае гняздо» — вобраз раскіданай сялібы і людскі смутак на яе месцы. У гэтыя годы паэт усё часцей і часцей звяртаецца да народных паданняў, легенд і казак. Ён ду-

мае аб гераічным мінулым свайго народа, аб яго змаганні, аб яго сіле. Можа, ніколі, як цяпер, у яго творчасці выступае з вялікай сілай матыў нянавісці паміж простым чалавекам і панам, матыў панскага здзеку з мужыка. Выдатная «Бандароўна» з'явілася як слова вялікага гневу. У той жа час з няменшай сілай гучаць матывы страшнай жальбы аб долі панскага парабка і беднага селяніна, смутак аб тым светлым, што далёка і чаго так цяжка дасягнуць. У гэтыя годы з'яўляецца з-пад пяра Янкі Купалы многа вершаў, якія гучаць як гімн хараству беларускай прыроды, беларускаму лету, вясне, восені. Гэта было ў пэўным сэнсе выяўленне гонару за сваю зямлю і адчуванне, што «я тут гаспадар». Бо бадай што ў кожным з гэтых вершаў гучыць матыў або пратэсту супраць нядолі, або непасрэдны гнеўны зварот да тых, хто пануе над народам.

Творчасць Янкі Купалы гэтай пары характэрна яшчэ матывамі кахання, дружбы, вернасці, адданасці — высокімі чалавечымі пачуццямі, якія характарызуюць чалавечую асобу і ўзнімаюць яе на вышыню чалавечай годнасці. Вялікі паэт як бы гаварыў усяму свету аб вялікасці і благароднасці беларускага народа, аб яго справядлівай чулай душы і аб яго высокай вартасці ў чалавецтве.

І ў гэты час, і пасля з'яўляліся цэлыя плеяды талентаў рознага ўзроўню, якія наследавалі ў сваёй творчасці Янку Купалу, былі яго пераймальнікамі, наследавалі яго вершаваныя формы і матывы яго твораў. Уплыў Янкі Купалы на фармаванне і рост беларускай паэзіі быў незвычайны. І сам факт яго літаратурнай дзейнасці абуджаў да літаратуры новыя сілы і ўзводзіў іх на дарогу.

3

Імперыялістычная вайна 1914—1918 гадоў прайшла па ўсёй Заходняй Беларусі бязлітасным сваім смяротэльным маршам. Мільёны беларусаў кінулі свае хаты і родныя загоны і рушылі ў бежанства. Фронт вайны праходзіць па Беларусі. У народзе адбываюцца працэсы нарастання рэвалюцыйнага ўздыму. З усёй вастрынёй устае пытанне, каму патрэбна гэта вайна, за чые інтарэсы льецца народная кроў. Працоўныя масы народа нясуць на сабе вялікі цяжар вайны. За што? За тое, што зямля належыць панству? За тое, што народнае бяспраўе астаецца тым жа са-

мым? А на тэрыторыі, занятай немцамі, правіць сваё воўчае права нямецкі капрал, грубы прускі салдафон?

Вялікая трагедыя роднай зямлі, роднага народа ёсць у гэты час тое галоўнае, куды сыходзяцца ўсе кожнадзённыя думкі паэта. У гэты час адзіная беларуская газета «Наша Ніва» ў Вільні закрываецца. Янка Купала жыве ў Мінску. Тут збіраюцца і іншыя беларускія пісьменнікі. Мінск робіцца цэнтрам нацыянальнага беларускага культурнага жыцця. Янка Купала працуе ў бежанскім камітэці і ні на хвіліну не спыняе свае літаратурнай дзейнасці. У яго з'яўляецца цыкл вершаў аб вайне і лёсе беларускага народа. Паэт імкнецца ўбачыць будучыню роднай краіны. Яго душа поўна болю за пакуты народа. І з новай сілай гучыць цяпер у паэзіі Купалы заклік ірваць ланцугі і выходзіць на шырокі шлях вольнага жыцця. Матыў таго, што годзе ўжо быць рабом, праходзіць праз усе яго вершы гэтага перыяду. Паэт адчуваў блізасць вялікіх падзей, блізкі пачатак новай эпохі, пералому гісторыі народа. У адным са сваіх вершаў часоў вайны, калі канчаўся 1914 год, першы год вайны, паэт пісаў аб тым, што прыйдзе новы час, іншы год, калі меч «напіша бескрывавы свой закон».

Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя палажыла канец вялікай няпраўдзе, якая вякамі вісела над Беларуссю. Працоўны беларус стаў гаспадаром на сваёй зямлі. Збылася мара паэта: беларусы сталі людзьмі звацца.

Але пасля рэвалюцыі, у час грамадзянскай вайны, Беларусі прыйшлося яшчэ перажыць паласу акупацый. Рабіліся спробы зноў заняволіць беларускі народ. Паэт зноў выступае з агністым сваім словам трыбуна. Лёс народа, думкі аб яго будучыні — тое адзінае, чым жыве паэт.

І вось, нарэшце, скончылася грамадзянская вайна, прыйшоў канец усім акупацыям. У жыцці беларускага народа адбылася вялікая падзея: была абвешчана Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. Паэт піша:

Беларусь на куце
Ў сваёй хаце села...

Маладыя сілы народа былі ўзняты рэвалюцыяй да творчага жыцця, да вялікага будаўніцтва шчасця Радзімы. У паэта загучалі новыя матывы. Яго паэзія напоўнілася бурным аптымізмам. Паэт так звяртаўся ў гэты час да моладзі:

У маланках перуновых,
З гулкім гоманам грымотаў

Для вякоў дыктуйце новых
Нечуваныя ясноты.

Цень мінуўшчыны праклятай,
Дзе бізун гуляў з нагайкай,
Змецiцё вы, арляняты,
Сваёй новай сілай-байкай.

Ужо выбіла часіна
На вялікую прыгоду
Выйсці з мутнай каляіны
Беларускаму народу.

У жыцці паэта пачынаецца новая пара. Янка Купала ў гэтыя часы многа піша. З друку выходзяць яго новыя кнігі, ён займаецца вялікай грамадскай працай. Увесь час ён жыве ў Мінску, які стаў сталіцай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. У гэтыя часы пачынаецца бурны рост беларускай савецкай літаратуры. У літаратуру прыходзяць новыя маладыя сілы, і Янка Купала становіцца настаўнікам літаратурнай моладзі. Разам з Якубам Коласам ён быў пачынальнікам і стваральнікам новай літаратурнай беларускай мовы. Новае пакаленне беларускіх пісьменнікаў развівала літаратурную мову на аснове, пакладзенай Янкам Купалам і Якубам Коласам.

Дом, дзе жыў Янка Купала, заўсёды быў тым месцам, куды імкнулася літаратурная моладзь. У свайго слаўнага бацькі маладыя пісьменнікі вучыліся любіць свой народ і самаахвярна служыць яму. Вялікае жыццё Янкі Купалы заўсёды было ўзорам для кожнага маладзейшага беларускага пісьменніка. Гэтае жыццё было поўным адлюстраваннем жыцця і лёсу народа. Перажываў народ нядолю — у нядолі быў і яго вялікі паэт. Прыйшло для народа шчаслівае жыццё — быў у шчасці і радасці і паэт.

Савецкі ўрад высока ацаніў заслугі Янкі Купалы. Яму была дадзена Савецкім урадам годнасць Народнага паэта Беларусі. Савецкі ўрад узнагародзіў паэта вышэйшай нагародай — ордэнам Леніна. За кнігу паэзіі «Ад сэрца» Янка Купала атрымаў Сталінскую прэмію.

Яго дзейнасць перарасла межы Беларусі. Ён стаў адным з самых любімых і папулярных паэтаў усяго Савецкага Саюза. Ён стаў вядомым і ва ўсім свеце.

Творчасць Янкі Купалы стала гімнам народнай радасці. Беларускі народ у вялікай сям'і ўсіх савецкіх народаў, пад мудрым кіраўніцтвам вялікай партыі Леніна пабудаваў сабе шчаслівае жыццё ў сваёй рэспубліцы. І па-

эзія Янкі Купалы, як вялікае сцвярджэнне народнага шчасця, стала элементам жыцця народа.

Як чалавек яснага розуму і вялікай душы, як вялікі талент, як лепшы з лепшых сыноў народа, як вялікі грамадзянін Янка Купала бачыў і адчуваў працэс гісторыі. Узброены гістарычнай практыкай свайго народа, ён адчуваў, што Беларусі суджана яшчэ перажыць новае выпрабаванне. Яшчэ ў 1935 годзе паэт пісаў:

...Што гітлеры і герынгі з Берліна,
Культуру нішчачы, што кінулі вякі,
І ў божышча узвыўшы гільяціну,
На край савецкі точаць шаблі і штыкі.

І калі прыйшоў гэты цяжкі для радзімы дзень, калі фашысцкая подласць рынула на савецкую зямлю, зграі адзічэлых і атупелых немцаў, калі родная, мілая беларуская зямля стала арэнай крывавага разгулу гітлераўскага звяр'я, Янка Купала з першага ж дня вайны стаў змагаром з крывавымі нямецкімі захопнікамі. Ён зноў з'явіўся перад народам як магутны народны трыбун, і яго гнеўны кліч да змагання прайшоў па ўсёй беларускай зямлі ад краю яе і да краю. «Да зброі, браты беларусы!» — гукнуў ён. Крываваму Гітлеру ён даў такую ацэнку:

Брыдзе, паўзе ў крыві людское па калена,
Народамі пракляты гнусны зарубежнік,
Не шакал ён, не гадзіна і не гіена,—
Ён — Гітлер, фюрэр прускі, трупаед, грабежнік.

Паэт так звярнуўся да беларускіх партызан:

Партызаны, партызаны,
Беларускія сыны!
За няволю, за кайданы,
Рэжце гітлерцаў паганых,
Каб не ўскрэслі век яны!

Не давайце гадам сілы
Над сабою распасцерць,
Рыйце загадзя магілы,
Вырывайце з жывых жылы,
Кроў за кроў, а смерць за смерць!

Сваю душу і сэрца, усяго сябе Купала аддаў змаганню з ненавісным ворагам. Ён быў адным з дзеячаў Славянскага Камітэта, адным з арганізатараў Першага ўсеславянскага мітынгу. Перамагаючы свае фізічныя недамаганні, ён аддаваўся дзейнасці вялікага грамадзяніна, ён бачыў, што яго слова чакае родны народ, які ўзняўся на ворага. Ён бесперапынна сачыў за дзейнасцю беларускіх партызан,

поўніўся яснай радасцю ад кожнай перамогі Чырвонай Арміі і чакаў таго шчаслівага дня, калі беларуская зямля будзе ачышчана ад нямецкай навалачы.

Смерць заўчасна адабрала яго ад нас. Яму не суджана было дачакацца таго дня, калі апошні нямецкі вырадак ляжа на святой беларускай зямлі сваімі паганымі касцьмі. Але беларускі народ будзе святкаваць сваё вызваленне з ім, з яго імем, з памяццю аб ім. Урна з яго прахам будзе прывезена ў вызваленую Беларусь, і да яе ісці будуць людзі з святым пачуццём чыстай пашаны да таго, хто пражыў сваё жыццё дзеля роднага народа, хто стаў славай і гордасцю беларускай зямлі, чыё імя на векі вечныя любае, роднае, дарагое народу і ненавіснае ворагам народа.

Дом у Мінску, дзе жыў Янка Купала, разбуран нямецкімі бандытамі. Каля дома раслі дрэвы, пасаджаныя рукой паэта. Калі хоць адно з гэтых дрэў астанецца — яно стане сімвалам працы вялікага сейбіта, які сеяў у народзе слова праўды і цешыўся з росквіту роднай краіны.

Родная краіна будзе цвісці і красаваць, а чорныя косці паганых нямецкіх акупантаў паточаць чэрві. Беларускі народ з народа-пакутніка стаў народам-змагаром і героем. Дзеля гэтага пражыў сваё слаўнае жыццё вялікі паэт беларускага народа Янка Купала.

ДАРАХВЕЕВЫ ПОРТКІ

Наш Дарахвей Крываблоцкі вельмі фацэтнік вялікі. Не сказаць, каб гэта ён наўмысна лез у якое-небудзь штукарства, а так у яго ўсё выходзіла, што з яго парагочуць, а ён і не шманае. Нейк, незадоўга да вайны было, апароў Дарахвей на гары нейкія свае старыя порткі з вырваным крэслам. Здавалася — ліха іх бяры, няхай валяюцца. Дык не, Дарахвею фантазія падшыбла — каб гэтыя порткі ў глум не пайшлі — залатаць крэсла і хадзіць у гэтых портках з сеткаю рыбу лавіць. І рыбак невялікі быў Дарахвей, а бач ты, падбаў і аб гарнітуры. Хадзіў ён у рыбу не часцей як адзін раз на год. Адзенецца, бывала, у якую-небудзь старызну і боўтаецца паўдня па горла ў вадзе. Здаралася, што якіх пару плотак і ўбярэ за дзень. А было часам, што і цэлых тры плоткі браў. А вечарам гаворка ішла. Вельмі ж расказваць любіў Дарахвей. У яго ўжо з плотак шчупакі выходзілі, і не тры, а трынаццаць. Дык якое дзіва, што яму рупела мець адмысловыя порткі, каб хадзіць у рыбу. А ў яго ў шафе віселі тры новыя гарнітуры. Дык жонка не захацела яму тых портак латаць. Тады ён сам узяўся і на ўсё крэсла прышыў лату з чырвонага мультану. Такія ўжо выйшлаі порткі, што хоць ты іх на выстаўку вязі. Аднаго разу Дарахвей прыйшоў з рыбы, хутчэй зняў з сябе мокрыя порткі і ўскінуў на плот, каб яны ацяклі і высахлі. Нейк пайшло так, што не сабраўся ён доўга ў рыбу, дык порткі больш як год на плоце і правіселі, свецячы на ўсё мястэчка чырвоным крэслам. Нават у нас і прымаўка за гэты час пайшла: «Блішчыць здалёк, як Дарахвеевы порткі».

Пачалася вайна, навалакліся немцы, і ў нашым мястэчку з'явіўся камендант. Дарахвею стала не да рыбы. Ён разам з усімі намі даўно ўжо быў у атрадзе.

Камендант у нашым мястэчку быў нейкі Адольф Пфайлендгэль — чысцёха, бязлітасны кураед, франтаваты бабнік, забіяцкі ваяка каля чужых жонак і гаспадарлівы злодзей. Колькі ён пасылак адправіў да сябе ў Германію, усе з нашага дабра! Мы наляцелі ўночы на камендатуру, і к чорту матары дагары нагамі пайшло ўсё.

Ніводнага фрыца ў мястэчку не асталося, і толькі не ведалі мы, дзе падзеўся Пфайлендгэль. Уцёк, ліха яму,— бедавалі мы.

Прайшло нешта з месяц. Бачым раз — нешта чырвонае

варушыцца паміж кустамі. Пачалі прыглядацца — соўгаецца пехта. А тут Дарахвей як закрычыць:

— Браткі, гэта ж мае порткі!

Абкружылі мы гэтага дзівака ў Дарахвеевых портках і ўзялі жывога. Што вы думаеце? Гэта быў камендант Пфайлендгэль. Калі мы напалі на камендатуру, ён схаваўся і ўцёк. Калі ўсё сціхла, ён бадзяўся і туляўся, баючыся людзей і свае каменданцкае адзежы. Ён адзічэў, абкаўтунеў і ўхапіўся за ратунак: украў недзе ў чалавека вантоўку і зняў ціхом з плота Дарахвеевы порткі. Выфранціўся і смел: думаў, што яго ніхто не пазнае і яму ўдасца дабрысці дзе да сваіх.

— Нашто ты ўкраў мае порткі? — зарагатаў Дарахвей.

— Я, я, я...— пачаў заікацца Пфайлендгэль.

— Я ведаю, што гэта ты.

— Я чалавек... я іду...

— Які ты к чорту чалавек, калі ты немец, ды яшчэ ў чужых портках.

Мы зарагаталі.

— Але ж і ты, Дарахвей, сабе порткі быў прыдбаў.

— А каб яны былі згарэлі, гэтыя порткі,— сказаў Дарахвей.— Аж самому брыдка. Вось я іх зараз прастрэлю, каб яны больш не рэзалі майго вока.

Дарахвей ускінуў вінтоўку і стрэліў у зад з чырвонага мультану. Так што Адольф Пфайлендгэль пакінуў прыглядацца да баб.

ПА СЛЯДАХ НЯМЕЦКАГА ЗАВАЁЎНІЦТВА

Паверх шматнавярховых напластаванняў помнікаў і слядоў гістарычных падзей на Беларусі накінула свае сляды і нямецкая навалач на пашу зямлю і за час імперыялістычнай вайны 1914—1917 гадоў і акупацыі 1918 года.

Ваенныя дзеянні імперыялістычнай вайны скончыліся на лініі баранавіцкіх акопаў. Гэтыя акопы захаваліся былі і да самай цяперашняй Айчыннай вайны. З зацэментаванымі немцамі бліндажамі, з ходамі і пераходамі, яны год за годам асядалі краямі і асыпаліся, размываліся дажджамі і дзе-нідзе раскопваліся тамашнімі сялянамі: часам чалавек раўняў сваё поле і хацеў сеяць свой хлеб там, дзе раскапаная зямля марнавалася без карысці; а дзе-нідзе акопныя сцены былі выкладзены бярвеннем, і людзі даставалі яго сабе на патрэбу. Акопы сталі плытчэйшымі, глыбіня іх страцілася ад часу. Абсыпаная зямля пахавала пад сабою нямецкія імкненні і прагу і саміх прагных шукальнікаў свайго шчасця на чужой зямлі. Гэтыя пошукі і гэтае шчасце скончылася тым, што з размытых дажджамі і засыпаных абваламі акопаў пад Баранавічамі да сённяшніх дзён тырчаць з жвіру пачарнелыя нямецкія чарапы, ногі, сточаныя магільным чарвяком, і высахлыя рукі.

Сляды нямецкага адчаю і смутку перад гібельным канцом льга напаткаць у шмат якіх месцах на Беларусі. На трынаццатым кіламетры ад горада Нясвіжа, на вялікім гасцінцы паміж Нясвіжам і Слуцкам, яшчэ і праз усе гады савецка-польскай граніцы стаяла старая карчма пры сяле Кукавічах. Гэтым гасцінцам у часе імперыялістычнай вайны многа прайшло палонных немцаў і аўстрыякаў. Палонныя часта займалі нанач усю стадолу і карчомную хату. У карчомнай хаце на сцяне праз усе гады красаваўся надпіс з таго часу на нямецкай мове: «Божа, вярні мяне жывога ў Аўстрыю». Ці пачуў бог малітву гэтага немца — невядома. Але гэты надпіс мог бы многаму навучыць кожную германскую душу, абы толькі яна зажадала не прымаць на сляпую веру фюрэрскі лямант аб тым, што пад нямецкія ногі павінен легчы ўвесь свет.

На ўездзе ў Нясвіж з усходняй стараны, паміж Новым месцам і гарадской Падкасцельнай брамай, на вуліцы, узбярэжнай Паненскаму возеру, мог захавацца і да нашых дзён дом арандатара радзівілаўскіх вадзяных млы-

ноў Навума Харлаба. У 1918 годзе ў гэтым харлабаўскім доме былі атручаны два нямецкія афіцэры, якія там кватаравалі. Акупанты не паспелі следства ці іншае мерапрыемства давесці да канца: усё гэта адбылося перад самым канцом нямецкай акупацыі.

У Капыльскім раёне, пры мястэчку Цімкавічах, ёсць так званы Ліхадзёўскі лес. Праз яго ідзе Скіп'ёўская дарога. У тым жа 1918 годзе на гэтай дарозе быў знойдзены труп нямецкага салдата. Тутэйшыя людзі ў той жа дзень ціхом закапалі яго, баючыся нямецкай расправы. І да самай Айчыннай вайны тое месца называлася (ужываючы мясцовы дыялект) «Гарманьская магіла».

Нямецкая акупацыйная зона на ўсходзе Беларусі ў 1918 годзе канчалася на Аршаншчыне і Магілёўшчыне. У Оршы граніца паміж акупіраванай і неакупіраванай зонамі праходзіла па лініі чыгункі паміж вакзалам і горадам. Там стаяла калючая загарадзь. Невядома чаму, але якраз у тым месцы немцы зрабілі могільнік сваім салдатам, сярод якіх пачаў панаваць тады тыфус.

Пад 1940 год магілы гэтыя былі ўжо размытыя даждждамі і апалыя, але яшчэ вельмі добра вызначаліся на роўнай зямлі.

На Случчыне ёсць адзінокія нямецкія магілы ў Скабіне і Грозаве, але найбольш нямецкіх магіл і курганоў далей на захад.

Ад Брэста і да Смаленшчыны, цераз усю Беларусь па лініі старое Маскоўска-Варшаўскай шашы, асталіся насыпы і капцы над нямецкімі касцямі. Ад Брэста і да баранавіцкіх акопаў пераважаюць найбольш гуртавыя магілы. Апошні, калі ісці на ўсход, такі курган ёсць ля шашы кіламетраў за два на захад ад Сіняўкі. Пасля Сіняўкі на ўсход усюды адзінокія магілы. На некаторых яшчэ да 1939 года аставаліся нямецкія надпісы на ўкапаных слупках.

На захад ад Баранавіч ішла вайна, і там курганы раслі пасля баёў. На ўсход жа ад Баранавіч па шашы ішлі ў наш тыл палонныя, а некаторыя рабілі спробу ўцякаць і брадзілі па чужой зямлі ў адзіноце. Так павялічваўся лік нямецкіх магіл тут.

Але ўсё гэта аніяк не можа зраўняцца з тым, што адбываецца цяпер на Беларусі. Што значыць палонны нямецкі брадзяга на Беларусі часоў мінулай імперыялістычнай вайны ў параўнанні з сённяшнім нямецкім тулягам, які ахвотна паверыў свайму фюрэру, што ён вышэйшы за

ўсё чалавецтва на свеце і яго шчасце ў тым, каб стаптаць і прысвоіць чужую зямлю. Як здзічэлы сабака, ён, адбіты партызанамі ад свае часці, баіцца чалавечага голасу і туляецца па глухіх кутках з адчаем і смуткам, шукаючы апраўдання сваёй марнай надзеі — захаваць жыццё і вярнуцца ў Германію. На месцы яго гібелі нават і магілы не астанецца. Цяжка будзе пералічыць нямецкія надмагільныя насыпы на месцы баёў на Беларусі ў нашы дні. Народнаму гневу няма межаў. Немцы прывалакліся на нашу зямлю, думаючы прысвоіць яе, аж яна прысвоіла іх сабе на ўгнаенне. Ніколі яшчэ не распладжвалася ў нас гэтулькі гругання. Раскормленае адборным нямецкім мясам, яно не скора яшчэ пачне худзець. Новы пласт нямецкіх касцей лажыцца цяпер паверх ранейшых напластаванняў ад чужацкіх паходаў на нашу родную зямлю.

ДЗЕНЬ ДОБРЫ, БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ!

На Беларускай зямлі адбываецца апошняя дзея крывавай драмы, якая бадай за два з паловай гады напаіла яе крывёй і ўкрыла папялішчамі. Ідзе вызваленне Беларусі ад крывавых гітлераўцаў. Надыходзіць канец нямецкай акупацыі. Чырвоная Армія, раён за раёнам, ачышчае нашу родную беларускую зямлю ад нямецкай навалачы. Ужо вызвалены беларускія гарады — Клімавічы, Крычаў, Чэрыкаў, Нова-Беліца, Добруш, Гомель. Блізка дзень поўнага ачышчэння нашай бацькаўшчыны ад паганых чужынцаў.

Вялікі гераічны рух савецкіх народаў давёў Айчынную вайну да пералому на поўны разгром фашысцкіх захопнікаў.

Пачалося пад Сталінградам, прайшло праз Арол і Данбас. На ўсіх франтах, усюды слаўныя савецкія дывізіі і палкі б'юць ворага насмерць і ўкрываюць нашы сцягі повай славай. Можа ніколі так востра, як цяпер, не выяўляўся вялікі сэнс і разумны прынцып савецкай дзяржаўнай сістэмы, калі цесны саюз народаў, як вечная скала, стаў непахісны перад ворагам і калі разгром ворага на зямлі аднаго саюзнага народа ёсць перамога на шчасце другога народа. Блізасцю вызвалення адгукнуліся на Беларусі і разгром немцаў пад Сталінградам, і перамогі Чырвонай Арміі на Кубані і на Каўказе, і ўзяцце Харкава і Кіева.

Беларусь першая прыняла на сябе ўдар закаванага ў жалеза нямецкага цемрашала. Такі ўжо гістарычны лёс Беларусі. Можна сказаць: гэта было нашай нацыянальнай трагедыяй, што час ад часу на нашай зямлі адбываліся крывавыя падзеі Еўрапейскай гісторыі. Але, разам з тым, гэта было нашым гартаваннем і нашым нацыянальным фармаваннем. Гэта ж на вачах нашага толькі пакалення беларускі чалавек з пакутніка стаў ваяўнічым дзеячам свае радзімы. На вачах нашага пакалення на беларускай зямлі разыграліся дзве крывавыя драмы. Вайна з немцамі 1914—1918 гадоў. Тады стварыўся і астаўся як вобраз у нашым нацыянальным жыцці беларускі выгнанец, бежанец. Прайшла чвэрць стагоддзя, і зноў вайна з немцамі, але ўжо не параўнаная ні з якімі войнамі, Вялікая Айчынная вайна. І нездарма чвэрць стагоддзя іспавала і жыла поўным жыццём Беларуская Савецкая Са-

цыялістычная Рэспубліка. Ужо няма пасіўнага пакутніка-выгнанца. Ёсць, як здабытак нашай нацыянальнай гісторыі, беларускі партызан — дзейная, нацыянальна-свядомая асоба.

Вобраз Гастэлы — вось вобраз беларуса. Ён, з пагардай да смерці, рынуўся адзін на вялікія сілы ворага. Перамог і, хоць фізічна загінуў, стаў бяссмертным, вечна жывым у народзе. Беларусы генералы, палкоўнікі, лейтэнанты, байцы, Героі Савецкага Саюза б'юцца з ворагам у радах Чырвонай Арміі.

У крывавым канфлікце на нашай зямлі скрыжаваліся дзве сілы: дэмакратызм Еўропы поплеч з найвышэйшымі дасягненнямі прагрэсіўнага чалавецтва — савецкімі прынцыпамі жыцця і ладу з аднаго боку, і цемрашальства фашызаванай Нямеччыны — з другога. Беларуская нацыянальнасць, беларускі народ усімі сваімі пластамі гераічна змагаецца з цёмнымі сіламі германскай навалачы. Верныя сваім гераічным традыцыям, мы, беларусы, чэрпаем сваю нязломнасць у змаганні ў вялікім замілаванні да свае роднае зямлі, у бязмежнай да яе адданасці і ў непарушным сяброўстве з братамі нашымі — рускім і ўкраінскім народамі. Партыя Леніна выгартавала нас і вывела на шлях нашай дзяржаўнасці.

Ужо як мае быць выяснілася наша перспектыва: наша зямля ачышчаецца і неўзабаве ачысціцца ўся ад крывавых чужынцаў — немцаў. Месяц за месяцам і год за годам — і ўдзірванеюць выбітыя нямецкімі бомбамі і гарматнымі набоямі яміны на нашай зямлі, а ў ёй сатлеюць трупы нямецкіх заваёўнікаў. З новай сілай адродзіцца жыццё, і навекі астанецца новы гістарычны вопыт нашага народа, які праз новую практыку крывавага змагання ўзняўся на новую ступень свайго развіцця, свае гнуткасці, сілы, цвёрдасці і гістарычнай непахіснасці.

Мы святкуем 25-годдзе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі ў часы новага беларускага ўваскрошання — у часы ачышчэння Беларусі ад нямецкай навалачы. І тым большае наша нацыянальнае свята. 25 год Савецкай Беларусі — гэта чвэрць стагоддзя нашай дзяржаўнасці і нашай волі.

На Беларускай зямлі Напалеон злез назаўсёды з свайго імператарскага каня і перасеў у мужычыя сані, каб абы толькі выратаваць сваю галаву. На месцы той напалеонаўскай трагедыі ўжо тлеюць косці гітлераўцаў. На Беларускай зямлі скончылася і першая ўсясветная імпе-

рыялістычная вайна з немцамі. Нямецкія ваякі ўжо з таго часу паспелі спарахнець пад Баранавічамі. Праз Беларусь вызначылася і дарога Савецкай Арміі туды, дзе хутка завершыцца змрочны лёс Гітлера і кожнага, хто ішоў за ім. Гэтае месца — на германскай тэрыторыі.

Многія гарады нашы ляжаць у руінах. На месцы сёл і вёсак вецер узнімае халодны попел. На месцы дамоў тырчаць з асмалкаў абкуродымленыя печышчы. Раз'юшаная зграя нямецкіх заваёўнікаў пасіраціла нашых дзяцей і абязвечыла душы нашых матак, адабраўшы ад іх дзяцей жыццё. Мы адбудуем свае паселішчы. Узнімем з руін гарады.

З перажытай крывавай драмы мы зробім свае вывады. Перш за ўсё — будаваць і надалей наша нацыянальнае жыццё пад слаўным сцягам вялікай партыі Леніна. Пад гэтым непераможным сцягам і надалей быць адзінадушнымі і нязломнымі ў будаўніцтве нашага жыцця, нашай культуры. Заўсёды змагацца за шчасце наша — за нашу Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку ў вялікай сям'і савецкіх народаў, у вялікім СССР. Мы будзем і надалей будаваць сваё савецкае нацыянальнае адзінства, адзінства нашага народа і нашай тэрыторыі і дбаць аб шчасці сваёй роднай бацькаўшчыны, і каб ніякія граніцы ніколі больш не рэзалі яе. І высока трымаць сваю нацыянальную волю і гордасць, ажыццяўленне якіх мы знайшлі ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы, сцяг якой хутка ўзвіецца над усёй нашай беларускай зямлёй. Чырвоная Армія ўжо на Беларусі і ачышчае яе ад чужацкай навалачы. Няхай жа гэтае ачышчэнне будзе навекі.

Добры дзень табе, родная, любая наша бацькаўшчына Беларусь!

ДЗЁННІК

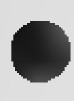

2-га ліпеня 1944 г.

Можа, заўтра, а можа, паслязаўтра наша армія забярэ Менск. Падыходзіць канец нашым пакутам. Дзякаваць богу, і хвароба мая пакрысе пакідае мяне. Ад часу, калі я захварэў, прайшло ўжо год і сем месяцаў. Не было яшчэ такога, каб мая паправа спынілася. Увесь час павольна сочыцца ачуньванне. На гэта я спадзяюся на далейшае і гэта трымае маю душу ў жывой раўнавазе. Ужо і цяпер як мае быць, лёгка і многа, як і да хваробы, працую. Якое гэта шчасце! І як я бываю няўдзячан лёсу, калі часамі мяне апаноўвае смутак! Гэтымі днямі я заўважыў, што ўжо добра бачу ліст паперы ўвесь так, каб пісаць на ім роўным радком, які б шырокі ліст паперы ні быў. А яшчэ шэсць месяцаў таму, калі пачынаў перапісваць «Пошукі будучыні», мне была пакута выпісаць роўна загаловак і першы радок. Я цыркулем мераў раўналежнасць радка ад берага паперы. Учора паслаў у Цімкавічы паштоўку, хоць там, можа, яшчэ і немцы. Але пакуль паштоўка туды падпаўзе, то напэўна ўжо берлінскага гадаўя там не будзе. Сёння быў дождж. На двары мокра. Я пішу, бачу з вакна мокры дах, і ў душы маёй ціхая радасць, вялікая: як добра я ўжо бачу! Сем гадзін. Перад вечарам. Дома са мной толькі адна Іра, любая мая ўцеха! Заўтра да паўдня трэба напісаць артыкул для «Известий». Цяжка мне пісаць парускy, а ў іх няма перакладчыка з беларускай мовы... Трэба яшчэ думаць, як бы павячэраць. Ад дрэннай яды (і тае вельмі мала) я апошнім часам аслабеў.

4-га ліпеня 1944 г.

Учора нашы забралі Менск. Нямецкая навалач прэ з Беларусі на ўсе застаўкі. З гэтае прычыны ўчора ўвечары сабраліся: я, Цімох Крысько, Алеся Александровіч. Больш

нікога няма, усе нашы ў Гомелі. Я выпіў добрую шклянку віна, гэта ўпершыню пасля хваробы. І нічога. Дзякуй богу, я здаравею. Учора ўночы паведамілі ў зводцы, што ўзялі Цімкавічы, Вялікую Раёўку, Жавалкі... Родныя мае мясціны. Як мая душа рвецца туды! Яна заўсёды там. Там жывуць усе мае персанажы. Усе дарогі, пейзажы, дрэвы, хаты, чалавечыя натуры, пра якія я калі-небудзь пісаў. Гэта ўсё адтуль, сапраўднае. Пішучы пра Скіп'ёўскае Пераброддзе, я думаю пра Скіп'ёва каля Цімкавіч, паміж лясамі Скіп'ёўшчынай і Ліхадзёўшчынай, мілае малое Селішча, хараством якога заўсёды захаплялася мая маці нябожчыца.

5 ліпеня 1944 г.

Яшчэ няма шасці гадзін. Толькі што званілі з радыё. Ледзьве адпрасіўся, каб не пісаць сёння, а няхай ужо хоць заўтра пра заняцце нашымі Баранавічаў. Жаночы голас быў упарты і непадатлівы. Значыцца, Баранавічы, відаць, ужо забраны. Раз перадача для заграніцы, то трэба напісаць аб беларускай нацыянальнай трагедыі, рэшткі старых нямецкіх акопаў, былой польскай граніцы.

Учора заходзіў Гутараў пытацца, што ім рабіць: яны пішуць нейкі дослед аб Я. Купалу, а «Кліч да беларускага народа» і выступленне на першым беларускім радыёмітынгу з Казані зімой 1941 г. пісаў Купалу я. Баўдзей так проста і ставіць справу, а іншыя не ведаюць, што зрабіць: мне ці Купалу аддаць гэтыя тэксты. Мне і самому ўсё гэта нядобра, але тады не напісаць гэтага я не мог.

8 ліпеня 1944 г.

Вострае ўзбуджэнне з прычыны вызвалення Менску ападае. Я ўжо спакайней працую. За ўчора і сёння давёў да канца другі раздзел «Скіп'ёўскага лесу». Мучуся ад паняверкі, што батальныя сцэны мае не што іншае, як глупства. Хоць бы хутчэй ужо дапасці да таго, калі можна будзе на ўсе бокі паказваць душу Канстанціна Прыбыткоўскага. Думаў многа пра тое, што трэба вырысоўваць разнастайныя тыпы нашага народа. Буду кіравацца сам сваімі думкамі, якія сфармуліраваў у сваіх артыкулах — перадавых у № 1 часопісу «Беларусь» «Дзень добры, Беларуская зямля» і № 3 «За шчасце народа». Учора ўвечары быў нешта ў трывозе і неспакоі.

9 ліпеня 1944 г.

Зранку ездзіў з Цімахом у Ізмайлаўскі парк. Тры гадзіны мы адседзелі на пнёх. Я расказваў што-ніпто з гісторыі мястэчка Цімкавіч і характар і паходжанне цімкаўцоў і іх прозвішчаў. З сямі да дзевяці падвечар пісаў «Скіп'ёўскі лес». Думаю аб драме. Чытаў Л. Ляонава ў «Правде» «Взятие Великошумска», і паняверка мая, што «Скіп'ёўскі лес» пішацца вельмі дрэнна, зменшылася.

Думаю аб той горкай праўдзе, што ніколі не меў магчымасці пісаць тое, што самае важнае беларускай літаратуры і дзе б я сапраўды павярнуў бы горы. А то ўсё пішу на ўсялякія прамежныя тэмкі, пасля якіх думаў, што пазатыкаю горлы дурням і брахуном і тады ўжо возьмуся за тое вялікае, што хачу і магу напісаць. Дай божа па-сапраўднаму ачуняць. Пасля вайны буду пісаць як хачу і магу.

10 ліпеня 1944 г.

Сёння рана пашоў у рэдакцыю. Там пісаў, пакуль нікога не было. Цяпер каля шасці гадзін па паўдні. Сумна, пайсці няма да каго, нашы бадай што ўсе ўжо то ў Гомелі, то ў Мінску. Адзіная мая ўцеха ў працы, яна мяне ратавала заўсёды. Калі ўжо заеду ў Мінск, тады не будзе смутку. А сёння яшчэ да вечара многа пісаць трэба.

8 жніўня.

Колькі чаго парабілася за месяц! Ужо і ў Мінск незадоўга. Можа, ужо будзе свой сталы прытулак, і, можа, мне суджана яшчэ пабачыць мілыя Цімкавічы. А што, калі і хата мая асталася і стаіць? Гэта будзе вялікае шчасце. Там жа, у ціхім жыцці можна будзе ачуняць як мае быць і напісаць усе задуманыя раманы.

Прыязджала з Мінска Хайноўская. Яна асталася такая ж мілая, разумная і практычная ў самым найлепшым сэнсе. Усё умее і можа зрабіць і ўсё ацаніць праўдзіва. Яна казала: «Адна з вашых сёстраў увосень сорак першага году прыязджала ў Мінск шукаць вас». Анюта гэта ці Маша? Мілая Маша, у годы майго студэнцтва яна была мне як маці. У часы ўсіх маіх няшчасцяў гэта была шчырая сястра. Яна і Рэня — самыя мне блізкія. Калі жыва яна цяпер і здарова! Ужо больш як месяц ніяк не магу напасці на яе след. Апошнія дні вельмі трывожыўся аб гэтым. Зімою дзевяцьсот дваццаць шостага года многа пісаў пра яе ў дзённіку.

9 жнівеня.

Я сам не свой увесь гэты час. У Маскве страшна аставацца далей жыць. Гэты вялікі горад не дасць мне як мае быць ачуняць. І жыць не ў Беларусі больш не магу. А дзе жыць у Мінску? І як там жыць на попелішчы? Што там ёсці? Пашоў сёння рана ў рэдакцыю. Думаў, пакуль яшчэ там нікога не было, пісаць непатрэбную працу: перадавы артыкул у «Беларусь» № 5. Артыкул ужо напісаны, але цэнзар вымагае, каб там было як найбольш шаблону. Ратуй мяне божа ад гэтай работы больш. Аднак жа ў рэдакцыі нічога не рабіў, бо адразу найшло людзей, падняўся гармідар, і ўсе мае дуды вобземлю.

Сазваніўся з Глебкам у выдавецтве. Ужо з тону яго гаворкі ў тэлефон пачуў, што ён нейкі нецярплівы. І сапраўды. Са мною ён нічога не гаварыў, апроч дзвёх якіх фразаў, якія ён мог бы сказаць і не мне, і якія я мог бы пачуць і не ад яго. Я адразу і пашоў. І яму было ўсё роўна. Адным словам, яму ні да мяне і ні да кога, хто не п'е гарэлкі. Яго губіць не гарэлка, а тое, што ён менш за ўсё Пятро Глебка, а найбольш «Нонік», ці, як яго звала цешча, «Нёнік». Пястунчык. Пасля таго, калі Купала ўпаў з дзесятага паверху гасцініцы «Масква» і сканаў, Глебка сказаў быў мне: «Ён жыў як паэт, і памёр як паэт». У гэтай фразе ўвесь Глебка-Нонік. Ён хоча жыць, як «паэт», гэта значыцца, як матыль у бляску дня. Гэта вечны кавалерчык і п'яніца. «Суждены нам благие порывы, но свершить нам ничего не дано». Ён самы асвечаны і культурны з усіх сённяшніх жывых беларускіх пісьменнікаў і самы большы абладальнік яснай думкі. Вышэйшая асвета дала яму вялікую карысць. Яго талент узбагачан думкаю, ясным розумам. Кафедра беларускага універсітэта была б ашчасліўлена такім прафесарам. Але ж, бачыце, «жыць як паэт». Нёнік! Дык якое дзіва, што ён п'е цяпер дзень і ноч, калі яго спасцігла вялікае няшчасце! Хоць у маёй галаве дзесьці варушыцца думка, што ён цяпер, п'ючы дзе-небудзь замкнуўшыся абы з кім, хто трапіцца, часамі ўспамінае аб «паэтычнасці» ўсяго гэтага. Калі з ім няньчацца, ён прымае гэта як абсалютную няўхільнасць. Ён паабяцае прыйсці заўтра, а прыдзе праз два тыдні, а найчасцей зусім не прыдзе, калі абяцаў прыйсці. Яго ёсць за што любіць. Я люблю яго. Я даражу яго дружбай. З ім цікава гаварыць. У мінулую восень, калі я пераехаў жыць у «Якар», і зімою я так прагнуў, каб ён да мяне заходзіў! Мне была радасць, калі я бачыў, як з'яўлялася ў маіх дзвярах яго

мілая галава. Тым большая была мая радасць, што гэта было пасля цяжкай хваробы, калі не вельмі часта зайходзілі да мяне нават і тыя, што цеснай дружбай былі звязаны са мною праз многа год. Вядома, з хворым быць нецікава, гарэлкаю ён не частуе. Дык каб Нонік не акідаў мяне, я прыдумаў карміць яго ў кожную нядзелю абедам. Значыцца, ужо раз на тыдзень я мог гаварыць з ім. Абедаць прыходзіў ён ахвотна. Выходзіла, што хоць адзін друг не адвярнуўся ад мяне, калі я станавіўся пасля хваробы на ногі! Тады я, узрадаваны, пачаў часта частаваць яго гарэлкай. Дык ён вельмі ахвотна зайходзіў часта. Цяпер, калі я ўжо намнога выратаваўся ад рэштак хваробы і душа мая паздаравела, і мне не страшна, калі і два месяцы ніхто да мяне не зойдзе, я занядбаў гэтую агідную куплю дружбы за гарэлку. Пайковая гарэлка ідзе на рынак, Рэня выменьвае за яе прадукты. Я больш ем агародных вітамінаў, але звыш чатырох месяцаў не бачыў Глебкі. Ён жыў цэлы год са мною ў адной гасцініцы «Якар», я на трэцім паверху, а ён на чацвёртым. Таму назад з месяц я напісаў яму пісьмо. Яно вярнулася назад, бо ён паехаў у Мінск. 10-га жнівеня я зноў зайшоў да яго ў выдавецтва. У гэты дзень ён пагаварыў са мною, але ён злосны, раздражнены. Цяпер ужо ён мае патрэбу ў сяброўскай ласцы. Мне ўжо ён не патрэбен, калі ён забыўся, што дружба сапраўдная трымаецца не гарэлкаю. Бог з ім. Але мне хочацца паспрабаваць, ці не будзе яму якой-небудзь палёгкі ад шчырасці ў сяброўстве. Ён мучыцца. Яго Ніна паехала з немцамі і жыве ў Кенігсбергу. Глебкава пакута тут своеасаблівая. У гэтай пакуце многа холаду і чорствасці. Гэта ўласціва яго натуры. А блізкага чалавека ён не страціў. Сяброўскай блізасці ў яго з жонкаю ніколі і не было. Ён чорствы і сухі, а яна закаранелая мяшчанка, дурная, зайздросная і хцівая. 13 жнівеня 1944 г.

20 жнівеня.

Ужо больш за тыдзень прайшло, а яшчэ не сышло з мяне зусім уражанне ад мае гаворкі з П. К. Панамарэнкам. На тым тыдні ў пятніцу папрасіўся я на прыём. Я не мог больш цярпець. Я падрыхтаваў тэзісы і хвілін сорак дакладваў яму: 1) аб цэнзуры ў вобразе Дадзіёмавай, якая мову беларускай літаратуры хоча перайначыць на свой лад, 2) аб тым, што я не маю магчымасці пісаць свае раманы і 3) што я, як чорнарабочы, пісаў і пішу беспярапынна публіцыстычныя тэксты без подпісу, яны друкуюцца,

устаўляюцца ў тэксты рэзалюцый антыфашыстоўскіх, скажам, з'ездаў, друкуюцца ў зборніках Купалы як купалаўская публіцыстыка... А я хаджу спрацованы і хворы і жыву ў катуху. Гаворка ішла гадзін тры, да паўночы. Я паставіў пытанні проста. П. Панамарэнка ў часе гаворкі сказаў, што ён вызначае мерапрыемствы: адчыненне пры акадэміі навук двухгадовых курсаў — інстытуту мовы. Сабраць туды такую нізавую інтэлігенцыю, як сельскіх маладых настаўнікаў, і зрабіць з іх ахавальнікаў чыстаты беларускай мовы ў школах і нізавым друку. Адчыненне пры беларускім універсітэце факультэта журналістыкі. П. сказаў, што здыме з пасады цэнзара Дадзіёмаву. Узгаварыліся, як я сядзеў у турме, я сказаў, як і чым мяне катавалі. Уражанне ад гаворкі было добрае, я паспакайнеў і крыху супакоіўся. Я паказаў яму забракованы цэнзурай мой перадавы артыкул у № 5 «Беларусь». Там аб тым, што нямецкая акупацыя была для беларускага народа не толькі парою пакуты, але і парою ўзвышэння, гартавання і гістарычнага ўзняцця народа як нацыі і ўзмацнення яго нацыянальнай самасвядомасці. Народ пакінуў быць пастухом і стаў генералам. Наша шчасце, што мы належым да СССР, каб не — то што было б з намі? П. сказаў, што гэта яго думкі, «артыкул бліскучы» і цэнзуру ён «пе-ратрасе». Гаварылі пра ўсялякую драбязу, але мне важную: я папрасіў памагчы мне ў Мінску дастаць дзе жыць, хоць хату якую. Ён абяцаў. Назаўтра ён выклікаў з Мінска Лынькова. Чакаю хуткага пераезду ў Мінск, паспакайнець там душэю, узмацнець целам і пісаць, раман за раманам, а то ўжо тут не магу больш.

Нешта такі ў лесе здохла: час ад часу пачаў заходзіць Глебка. Яму трэба парваць усе сувязі з бялькевічаўскім мяшчанствам у Мінску і вытруціць з душы (не з душы, а з думак) памяць аб Ніне. Звязаўшыся ў маладосці з ёю, ён, гэты тады просты і шчыры сялянскі хлопец, ачарсцвеў і пачаў мяшчаніцца. Чутно ад людзей, што яна цяпер нават яшчэ выступае па радыё з Кенігсбергу.

Ужо дзён чатыры, як хварэю на грып. Хвароба пагоршвае настрой. Смутак. Міхала і Юрася, мусіць, няма жывых. Пісьмо з Цімкавіч. Маша і Анюта жывы. Дом згарэў. Каб быць у Мінску ў сваім ціхім кутку і пісаць!

21 жнівеня 1944 г.

Грып. Слабасць. Хіліць у пасцель. А ляжаць не магу. Думкі мучаць. І Рэня адчувае сябе дрэнна. І ёй вельмі нездаровіцца. Небарака, яна пэратамілася, гэтулькі ёй клопату і працы!

Толькі што зайходзіў на паўгадзіны У. Фінкель. Ён бядуе. У Беларускай акадэміі няма больш яўрэйскага аддзелу. У Мінску няма і, мусіць, не скора будзе яўрэйская газета. У Беларусі вельмі мала асталося яўрэяў. Уры Фінкель верны сын свайго народа. Патрыятычны сум яго — гэта шчырая пакута яго душы аб трагедыі свайго народа. Уры Фінкель належыць свайму народу і разам з ім варт вялікай пашаны. Гэта чалавек яўрэйскай культуры. Няхай да яго вернецца яснае шчасце душы.

Сённяшні момант беларускай гісторыі важан не толькі выгнаннем з Беларусі немцаў. Беларусь — усходняя славяншчына. Немец тут ніколі не будзе панаваць. Вельмі важным момантам сёння ёсць нам тое, што адбываецца ў Польшчы. Здаецца, што кладзецца канец польскаму зямельнаму магнацтву. Польшча без зямельных магнатаў гэта ўжо малое зло. Наўрад ці ў бліжэйшыя дзесяцігоддзі Польшча будзе сунуцца зноў рабіць на Беларусі сваю граніцу, хоць спробы даводзіць, што Польшча «мае права» апалячваць Беларусь, могуць быць. Як бы там ні было, а раман аб Рыгору Сухменьчыку калі-небудзь павінен быць напісан. Пісаць буду, ужо здаўшы ў друк «Вялікі дзень», «Пошукі будучыні», «Скіп'ёўскі лес», «Смага», кнігу аповесцей «Сумліцкая хроніка», «Млечны шлях», «Лявончыкава Ліда і Якубаўскі карчмар Сымон Біруля». Раман «Сыны Хведара Нявады» і драма.

Каб не выветрылася з памяці, запішу аб рамане пра Рыгора Сухменьчыка.

Асобы рамана:

1. Залеўскі (Эдвард Вайніловіч?), зямельны магнат.
2. Рыгор Сухменьчык, аконам, праваслаўны мужык з Кудзінавіч, салдат.
3. Сухменьчыха. Каталічка.
4. Анця. Дачка.
5. Яраслаў, сын.
6. Фэлька, Сухменьчыхын брат, Сцяпура.
7. Яго жонка.

8. Юрась, іх сын.

9. Бацька Фэльчыхі, сарвэтнік у Сумлічах — Цапры, Жупранах.

10. Другая жонка Залеўскага ў эміграцыі (у Польшчы).

11. Сын Залеўскага ад другое жонкі.

12. Васіль — Лукаш Брандэцкі.

13. Сцяпан Хлябцэвіч.

14. Хлябцэвічыха.

15. Зоя Хлябцэвіч.

16. Студэнт Адамчук, яго трагічная смерць пасля.

17. Муж Зоі Хлябцэвіч.

18. Фэлькава дачка, Юрасёва сястра.

Дзе адбываюцца падзеі рамана

1. Рачкевічы, Залеўскага ўладанне.

2. Мястэчка Сумлічы, адкуль родам Фэлькава жонка.

3. Сцяпура Фэлька родам з Якубаўшчыны. Там на вузкіх палосах паміж двух лясоў паставіў сабе хату і жыў там. (Гэта калі пашыралася пасля рэвалюцыі мястэчка Сумлічы.)

4. Міроўшчына, прададзеная Залеўскім, дзе Рыгор Сухменьчык купіў сабе рату зямлі.

5. Горад Нясвіж. Каля яго дробны маёнтачак Раткава, дзе знайшоў сабе другую жонку з грашыма Залеўскі, пасля лета 1920 году.

6. Мінск.

7. Варшава.

1. У рамане павінна быць добра і дакладна сказана аб мясцінах і пунктах, дзе адбыліся падзеі ў розныя часы і дзе завязаліся і развязаліся справы.

2. Павінен быць распрацаваны дакладна лёс кожнага персанажа.

3. Распрацаваць квадры — абсягі — малюнкі рамана.

4. Часткі рамана. Раздзелы. Змест іх усіх і нумарацыя.

5. Назва рамана.

Няшчасны і мілы Фінкель, жыве ў «Якары» па чацвёртым паверху ў агульным нумары. Ён пісьменнік і вучоны. За час вайны ў яго памерла з голаду двое дзяцей.

На тым жа паверху ўсю зіму займала асобны нумар мадам Дадзіёмава, цяперашні цэнзар над усім друкам БССР. Да вайны яна з году ў год была ў такім чыне: «намеснік начальніка ўпраўлення справаў мастацтваў пры Саўнаркоме БССР». Самай важнай адзнакай гэтай установы была тая, што ў ёй ніколі, за год дзесяць, не было сказана ніводнага беларускага слова. А беларускае мастацтва было тым пунктам, навокал якога збіраліся сотні прайдзісветаў выяваць за медалі і ордэны. Такім парадкам ішло спустошанне мастацтва і з яго выветрывалася душа народа. Дадзіёмава не з гэтага вядомая асоба. Яна вядомая з іншага. Гэта хітрая і спекулянцістая мястачковая яўрэйка, якая дасягнула немалое пасады ў рэспубліцы. Яна член партыі. Але яна плюе на ўсё. У партыйнасці яна бачыць не ідэю, а кар'еру. У іншых умовах яна ўладала б мануфактурным магазінам. Яна некультурная і нават непісьменная (па-беларуску яна чытае дрэнна і зусім не ўмее пісаць). Яна адцуралася свае нацыянальнае яўрэйскае культуры і асіміліравалася. Куды? Вядома, як і кожны паразіт, яна ішла на гатовае. Працэс асіміляцыі ішоў у гатовую ўжо вялікую рускую культуру. Але яе прырода не дазваляе так адразу асімілявацца. Яна гаворыць па-руску так, што трэба смяяцца. Да якой жа культуры яна належыць? Да яўрэйскай? Не. Да рускай? Не. Да беларускай? Не. Яна выраклася яўрэйскай культуры, імкнецца і не дайшла да рускай і стараецца мець высокую пасаду пры беларускай. Наводняючы беларускія ўстановы, Дадзіёмава выгнала з іх беларускую мову. А цяпер, бачачы, што як бы дзьме беларускі вецер, яна, цэнзар, калечыць сваім алавіком мову беларускай літаратуры, думаючы гэтым паказаць начальству, што яна і ведае беларускую мову і займаецца ёю. Начальства гэтае (скажам, Гарбунова) лёгка ашукаць, бо яно само беларускае мовы не ведае і ніколі блізка ля яе не ходзіць. Усе гэтыя дні я чакаю: ці зніме П. Дадзіёмаву з пасады цэнзара, ці не? Калі не, дык — каму ж верыць і дзе шукаць ратунку?

А ўрэшце — аб чым думаць? Усё гэта глупства, не вартае пяра. Самае важнае — маё пяро і раманы. Пакуль жыву — дзяўбу пяром камень. Пяро трывалае.

25 жнівеня.

Здароўе крыху як бы лепш. І настрой лепшы. Працаваў сёння пад «Скіп'ёўскім лесам». Ужо гэта адно добра,

бо тыдпяў тры ўжо не браўся за яго. Заўтра пастараюся як-небудзь пасляць у Мінск міламу Максіму Лужанiпу пiсьмо. А блiжэйшымi днямi пáраю добрых слоў падзякаваць П. К. Панамарэнку за добрую гаворку. Назбiраюцца справы — зноў пайду да яго вырашаць. Гэта будзе ўжо не раней зiмы або ў канцы яе.

6 верасня.

Сёння закончыў трэцi раздзел «Скiп'ёўскага лесу». Можа, добра, а можа, i вельмi дрэнна. Такi я змучаны i духам i целам i так цяжка жыву, што не адчуваю. Патрэбен доўгi час у цiшынi i спакоi.

8 верасня 1944 г.

За шэсць дзён пераклаў «Позняе каханне» Астроўскага — так гнаў мяне ў карак тэатр. I ўжо месяц ляжыць гатовы тэкст i не забiраюць. Гэта ўсё азiятчына ў еўрапейскай краiне Беларусi. Я мог бы звацца не Чорны Кузьма, а чорнарабочы. Колькi за свой век я зрабiў гэтых перакладаў i напiсаў усяго, што без майго подпiсу запоўнiвае старонкi ўсёй нашай прэсы! I ўсё на кавалак хлеба! Хлеб наш насушчны, усiх нас пасушыць.

Быў сёння ў ГIХЛе. Дагаварыўся аб «Скiп'ёўскiм лесе» i зборнiку апавяданняў. Каб хоць у Мiнск, цiшыня i спакой, хоць i на попелiшчы. Абы цiхi кут i штодзень спакойна пiсаць.

10 верасня 1944 г.

Учора ўвечары i сёння да паўдня чытаў К. Федзiна «Горький среди нас». Усё гэта мне чужое, але я бачу: Федзiн сапраўдны пiсьменнiк i разумны чалавек. Я ўпэўнены: пра М. Горкага ён напiсаў праўду. Сапраўды, мусiць, так жыў i такi быў М. Горкi, вялiкi рускi iнтэлiгент з рукамi рабочага. З гэтай кнiгi вiдно, якое бяздонне памiж нашай тагачаснай iнтэлiгенцыяй, маладой, i той, да пакалення якой належыць Федзiн у Расii. Беларусы гаварылi аб адраджэннi Беларусi, г. зн. аб прыходзе беларускага народа да нацыянальнай дзяржаўнасцi, а рускiя iнтэлiгенты не мелi нi сваiх задач, нi мэт. Для iх рускi народ — гэта мужык з барадою. М. Горкi быў адзiн, непаўторны, ён узвышаўся над iмi ўсiмi. Ён бачыў свой на-

род усюды, дзе былі яго рысы, ён меў глебу. А гэтыя не маюць глебы ў народзе, таму яны не ведаюць пра што пісаць, шукаюць тэм і сюжэтаў, гавораць аб нейкіх «літаратурных знаходках» і сядзець макам на здрабнеласці рускай савецкай літаратуры. Для іх калгаснік — гэта той самы мужык, які толькі згаліў бараду, а не чалавек, дзе, хто мае вочы, убачыць і знойдзе і Эжэні Грандэ, і Івана Карамазава, і Андрэя Балконскага, і таго, хто не стаў яшчэ літаратурным персанажам, але ўжо стаў героем Савецкага Саюза. У вялікай літаратуры персанажы маюць сваю біяграфію. А каб пісаць біяграфію людзей, трэба ведаць, што народ — гэта мільёны індывідуальнасцей, кожны з сваім індывідуальным абліччам і лёсам, хоць і падначаленымі аднаму закону жыцця — нацыянальнаму і дзяржаўнаму.

Чамусьці пасля кнігі К. Федзіна я пачаў думаць праз з'яву невядомую і чужую ўсяму таму, што ў той кнізе: я думаю пра вечнае сваё: пра Францішка Багушэвіча. Кожная тая кніга добрая, калі яна ўзбівае чалавека на сталыя і важныя думкі.

29 верасня 1944 г.

Пятніца. Ужо якраз тыдзень, як у Менску. Яшчэ жыву на падлозе ў доме, дзе Саюз пісьменнікаў. Няма дзе адаспацца і адляжацца. Усе дні баліць галава, хіліць на сон і зрок пагоршаў. Але здаецца, гэта ўжо апошні мой злы этап. Як-небудзь агораю кватэру і буду дбаць аб здароўі і пісаць.

За гэтыя дні бачыўся з Р. Шырмам. Ад яго пачуў тое, што ўжо чуў ад П. Пестрака і М. Танка. Каталіцкае духавенства, дзе якое было раней і якое дзе цяпер з'явілася, стала агентурай пана Сасноўскага, паланізуюць сваіх парафіян і тлумачаць, што няма ніякай Беларусі, а ёсць Польшча. Усё ідзе ад віленскага біскупа Ялжбыкоўскага. Аб гэтым дакладна ведае і тужыць беларускі патрыёт мінскі ксёндз Шутовіч. Я цвёрда намерыўся пісаць старшыню Саўнаркома дакладную запіску, набраўшы фактаў. («Нацыянальныя польскія» сельсаветы ў Чарнагубаве і Карашчавіч.) Пальшчызна стараецца пакінуць польскага духу тут на наступныя пакаленні.

3 кастрычніка.

Аўторак. У нядзелю ўвечары Пестрак расказваў Лужаніну, як яго мучылі ў польскай турме. Алаўкі паміж пальцаў, пампавалі ваду праз нос, білі гумавым кіем, замыкалі рукі ў кайданы. Я слухаў. Пестрак умее цікава расказваць.

У яжоўскай турме ў Мінску ўвосень 1938 г. мяне саджалі на кол, білі вялікім жалезным ключом па галаве і палівалі збітае месца халоднай вадой, паднімалі і кідалі на рэйку, білі паленам па голым жываце, устаўлялі ў вушы папяровыя трубы і раўлі ў іх на ўсё горла, уганялі ў камеру з пацукамі, але рук у кайданы не замыкалі.

Сёння ўночы пацукі не далі спаць. Я ўпоцемку думаў аб Антаніне Лукашэўскай і двох яе сынох. Усё гэта можа пад маім пяром ажыць і жыць доўгім, поўным жыццём. І да мяне прышла шчырая радасць. Перад світаннем я заснуў без трывогі і суму.

Калі ўжо будзе тая кватэра і ціхі кут, каб пісаць!

Просіцца з пяра артыкул ў «Звязду» аб літаратуры.

4 кастрычніка.

Серада. Хмурна. Дождж. Пісаў «Скіп'ёўскі лес». Трэба далей так, кожны дзень.

5 кастрычніка.

Нічога не пісаў. Няма дзе падзецца і прыткнуцца з пяром. Чалавек з паўсотні за дзень перавярнулася.

Мала ўсяго, дык прыехала яшчэ і ўлезла ў мой кут, дзе я жыву на голай падлозе, нейкая Найдус з хлапчуком, які адразу пачаў рваць мяне за камызэльку. Гэтая яўрэйка лічыць сябе польскай пісьменніцай і прыехала жыць у Мінску.

У Беларусі асталося сем пісьменнікаў беларускіх, а членаў саюза пісьменнікаў у Беларусі звыш сотні. Лупсякоў ужо дванаццаць год піша, вучыўся ў універсітэце і яшчэ ўсё не ведае граматыкі. Каб усе яны пакінулі пісаць сваю халтуру, а сталі будаўнікамі, краўцамі, кавалямі, земляробамі або падвучыліся і сталі настаўнікамі, яны маглі б даць карысць рэспубліцы. Беларускай інтэлігенцыі бадай што ўжо няма, а гэтыя носяць яе імя і сціраюць з нашага жыцця беларускі характар.

Гэтая Найдус напусціла на ўсе два паверхі дому пісьменніка такога смроду, што Максіма Лужаніна цягне ванітаваць. Найдусяня мочыцца ў порткі, і яго маці, якая прыехала ў Мінск, узбагачаць польскую культуру на лагойскай рускай мове, нават і не паруліцца памыць сваё абасцанае стварэнне. Дагэтуль я ніколі яе не бачыў і не чуў, што яна ёсць на свеце. З першага спаткання яна пачала мне міласціва ўсміхацца, звысоку і ведаючы сваё вялікае дастоінства. З усімі яна адразу запанібрата, усіх навучае і ўсюды ўсаджвае свой нос. Пестрака яна называе сваім таварышам, «з ім я была ў Заходняй Беларусі ў падполлі». Яна высокая, як жэрдка, у акулярах і без спёгнаў. У сіняй спадніцы да кален, і на панчохах рагі нейкага бруду. Спадніца ледзь закрывае калені і фалдаю ўціснулася ў зад. Але затое яна адзета «па-еўрапейску» — голыя калені і вузенькая спаднічка. Гэтая саранча беспералынна загаджвае ўсё вялікае і добрае. Яна ж не хоча быць на сваім месцы: прадаваць у каапераціі або — чорт яе ведае, якую ёй даць льга было б работу, чыстую работу яна загадзіць і на горшую лянуецца.

Гэтая плойма аціраецца каля інтэлігенцыі і ўсё з прэтэнзіямі. Яна аблізвае языком словы: літаратура, навука, сацыялізм, камунізм, паэзія, драма, чалавецтва, Беларусь, народ, чалавечае шчасце, будучыня, патрыятызм, нацыя... Цяперашнім часам іх лексікон узбагаціўся словамі: «усиленный паёк, улучшенное питание, американские подарки через Красный Крест...» Гэта Дастаеўскага Лямшын за раялем. Прыжывальшчыкі і хлебаеды.

Так Бэнда лез у беларускую крытыку, Клімковіч у беларускую літаратуру, Александровіч у культуру і грамадскую дзейнасць (сабе на кар'еру), Дадзіёмава ў мастацтва і цэнзуру і Модаль — усюды, куды толькі льга лезці.

6 кастрычніка.

Пятніца. Пісаў вельмі мала. Горне на сон. Баліць сэрца. Клопат і думкі аб кватэры. Рэня і Іра спяць на падлозе. Учора ўвечары заўважыў, што ногі апухлі да кален. Сэрца! У турме ў мяне апухалі толькі ступені. Прага мець ціхі свой кут і пасцель і вылежацца як мае быць. А тут абяцаюць, што кватэра можа быць толькі праз два тыдні. Гэта значыцца, што не менш месяца трэба чакаць. А два месяцы то папэўна. Баюся, што не вытрымаю да пасцелі

і падушкі. Здань смерці мучыць мяне. Так я доўга не пацягну. І кому повем печаль мою? Хоць бы адзін хто блізкі і разумны, а Рэню буду берагчы ад трывог.

11 кастрычніка.

Сёння многа і, здаецца, добра пісаў.

7 кастрычніка зайходзіла да мяне не вядомая мне дагэтуль Марыля Шутовіч з Вільні, жонка ксяндза Адама Станкевіча. Яна прыехала ў Мінск, каб дайсці тут якоенебудзь рады: віленскі біскуп, пілсудчык Ялжбыкоўскі садзіць усюды па Беларусі на парафіі палякаў ксяндзоў, якія і прапаведуюць з амбоняў, што ўсе беларусы каталікі ёсць чыстыя палякі. Гэтая жанчына вельмі прыемная асоба, тыповая яшчэ нашаніўка. Да мяне прышла з просьбай надаць усяму гэтаму не рэлігійны, а палітычна-нацыянальны характар і так падаць у адпаведныя рэспубліканскія органы.

Прыехаў з Вільні мастак Сергіевіч. Мілы чалавек і з вялікім талентам. Зайходзіць часта. Пражыўшы з маленства і дагэтуль на Заходняй Беларусі, ён у нас аніяк не можа арыентавацца. Шукае падтрымкі і парад. Гэта нацыянальны мастак, поўны як мае быць.

22 лістапада.

Бадай што ўжо месяц, як у «кватэры», дадзенай мне Саўнаркомам. Але ж якраз як тая камера ў турме, дзе я сядзеў у 1938 годзе. Можна сказаць, што я ўжо дайшоў да апошняй мяжы. Бруд, цемень — вокны глядзяць у чорны трохкутнік з высозных муроў. Пісаць няма як і жыць няма як. А тут жа, па адным карыдоры, рамантуюць кватэру Рыжыкаву. Там светла і добра. Там Рыжыкаву можна будзе круціць патэфон і гуляць у «пульку». У нас няма ўласнага жыцця, мы ўсё аддаём дзяржаве. Мы аддалі дзяржаве свае душы і таленты, але мы не Рыжыкавы. Я жыву як апошняе пакідзішча. І не таму, што мне хто зла хоча, а таму, што ў нас не еўрапейская дзяржава, дзе інтэлектуальныя асаблівасці чалавека робяць яго жыццё арганізаваным. А ў нас азіятчына. Падхалімства, хабарніцтва, чыноўніцтва, паклёпніцтва — за апошнія годы паднялося на вялікую вышыню. Колькі нашай інтэлігенцыі без дай прычыны гніе ў турмах і на высылцы! У мяне ўжо няма 70 % здароўя. Я гіну і не магу выкарыстаць як бы трэба было свой талент. Сілы мае трацяцца і марну-

юцца без карысці. Доўгія годы мяне мучыла ГПУ-НКВД. А цяпер замест таго, каб рабіць тое, што мне трэба рабіць, я палю ў печы, цягаю ваду, змываю гаўно ў прыбіральні, краду дровы, дастаю з дошчак цвікі, мыю сваю парваную і вываленую адзежу. Тут вайна не да канца вінавата. Тут многа ад хамства. Апарат НКГБ і тысячы чыноўнікаў займаюць увесь горад — яны ўмеюць і любяць рваць адзін аднаго і ўсіх за горла, а я гэтага не ўмею рабіць, дык не магу нават дастаць хоць тоненькі праменьчык дзённага святла ў вакно і мучуся ў пограбе.

Божа, напішы за мяне мае раманы, хіба так маліцца, ці што?..

ЛІСТЫ
КУЗЬМЫ ЧОРНАГА
ДА ПЯТРА ГЛЕБКІ

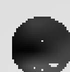

Дарагі братка Пятрусь!

Што з Трусам сталася — чорт яго ведае. Я проста расцэньваю гэта так, што не мае хлопец свайго ўласнага погляду на рэчы, бо невядомы такія прыклады, каб чалавек так хутка мяняў свае перакананні. Гэта проста абсалютная адсутнасць усякай глыбакадумнасці. Можа проста (чаму б і так не падумаць) паабяцалі хлопцу паслаць на курорт ці што-небудзь падобнае, от табе і ўся музыка. Што ты хочаш ад такога чалавека, які наогул яшчэ нічога не бачыў. Але чорт з усім гэтым. Заўтра даем у газету апраўяржэнне.

У іх адбыўся пленум. На пленуме аб усім гаварылася, не гаварылася толькі аб літаратуры. Найбольш гаварылася аб палітыцы, ды аб узняцці вытворчасці — якой? (Аб літаратуры ж ні слова). Чорт з імі. Нас усіх абурыла толькі подласць Труса. Але ясна толькі адно: літаратура ні подласцю, ні палітыкай не творыцца.

Нашу справу ў ЦК адлажылі да прыезду тт. Крыніцкага і Гэсэнь. А калі яны прыедуць — не вядома.

Ты пішаш наконт зборніка — безумоўна, складай, знойдзеш дзе-небудзь месца, пастараемся гуртам і выдрукуем.

Будзем дабівацца свайго, ніхто ж не пасмее адмовіць літаратурнай значнасці нашай групы. Верш твой у «Вёсцы» ўжо выдрукаваны. У «Вёсцы» я яшчэ папрацую, хутка высылаю ганарар. Верш твой у «Полымя» перадаў, але пайшоў у друк ці не — не ведаю. Папытаю й напішу.

Трус цяпер не хоча паказвацца на вочы — стараецца не сустракацца. Я, мабыць, хутка, на дзён два паеду ў Маскву, пагавару з Дубоўкай і зноў пачнем «бузацёрыць».

Будзеш пісаць Лужаніну — ад мяне яму прывітанне. А табе кланяецца Адам, якраз толькі што быў у мяне.

Пішы

Твой Кузьма

15/VII.26 г.

Братка Пятрусь!

Праз дзён 5—6 будзе часопісь. Заўтра-паслязаўтра высылаю «Пісьменніцкія нататкі». Збірай спешна другі нумар. Гані Траецкага і Бядулю. Траецкага давай столькі, колькі патрэбна для нумару, хоць усё да канца, калі будзе ў яго гатова. Пагавары з Адамам і Антошам — няхай даюць крытыку. Мая навэла калі і будзе, дык вельмі маленькая. Усё, што гатова, здавай адразу ж у Галоўліт. Пільна сяджу цяпер над раманам. Праз 2 тыдні будзе начыста гатова да 3-х аркушаў. Працую вечарам у гасцініцы, а кожны дзень бываю на прадпрыемствах. Сёння цэлы дзень быў на Беліцкай запалкавай фабрыцы «Везуві» — буйны пралетарскі асяродак. Быў і ў вёсцы. Як мы і нашы творы адарваны ад жыцця! Гэтая паездка вельмі шмат дасць для майго рамана. Шкадую толькі, што адзін паехаў. Паслязаўтра паеду на Добрушскую папяровую фабрыку, а заўтра на Сельмаш. Гані другі нумар — усё роўна першымі нумарамі мы творчае пагадненне зробім, адно падагнаць нумары трэба. А там разгорнем творчасць. Ніякому песімізму не павінна быць і кроплі месца. Няма падстаў. Літаратура спадзяецца на нас. Вітаю

Кузьма

Пабуду яшчэ дзён 4.
9/3-1930 г.

Пятрусь!

Дай, братка, цераз маю жонку рукапіс «Звягі» і мой (таксама і арыгінал) і рэдакцыйны — для аўтарскае праўкі пасля машынкі, бо там наблытана шмат. Заўтра зранку дастаўлю табе ў рэдакцыю.

Горне мяне ў пасцель — нейкая трасца на мяне ўссела, з жыватом качаюся.

Кузьма

13/IX.33 г.

13/IX.33.

Пятрусь!

Стылістыку выправіў, хіба можа чаго не заўважыў. Некаторыя твае пытальнікі асталіся мне незразумелымі: я нічога не знайшоў каля іх, што трэба было б правіць. Сяргей і Андрэй сапраўды былі пераблытаны — Андрэя ніякага няма.

У некаторых мясцінах я паадпраўляў назад «совецкая» на «савецкая»: гэта там, дзе гэтае слова гаворыць каваль і, здаецца, у адным месцы, Францкевіч. Справа ў тым, што я трымаюся думкі наконт таго, што трэба і праз мову герояў характарызаваць іх, хоць мова і не трымаецца граматыкі (у залежнасці ад героя, тыпа). Напр(иклад), я пакідаю за сабою права ўкласці ў вусны якому-небудзь свайму непісьменнаму персанажу слова «пляшпарт» замест «пашпарт» і г. д.

Таксама, кіруючыся гэтым, я выправіў «амерыканца» на «амарыканца». Бо гэта слова гучыць у вуснах персанажа (пэўнага). Гэтыя ўсе фразы, дзе тыя словы, стаяць у апав(яданні) у кавычках. Гэтыя папраўкі на стар. 3, 16, 23.

І яшчэ адно: я думаю назваць «Звягу» — аповесцю. Хоць дзея тут адбываецца і хутка, але карэнні яе ідуць здаўніны, тут біяграфічнасць герояў і г. д. Як твая думка? Калі ты таксама думаеш, што можна назваць «аповесць», дык напішы сам гэтае слова пад загалоўкам. Калі ж у цябе на гэта ёсць нязгода або няпэўнасць, дык пускай без азначэння якога б там не было жанру.

Выстарайся ў Зарамбоўскага, ці ў каго там, рэшту майго паасобніка (з машынкі) «Звягі», у мяне няма з пачатку да 21 стар., і аддай жонцы.

У жываце ў мяне няміласэрдная рэвалюцыя.

Кузьма

Цябе павязуць.

А я тут буду.

Пятрусь!

Я чуў, што ты нібыта заўтра едзеш на курэрт, а я тут ляжу хворы. То: або перадай Рэні зараз жа вершы ў альманах, або напішы мне, дзе яны ляжаць, зрабіўшы для мае арыентыроўкі спіс аўтараў.

Калі вершы не зусім гатовы, то я сам іх прыкончу (самае вернае дзела).

Альманах трэба здаць.

Няхай табе будзе прыемны курэрт. Аман.

К. Ч.

Друг мой Петрусец!

Цябе варта застрэліць, як падлу якую! Мала таго, што ты, заехаўшы на край света, мне не абазваўся. Дык ты нават і жонцы сваёй не пішаш. То гэта добра, што я яе разоў са два бачыў, а то б яна зусім ссумавалася б. Гэта адно. Цяпер другое. Не так ужо кепска і мы тут жывем. Не думай, што адно ты прахладжаеш сябе на курортах. Мы робім яшчэ лепш. Калі раней успаміналі з'езд у форме выступленняў і паездак, то цяпер пераключыліся на банкеты. І не кепска выходзіць. У ва ўсякім разе я думаю падацца к бондару і нацягнуць на сваю галаву якую-небудзь пару абручоў: баюся, каб не лопнула, кожны дзень трашчыць. Спачатку то я не лішне і бедаваў: начорта тая галава, абы розум быў. Але гэтымі днямі нехта (здаецца, ці не Кучар, калі не Хадыка) давёў мне дэталёва, што, безумоўна, калі не будзе галавы, то трасцы той і розум дзе-небудзь адзержыцца. І я паверыў. Разумееш? Сцяў зубы і паверыў. Цяжка было, але паверыў.

Горш за ўсё, што чым больш па банкетах ідзе ўлага, тым больш чарпільная ўлага без ужытку высыхае на стале.

Так, брат, хочацца на месяц які зачыніцца ў хаце і пісаць. Гэтымі днямі прачытаў «Зямлю» Э. Золя (Тваю, растрэсеную, узяў у Кандрата). Страшная кніга! Вялікі твор!

А сам я на тым тыдні ў рамане «Надзея Назарэўская» забіў даўбешкай па галаве Стафана Сэдаса, даўнейшага панскага сырніка, і рад. Так яму і трэба. Ён дзён тры ляжаў у рэчцы, і ракі грызлі яго за ляшкі. Мой герой Міхаіл Канатоўскі чуць не самлеў, убачыўшы гэты малюнак. І што ён зрабіў далей, яшчэ не прыдумаў: банкеты не даюць. Але ўжо ў галаве пачало вырысоўвацца.

Бывай. Пшапрашаёнц!

Твой Кузьма

(28.10.1834) Менск, Свярдлоўская, 49, кв. 48

Каб цябе, Нонічак, агонь спаліў, дзе цябе чэрці душаць! Я тут амаль дагаварыўся прыставаць сюды ў прымы, а ты недзе, ліха цябе ведае, што ты робіш. Тут я дазнаўся, што ты, падла, вельмі ж кашулі рвеш, і ў лазню не ходзіш, і дадому не прыходзіш, калі я тут цябе чакаю. Каб ты ўжо, бог даў, не чакаў сябе ніякае хэнці, калі ты гэтакі. Халера на цябе, дзе ты падзеўся! Свінячая ты спіна, конская ты грыва, сабачае сумленне, каровячае вымя, з-пад разніцы цюцька, аспіда ўнук і нашага крытыка крук. От як я табе выказаў, надобіна ты нядошлая. Чысла не знаю, бо календара не маю. Месяц на небе, а год у календары. Чысло такое ў нас, як і ў вас, каб ты не дажадаў больш ашукваць нас!

(1935 г.) Пісар — Чыкірышда-Янцута-Тхарловіч-Банкрут

Ноня!

Заўтра, 18/XI, каб ты мне быў у тэатры на «Салаўі». Білеты Табе і Ніне будуць у таго чалавека, які стаяцьме і прапускацьме.

17/XI. 37 г. К. Чорны

Мікола і Пятрусь!

Браткі мае родныя, ніяк не магу прыйсці цяпер на «планавае» паседжанне літ. габінета — працую. Давайце так: з 7 да 9 гадзін сёння ўвечары я буду працаваць у літгабінеце, а тады, у 9 гадзін, пойдзем да мяне і складом план. Роўна ў 9 збяромся ў літгабінеце.

26/XII. 39 г. Кузьма

Дарагі мой, мілы Нонік!

Даўно атрымаў тваё пісьмо і зрабіў па-свінску, што не адказаў табе ў скорым часе. Чытаў я тваё пісьмо, напісанае і Петрусю. Справа, бачыш, не толькі ў тым, што мы «агрубелі». Адзін агрубеў, другі змяк, як гліна, трэці пастарэў, і з яго ва ўсе бакі, як з дудак, свішча такая драбяза, якая была толькі ў зародку ў маладзейшыя яго гады. Тут, браце ты мой, над п'янак карытам часам адбываюцца такія сцэнкі, што хочацца заткнуць вушы і «уцякаў бы, бег, здаецца, сам не ведаеш куды». Не агрубелі, а здрабнелі! І думаеш — ці гэта пісьменнікі, ці гэта чэрці іх ведае хто. Адным словам, я, наколькі мне гэта ўдаецца, ста-

раюся быць сам з сабою. Галоўнае, чым я жыву — гэта сваёй працай. Я скажу табе проста — за апошнія гады я яшчэ і ў Мінску пачынаў аставацца сам з сабою, так нейк выходзіла. Я не гавару, што гэта добра! І ў асаблівасці гэта не добра з майго боку ў дачыненні да цябе. І гэтага больш, дарагі Нонік, не будзе. Пачытаўшы ў Броўкі пісьмо тваё, я адчуў сябе вінаватым. Мне стала брыдка, і асабліва таму, што тваё пісьмо ка мне вельмі мяне ўзрадавала: на мяне павеяла ад яго лепшымі часамі нашай дружбы і колішняй блізасці. А паспрачацца і пагаварыць на літаратурныя тэмы сапраўды хочацца. Вы гэта можаце рабіць з Айзікам. У мяне ж няма з кім. Праўда, тут Кандрат, але ён адзін, і ўсяго. А некаторыя іншыя сябры падаліся ў трохкапеечныя інтарэсы. Быццам бы над светам не ідзе вялікае змаганне за чалавечае шчасце, быццам бы па нашай роднай зямлі не прайшла вялікая крывавая драма! Ён, як той верабей, які дзяўбе конскае гаўно і думае, што гэта важна ўсяму свету. Сцэны, якія бывалі яшчэ пры табе і Айзіку, цяпер паўтараюцца часта, і з новым натхненнем. Вось і пагавары аб літаратуры!

Вашу газету я атрымліваю і, прачытаўшы, разам з нашай газетай адсылаю Рэні і Іры. Усе яны там прагнуць беларускага слова. Чытаю Лявона Бушму і думаю — няўжо гэта Лявон Бушмар, добры наш знаёмы, выкінуў з прозвішча літару «р» і пайшоў на газетную працу? А што ты думаеш? Відаць падвучыўся, пацёрся паміж людзей ды і гэтае! Перадай яму ад мяне прывітанне. А ці чытаеце вы нашу газету?

Мы цябе, Нонік, усе апошнія дні вельмі ўспаміналі з Дорскім. Ён з Ільінскім прыязджалі ў Маскву і былі тут дзён дзесяць. Справы іхняга тэатра добрыя. Сёння яны паехалі. Я чытаў ім першую дзею драмы. Былі заўвагі, і вельмі слушныя. Заўвагі такія, якія метамарфозы зрабіць з некаторымі персанажамі, каб глядач роў седзячы. Я падумаў і вырашыў паслухаць заўваг. Што ж да майго рамана, то як мае быць ён яшчэ не закончаны, але выйшла вялікая кніга — аркушаў пад дванаццаць.

Пра якія ж навіны яшчэ табе напісаць? Вольскага выклікалі загадваць літаратурнай часткай беларускай оперы. Наш рэдактар ужо не рэдактар, а невядома дзе будзе. Жыву я ў гасцініцы «Масква» і з 12-га паверху мне відзен захад. Калі заходзіць сонца, я думаю, што ў тым ружовым баку Беларусь.

Вялікае прывітанне міламу Іллі Гурскаму. А што да

Айзіка, то ты яму, вядома, прывітанне перадай, але я збіраюся яму пісаць сам пісьмо. Цвёрда веру, што неўзабаве збяруся. Бачыш — сабраўся табе напісаць. І яшчэ два прывітанні ад мяне: калі ў вас працуюць Ліля Бегічава і Лена Зіма — мілыя дзяўчаты, якія працавалі ў нас, то скажы ім, што я ім кланяюся.

Атрымаў я быў пісьмо ад вашага Пеці Бялькевіча. Ён разам з Насцяй, і працуе выкладчыкам у школе. Вось яго адрас: п/о Саботки Горьковской обл. Средняя школа № 1.

Бывай здароў, Нонічак. Цалую цябе.

5 красавіка 1942 г. Твой Кузьма Ч.

На ўсякі выпадак мой адрас:
Масква. Арбат,
Филипповский пр. 22.
Беларускае Постпредство
К. Ч.

Дарагі Нонік!

Ну што, і як, і дзе парабляеш? А я на ягадах трохі пасуся і патроху папраўляюся. Нічога не рабіў, ані, а апошнія дні пацягнула да працы, дык я час-часом бяруся на паўгадзіны за пяро. Але найбольш сяджу ў гультайстве. А яно, ліха на яго, даволі такі непрыемная рэч. Наглядзеў сабе куст піжмы і наглядаю, як яна расце і ўжо скора зацвіце. Ужо людзі тут кашамі грыбы цягаюць. Хочацца ўжо ў вашу родную кампанію. Каб ты толькі ведаў, якая вялікая асалода трымаць у руках пяро. Учора я пісаў, як у вераснёвую ноч свецяць зоры. Цалую цябе.

26/VII. 43. Твой Кузьма.

Нонік!

Заходзіў сёння да цябе, а час-часам званю табе вечарам. Як бы там ні было, нешта з мае фатыгі выходзіць чыстая фацэцыя ды і годзе, а турбацыя сплывае ў марнатраўства. Найлепшы інтэрас быў, калі ты жыў у Мінску. Тады ты сабе пішаш мне пісьмо, вязеш яго ў Маскву, нясеш пісьмо да мяне — вось і ёсць прычына нам пабачыцца.

Апроч усяго іншага — ці не параіш ты мне, дзе мне льга ўбачыць т. Горава (акадэміка)? З той прычыны, што я часта дома, пазвані, братка, мне ў Якар. Д 31009-27

1 верасня 1944 г. Твой Кузьма Чорны

КАМЕНТАРЫІ

Беспадстаўна рэпрэсіраваны, К. Чорны ў 1938 годзе выйшаў з турмы цяжка хворым. У гады Вялікай Айчыннай вайны яго здароўе пагоршылася, але пісьменнік усе свае сілы і талент аддаваў барацьбе за вызваленне бацькаўшчыны ад фашысцкай няволі. К. Чорны напружана працаваў у розных жанрах. Публіцыстыка, апавяданні і раманы, напісаныя К. Чорным у гады вайны, з'яўляюцца сведчаннем шырокіх творчых магчымасцей празаіка. Усе творы пісьменніка прасякнуты трывожнай думкай пра гістарычны лёс беларускага народа. К. Чорны ўжо ў гады Вялікай Айчыннай вайны асэнсоўваў уклад беларускага народа ў перамогу над нямецкім фашызмам. У нататцы «Аб сваім новым рамане» (1942) К. Чорны пісаў: «Несучы на сваіх плячах цяжар, з крывавымі ранамі ў сэрцы і душы, у пакутах і смутку, савецкія народы сілай свайго ўдару па ворагу расчышчаюць шлях усяму чалавецтву да шчасця і радасці. Беларускі народ з гонарам стаіць у першых радах гэтага вялікага наступлення на армію вырадкаў і вылюдкаў, якія нарадзіліся ў нетрах фашысцкай Германіі».

Глыбока перажываючы трагедыю ваенных год, К. Чорны разам з тым гаварыў пра рост нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. У 1944 г. у артыкуле, падрыхтаваным для часопіса «Беларусь», К. Чорны выказаў думку, што «нямецкая акупацыя была для беларускага народа не толькі парою пакуты, але і парою ўзвышэння, гартавання і гістарычнага ўзняцця народа як нацыі і ўзмацнення яго нацыянальнай самасвядомасці».

Напісаныя ў гады Вялікай Айчыннай вайны творы К. Чорнага — гэта мастацтва вялікай мабілізуючай сілы і глыбокіх філасофскіх абагульненняў. У публіцыстычных артыкулах К. Чорны гаварыў пра самаахвярнасць і веліч народнай душы. У шэрагу артыкулаў пісьменнік расказаў пра гераічных сыноў беларускага народа: генерала Л. Даватара, студэнтак Жэню Палтаўскую і Шуру Луковіну-Грыбкову, якія змагаліся ў тыле ворага і загінулі. Разам з тым К. Чорны ні на хвіліну не забываў пра подзвіг «ці-

хага» чалавека — працоўнага беларуса, для якога жыццё з працы сваіх рук заўсёды было няпісаным законам і ўсеагульнай нормай маральнасці.

У гады Айчыннай вайны, аднак, народ сутыкнуўся з нашэсцем «вырадкаў і вылюдкаў», вызваленых ад маралі. Фашызм, гаварыў К. Чорны, можна перамагчы толькі сілай і згуртаванасцю. Зброяй павінны стаць нават прылады працы — такі маральны імператыў мастацкай прозы і публіцыстыкі К. Чорнага ваенных год. Ціхая працавітасць — гэта вельмі пахвальная рыса, але час патрабуе, каб народ стаў змагаром. І вось самыя простыя прылады працы — лом, рыдлёўка, нож, якім рэзалі хлеб,— у руках мірных працаўнікоў становяцца зброяй — сродкам змагання з фашысцкаю пошасцю.

У апавяданнях К. Чорнага мастацкая сітуацыя падпарадкавана задачы адлюстравання псіхалагічных зрухаў, што адбываюцца ў свядомасці народа-працаўніка, якому далей немагчыма быць толькі пастухом. Спасціжэнне трагічнага характару эпохі ў творах малой формы К. Чорнага спалучаецца з шырокімі філасофскімі абагульненнямі. Пісьменнік часта выкарыстоўвае сімвалічныя вобразы. У апавяданні «Вялікае сэрца» такім сімволіка-алегарычным вобразам з'яўляецца вобраз дуба. Гэтае магутнае дрэва было ўцехай і прадметам гордасці людзей усёй акругі. Гледзячы на яго, цешыўся і спачываў душою Пархвен Катлубовіч. Ён спадзяваўся, што яго ўнук таксама будзе моцна трымацца карэннямі за родную зямлю і вырасце такім стройным і крэпкім, як дуб на дзедавым пляцы. Спадзяванні Пархвена не спраўдзіліся. Фашысты застрэлілі ўнука, а скалечаны імі дуб падобен на асмалак. Праўда, маленькі зялёны парастак усё ж пакідае надзею на тое, што дрэва яшчэ ажыве, што на ім могуць вырасці жалуды. Вобраз дуба ў апавяданні «Вялікае сэрца» — гэта сімвал гістарычнага лёсу беларускага народа.

У апавяданні «Прасторны дом» сімволіка таксама адыгрывае вялікую ролю. Збудаваны з добрага смалістага дрэва новы дом Банадыся Татарынчыка становіцца сімвалам роднага краю, бацькаўшчыны, аздобленай рукамі працавітых гаспадароў. У гады вайны ў ім сталі гаспадарыць ненавісныя чужынцы. Банадысь Татарынчык знайшоў выйсце: ён замкнуў рабаўнікоў і падпаліў свой дом. Калі вораг гаспадарыць у тваім доме, то спалі яго разам з домам — такі маральны загад нясе ў сабе ідэя апавядання. Характары і сюжэтныя калізіі, якія К. Чорны распрацоўваў у сваіх творах ваенных год, насычаны істотным філасофска-пазнавальчым сэнсам. Яны атрымалі далейшую мастацкую распрацоўку ў беларускай прозе пасляваенных год. У творах В. Быкава «Знак бяды» і «Аблава», як і ў творах К. Чорнага, таксама ў цэнтры ўвагі зна-

ходзіцца лёс беларуса-працаўніка, цярплівага і працавітага, але нязломнага ў змаганні з крыважэрнымі чужынцамі і іхнімі паслугачамі.

К. Чорны ўжо ў дні вайны змог па-паватарску паказаць адзінства чалавеканенавісніцкай практыкі сталіністаў і гітлераўцаў. Пра гэта пісьменнік расказаў у пачатай аповесці «Смага», якая друкуецца, захоўваючы правапіс, па рукапісе, што знаходзіцца ў Р. М. Раманоўскай — дачкі празаіка.

У цэнтры ўвагі аўтара тут з'яўляюцца яго любімыя героі — ціхія і працавітыя людзі, пазбаўленыя права на прытулак на сваёй роднай зямлі. Парабак Мікалай меў характэрнае прозвішча — Цішкевіч. Працавітую і маўклівую Тэклю называлі без'языкай. Пазбаўленыя класавым грамадствам права на паўнацэннае жыццё, яны насуперак злому лёсу сталі мужам і жонкай. Пасля рэвалюцыі яны перасталі жыць кутнікамі, але шчасце не было поўным: Тэкля памерла, і Мікалай Цішкевіч сам гадаваў сваю дачку. Вялікім шчасцем для бацькі было тое, што Алеся станавілася сталаю дзяўчынай, вучылася ў тэхнікуме, што яна добра разумела клапатлівую душу свайго маўклівага бацькі.

Ціхае шчасце бацькі і дачкі было, аднак, нядоўгім. Раённы начальнік Віктар Лагіза не меў намеру заставацца доўга ў ціхім і паэтычным мястэчку Якубавічы. Яго вабілі вышэйшыя пасады, і ён вырашыў ісці да мэты прасцейшым шляхам — вышукваць класавага ворага. У трыццатых гадах усяляк заахвочваліся даносчыкі і паклёпнікі, якія «праяўлялі пільнасць». Віктар Лагіза выбраў у якасці ахвяры Мікалая Цішкевіча і яго дачку.

Рукапіс аповесці «Смага» абрываецца на незакончаным сказе. Тым не менш ёсць дастаткова падстаў, каб адзначыць пэўную агульнасць лёсу Мікалая Цішкевіча з аповесці «Смага» К. Чорнага і Хведара Роўбы з аповесці В. Быкава «Аблава»: абодва яны ў гады культу страцілі права на бацькаўшчыну і свабоду. Тое, што дало працоўнаму чалавеку права рэвалюцыі, нібы ўкраў вялікі злодзей.

Напісаныя ў розныя гады лісты К. Чорнага да П. Глебкі таксама прасякнуты пачуццём трывогі і адказнасці за лёс беларускай культуры, за маральнае і палітычнае аблічча інтэлігента, за стан літаратуры. Упершыню яны былі апублікаваны І. Чыгрынам і Я. Кісялёвай у № 5 часопіса «Беларусь» за 1989 год.

«Што з Трусам сталася...» — незадоўга да таго група пісьменнікаў, у тым ліку К. Чорны, П. Глебка і П. Трус, выйшлі з літаратурна-грамадскага аб'яднання «Маладняк» і ўтварылі творчае

аб'яднанне «Узвышша», якое П. Трус неўзабаве пакінуў, вярнуўшыся ў «Маладняк». Як цяпер выявілася, П. Трус мусіў гэта зрабіць пад націскам пэўных, меўшых уладу асоб.

«У іх адбыўся пленум...» — пленум Цэнтральнага бюро «Маладняка».

Крыніцын Аляксандр Іванавіч (1894—1937) — у той час першы сакратар ЦК КП(б) Беларусі.

Гесен С. М.— загадчык Агітпропа ЦК КП(б)Б.

«Верш твой у «Вёсцы» ужо выдрукаваны...» — у газеце «Беларуская вёска».

Адам Бабарэка (1899—1938) — беларускі крытык.

А. Траецкі — пісьменнік, аўтар аповесці «Старасельшчына» («Узвышша», 1930, № 1, 2, 3).

Адамовіч Антон (н. 1909) — крытык, празаік. Пасля Айчыннай вайны ў эміграцыі.

«Працую вечарам у гасцініцы» — К. Чорны выязджаў у творчую камандзіроўку на Навабеліцкую запалкавую фабрыку (Гомельшчына).

«Звяга» — апавяданне К. Чорнага. Упершыню — часопіс «Полымя рэвалюцыі», 1933, кн. 10.

Францкевіч — персанаж апавядання «Звяга».

«...узяў у Кандрата...» — гаворка ідзе пра Кандрата Крапіву.

«Надзея Назарэўская» — рабочая назва рамана «Трэцяе пакаленне».

Нонік — хатняе імя Пятра Глебкі. Так яго звалі і сябры.

«...каб ты мне быў у тэатры на «Салаўі...» — маецца на ўвазе інсцэніроўка аднайменнай аповесці Змітрака Бядулі.

«Білеты табе і Ніне...» — Ніна Іларыёнаўна — жонка Пятра Глебкі.

«Чытаў я твае пісьмо, напісанае і Петрусю...» — гаворка ідзе пра Петруся Броўку.

Айзік — сапраўднае імя пісьменніка Алеся Кучара.

«Вашу газету я атрымліваю...» — падчас Айчыннай вайны Пятро Глебка працаваў у франтавых газетах «За Савецкую Беларусь» і «За свабодную Беларусь».

Лявон Бушма — псеўданім Іллі Гурскага (1899—1972).

Іосіф Дорскі (1911—1964) — беларускі драматург, доўгі час быў загадчыкам літаратурнай часткі БДТ-2 (цяпер т-р імя Якуба Коласа). Тэатр у часе вайны працаваў ва Уральску.

Ільінскі Аляксандр Канстанцінавіч (1903—1967) — народны артыст СССР, акцёр т-ра імя Я. Коласа.

«Што ж да майго рамана...» — хутчэй за ўсё маецца на ўвазе раман «Вялікі дзень».

Віталь Вольскі (1901—1988) — беларускі пісьменнік.

«Атрымаў я быў пісьмо ад вашага Пеці Бялькевіча. Ён разам з Насцяй...» — Бялькевіч Пётр Іларыёнавіч (н. 1907 г.), член-карэспандэнт АН БССР (1953 г.), хімік-тарфянік — швагер Пятра Глебкі. Насця — жонка П. І. Бялькевіча.

«...патроху папраўляюся...» — пасля інсульту (24.11.1942).

Гораў Канстанцін Васільевіч (1904—1988) — тагачасны прэзідэнт АН БССР.

«Якар» — гасцініца ў Маскве.

ЗМЕСТ

АПАВЯДАННІ

РАСПЛАТА 6
МАЛЕНЬКАЯ ЖАНЧЫНА 9
МАТЧЫНА БЛАГАСЛАВЕННЕ 16
БАЦЬКА 20
СМЕРЦЬ 29
АКСЕНІНЫ СЛЯДЫ 38
ПАГАНЫЯ КОСЦІ 48
МАТЧЫНА КРОЎ 50
АГОНЬ 53
НА ПАПЯЛІШЧЫ 56
ПРАСТОРНЫ ДОМ 60
ВЯЛІКАЕ СЭРЦА 65
ГОРА 80
ВОСЕНЬ 83
ЗАЎТРАШНІ ДЗЕНЬ 85

АПОВЕСЦІ

СУМЛІЦКАЯ ХРОНІКА 134
СМАГА 158

ПУБЛІЦЫСТЫКА

НАРОДНАЯ НЯНАВІСЦЬ 176
ЖЫЛА І ЖЫЦЬ БУДЗЕ БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ! . . . 179
БЛІЗАК ЧАС РАСПЛАТЫ 180
В РАЗВЕДКЕ 182
СПОР ОБ АРИЙСКОЙ КРОВИ 183
БЕЛАРУСКІ НАРОД ЗМАГАЕЦЦА З АКУПАНТАМІ . . 184
ЧИСТОКРОВНАЯ ВОШЬ 186
ПЕРАМОГА БУДЗЕ ЗА НАМІ! 187
У ІМЯ БУДУЧЫНІ 190
БУДЗЕМ АДЗІНАДУШНЫМІ І НЕПАХІСНЫМІ . . . 192
НЕМЦЫ ЎСТАНАЎЛЯЮЦЬ ПАНШЧЫНУ 194
СУПРАЦЬ ЗВЕРА 196
ЛЕЎ ДАВАТАР 199
ЖЭНЯ ПАЛТАЎСКАЯ 202
ВЕРНАЯ ДАЧКА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА 205
НАША АРМІЯ І НАРОД — АДЗІНЫ 207
ДЗЕНЬ ДОБРЫ, БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ! 209

НА НАШАЙ ЗЯМЛІ ХОЧА ГАСПАДАРЫЦЬ НЯМЕЦКІ ПАН 214
ДА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА 216
БЕЛАРУСКІЯ ЛІТАРАТАРЫ Ў ДНІ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ 222
(НЕ ВЕРЦЕ НІВОДНАМУ НЯМЕЦКАМУ СЛОВУ!..) . . 223
ФАШЫСТ КУРЦ РАВЕ ЖАЛАСНА 225
КАТ У БЕЛАЙ МАНІШЦЫ 226
НАША ВЯСНА 228
АБАРОНЦЫ НЯМЕЦКАЙ ТЫФОЗНАЙ ВОШЫ 230
«ВЫХВАЛЯЎСЯ, ВЫХВАЛЯЎСЯ ДЫ І ЗДОХ» 231
ДАЛІКАЦТВА КАЛЯ ВІСЕЛЬНІ 233
ШАРЛАТАНСКІ ЗБРОД НА СЛУЖБЕ Ў НЯМЕЦКІХ АКУПАНТАЎ 235
«КОСЬ, КОСЬ, ПАКУЛЬ У АГЛОБЛІ» 237
ПАЭТ НАРОДА 239
НЯМЕЦКІ ПАСЛУГАЧ ВЫЎ, ЯК СУКА 241
ПОДЗВІГ ЦІХАГА ЧАЛАВЕКА 242
БЕЛАРУСКАЕ МАСТАЦТВА Ў ЧАСЕ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ 245
БЕРЛІНСКІ АНУЧНІК 248
ЦУДОЎНАЯ ПЕДАГОГІКА 249
ДУБОВАЯ ГАЛАВА І САБАЧАЯ НАТУРА 251
ШТО ПАСЕЕШ — ТОЕ І ПАЖНЕШ 253
ЗЯМЕЛЬНЫ НАДЗЕЛ ДУРНОГА БАДЗІЛЮКА 254
БАНДЫЦКАМУ ФЮРЭРУ, КРЫВАВАМУ ЛЮДАЕДУ, СУСВЕТНАМУ АБАРМОТУ І ПРАХВОСТУ, ДУРНОМУ АДОЛЬФУ ГІТЛЕРУ — ПІШУЦЬ БЕЛАРУСКІЯ ПАРТЫЗАНЫ З АТРАДА БАЦЬКІ МІНАЯ . 255
СЕМАЯ СКУРА 257
НЕ ВЕР ВУШАМ СВАІМ 259
ГАЎЛЯЙТАР І ЯГО ПАДЛІЗНІКІ 261
НЕМЦЫ ЗНІШЧАЮЦЬ БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ . . 263
ГАЎЛЯЙТАРСКАЯ «АКАДЭМІЯ» 265
НЯМЕЦКАЯ ЦАЦА ШЫРОКАГА СПАЖЫВАННЯ . . 267
«АКАДЭМІЧНЫ» ФРЫЦ 269
БЕЛАРУСКАЯ ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ ЧАСУ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ 271
ГЕРОЙ САВЕЦКАГА САЮЗА ЦІХОН ПІМЕНАВІЧ БУМАЖКОЎ 281
БУРГОМІСТР І КУРЫЦА 296
НЯМЕЦКАЕ ВАРАННЕ НАД СЛУЧЧЫНАЙ 297
ЗАПЛАЦІМ ПАНУ І ЯГО ПАСЛУГАЧУ 298
ДУХ ПРАГНАСЦІ 300
СІМПАТЫЧНАЯ ДУБІНА 301
ВЯЛІКІ ПАЭТ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА 303
(БЫЎ ЧАС У ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА...) . . 305
АБ НАШАЙ ГОРДАСЦІ 308
ШЧАНЮК З БЕРЛІНСКАЙ САБАКАРНІ 310
КРЫВАВЫ АПЯКУН 312
ТОНКАЯ ДУША ТОЎСТАЙ ГАДЗІНЫ 314
(НОВАЯ ПАРА ГІСТАРЫЧНАГА ЖЫЦЦЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА) 316
НЯМЕЦКІЯ ФАШЫСТЫ ЗНІШЧАЮЦЬ КУЛЬТУРУ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА 318

ЧТО ТАКОЕ ГИТЛЕРОВСКИЙ «СОЦИАЛИЗМ»? 321
АБ СВАІМ НОВЫМ РАМАНЕ 323
НЕМЦЫ ЗНІШЧАЮЦЬ БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ, ТОПЧУЦЬ АСВЕТУ І НАВУКУ, МАСТАЦТВА І ЛІТАРАТУРУ 324
ПРАКЛЯЦЦЕ КАТУ ГІТЛЕРУ 328
ЗАБІЯЦКІ ПЫК 330
ЗА БЛІЗКІХ І РОДНЫХ 332
СМЕРЦЬ ГАЎЛЯЙТАРА Ў МІНСКУ 335
НАСТАЎ ВЯЛІКІ ДЗЕНЬ 337
ВАЎКІ РАТУЮЦЬ СКУРУ 339
ВАРОЧАЕЦЦА ЖЫЦЦЁ 341
НЕПАРАЗУМЕННЕ 343
ФРАНТАВАТЫ КАМЕНДАНТ 346
ЯНКА КУПАЛА 348
ДАРАХВЕЕВЫ ПОРТКІ 359
ПА СЛЯДАХ НЯМЕЦКАГА ЗАВАЁЎНІЦТВА 361
ДЗЕНЬ ДОБРЫ, БЕЛАРУСКАЯ ЗЯМЛЯ! 364

ДЗЁННІК 367

ЛІСТЫ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА ДА ПЯТРА ГЛЕБКІ . . . 383

КАМЕНТАРЫІ 391

Чорны К.

Ч-75 Збор твораў. У 6 т. Т. 5. Апавяданні, аповесці, публіцыстыка, 1941—1944.— Мн.: Маст. літ., 1990.— 398 с., [4] л. іл.

ISBN 5-340-00309-4.

Чорный К. Собрание сочинений. Т. 5. Рассказы, повести, публицистика, 1941—1944.

У пяты том увайшлі апавяданні «Расплата», «Маленькая жанчына», «Бацька», «Смерць», «Агонь», няскончаныя аповесці «Сумліцкая хроніка», «Смага», а таксама публіцыстычныя творы «Жыла і будзе жыць беларуская зямля», «У разведцы», «Беларускі народ змагаецца з акупантамі» і інш.

Ч 4702120201—082 / М 302(03) — 90 108—90

ББК 84Бел7

КУЗЬМА ЧОРНЫЙ
(Николай Карлович Романовский)
Собрание сочинений в шести томах
Том пятый
РАССКАЗЫ
ПОВЕСТИ
ПУБЛИЦИСТИКА
1941—1944

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар А. Дз. Куліш. Мастак Н. У. Сустава. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар М. Ц. Папкова. Карэктар Л. М. Маслоўская.

ІБ № 3137

Здадзена ў набор 30.06.89. Падп. да друку 12.02.90. Фармат 84×108 1/32. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 21,00+0,42 укл. Ум. фарб.-адб. 21,84. Ул.-выд. арк. 20,55. Тыраж 5500 экз. Зак. 2701.
Цана 1 р. 60 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск. праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.